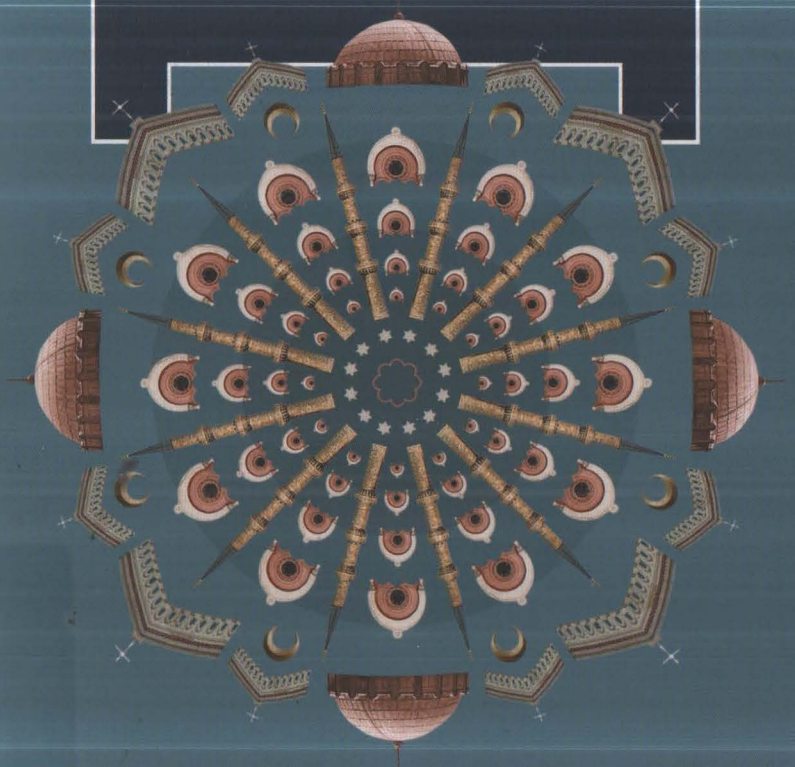

İştar Gözaydın

Diyanet

Türkiye
Cumhuriyeti'nde
Dinin Tanzimi

IŞTAR GÖZAYDIN • Diyanet

© 2009 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
2009-2016, İstanbul (2 baskı)

İletişim Yayınları 1417 • Araştırma-İnceleme Dizisi 237
ISBN-13: 978-975-05-2860-6
© 2020 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 2. BASIM
1. Baskı 2020, İstanbul

EDITOR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK GÖRSELİ Ezgi Keskinsoy
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 45030
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

IŞTAR GÖZAYDIN

Diyanet

Türkiye Cumhuriyeti'nde
Dinin Tanzimi

İŞTAR GÖZAYDIN 1959'da İstanbul'da doğdu. Ortaöğrenimini Üsküdar Amerikan Kız Lisesi'nde; lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde; lisansüstü çalışmalarını, kazanmış olduğu Fulbright bursu ile, Georgetown University ve New York University School of Law'da tamamladı. 1983 yılında başladığı akademik kariyerinde 1992'de doktor, 1997'de doçent, 2006'da profesör unvanlarını aldı. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku Anabilim Dalı, Mimar Sinan Üniversitesi Şehir ve Planlama Bölümü, İstanbul Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, Doğu Üniversitesi Hukuk ve Fen-Edebiyat Fakülteleri, Gediz Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde kadrolu; Boğaziçi ve Sabancı Üniversitelerinde yarı zamanlı öğretim üyesi olarak görev yaptı. Akademik çalışmaları, din ve devlet ilişkileri, Türkiye'nin dış politikasında dinin rolü, dinsel ayrımcılık ve hukuk-siyaset ilişkileri üzerinde yoğunlaşan Gözaydın, London University Birkbeck College ve London Metropolitan University'de de konuk öğretim üyesi olarak bulunmuştur. Hakkında "Terörle Mücadele Kanunu" kapsamında yürütülen ve Aralık 2016-Mart 2017 tarihlerinde üç buçuk ay boyunca özgürlüğünün elinden alınmasına vesile olan yargı süreci sonunda beraat etti; ancak pasaportu üç yıl boyunca kendisine iade edilmediğinden, atanmış olduğu Leipzig Üniversitesi Leibniz profesörlüğü pozisyonunda fiilen bulunamadı. İnsan hakları alanında çalışan Helsinki Yurttaşlar Derneği (şimdiki adıyla Yurttaşlar Derneği) kurucuları arasında olan, çok sayıda ulusal ve uluslararası yayını bulunan ve pek çok uluslararası bilimsel proje yürüten Gözaydın, 2017 yılı Oslo Üniversitesi, Lisl and Leo Eitingen İnsan Hakları Ödülü'ne layık görülmüştür. Kurucuları arasında yer aldığı Açık Radyo'da 1995'ten bu yana farklı müzik ve hukuk konulu programları hazırlamakta ve sunmakta; Aralık 2017'den beri *Medyascope*'da yayınlanmakta olan, ulusal ve uluslararası siyasetin bir grup kadın tarafından değerlendirildiği haftalık Femfikir programının katılımcıları arasında bulunmaktadır. 2018 Ekim'inden beri Gergedan Kitabevi'nde uzun soluklu seminerler dizisi sürdürmektedir.

*Annem Nuran Birand Gözaydın
ve babam Orhan Gözaydın'ın aziz hatıralarına,
şükran ve minnetle...*

Ara vos prec, per aquella valor
Que vos guida al som de l'escalina
Sovegna vos a temps de ma dolor
DANTE, *Purgatorio* (canto xxvi)

İçindekiler

YENİ BASIMA SUNUŞ	9
SUNUŞ	13

BİRİNCİ BÖLÜM

Türkiye’de Devlet-Din İlişkilerinin Gelişim Sürecine Kısa Bir Bakış	17

Türkiye devletinin kuruluş yıllarından 1945’e uzanan süreç: “Köktenci Modernite Projesi” inşa çabaları	20

1945-1950: Muhalif söylemin “Modern Cumhuriyet” projesine katkıları	31

Demokrat Parti dönemi: Laikçi siyasalara karşı muhalefetin siyasi temsil mekanizması içinde yeniden örgütlenmesi	36

1961 Anayasası dönemi: Dinsel kamu hizmeti kavramı etrafında somutlaşan hukuki düzenlemeler ve siyasi mücadeleler	41

1980 sonrası dönem: Siyasette yeni arayışlar	49

İKİNCİ BÖLÜM

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hukuki Yapı Olarak İrdelenmesi	63

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü	66

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın görevleri	112

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü -	
Merkezi idare ilişkileri ve yetkiler	177
Diyanet İşleri Başkanlığı personeli	181
Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gelirleri ve mallar	224

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Türkiye Cumhuriyeti'nde	
Diyanet İşleri'nin Örgütlenmesi Bağlamında	
Devlet-Din İlişkileri Üzerine Tezler	239
Bir ideoloji olarak Türkiye'de dinin yeri	239
Laiklik üzerine	247
Diyanet İşleri'nin statüsü	277
Din, kamu hizmeti ve eşitlik ilkesi	292

SONUÇ YERİNE

Türkiye Cumhuriyeti'nde	
Diyanet İşleri'nin Örgütlenmesi Bağlamında	
Devlet-Din İlişkileri Üzerine Bir Sentez Denemesi	305

Diyanet: 2009-2019	311
İnanç özgürlüğü, ibadet hakkı,	
kamu hizmetinde eşitlik: Alevilik	314
Siyasi hesaplaşmalar	323
İnanç özgürlüğü ihlalleri	328
Siyasi gelişmeler	332
Diyanet kurumu ile ilgili gelişmeler	336
Sonuç olarak	371

EKLER: Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütünün	
Geçirdiği Aşamalara İlişkin Şemalar	377

KAYNAKÇA	395
DİZİN	425

YENİ BASIMA SUNUŞ

Bu kitabın 2016'da tekrar baskısı yapıldığında, gerekli düzelteleri yapma imkânı olmamıştı; oysa 2009'daki ilk baskısından sonra geçen yedi yıl içinde köprülerin altından çok sular akmıştı. Kitabın yeni bir baskısının yapılması düşünüldüğü haberi aldığımda, tabii ki bu açığı kapatmak istedim. Kitapta esas olarak bir değişiklik yapılmamakla birlikte, en sonuna eklenen “Diyanet: 2009-2019” başlıklı bölüm, Türkiye’de bu 10 yılda din ve siyaset bağlamında değişenlerle, Diyanet ile ilgili mevzuattaki yenilikleri kapsamaktadır. Ne yazık ki, tam kitabın basılma aşamasında tüm dünyayı felç eden Kovid-19 salgını patladı ve tüm gündelik yaşamımızda olduğu gibi, basılma sürecinde de bir erteleme gerçekleşti; bu esnadaki ilgili vakıaları kitabın bu basımının ana metnine katmayacağım.

Ancak bu süreçteyken, Diyanet İşleri Başkanı’nın 2020 yılı Ramazan ayının ilk Cuması’na tekabül eden 24 Nisan 2020 tarihli hutbesinin ve ardından gelen farklı tepkilerin, günümüz Türkiye’sindeki gerek din, devlet ve toplum ilişkileri gerek hukuk, insan hakları ve siyasetteki yansımalarını gözlemleyebilmek için önemli örnekler olduğunu düşünüyorum. Pandemi dolayısıyla sağlık meselelerine odaklanan hutbede zikredilen, *“Ey insanlar! İslâm zinayı en büyük haramlardan kabul ediyor.*

Lûtiliği, eşcinselliği lanetliyor. Nedir bunun hikmeti. Hastalıkları beraberinde getirmesi ve nesli çürütmesi. Yılda yüzbinlerce insan gayri meşru ve nikâhsız hayatın İslâmî literatürdeki ismi zina olan bu büyük haramın sebep olduğu Hiv virüsüne maruz kalıyor. Geliniz, bu tür kötülüklerden insanları korumak için birlikte mücadele edelim”¹ ifadesi, dil ve içerik bakımından değerlendirilmeyi gerektirir ağırlıktadır.

Bu nedenle bu ifade tarzı, Türkiye Anayasası ve Türkiye’nin bir taraf devlet olarak hukuken riayet etmekle yükümlü olduğu uluslararası insan hakları antlaşmaları ve genel olarak evrensel ve bölgesel düzeyde insan haklarını korumaya dair hukuk rejimleri çerçevesinde, özellikle “herkesin eşitlik hakkı” ve “ayrımcılık yasağı” ile açıklıkla bağdaşmayan; üstelik ıbbi olarak aksi ortaya konulmuş bir takım bilimsel tespitler ve olgular göz ardı edilerek kurulmuş, “insan onuru” kavramının da temel bileşenleri arasında bulunan “hukuk önünde eşitlik hakkı”ndan herkesin eşit yararlanması kuralının ihmal edildiği sonucuna yönelinebilecek ve “ayrımcılık yasağı”nın görmezden geldiği yorumlarına varılabilecek bir söylemdir.

Verilen tepkilere karşı tekrar tekrar ifade edilen “herkes yerini, haddini bilecek”² beyanları ise, hiçbir demokratik ilkeyle bağdaşmayacak, “kanun önünde eşitlik”ten “düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti”ne kadar uzanan anayasal hükümler nezdinde sorunlu bir ifadedir. Tabii ki yalnız bu olayla sınırlı kalmayıp; her eleştirel tavra karşı yargısal yollara başvurulması da, gerek demokrasinin temel taşlarından “çoğulculuk” ilkesine gerek “hukuk devleti” anlayışına tamamen ters bir otoriter devlet refleksi olarak görülebilir.

Yaşamımın özellikle son beş yılında çok farklı deneyimler yaşadım. Bunları beni eksilten değil, bilakis zenginleştiren olgular olarak kabul etmeyi yeğliyorum. Bu süreçlerde yanımda

1 <https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/HutbeListesi.aspx> (erişim tarihi: 17 Mayıs 2020)

2 <https://www.yenisafak.com/gundem/cumhurbaskani-erdogandan-ankara-ba-rosuna-herkes-haddini-bilecek-3536791> (erişim tarihi: 17 Mayıs 2020); <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-bu-zorlu-surecten-alnimizin-akiyla-cikmayi-basardik/1820109> (erişim tarihi: 17 Mayıs 2020)

olan tüm yakınlarıma, beni şahsen tanımasa da desteğini esirgemeyen herkese minnet borçluyum. Dostlarımı tek tek anmayı beceremeyebilirim; dolayısıyla yalnızca akademik hayatımda yaptıkları unutamayacağım katkılardan dolayı Prof. Markus Dressler ve Prof. Artin Göncü'ye teşekkür etmek istiyorum. Öncesinde yaşananlar esnasında verdikleri çok değerli desteğin yanı sıra, özellikle de son bir yıldaki çalışmalarımda bende yeniden akademik bir heyecan uyandırmalarından ötürü tüm Gergedan Kitabevi ekibine ve oradaki seminer grubumuza da tek tek müteşekkirim. Bu çalışmayı hazırlarken ihtiyaç duyduğum yeni kitapları sevgili Eylem Rakıcı anında temin etmeseydi, hayat çok daha zor olurdu. Ancak eşim İskender Savaşır'ın zamansız kaybını hazmetmem hiç de kolay olmadı; sanırım hiç olmayacak da. Bu çalışma ve umarım gelecekte üretilecek niceleri o yaşamımda olmasaydı ortaya çıkamazdı. Fiziken değil, ama İskender hep benimle. Bu, ona adanmak istediğim tüm çalışmalarımın minicik bir adımı olsun.

İŞTAR GÖZAYDIN
Gümüşsuyu, 2020

Bu kitabın basılarak ilk piyasaya çıktığı 1993'ten bu yana on altı yıl geçti; üstelik Türkiye'de din ve devlet ilişkileri bakımından dopdolu bir on altı yıl. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1992 yılında tamamlamış olduğum doktora tezime dayanan ve 1993 yılında gözden geçirilerek Afa Yayınları tarafından *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet* başlığıyla kitaplaşan araştırmamın amacı, laik devlet aygıtı içinde "dinsel hizmetleri düzenlemekle görevlendirilmiş" bir kurumun varlığının ortaya çıkardığı hukuki problematiği, idare hukuku kavram ve kurumları içinde değerlendirmektir. Aradan geçen on altı sene içinde gerek Türkiye'de gerek dünyada gelişen olgular ve tabii ki zaman içinde bende meydana gelen algısal/düşünsel farklılaşmalar bu çalışmayı neredeyse yeniden kaleme almama neden oldu. Bu nedenle *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi* ekler, genişletmeler ve ele alınan yeni konularla başka bir kitaba dönüştü. Çerçeve olarak kitabın ilk baskısındaki yapısına uygun kalarak, çalışmanın Birinci Bölümü'nde, Türkiye'de dinin devlet aygıtı içindeki ve devletin doğrudan etki alanı dışında kalan toplumsal öbeklerdeki konumunu, bu yapılar arasında dinin ayırıcı-birleştirici özelliklerini Cumhuriyet öncesi dönemden günümü-

ze kadar olaylar ve olgular düzleminde izledim. Çalışmanın İkinci Bölümünü, Diyanet İşleri Başkanlığı'nı idare hukuku kavramları çerçevesinde incelemeye ayırdım. Bunu gerçekleştirebilmek için de ele aldığım her konuda öncelikle teknik verileri sunup ardından bu veriler ışığında beliren sorunları analitik yöntemle ele aldım. Üçüncü Bölüm'de ise, öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilintili olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin laik ve eşitlikçi bir devlet olma iddiasını sorguladım. Ayrıca bu bölümde, teknik İdare Hukuku'nun araştırmacıya sunduğu kavram ve kategorilerin bir adım ilerisine geçerek Diyanet İşleri Başkanlığı'nın şimdiki haliyle ya da olası farklı bir düzenlemeyle idari yapı içinde yer almasının veya işlevinin sivil toplum içindeki gruplara devredilmesinin ortaya çıkaracağı problemleri tartıştım. Çalışmanın hukuk boyutuyla ilgili mevzuat 2008 yılı sonuna kadar izlendi.

Müslüman Toplum, "Laik" Devlet'in sunuşunda da ifade etmiş olduğum gibi, bu çalışmanın benim üzerimde ilginç bir etkisi oldu: Konunun kendisi üzerinde düşünmek beni bir anlamda hukukçu önyargılarımdan uzaklaştırıp insan bilimlerinin daha farklı algılamalarına ulaştırdı. Dolayısıyla bu araştırmaya başladığım noktada sahip olduğum düşüncelerden uzaklaşıp çok farklı yerlere geldim. Bu meseleler hususunda 1980'lerin sonlarına doğru akademik bir saikle başlayan alakam, ilerleyen zaman içinde, en geniş anlamıyla siyaseti ciddiye alan herkesi etkilediğini sandığım kadar beni de artan dertlere duçar etti. Türkiye'de din-toplum-devlet ilişkileri bakımından halen bulunulan nokta hususunda, Sayın İsmail Kara'nın 2008'de yayınlanan *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm* başlıklı kıymetli eserinde ifade ettiği üzere, "Feraset ve basiret, karşı tarafı anlama cehdi, tahammül ve sabır bir kişiye, bir millete başka ne zaman lazım olacak?" şeklindeki sorusuna içten katılıyor; aynı saiklerden kaynaklanmasa da naçizane benzer bir "derdimiz" olduğunu sanıyorum. Formel eğitimini hukuk okullarında almış bir kişi olarak kanun, kararname ve diğer metinlerin arasında geliştirmiş olduğum, değiştirme yönünde çeşitli gayretlerime rağmen ki-

mi zaman normatifliğini fark ederek hâlâ şaşırmakta bulunduğum görüşlerimi seneler içinde benimle tartışıp geliştirme imkân sağlayan, farklı disiplinlerden meslektaşlarım ve dostlarım benim için bulunmaz nimettiler.

Din olgusunu temel sosyal bir mesele olarak idrak edebilme mi, İslâm'ın Türk toplumunun kültürel işleyiş mekanizmaları üzerindeki etkilerini okuyabilme/anlayabilme gayretine naçizane girişmemi günümüz düşün arenasının en önde gelen isimlerinden Prof. Dr. Şerif Mardin'e; başta laikliğin oluşumu meselesi ile ilgili olmak üzere bu çalışmadaki kuramsal yapılanmayı Prof. Dr. Talal Asad'a borçluyum; her ikisinin de bugüne kadar okuduğum her bir eseri bana ayrı bir ufuk açtı. Çalışmamın gerek doktora aşamasında gerek sonrasında yıllar içinde bana yol gösteren merhum hocam Prof. Dr. Lûtfi Duran ve merhum Prof. Dr. Bülent Tanör'ü bu vesileyle birer kez daha şükranla anıyorum. Kitabın ilk baskısındaki kapak fotoğrafından düzenine kadar her şeyi sağlayan, dahası adını koyan dostum Prof. Dr. Ayhan Aktar'a müteşekkirim. Kitabın bu baskısında, adından kapak resmine kadar değerli katkılarını sunan dostum Prof. Dr. Turgut Tarhanlı'ya ayrıca çok teşekkür ederim. Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Mehmet Görmez, değerli eleştirileri ve önerileri ve yardımlarıyla bu çalışmaya önemli katkılarda bulundu; kendisine minnettarım. Kitabın yeniden basımı için beni gayrete getiren, gerekli gözden geçirmeler çok uzun zaman almış olmasına rağmen benden bıkmadan, sabırla desteğini sürdüren editörüm Kerem Ünüvar'a ne kadar teşekkür etsem az. İskender Savaşır'ın ifadesiyle, "tek çocukların kardeşliği" ilişkisi içinde olduğum Bente Nikolaisen'le sürdürdüğümüz çalışma, okuma ve tartışmalarımız olmadan başta antropoloji olmak üzere sosyal bilimlerden bu denli dahi yararlanamazdım. Başta Türkiye siyaseti olmak üzere her konuda söyleştığım, fikir paylaştığım, dertleştığım can dostum Dorian Lesley Jones'un mevcudiyeti çalışmalarına şevk kattı. 1999'dan beri akademik yuvam olan İstanbul Teknik Üniversitesi'nin sağladığı uluslararası toplantılara katılım katkıları, kütüphane imkânları, güzel çalışma ortamı çalışmama şevk verdi. Çalışma-

nın son aylarını gerçekleştirdiğim Londra'daki mükemmel koşulların sağlanmasına her türlü desteği veren sevgili arkadaşım, meslekdaşım Prof. Dr. Costas Douzinas'a teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak, eşim Iskender Savaşır'la kurmuş olduğumuz keyifli ve huzurlu yaşam ve onun içindeki zihin açıcı, düşünsel olarak heyecana getirici muhabbet olmasaydı, son dönemlerdeki tüm çalışmalarım gibi bu kitap da olmazdı. Tabii ki tüm eksiklik ve olası hatalardan ben sorumluyum.

İşTAR GÖZAYDIN

Cihangir - Maslak - Londra, Mart 2009

Türkiye’de Devlet-Din İlişkilerinin Gelişim Sürecine Kısa Bir Bakış

Ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz.

Mecelle, madde 39

Türkiye’de Cumhuriyet döneminin başka yapıları gibi din-devlet ilişkilerini de analiz edebilmenin, Osmanlı dönemi ile karşılaştırma yapmadan ve süreklilik ile değişim içeren noktalarını belirlemeden mümkün olmadığını düşünenlerdenim. Ancak bu durumda da, Osmanlı devlet düzeni ile bu düzen içerisinde dinin konumuna dair yaklaşımlarda, hukuki durum, siyasi pratikler ve kurumsallaşma bakımlarından farklı değerlendirmeleri izlemek mümkündür. Bilhassa şer’i hukuk ile örfi hukuk ayrımının olduğu kabulünden yola çıkıldığında,¹ Osman-

1 Ö.L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer’iliği Meselesi”, s. 203-204; H. Gerber, *State, Society and Law in Islam*, s. 61-78; Ü. Hasan, *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış’tan Hukuk-İdeoloji’ye*, özellikle s. 159-242; U. Heyd, “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, s. 633-685; C. Imber, *Ebu’s-su’ud: The Islamic Legal Tradition*, s. 24-111; H. İnalcık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk Adalet*, s. 30-36; İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 154-157 (İlber Ortaylı bu hususta gruplanan düşüncelere açık olarak taraf olmaktan imtina edip, meseleyi Osmanlı düzeninin laik olarak nitelenemeyeceği ekseninde tartışmakla yetinmektedir; bkz. İ. Ortaylı, “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, s. 157-170); E. Özbilgen, *Osmanlı Hukuku’nun Yapı-*

l'da –her ne kadar laik denecek bir yapı teşkil etmese de– din ile dünya arasında bir ayrımın söz konusu olduğu; dolayısı ile Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan reform sürecinde yaşanan gelişmelerin ve nihayetinde kurulan laik sistemin köklerinin, Osmanlı'nın bu ikili yapısında bulunduğu ileri sürülebilir.²

Osmanlı'daki yapının ikili bir ayrıma sahip olmasının mümkün olmadığını, aksine Halife-Sultan'ın şahsında din ve dünyanın bir bütün olarak ele alınması gerektiğini savunan görüşe göre ise Osmanlı bir din devletidir ve padişaktan başlamak üzere tüm devlet yapılanması dinî kurallara göre şekillenir. Halife-Sultan'ın hem dinî hem siyasi kimliği haiz olması, vezirin ve şeyhülislâmın ise siyasi ve dinî işlerde padişahın vekili konumunda olması din ve dünya işleri arasında bir ayrımın yapılmadığı dolayısı ile dinin bütüncül hayat görüşüne uymak üzere şekillenmiş bir yönetim tarzının bulunduğu tezini desteklemektedir.³

Konuyla ilgili üçüncü bir yaklaşım ise Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte aslında hep devletin din üzerindeki kontrolüne dayanan bir yapının olduğu yönündedir.⁴ Şeyhülislâm halife/sultan tarafından atanır ve azledilir; din ile ilgili mesele-

---

sı, s. 39-84; S. Zubaïda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 170-189. Ayrıca Cornell Fleischer'dan hareketle meselenin tartışılması için bkz. H. Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslâm*, s. 141-143.

2 Inalcık, padişahın otoritesinin, genellikle iddia edildiğinin aksine İslâm aleminin halifesi olma konumundan değil, yalnızca İslâmî kurumlarla bir ölçüde örtüşen karmaşık bir askeri-idari yapılanmadan kaynaklandığını ileri sürer. Bkz. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, s. 70-104, 163-173, 186 vd. Ayrıca bkz. Ş. Mardin, "Some Notes on Normative Conflicts in Turkey", s. 207-210. E.J. Zürcher ve H. van der Linden, "Kırılma Hattını Ararken: 'Medeniyetler Çatışması' Kavramı Işığında Türk İslâmî'nin Türkiye'nin AB'ye Katılımındaki Rolü" başlıklı çalışmada şu değerlendirmeyi yapmaktadırlar: "Sultan, yalnızca bir İslâmî hükümdar değil, eşsiz ve tek İslâmî lider olma iddiasında olduğu için, İslâm hukuku alimlerinin kendisine sağladığı meşruiyeti kaybetmek istemiyordu. Bununla beraber, Osmanlı padişahları ulemayı, katı bir atama ve denetim sistemi aracılığıyla, devlet aygıtının içine dahil etmede kendilerinden önce gelenlere oranla çok daha başarılı olmuşlardır." s. 124.

3 A. Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Şer'i Hukuk-Örfi Hukuk İkilemi ve Yasa Organının Yetkileri", s. 117-122; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, s. 63-64; A. F. Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 193-195; I. Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 63-64; H. Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 260-261; R. Özdenören, *Kafa Karıştıran Kelimeler*, s. 144-145.

4 S. Zubaïda, "Trajectories of Political Islam: Egypt, Iran and Turkey", s. 63.

ler sultan adına şeyhülislâm tarafından yürütülürdü.⁵ Sultanın, dine devletten ayrı bir güç olarak kurumsallaşma imkânını tanımaması, Batı'da kilisenin sahip olduğu gücün Osmanlı düzeninde dinî otoritenin elinde olmaması bu tezi destekleyen unsurlardır.

Din-devlet ilişkilerinin kurumsal boyutta incelenmesi ve süreklilik/değişim unsurlarının ortaya çıkartılması şeyhülislâmlıktan Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'ne, nihayetinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na uzanan kurumsal yapının incelenmesini gerektirmektedir. Şeyhülislâm dinî işlerden sorumlu olduğu kadar hukuki, adli, ilmi, idari ve siyasi görevleri de haiz⁶ iken, 4 Mayıs 1920'de Ankara Hükümeti tarafından kurulmuş olan Şer'îye ve Evkaf Vekâleti sadece dinî işlerden ve vakıflardan sorumlu ama oldukça etkili, yönetim hiyerarşisi bakımından bakanlık düzeyinde bir kurumdu.⁷ Cumhuriyet döneminin kurucu siyasi otoritesi, Diyanet kurumunu din işlerinden sorumlu, Başbakanlık'a bağlı bir idare olarak yapılandırmayı tercih etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, egemen siyasi kadrosunu oluşturanlar, baştan beri düşüncelerinde var olduğu anlaşılan laik niteliğe, giriştikleri hukuksal düzenlemelerle, toplumsal ve kültürel boyutlar da katmaya çalıştı. Diğer bir ifadeyle yeni Türkiye devleti, kurucu kadrolarınca bir modernite projesi olarak tasarlanmıştı ve dolayısıyla da bu amaca yönelik hemen hiçbir aracın kullanılmasından kaçınılmamaktaydı. Türkiye'de yalnızca devlet-din ilişkilerinin gelişim süreci-

5 M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık*, s. 165-183, 301; A. Bardakoglu, *Religion and Society: New Perspectives from Turkey*, s. 9. Ayrıca, şeyhülislâmların siyaset bağlamındaki görevleri ve dolayısıyla din ve devlet ilişkileri hakkındaki tartışmalar için bkz. E. Yakut, *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 174-204. Hugh Poulton'a göre, "(ö)nde gelen ulemanın, özellikle de en yüksek rütbeli müftü olan şeyhülislâmın görevi, şeriat ile padişahın fermanları arasında uyum sağlamaktır". Bkz. H. Poulton, *Top Hat, Gray Wolf, and Crescent*, s. 34-35.

6 M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık*, s. 219-314.

7 Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 202. İsmail Kara bu kurumu, "... ilk bakışta İstanbul'daki Şeyhülislâmlık'ın Ankara'daki izdüşümü gibi gözükse de tamamen Ankara'ya ve yeni devlete has bir tecrübe olan" şeklinde nitelendirmektedir (vurgu yazara aittir). Bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 57 ve 62.

nin değil, Türkiye Cumhuriyeti devletinin yapısının da kendine özgü koşullardan kaynaklanan bir laiklik anlayışıyla belirlendiği söylenebilir.

Türkiye’de devlet-din ilişkilerinin gelişim sürecinde, bir yandan değişen dünya konjonktürünün Türkiye’deki yansımalarıyla, öte yandan iç dinamiklerle şekillenerek farklılaşan siyasalar görülür. Diğer bir ifadeyle, Türkiye siyasal yaşamının kilometre taşı niteliğindeki olayları, devlet-din ilişkilerindeki farklı siyasaların izlendiği dönemlerin de belirleyicisidir. 1945’e kadar olan dönem içindeki Cumhuriyet’in ilanı öncesi kuruluş ve ilanı izleyen tek parti yılları; çok partili düzene geçilmesinden 1950 seçimlerine kadar yaşanan dönem; Demokrat Parti iktidarının yaşandığı 1950-60; 1960’lar ile 1970’ler ve en son olarak da 1980 sonrası, devlet-din ilişkileri bakımından da farklılaşan siyasaların görüldüğü süreçlerdir. Bu bakımdan aşağıdaki satırlar bir anlamda devlet-din ilişkilerini kronolojik denebilecek bir incelemeyle ele alırken, süreci, kesinti ve geçişlilikleriyle göstermeye çalışmaktadır.

Türkiye devletinin kuruluş yıllarından

1945’e uzanan süreç:

“Köktenci Modernite Projesi” inşa çabaları⁸

20 Kanunusani 1337 (1921) tarihli ve 85 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu’nun⁹ ilk maddesine konulan “Hakimiyet bila kaydû şart milletindir” ifadesiyle ulusal egemenlik ilkesini benimseyen yeni Türkiye devleti böylelikle, yukarıda da belirtmiş olduğum gibi, modern bir devlet oluşturmak şeklindeki ideolojik seçimini ortaya koymuş oldu. İktidarın tamamen ulusa dayan-

⁸ Tırnak içinde kullandığım terimi, Türkiye’nin yaşadığı modernite projesinin 1839-1923 arasındaki bölümünü “utangaç modernite projesi”, 1923-1950 arasındaki bölümünü “köktenci modernite projesi”, 1950-1980 arasındaki bölümünü “popülist modernite projesi” ve 1980 sonrası “modernite projesinin aşılması” olarak adlandıran İlhan Tekeli ve Selim İlkin’den ödünç aldım. Bkz. İ. Tekeli-S. İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu*, s. x. İlk üç nitelermeye tümüyle katılmakla birlikte, 1980 sonrası dönemi şahsen “modernitenin yeni yapılanması” olarak tanımlamayı tercih etmekteyim.

⁹ Bkz. *Düster*, III, 1 (1929), s. 196-199.

dırıldığı ifade edilen ve devlet dini hakkında hiçbir hükmün yer almadığı¹⁰ 1921 Anayasası'nın düzenleyicileri, günün koşulları gereği, iktidarının kaynağını Allah'tan alan saltanatı da hukuki bir varlık olarak tanımak zorunluluğunu duydu. Bu çelişki, Kurtuluş Savaşı'na katılmış olan farklı grupların¹¹ sonraki meclislerde de oluşturdukları değişik akımların uzlaştırılması zorunluluğunun bir sonucuydu.¹² Dönemin koşullarının¹³ zorunlu kıldığı bu çelişkiler bir yana, savaş sonrası için öngörülen çizginin “ulusal” devlete yönelik olduğu ve savaşın salt es-

- 10 Anılan Anayasa'nın “madde-i münferide”sinde, 5 Eylül 1336 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun 1. maddesinde kabul edilmiş olan “Büyük Millet Meclisi, Hilafet ve Saltanatın Vatan ve Milleti istihlas ve istikbali'nden ibaret olan gayesinin husulüne kadar şer'iatı atıye dairesinde müstemirren in'ikad eder” hükmüne gönderme yapılmıştı. Ayrıca, 1921 Anayasası'nın 7. maddesinde Meclis'e, “ahkâmı şer'iyenin tenfizi” görevi de verilmişti. Ancak Atatürk ileri-ki bir tarihte, bunun yalnızca bir “klişe” olduğunu, “şer”in “kanun” anlamına geldiğini belirterek, “ahkâmı şer'iyeye demek, ahkâmı kanuniye demekten başka bir şey değildir ve olamaz” ifadesini kullanmıştır. Bkz. *Nutuk*, cilt II, s. 78.
- 11 Anadolu'da istilaya karşı örgütlenme ve mücadelelerin sürdürülmesinde din adamlarının rolüne ilişkin olarak bkz. Ş. Mardin, “İslamcılık”, s. 1937-1938. Ayrıca bkz. B. Öz, *Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler ve H. Küçük, Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler*.
- 12 Dankwart Rustow, ilk Meclis'teki üye sayısının beşte birinin (72/361) din adamlarından oluştuğunu, bunlardan da 14'ünün müftü olup, sekizinin de çeşitli tarikatların liderlerinden oluştuğunu ifade eder. Bkz. D.A. Rustow, “Politics and Islam in Turkey”, s. 73.
- 13 Bu dönemde çoğunluğun, Anadolu'daki hareketin Hilafet ve Saltanat'ı kurtarmayı amaçladığını düşünmekte olduğu anlaşılmaktadır. “Bizim için yapılacak şey; milleti ittihadı tam halinde bulundurarak, Makâmı Hilafet'e karşı vuku bulan taarruzu defetmek için bir cesareti medeniye ve İslâmiye göstermek suretiyle hayatımızı tahkir ederek yürümektir,” şeklinde niyetlerini belirtmiş olan Kırşehir mebusu Müfit Efendi ve arkadaşlarının görüşleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi* I, 1 (3. baskı-1959), s. 36. Bu dönemdeki gidişat, bağımsızlığını elde etmeye çalışan Türkiye'nin bir anlamda İslâm'ın manevi merkezi olma yolunda adımlar atmakta olduğu kanısını da uyandırabilmekteydi: 1919 Eylül'ünden 1921 Ağustos'una kadar Anadolu'da incelemelerde bulunmuş bir Fransız gazetecisinin bu görüşü destekleyen intibaları için bkz. B. Georges-Gaulis, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*, özellikle s. 111-112. İngiliz Yüksek Komiserliği'nin direktiflerini uygulamak isteyen Halife'nin Mısır ve Hind Müslümanları Komitesi tarafından tehdit edilmesi de, onların Anadolu'daki mücadeleyi Hristiyanlara karşı İslâm'ın haklarını koruyan bir hareket olarak gördüğünü gösterir. Feroz Ahmad da laik milliyetçilerin pragmatik bir anlayışla İslâmiyet'i bir meşruiyet aracı olarak kullanmalarının en güzel örneği olarak, işgalci Batı güçleriyle Osmanlı Devleti'ne karşı açılan savaş “cihat” olarak nitelendirmelerini göstermektedir: “Politics and Islam in Modern Turkey”, s. 6.

ki “teokratik-monarşik” yapıyı yaşatmak için yapılmadığı bir takım düzenlemelerden saptanabilmektedir.¹⁴ Meclis’in 24 Nisan 1336 (1920) tarihli oturumunda Mustafa Kemal, “Meclis’te mütekasif iradei milliyeyi, bilfiil mukadderatı vatana vazüyed tanımak umdei esasiyedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin fevkinde bir kuvvet mevcut değildir,” ifadesini kullanmış;¹⁵ 7 Haziran 1336 (1920)’da da Meclis, “İstanbul’un işgal tarihi olan 16 Mart 1336-1920’den itibaren Büyük Millet Meclisi’nin tasvibi haricinde İstanbul’ca akdedilmiş veya edilecek bilumum

14 Nitekim bu durum o dönemde İslamcı görüşü savunan bazıları tarafından da saptanmıştır. Özellikle Rasih Efendi’nin, “paçavra” olarak nitelendirdiği “eski Kanunu Esasi”yle getirilmiş “irsene istihkak”; diğer bir ifadeyle, monarşik yapı aleyhine konuşmaları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi* 1, 24 (3. baskı, 1960), s. 271-273. Ancak, Büyük Millet Meclisi üyelerinin tümünün mücadelelerini İstanbul hükümetine ve özellikle mevcut padişaha karşı yöneltmiş olmakla birlikte; hemen hemen hepsinin kendilerini İslâm’ın temsilcisi görmekle oldukları, dolayısıyla asıl savundukları “değer” in Batılılaşma projesine dayalı milliyetçi yapıyla bağdaştırmayacağı da ortadadır. Bilakis vaat edilen, en azından çoğunluğun o şekilde algıladığı “mukaddesatı”, “memleketi çiğneten, muazzam Türk milletinin kudretini zilletlere mahkûm etmek isteyen bedbahtlar”dan kurtarmaktan ibarettir. Bunun ötesinde yeni bir düzen, farklı bir yapı henüz yalnızca bir azınlığın düşüncesindedir. Aleyhinde mücadele verilen, değiştirilmek istenen, dinsel etkenli geleneksel yapı değil; bunu dış düşmana karşı koruyamayan İstanbul’daki iktidardır. Bu görüşüm doğrultusunda ifadeler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi* 1, 24 (3. baskı-1960), s. 273.

15 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi* 1, 1 (3. baskı-1959), s. 32. Ayrıca bu takrirdeki “Padişah ve Halife, cebrü ikrahtan azade olduğu zaman, Meclis’in tanzim edeceği esasatı kanuniye dairesinde vaziyetini ahzeder” ifadesi de, kanımca üstü kapalı bir şekilde, geleceğe dönük bir niyeti ve düşüncüyü göstermektedir. Ancak Mustafa Kemal’in halkın muhafazakar eğilimini göz önünde tutarak çok temkinli davranmış olduğu bir gerçektir. Önce memleketin yönetiminin “Zat-ı Şahane’nin namına” sürdürülmesini emretmiş; sonra, 24 Nisan 1920’de, padişahın aynı zamanda “İslâm Devletinin Başı” olması nedeniyle, bir “Başsız Devlet” kurulmasının zorunlu olduğunu açıklamıştı. Geçici bir “icra encümeni”nin seçilmesinden sonra, 30 Nisan 1920’de bütün Dışişleri Bakanlıkları’na, bu encümenin memleketin yönetimini ele aldığını bildirdi. Kısmen son Osmanlı mebuslarından oluşmuş Büyük Millet Meclisi, 2 sayılı Kanun’da amaç olarak, Hilafet ve Saltanatı yabancıların elinden kurtarmayı göstermiş ve TBMM hükümetinin şeriatı uygun olan meşruiyetine karşı gelmeyi vatana ihanet olarak nitelendirmişti. 3 sayılı Kanun’a göre seçilmiş İcra Vekilleri Heyeti, 9 Mayıs’ta Dr. Rıza Nur tarafından okunan hükümet programında, dış politikadaki amacını “Payitahtımızı işgal altında bulunduran devletlere son Millet Meclisi toplantısında ittifakla kabul edilen Misak-ı Milli içinde özgürlüğümüzü tanıtmak” olarak gösterdi. Devlet Başkanı olarak önce bir süre için gene “düşmanların elinde esir bulunan Halife-Padişah” tanınmaktaydı.

muahedat ve mukavelat ve ukudat ve mukarreratı resmiye ve verilmiş imtiyazat ve maadin ferağ ve intikalatı ve ruhsatnameleri ile mütarekeden sonra akdedilmiş muahedatı hafiye ve doğrudan doğruya veya bilvasıta ecanibe verilmiş maadin imtiyazatı ve maadin ferağ ve intikalatı ile ruhsatnameleri keenlem-yekündür” kararına varmış;¹⁶ böylece daha o dönemde Ankara hükümeti tarafından, İstanbul hükümetinin ve padişahın dinsel iradesinin tanınmadığı açıkça ortaya konulmuştur.

1 Kasım 1922’de saltanat kaldırıldı;¹⁷ Cumhuriyet’i ilan eden 29 Ekim 1339 (1923) tarihli ve 364 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanun’un Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun’da¹⁸ da ilk maddede yer alan “Hakimiyet, bila kaydü şart milletindir” hükmüyle, devletin temel ilkesi yineleni. 9 Eylül 1923’te, yeni yapının ilk siyasi partisi “Halk Fırkası” kuruldu; adını 1927 Kurultay’ında Cumhuriyet Halk Fırkası’na, 1931 Kurultay’ında ise Cumhuriyet Halk Partisi’ne değiştiren bu oluşum, 1950 Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçimleri neticesinde % 52,68’lik oyla iktidara gelen Demokrat Parti’ye dek tek parti olarak yürütme erkini elinde tuttu.

Mustafa Kemal, 1923’te İzmit’te kendisine yeni hükümetin bir dini olup olmayacağını soran gazeteci Kılıçzade Hakkı Bey’e verdiği yanıt hususunda, *Nutuk*’ta şu açıklamayı yapar: “İtiraf edeyim ki, bu suale muhatap olmayı hiç de arzu etmiyordum. Sebebi, pek kısa olması lazım gelen cevabın o günkü şeriate göre ağızından çıkmasını henüz istemiyordum, ... hükümetin dini olamaz! diyemedim. Aksini söyledim.”¹⁹ Daha sonraki gelişmeler ışığında, 364 sayılı Kanun’un 2. maddesinde yer alan “Türkiye devletinin dini, dini İslâm’dır” esasının da yine günün koşulları gereği konulduğu anlaşılmaktadır. “Diyanet İşleri Reisliği”ni de ihdas eden 3 Mart 1340 (1924) tarihli ve 429 sa-

16 Bu tahririn Meclis’teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi* I, 2 (3. baskı, 1981), s. 138-145.

17 Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Hukuku Hakimiyet ve Hükümrininin Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Heyeti Umumiye Kararı, No.308. Bkz. *Düstur*, III, 1 (1929), s. 152.

18 Bkz. *Düstur*, III, 5 (2. baskı, 1948), s. 158.

19 Bkz. *Nutuk*, c. II, s. 80.

yılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkânıharbiye Umumiye Vekâletlerinin İlğasına Dair Kanun;²⁰ 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu;²¹ 431 sayılı Hilafetin İlğasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun²² ve 8 Nisan 1340 (1924) tarihli Mehakimi Şer'îyenin İlğasına ve Mehakim Teşkilatına Ait Ahkâmı Muaddil Kanun²³ ulusal egemenlik ilkesini temel alan Cumhuriyet'in, hukuksal yapıyı oluşturma sürecinin önemli halkalarını oluşturdu.²⁴

20 Nisan 1340 günü kabul edilen 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'yla²⁵ yapılandırılan Türkiye Cumhuriyeti de, siyasal iktidar-din ilişkileri açısından, bir anlamda teokratik nitelik taşı-maktaydı. 3. maddede yer alan "Hakimiyet bila kaydü şart milletindir" hükmüyle ulusal egemenlik kuralına ve 4. maddede

20 Bkz. *Düstur* III, 5 (2. baskı, 1948), s. 320-321.

21 Bkz. *Düstur* III, 5 (2. baskı, 1948), s. 322. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesini takip eden günlerde medreseler kapatıldı; Kanun'un 4. maddesi uyarınca din eğitimi vermek üzere açılan imam-hatip okullarının sayıları gittikçe azaltılarak, kalan son iki okul olan İstanbul ve Kütahya İmam Hatip okulları da 1930 yılında kapatıldı. Bkz. A. Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam Hatip Liseleri*, s. 89. Fransa'da "cumhuriyet" ile "Katolik" çevreler arasında yaşanan "okul savaşları" ve bunun Türkiye eğitim sistemindeki durumla ilginç bir karşılaştırması için bkz. B. Balcı, *Orta Asya'da İslâm Misyonerleri: Fettullah Gülen Okulları*, s. 48-53. Ayrıca, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve etkileri üzerine değerlendirmeler için bkz. M. Öcal, "Türk Hukuk Mevzuatında Din Eğitim ve Öğretiminin Yeri ve Uygulama Biçimi", s. 514-527.

22 Bkz. *Düstur*, III, 5 (2. baskı, 1948), s. 323-324. Hilafet kurumunun kaldırılmasına ilişkin olarak bkz. M. K. Öke, *Hilafet Hareketleri*, s. 157-179; A. Satan, *Halifelğin Kaldırılması*, s. 203-241; N. S. Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, s. 241-263; R. Yıldırım, 20. Yüzyıl İslâm Dünyasında Hilafet Tartışmaları, s. 71-79.

23 Bkz. *Düstur*, III, 5 (2. baskı, 1948), s. 403-404.

24 Temel ilke olarak ulusal egemenliği benimsemenin gerektirdiği hukuksal yapıyı kurma aşamalarını belirten Mustafa Kemal, hilafete ilişkin şu açıklamada bulunur: "Ben, saltanatı şahsiyenin ilgasından sonra; başka unvanla aynı mahiyette bir makamdan ibaret olması lazım gelen hilafetin de, mülga olduğunu kabul ediyordum. Bunun, münasip zaman ve fırsatta telaffuzunu tabii buluyordum." Bkz. *Nutuk*, c. II, s. 64. Bununla ilgili bir değerlendirme için bkz. T. Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları: Atatürk'ün Nutku*, s. 108-110. Ayrıca, "milliyetçi devlet yapısının hilafetle bağdaşmazlığı" görüşüne ilişkin olarak bkz. İ. Huseyn, "Hilafet Sonrası İslâm'ın Tarihsel Bir İncelemesi ve Yeni Bir İslâmî Düzen Arayışı: 1924-1969 Dönemi", s. 33.

25 Bkz. *Düstur*, III, 5 (2. baskı, 1948), s. 576.

yer alan “Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakiki mümessili olup...” hükmüyle yasama organının üstünlüğü ilkesine dayanan 1924 Anayasası’nın 2. maddesinde “Türkiye devletinin dini, dini İslâm’dır” kuralının yer alması ve 26. maddeyle Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) şer’i kuralları uygulamakla görevli kılınması bir çelişki olarak gözükmemektedir. Ancak, Anayasa’nın yapısında ve siyasal biçimlenme ile anayasal kurallar arasında var olan bu çelişkinin belirli bir süre için kabul edilmiş “zevaid” olduğu ve “ilk münasip zamanda kaldırılması” gerektiği Mustafa Kemal tarafından belirtilmiştir.²⁶ Nitekim anılan maddeler, 10 Nisan 1928 günü 1222 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu’nun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun’la değiştirildi.²⁷ Bu değişikliklerle, devlet dininin İslâm olduğu kuralı, TBMM’nin şeriatı tenfiz yükümlülüğü kaldırıldı; mebusların ve reisicumhurun dinsel yemin biçimleri değiştirildi. Anayasa’ya “laiklik” kuralı konulmamakla birlikte, devletin laik bir demokrasiye yönelmiş bulunması değişikliğin gerekçesi olarak gösterilmiştir. Gerekçede şu görüşler belirtilir:

Muassır medeniyet hukuku ammesinde, millet hakimiyetinin tecellisine medar en mütekmil devlet şeklinin laik ve demokratik Cumhuriyet olduğu müsellemattandır. Millet Meclisi’nin ittifakiyle tasvip edilmiş olan Kanunu Medeni, Ceza Kanunu gibi müdavenatı hazıramız da bu esası tatbikat ve fiiliyat sahalalarında tecelli ettirmektedir. Esasen devlet bir şahsiyeti maneviye olduğuna göre bizatihi bir mefhumu mücerrettir. Dinin maddi şahıslara tahmil ettiği mükellefiyetleri, farzları amelen ifasına imkân da mutasavver değildir. Böyle mümkün olmayanın istihsal peşinde ısrarın bir zayıf –bütün zayıflar gibi zararlı bir zayıf– teşkil edeceğinde şüphe yoktur. Esbabı mesrudeye binaen lâyık devletin esas telakkisine münafi fıkraların Teşkilâtı Esasiye’den tayyî teklif olunmuştur. Türk inkılabı, din ile dünya işlerini karıştıran ve her türlü müşkülata sebep olmaya müsait bulunan mevadı kaldıracak ... (böylelikle) beşeriyetin ma-

26 Bkz. *Nutuk*, c. II, s. 82.

27 Bkz. *Düstur*, III, 9 (1931), s. 273-274; *Resmî Gazete*, 14.4.1928-863.

nevi saadetlerini deruhte eden din, ağıyar eli değmeyen vicdanlarda bülent mevkiiini ihraz ederek Allah ile fert arasında mukaddes bir temas vasıtası haline girmiş bulunacaktır.²⁸

Laik nitelemesi, Anayasa'da 1937 yılında yer aldı. Değişiklik üzerinde çalışan Teşkilâtı Esasiye Encümeni mazbatasında, laiklik ilkesinin, "Türk devletinin şekli ile beraber doğuş tarzının ve kuruluşunda hâkim olan ve fiiliyat sahasında şimdiye kadar inkişaf eden umdelerden..."²⁹ biri olduğu belirtilir. Malatya mebusu İsmet İnönü ve 153 arkadaşının teklifiyle başlayan süreç içindeki Meclis görüşmelerinde Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, "... bu memleket kabinlerin ve gayri mesullerin vicdanları amil olmasından ve devlet ve millet işlerini görmesinden çok zarar görmüşür ... Madem ki tarihte deterministiz, madem ki icraatta pragmatik maddiyetçiyiz, o halde kendi kanunlarımızı kendimiz yapmalıyız ... Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür. Bizim istediğimiz hürriyet, laikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmasını temin etmektir. Bizde laikçiliğin çerçevesi ve hududu budur ... Biz diyoruz ki, dinler, vicdanlarda ve mabedlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işlerine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız"³⁰ sözleriyle hükümet adına görüşlerini ifade etti. Anayasa değişikliği Meclis'te oybirliğiyle kabul edildi.³¹ 5 Şubat 1937 günü kabul edilen 3115 sayılı Teşkilâtı Esa-

28 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, III, 3 (tarihsiz), S sayısı 3, s. 2-3. Aynı dönemdeki bir diğer ilgili girişim de İlahiyat Fakültesi bünyesinde oluşturulan bir heyete hazırlattırılan "dinde reform" projesiydi. Bu proje ile ilgili olarak bkz. Y. Aktay, *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*, s. 182 vd. ve D. Dursun, *Din Bürokrasisi: Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, s. 186-187.

29 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, 16 (1937), S sayısı 89, s. 3.

30 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, 16 (1937), s. 60-61.

31 Meclis'in Anayasa değişikliğini "oybirliği" ile kabul etmesi; hiçbir muhalefetin görülmemiş olması, oluşumunun daha önceki Meclis'lerden farklılığını ortaya koyması açısından dikkate değerdir. Kılıç Ali, Meclis içi dinsel kaynaklı ilk muhalefetin Umuru Şer'îye Vekili Abdullah Azmi Efendi'nin, "... bu devlette Umuru Şer'îye Vekaleti yalnız bergüzar tarihi mahiyetinde kalamazdı. Bu makamın devlet teşkilâtı içerisinde mühim ve faal rolleri vardır. İtimadımıza mazhar olarak ben bu makamda kaldıkça o rolleri yaptıracağım..." demesi üzerine

siye Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun'la³² "laik" nitelemesi anayasal bir temel oldu.

Hukuksal düzenlemelerle laik Türkiye devletini yapılandırma süreci içinde tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması (30 Teşrinisani 1341);³³ şapka kanununun kabulü (25 Teşrinisani 1341);³⁴ Türk Medeni Kanunu'nun kabul edilerek (17 Şubat 1926) yeni Ticaret ve Ceza kanunlarıyla hemen hemen aynı zamanda yürürlüğe girmesi;³⁵ Batı takviminin kabulü (26 Kanunuevvel 1341);³⁶ Latin alfabesinin kabulü (1 Teşrinisani

---

Edirne mebusu Şeref Bey'in, "... bu devlette Umuru Şer'îye Vekaleti'nin göreceği roller vardır ve bu roller bütün devlet teşkilâtına direktif vermekten ibarettir" şeklindeki ifadesi ve bu sözler karşısında Meclis'in çoğunluğunun heyecanla ve şiddetle alkışlamalarıyla görüldüğünü belirtir (bkz. Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, s. 97). Ancak kısa bir süre sonra Birinci Meclis feshedilmiş; İkinci Büyük Millet Meclisi 2 Ağustos 1923 günü açılmıştır. Ayrıca, hilafetin kaldırılmasına ilişkin olarak, özellikle Kastamonu mebusu Halit Bey ve 1923 seçiminde çetin bir mücadele sonucunda bağımsız Gümüşhane mebusu seçilmiş Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey'in itirazları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi* II, 7 (3. baskı, 1968), s. 31 vd. Anadolu'da Birinci Meclis seçimlerinin nasıl yapıldığı ve dönemin siyasi iklimi bakımlarından da önemli bir belge niteliği taşıyan Kadirbeyoğlu'nun anıları yayınlanmamış olmasına karşın, benim bildiğim kadarıyla kendisinin nasıl seçildiğine dair bilgi iki kaynakta nakledilmektedir: M. İz, *Yılların İz*, s. 406-426 ve A. Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, s. 575-581 (dilce sadeleştirilmiş ve özetlenmiş aktarım).

32 Bkz. *Düstur*, III, 18 (1937), s. 307; *Resmî Gazete*, 13.2.1937-3533.

33 Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlğasına Dair Kanun, No. 677. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2. baskı, 1944), s. 133; *Resmî Gazete*, 13 Kanunuevvel 1341-243. Bu hususta bkz. M. Kara, *Din Hayatı Sanatı Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 270-291 ve I. Kara, "Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar", s. 358-384.

34 Şapka İktisası Hakkında Kanun, No. 671. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2. baskı, 1944), s. 108; *Resmî Gazete*, 28 Teşrinisani 1341-230. Bu Kanun, halktan özellikle Doğu'da ve Doğu Karadeniz'de büyük tepki gördü. Uygulanmasının sağlanması için İstiklal Mahkemeleri'nden yararlanıldı; bu mahkemeler yalnızca 1925 yılında 800 kişiyi mahkûm etti, 70 kişi ölüm cezasına çarptırıldı. Bu hususta bkz. 5 Ağustos 1926 tarihli *The Times*'a atıfta bulunan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, s. 206, 215 ve 225.

35 765 numaralı Türk Ceza Kanunu [*Düstur*, III, 7 (2. baskı, 1944), s. 519], s. 591. maddesi gereğince 1 Temmuz 1926'da; 743 numaralı Türk Kanunu Medenisi [*Düstur*, III, 7 (2. baskı, 1944), s. 237], 936. maddesi gereğince ve 865 sayılı Türk Ticaret Kanunu [*Düstur*, III, 7 (2. baskı, 1944), s. 1217] da 1014. maddesi gereğince 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir.

36 Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun, No. 698. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2. baskı, 1944), s. 159; *Resmî Gazete*, 2 Kanunusani 1926-260.

1928);³⁷ hangi din ve mezhebe mensup olursa olsunlar ruhanilerin mabet ve ayinler haricinde ruhani giysi taşımalarının yasaklanması (3 Kanunuevvel 1934);³⁸ Türk kadınının seçme ve seçilme haklarını kazanması (5 Kanunuevvel 1934);³⁹ hafta tatilinin pazar gününe alınması (27 Mayıs 1935)⁴⁰ yer alır.⁴¹

Bu arada 22 Ocak 1932'de Hafız Yaşar (Okur) tarafından İstanbul'da Yerebatan Camii'nde ilk defa Türkçe Kur'an okundu ve 18 Temmuz 1932 tarihinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan İstanbul Müftülüğü'ne gönderilen 636 sayılı özel yazıyla kısa bir süre sonra ezan ve kametin Türkçe okunmaya başlanacağı bildirildi.⁴² 2 Haziran 1941 tarihinde, 4055 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun'la,⁴³ Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin ikinci fıkrasına eklenen "Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis, on liradan 200 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar" hükmünde cezai bir yaptırım getirilerek bu duruma ilişkin yasal bir düzenlemeye gidildi.

1932 yılından itibaren faaliyete geçirilen Kur'an kursları (darülkurralar) bu dönemdeki tek dinî eğitim kurulu olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu kurslar, daha önceki eğitim kurumları gibi kapsamlı din eğitiminin yapıldığı kurumlar olmayıp, sadece Kur'an okuma ve hafızlık eğitimi verilmekteydi. Sayıları 17 adet olan bu kurslar, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na is-

37 Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun, No. 1353. Bkz. *Düstur*, III, 10 (1934), s. 3; *Resmî Gazete*, 3 Teşrinisani 1928-1030.

38 Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun, No. 2596. Bkz. *Düstur*, III, 16 (1935), s. 34; *Resmî Gazete*, 13 Kanunuevvel 1934-2879.

39 İntihabı Mebusan Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Kanun'a Bir Madde İlavesine Dair Kanun, No. 2598 (madde 2). Bkz. *Düstur*, III/16 (1935), s. 35; *Resmî Gazete*, 11 Kanunuevvel 1934-2877.

40 Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun, No. 2739. Bkz. *Düstur*, III, 16 (1935), s. 1171; *Resmî Gazete*, 1.6.1935-3017.

41 1982 Anayasası'nın 174. maddesi ile de korunma altına alınmış inkılap kanunları ve ilgili diğer hukuki düzenlemelerin dinle iribatları bakımından bir değerlendirilmesi için bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 31-32.

42 Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Efendi (Börekçi)'nin, ezanın Türkçeleştirilmesinin "ulusal politikaya daha uygun bulunduğu"nu ifade ettiği ileri sürülmüştür. Bkz. P. Dumont, "Türkiye'de İslâm Yenilik Ögesi mi?", s. 165.

43 Bkz. *Düstur*, III, 22 (1944), s. 1296; *Resmî Gazete*, 6.6.1941-4827.

tinaden Maarif Vekâleti'ne bağlanmak istenmişse de, dönemin Diyanet Reisi Rifat Börekçi bu kursların birer meslek mektebi mahiyetinde kendi bünyesinde kalmasını sağlamıştır.⁴⁴ 1933'te İstanbul Darülfünunu'nun ilgasında İlahiyat Fakültesi toptan kaldırılarak,⁴⁵ onun yerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı bir İslâm Tetkikleri Enstitüsü kuruldu;⁴⁶ ancak böylelikle dinsel eğitim işlevi yerini salt araştırmaya bırakmış oldu.

1930 yılında Serbest Fırka kurulurken, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün iki parti arasındaki savaşında yansız kalacağını belirtmesine karşın yalnızca "laik Cumhuriyet" ilkesini bu yansızlığın dışında tutması, laiklik ilkesinin, cumhuriyetçiliğin yanı sıra ve onunla birlikte, yeni devlet düzeninin kurucu seçkinleri tarafından, onun temellerinden biri olarak belirlendiğini gösterir. Mustafa Kemal'in laiklik konusundaki politikası, dinin toplum işlerinden, toplumsal görevlerinden sıyrılıp vicdanlara itilmesi, kişilerin iç dünyalarından dışarıya taşmayan bu inançlar bütünü durumuna getirilmesiydi. Böylece din, bir inanç ve ibadet işine indirgenmek isteniyor, din ve vicdan özgürlüğü sadece "bireyselleştirilmiş dini"⁴⁷ ve ibadetleri koruyordu. Din kişisel alanda kalacak, "sosyal düzeni ilgilendirdiği, objektifleştirdiği oranda devletin müdahalesini davet edecekti."⁴⁸ Bu sistem gereği "Türkiye Cumhuriyeti sadece bir dünya devletidir."⁴⁹ Mustafa Kemal'in sözleri de bunu açıkça ortaya koymaktadır: "Biz ilhamlarımızı gökten veya gapten değil, doğrudan doğru-

44 A. Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam Hatip Liseleri*, s. 92-93.

45 İstanbul Üniversitesi'nin yeniden düzenlenmesi için Türkiye'ye çağrılan ve bu konuda bir rapor hazırlayan İsviçreli Prof. Malche, Tıp, Fen, Hukuk ve Edebiyat Fakülteleri yanında bir de İlahiyat Fakültesi'nin kurulması önerisini getirmişti; ancak, Malche'in bu teklifi uygulanmadı. Bu konuda bkz. H. Widmann, *Atatürk Üniversite Reformu*, s. 50 dipnot 2.

46 Bu konuda bilgi için bkz. M. Tunçay-H. Özen, "1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun", s. 5-28 ve özellikle, M. Tunçay-H. Özen, "1933 Darülfünun Tasfiyesi", s. 16-19. İslâm Tetkikleri Enstitüsü 1936 yılında kapatılmıştır. Bu konuda da bkz. A. R. Kırboğa, *İmam Hatip Okulları Davası*, s. 15.

47 B. Tanör, "İslâm ve Demokrasi Üzerine", s. 182.

48 H.N. Kubalı, *Türk Devrim Tarihi Dersleri - 1. Kitap: Temel Bilgiler*, s. 111 ve 147.

49 T.Z. Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s. 288.

ya hayattan alıyoruz.”⁵⁰ Bu dönemde amaç, yalnız devletin ya da “siyasal”ın değil, aynı zamanda toplumun ve “toplumsal”ın da laikleştirilmesidir; diğer bir ifadeyle Türkiye Cumhuriyeti bir modernleşme projesi olarak yalnız devletin değil, toplumunun da modern bir yapıya dönüştürülmesi için her türlü hukuki ve siyasi aracı seferber etmiştir.⁵¹

“Dinsel etkenlerin baskın nitelikte bulunduğu, siyasal iktidarın hiç değilse kuramsal olarak dinsel nitelikte olduğu bir toplumdaki, alışlagelmiş düzene çok yabancı bir rejime geçilerek laik düzenin gerçekleştirilmesi, kuşkusuz kolay değildi.”⁵² Batılılaşma ve modernleşme sürecinin yeni boyutları tek partili dönemde kısa vade için bastırılacak silahlı ayaklanmalara yol açtı: Bingöl’de Şeyh Said İsyanı (1925),⁵³ Menemen Olayı (1930), Bursa’da Ulucami Olayı (1933), Siirt’te Şeyh Halid Olayı (1935), İskilip Olayı (1936).⁵⁴ Laikliğin toplumsal değişim dinamizmini sağlayıcı bir ilke olarak benimsenip, anayasal nitelik kazanması, kuşkusuz toplumun bütünü bakımından benimsenmesi anlamını taşımamıştır.⁵⁵ “Eski muhalefet”⁵⁶ zaman zaman örtülü,

50 M.K. Atatürk, *Söylev ve Demeçler (TBMM’de ve CHP Kurultayında): 1919-1938*, s. 389.

51 Kanımca Cumhuriyet ve Osmanlı Batılılaşması arasındaki en büyük fark da bu noktada bulunmaktadır. Türkiye’deki toplumsal yaşamın laikleştirilmesi olgusunu Nehru ve Lenin’in icraatlarıyla karşılaştırarak değerlendiren bir inceleme için bkz. T.N. Madan, “Secularism in Its Place”, s. 756.

52 Özek, *Devlet ve Din*, s. 457.

53 Şeyh Sait Olayı’nı bastırmak gayesiyle çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ve bu dönemde muhafazakâr seçkinlerin dışlanmasına ilişkin bkz. A.F. Kılıç, *Türkiye’de Din-Devlet İlişkilerinde Yönetici Seçkinlerin Rolü*, s. 134-145.

54 Günay ve Ecer, tüm bu protesto faaliyetlerinin Nakşibendi kaynaklı olduğunu ileri sürmektedirler: *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, s. 239.

55 Perry Anderson, yaptığı Kemalizm değerlendirmesinde Osmanlı dönemiyle karşılaştırmada bulunarak, dinde yapılmış olan reformların toplumsal bölünmeye neden olmaya mahkûm olduğunu ifade etmektedir. Anderson’a göre Osmanlı seçkinlerinin inancı ile popüler dindarlığın biçimleri arasında çok az benzerlik bulunsa da, ortak payda İslâm’a olan bağlılıktır; bu bağ Kemalizm tarafından koparılmıştır. Devletin, mabetleri ve tarikatları, vaizleri ve ibadet toplantılarını hedef almaya başlamasıyla geleneksel saygı nesneleri ve hassasiyetlere saldırıda bulunulmuş, dolayısıyla kitleler direnişe geçmiştir. Bkz. P. Anderson, “Kemalism”, s. 8.

56 Terim Yakup Kadri Karaosmanoğlu’na aittir. Bkz. Yakup Kadri, “Genç Cumhuriyetimiz ve Eski Muhalefet”, *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Kanunusani 1339.

zaman zaman da açık bir biçimde ve değişen görüşler ardında varlığını sürdürmüştür;⁵⁷ dönemin iktidar yanlısı seçkinlerinin de bu husustaki çeşitli beyanları, sürmekte olan sürtüşmeyi ortaya koymaktadır.⁵⁸ Laik sistemin hukuki yapısını oluşturmaya yönelik düzenlemeler, İslâmcı görüş taraftarlarınca, “baskı politikaları... inanan insanları inançlarından dolayı korkutma, sindirme ve yıldırma politikaları”⁵⁹ olarak nitelendirilmiştir.⁶⁰

1945-1950: Muhalif söylemin “Modern Cumhuriyet” projesine katkıları

Yeni toplumsal düzende de görülen eşitsizlikler ve adaletsizliğin belki de artarak sürdürülmesinin, toplumda yükselen beklentilerin gerçekleşmemesinin bilinen tek ideolojiye, halk tarafından geliştirilen İslâmi yoruma dönmeyi hızlandırdığını ile-

57 Anadolu Savaşı'ndan başlayarak, çeşitli gruplar arasında bir işbirliğine gidilmiş olmakla birlikte, “dinsel direnç” sürekli gündemdedir. Hükümetin iş görebilmesi için Meclis'te bir çoğunluk desteği hazırlamak üzere Mustafa Kemal'in 10 Mayıs 1921'de kurduğu Müdafaa-yı Hukuk grubunun karşısında muhalefet de bir grup kurar; bu grubun Meclis dışı destekleyici örgütü Muha-faza-i Mukaddesat Cemiyeti'dir.

58 Yusuf Akçura, 1925'te, Şeyh Sait Ayaklanması'ndan birkaç ay sonra verdiği bir konferansta modern devleti demokratik, milli, bağımsız, ekonomik özgürlüklerin koruyucusu bir devlet olarak tanımlar ve Türkiye'nin modern bir devlet olabilmesi için gelişmesinin önündeki başlıca engel olarak nitelediği “gerici sınıfları (yobazlar, feodaller)” tasfiye etmesi gerektiğini belirtir. Bkz. Y. Akçura, “Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife”, (Yeni harflerle basım için bkz. F. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri - Yusuf Akçura - (1876-1935)*, s. 157-158). Recep Peker ise, 1930'larda üniversitelerde okutulan *İnkılap Dersleri*'nde, “bir yandan sarayla, bütün gericiлик unsurlarıyla ve hakikati anlamadan onlara uyan cahillerle” boğuşulduğunu, “diğer yandan da yad askerler, yaban ordularla” savaşıldığını ifade ediyordu. Bkz. R. Peker, *İnkılap Dersleri*, s. 21.

59 Bkz. H.H. Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri I*, s. 14. 1920'lerde Halide Edip Adıvar da, Cumhuriyet hükümetinin dine karıştığını ve bunun laiklik ilkesiyle çatışıp çeliştiğini ileri sürmüştür. Bkz. H.E. Adıvar, “Dictatorship and Reforms in Turkey”, s. 27-45.

60 Türkiye'de herhangi bir dinin (fakat uygulamada sadece İslâm dininin) siyasi amaçlı örgüt ve faaliyetlere konu olması, Hıyanet-i Vatanîye Kanunu'nda 25.2.1925 tarihli Kanun'la yapılan değişiklik uyarınca, cezası idama kadar varan bir suç haline getirilmiştir. “Dini siyasete alet etmek” suçu, daha sonra 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesi çerçevesinde yeniden düzenlenmiş ve 1991 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

ri süren Şerif Mardin'e göre, Türkiye'de 1940'ların sonlarından itibaren "volk İslâm"a dönüş isteği belirmiştir.⁶¹ Özellikle katılımcı ve yarışmacı bir siyasal yaşama geçerken bu istekler önem kazandı, ağırlıklı politik faktör haline geldi. Bu durum, Max Weber'in, bir dini dünya dini yapanın, o dinin kitlelerinin farklı düzeylerdeki akılcılıklarını veya aksini gözetken değişik versiyonlarını üretebilme yeteneği olduğu yolundaki halk dindarlığına ilişkin gözlemlerinin bir yansıması olarak görülebilir.⁶² Öte yandan, 1945'teki demokratikleşme sürecinin başlamasıyla birlikte demokratik mekanizmanın kullanımından kaçırılmayan dinin etkinliği günden güne artmışsa bunda dinin kendi insiyatifi kadar, hatta daha fazla, onu kullanma insiyakının etkisi olmuştur.⁶³ Atatürk'ün partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) bile, din ve laiklik ile ilgili yorumunu yenilemek, daha yumuşak bir siyasa izlemek durumunda kaldı.⁶⁴ İlk üzerinde durulan konu, 24 Aralık 1946'da Meclis'te görüşülen "dinî eğitim" oldu.⁶⁵ Bu görüşmelerde hükümet üyelerinin birçoğunun dinî eğitim lehine görüş bildirmesinin yanı sıra, Bursa milletvekili Muhittin Baha Pars⁶⁶ ve İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver,⁶⁷ "komünizm tehlikesine karşı manevi di-

61 Bkz. Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 115 vd. Kanımca bu istek anılan dönemde birdenbire ortaya çıkmamış, yalnızca varolan ancak baskı altında tutulan potansiyel canlandırılmaya başlamıştır. Bu görüşün aynı yönde ilginç bir ifadesi için bkz. F.W. Frey, "Education", s. 223: "One might propose merely that the lid which had been put on the pot was lifted at this time and that some people were surprised and alarmed to see certain parts of the stew still bubbling (Denilebilir ki, tencereye örtülmüş kapak o tarihte kaldırıldı ve bazıları yahninin bir kısmının hâlâ fokurdamakta olduğunu görünce şaşkınlığa ve paniğe kapıldı)".

62 Bkz. Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 227-257.

63 Bkz. Y. Aktay, *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*, s. 172.

64 A.Y. Sarıbay bu durumu, Feroz Ahmad'dan alıntı yaparak, hükümet ve partinin halktan yabancılaşma sürecine girmesi ve çok partili hayata geçişle birlikte oy rekabetinin başlamasıyla İslâm'ın politik bir mesele haline gelmesi şeklinde değerlendirmektedir. Bkz. A.Y. Sarıbay, "Demokrasi ve İslâm ilişkisinde Türkiye Tecrübesi: Çok Partili Hayata Geçiş", s. 367.

65 1947 yılı Bütçe Kanunu tasarılarının Milli Eğitim Bakanlığı'na ilişkin hükümlerinin görüşülmesi sırasındaki bu tartışmalar için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. VIII, 3 (1947), s. 426.

66 Bkz. *a.g.e.*, s. 428.

67 Bkz. *a.g.e.*, s. 437-440.

renci sağlamak” üzere okullara din eğitimi konulmasını istedikler; ancak, Başbakan Recep Peker bu istemlere, “kommunizm denen bir içtimai zehirden bünyeyi korumak için onun yanında yavaş yavaş genişleyecek bir şeriat hayatının ikâmesi ihtimalini bir tedbir diye düşünmek aşağı yukarı bir öldürücü zehrin laakal onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi edileceğini zannetmekten ibarettir”⁶⁸ görüşüyle karşı çıktı. Ancak, 17 Kasım 1947’de toplanan CHP VII. Kurultayı’nda devletçiliğin ve laikliğin libelleştirilmesine yönelik ilkelere varıldı.⁶⁹ 1947 yılında Hac’a gideceklere döviz tahsis edildi;⁷⁰ Şubat 1949’da ilkökul 4 ve 5. sınıfları programlarına isteğe bağlı din dersleri konuldu;⁷¹ yüksek düzeyde din adamı yetiştirmek üzere Ankara Üniversitesi’ne bağlı olarak kurulan İlahiyat Fakültesi’nin kadroları, çıkarılan 5424 sayılı ve 4 Haziran 1949 tarihli Kanun’la⁷² düzenlendi; 1948’de Milli Eğitim Bakanlığı’na verilen hızlandırılmış imam-hatip kursları açılması görevi yerine getirilerek 15 Ocak 1949’da Ankara ve İstanbul’da açılan on aylık ilk iki kursta eğitime başlandı ve bunları diğer illerdeki öbür

68 Bkz. a.g.e., s. 444-446; özellikle s. 445.

69 Bkz. *CHP Yedinci Büyük Kurultayı Tutanağı*, Ankara, 1948. Program tasarısı Ek 5 olarak s. 425 ve devamında, program görüşmeleri sırasında devletçiliğe ilişkin tartışmalar, s. 406-422, 437-438; laikliğe ilişkin tartışmalar ise s. 448-470 arasında yer almaktadır. Ayrıca, bu kurultaya sunulan “Din Öğretimi Raporu” için bkz. Kırboğa, *İmam Hatip Okulları Davası*, s. 287.

70 Bu dövizler Türk Parasını Koruma Kanunu çerçevesinde turistik seyahat dövizini sayılıp; “görünmeyen muameleler” kapsamında değerlendirilmekteydi. Bu konuda bkz. Erhan Bener, *Görünmeyen Muameleler (Hizmetler - Dış Seyahatler ve Bedelsiz İthalat) Açıklamalı Notlu Türk Parasının Kıymetini Koruma Mevzuatı: 5. Kitap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, Ankara, 1964, s. 61.

71 Sayı: 70/54-26, sıra no: 2414, tarih: 1 Şubat 1949. Bkz. Milli Eğitim Bakanlığı *Tebliğler Dergisi*, c. XI, s. 524 (7 Şubat 1949), s. 153. Katılımın isteğe bağlı olduğu bu derslerle ilgili olarak valiliklere gönderilen genel düzenleyici işlem gereği, din eğitimi ders dışı bir zaman olan cumartesi günleri öğleden sonra verilecek ve sınıf geçmeye etkisi bulunmayacaktı; ayrıca okutulacak ders kitabı büyük bir dikkatle hazırlanmıştı. Bernard Lewis, Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı temsilcilerinden oluşan karma bir komisyon tarafından hazırlanmış bu ders kitabının Mekke ve hatta Şam’daki Müslümanların bile tanımakta güçlük çekebilecekleri kadar modern bir İslâm anlayışını sunduğunu belirtir. Bkz. Lewis, “Islamic Revival in Turkey”, s. 41.

72 Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Hakkındaki 5239 Sayılı Kanun’a Ek Kanun. Bkz. *Düstur*, c. III, 30 (1949), s. 1205; *Resmî Gazete*, 10.6.1949-7229.

kurslar izledi;⁷³ 1 Mart 1950 tarihli ve 5566 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Meni ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanun'un Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun⁷⁴ gereğince "Türk büyüklerine ait türbeler" ve "sanat değeri olan türbeler" yeniden ziyarete açıldı. Şemsettin Günaltay'ın 15 Ocak 1949'da Başbakanlığa getirilmesi de uzlaşmacı siyasa çabalarının bir başka göstergesiydi.⁷⁵

Bu arada Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesinde yapılan bir değişiklikle, dine dayalı devlet kurmaya yönelik propaganda yapmak ve örgüt oluşturmak bir suç olarak yeniden düzenlendi.⁷⁶ Bu değişikliğe ilişkin görüşmeler, Büyük Millet Meclisi

73 Bu kurslarla ilgili olarak bkz. M.A. Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, s. 174-178.

74 Bkz. *Düstur*, c. III, 31 (1950), s. 1612; *Resmî Gazete*, 4.3.1950-7448.

75 Dönemin en etkin dinsel muhalefet dergisi *Sebilürreşad*'da Eşref Edib, Halk Partisi'ni, "Muhterem Üstad" diye seslendiği Günaltay'a "şikâyet" ederek taleplerde bulunduğu bir yazısını, "Ergeç bu iş olacaktır; milletin dini üzerindeki bu baskılar kalkacaktır. Temenni ederim ki bu büyük zaferi Allah sana nasip etmiş olsun. Çünkü senin bu milletin dinine, ilim ve irfanına çok hizmetin vardır. Bu mazhariyete sen layıksın. 'Benim Şemseddinim' diyen Akif'in ruhu bunu senden bekliyor" ifadesiyle bağlamıştır. Bkz. E. E. (Fergan), "Günaltay'ın Başkanlığı ve Akisleri Programın Laiklik Kısmı Hakkında Mütalaa", s. 62. Ancak, Günaltay'ın farklı bir değerlendirilmesi için bkz. S. Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık-Batıcılık Mücadelesi*, s. 301 vd. Ayrıca bkz. A. Alperen, *Türkiye'de İslâm ve Modernleşme*, s. 328-352 ve F. Altun, "M. Şemseddin Günaltay", s. 160-173.

76 Bkz. Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 10 Haziran 1949 Tarihli ve 5434 Sayılı Kanun, *Düstur*, c. III, 30 (1949), s. 1431; *Resmî Gazete*, 16.6.1949-7234. Aynı suç, önceden 2 numaralı ve 29 Nisan 1920 tarihli Hiyaneti Vatanıye Kanunu'nda da düzenlenmişti. 25 Mayıs 1925 tarihli ve 556 sayılı Kanun'la adı geçen Kanun'un 1. maddesine yapılan ek gereğince, "Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadiyle cemiyetler teşkilî memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek şekli Devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti Devleti ihlal veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilhası için gerek münferiden ve gerek müctemian kavli veya tahriri veyahut fiili bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur." Bu Kanun'un 2. maddesine göre de suçun yaptırımı idamdı. Hakkında, Anayasa Mahkemesi'nin 1964 tarihli bir kararında, Türk Ceza Kanunu ve 6187 sayılı Vicdan ve Toplanma Hürriyetleri Koruma Kanunu'yla da benzer düzenlemeler getirilmiş olmakla birlikte, "olayların gösterecekleri özelliklere

si'nde, din ve laiklik konusunun en çok tartışıldığı devrelerden biri olmuştur. Hükümetin, gerici olarak nitelediği hareketlerin çoğalmasında bunları önleyecek kudretten yoksun gördüğü Ceza Kanunu'nun 163. maddesine daha sert bir şekil vermeye yönelik bir kanun teklifi sunması üzerine Meclis'te yapılan tartışmalardaki ilgili siyasa eleştirileri İslâmcı⁷⁷ görüşlerin kimi ifadeleridir. Osman Nuri Koni'ye göre, bu şekildeki kanun teklifleri “dini İslâm'a tecavüz, laikliğe külliyen muhaliftir”; bu şekilde dinsizlik korunmaktadır; din propagandasına, dinin diline, ifadesine karışılmaz.⁷⁸ Sinan Tekelioğlu'na göre, laikliği korumak bahanesiyle girilen bu şekildeki kanunlar tamamen komünist korkusu vermektedir.⁷⁹ Necati Erdem'e göre, bu düzenlemeyle dinsizliğe ayrıcalık tanınmış, laiklik perdesi altında dinsizlik korunmuş olmaktadır; bu şekilde laiklik gerçekte uygulanmamış olmakta ve bu perde altında dinsizlik yayılmaktadır.⁸⁰

10 Temmuz 1945'te kurulan Milli Kalkınma Partisi'yle açılan çok partili rejim öncesindeki 1924 Terakkiperver Fırka ve 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimlerinde olduğu gibi, 1945 Temmuz'undan Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 22 Mayıs 1950'ye kadar geçen sürede Türkiye'de kurulan 24 siyasi parti ve kuruluşun büyük bir kısmı, programlarında din ve gelenekler bakımından izlenecek muhafazakâr çizgiyi belirterek dinsel direncin sesini siyasal arenada duyurma çabasına gi-

---

göre bu kanunlardan her birinin uygulanma yeri ve imkânı bulunabilir” kanaatine varılmış olan Hiyaneti Vataniye Kanunu, 3713 sayılı ve 12 Nisan 1991 tarihli Terörle Mücadele Kanunu'nun 23/a, Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesi ise 23/c maddesi ile yürürlükten kaldırıldı [Anılan karar için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 2 (1965), s. 230-234; atıf için bkz. s. 232].

77 “İslâmcı” sözcüğünü, Ali Bulaç'ın bir tanımını izleyerek kullanmaktayım: “aidiyetlerini ve mensubiyetlerini (İslâm) din(in)de ifade eden Müslümanların bir kesiminin ...bu dinin genel parametrelerinden hareketle ortaya koydukları fikri ve siyasi hasılanın toplamı”. Bkz. A. Bulaç, “İslâm'ın Üç Siyaset Tarzı ve ya İslâmcıların Üç Nesli”, s. 50 ve devamı; ayrıca, Y. Aktay, “Sunuş”, M. Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*.

78 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. VIII, 20 (1949), s. 575.

79 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. VIII, 20 (1949), s. 579.

80 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. VIII, 20 (1949), s. 588 ve ayrıca bkz. s. 668.

rişmişlerdir.⁸¹ Muhafazakâr akımın ortaya çıkışının bu partiler arasındaki en önemli örneği, 1948 yılında dinî reform isteyen bir grubun Demokrat Parti'den ayrılarak kurduğu Millet Partisi'dir.⁸² Ancak, göreceli olarak dine daha liberal yaklaşan bu parti dahi, Tarık Zafer Tunaya'ya göre, İkinci Meşrutiyet'in İslâmıcı akımını temsil etmekten uzaktır.⁸³

Demokrat Parti dönemi: Laikçi siyasalara karşı muhalefetin siyasi temsil mekanizması içinde yeniden örgütlenmesi

Dinin toplumsal rolü ve işlevi konusunda Demokrat Parti (DP) iktidarlarının, o zamana kadar süregelen uygulamalara göre daha tavizkâr davranmalarına⁸⁴ karşın temelde, Kemalist laiklik anlayışına sahip çıkmaya çalıştıkları görülmektedir.⁸⁵ Adnan

81 1920'lerin sonundan itibaren Türkiye'de ortaya çıkan toplumsal muhalefet ve kitle mobilizasyonunun aynı zamanda ekonomik merkezli de olduğu; ticari köylülerin ve taşra burjuvazisinin, siyasi iktidarın sağladığı kaynaklardan pay almak istemesinin bu toplumsal hareketlerde önemli bir etken olduğu kanısındayım. Benzer bir izlek için bkz. C. Emrence, *90 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, s. 19.

82 Bkz. Millet Partisi'nin Beyannamesi, *Sebilürreşad*, c. II, 48 (Haziran 1949), s. 363-364.

83 Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, s. 191.

84 Şerif Mardin'e göre, DP'nin, çevrenin *ethos*'unu gözönünde tutarak İslâmiyet'e yaptığı başvurunun elde ettiği büyük yankı, Behice Boran'ın 1940'taki bir tespitinin ışığında daha da önem kazanmaktadır. Boran, köyler, kasabalarla daha yoğun bir ilişki kurdukça, köylünün, kendi köy yaşamını küçük görmeye başladığını saptamıştı. DP'nin seçim kampanyaları, değişim ve geçiş halinde bulunan birçok kırsal bölgeye yaşam tarzlarının küçük görülecek bir şey olmadığı inancını aşlamak için tam zamanında işin içine girdi; böylece DP, İslâmiyet'i ve geleneksel kırsal değerleri yeniden meşrulaştırdı. Bunun ötesinde DP'nin İslâmiyet'e yakınlığı dini, seçim platformunda simgesel ve kültürel ak-sesuar olarak kullanmaktan ibaretti. Bkz. Ş. Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics", s. 29. Abdurrahman Dilipak ise DP'nin, dini CHP'ye karşı oy kaygusuyla istismar konusu yapan ve uzun vadede dindarlara yakın durmanın hem dış dünyada hem de içeride güç dengesi açısından prestij sağlamayacağını öngören bir parti olduğunu belirtmektedir. Bkz. A. Dilipak, *Menderes Dönemi*, s. 271.

85 A.Y. Sarıbay'a göre hem CHP hem DP bürokratik-otoriter zihniyetin temsilcileriydi ve aslında ikisi de meşruiyetlerini Kemalizmden almaktaydı; dolayısıyla aynı ideolojinin görünürde iki zıt tavrı meşrulaştırımı, o ideolojinin (Kema-

Menderes'in başvekil olarak Büyük Millet Meclisi'nde okuduğu 29 Mayıs 1950 tarihli hükümet programında görülen "milletle mal olmuş ve olmamış devrimler" ayrımının⁸⁶ yeri aslında Cumhuriyet'ten demokrasiye geçiş süreci içinde değerlendirilmelidir.⁸⁷ Demokratik olmak iddiasını taşıyan bir yapı içinde, toplumsal dirençle karşılanmış değişiklikleri devlet zoruyla uygulamanın yeri olamaz. Tabandan gelen baskı sonucu, 16 Haziran 1950 tarihli ve 5665 sayılı Kanun'la⁸⁸ Arapça ezan yasağı kaldırıldı. Din dersleri,⁸⁹ Ekim 1950'de yapılan bir değişiklikle, hâlâ isteğe bağlı olmakla birlikte programın parçası durumuna getirildi.⁹⁰ Din eğitime ilişkin uygulamalarda bir diğer deği-

lizmin) kutsallaştırılmasıyla mümkündür. Böylelikle daha sonraki partiler de bu kutsallaştırmada kendi yorumunu sahih addederek biz-onlar karşıtlığına eş, demokratik olmayan bir politik kültür inşasına katkıda bulundu. Bkz. A. Y. Sanbay, "Demokrasi ve İslâm İlişkisinde Türkiye Tecrübesi: Çok Partili Hayata Geçiş", s. 367-369.

86 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. IX, 1 (1950), s. 30.

87 "Cumhuriyetçi" ve "demokrat" anlayışları arasındaki farkı belirten bir inceleme için bkz. Régis Debray, "Cumhuriyetçi misiniz, demokrat mı?" (*Le Nouvel Observateur*'de yayınlanmış "90'lı yıllara doğru demokrasi" konulu bir maleden özetleyerek çeviren: Cüneyt Akalın), *Cumhuriyet*, 11 Aralık 1989, s. 6. Anılan yazısında "Cumhuriyetin Fransız İhtilali'nden doğduğunu, 'demokrasi'ninse Anglo-Sakson tarihi tarafından şekillendirildiğini ileri süren Debray, bu anlayışlar arasındaki farkı şöyle örneklendirmektedir: 'Bir Müslümanın türbanını çıkarmadan sınıfa girmesinin engellenmesini ele alalım: 'Doğru tavır' diye bağıracaktır cumhuriyetçi. 'Yanlış tavır' diye homurdanacaktır demokrat. 'Laiktir' diyecektir biri, 'Hoşgörüsüzlük' diyecektir öteki."

88 Türk Ceza Kanunu'nun 526. Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun. Bkz. *Düstur*, c. III, 31 (1950), s. 2116; *Resmî Gazete*, 17.6.1950-7535.

89 Din Eğitimi Genel Müdürlerinden İsmet Parmaksızoğlu'na göre, 1946'dan itibaren iç politikada başgösteren gelişmeyle yeşeren demokratik düzen içinde halkın en fazla ifade ettiği istek din eğitimi konusundaydı. Bu konuda bkz. İ. Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 28.

90 Danıştay, bu konuda açılan iki iptal davasında da esasa girmekten kaçınmıştır. Her ikisi de bir veli sıfatıyla Prof. Bülent Nuri Esen tarafından açılan davaların ilkinde verdiği 21 Ocak 1951 tarihli kararında Danıştay, "İptal davasında menfaatin ihlali şarttır. Bu menfaatin şahsi olması ve dava ikâme edildiği zaman dava mevzuu olan idari tasarrufla ihlal edilmiş bulunması iktiza eder. İleride vukuu melhuz herhangi bir zarardan ve menfaat ihlalinden bahis ile iptal davası açılmasına Danıştay Kanunu'nun 23. maddesi hükmü müsait değildir" gerekçesiyle "Davacının çocuklarından birisinin okulun birinci ve diğerinin üçüncü sınıfında olduğu ve henüz Din Dersleri tedrisatına tabi tutulmadığını" belirterek dava konusu işlemi iptal etmeyi reddetmiştir. Bkz. Devlet Şurası Dava Daireleri Umumi Heyeti E. No: 951/86, K. No: 51/433 (Bu karar ya-

şiklik 4 Ocak 1951 tarihli ve 80 sayılı Karar'la⁹¹ gerçekleştirildi ve çocuklarının din dersi almasını istemeyenlerin okul idaresine dilekçe vermesi kuralı getirildi. Bu arada, hızlandırılmış imam-hatip kurslarının din adamı yetiştirmede yetersiz kaldığı gerekçesiyle, 13 Ekim 1951 tarihli ve 601 sayılı Müdürler Komisyonu Kararı ile 1951 yılı içinde Ankara, İstanbul, Adana, Isparta, Maraş, Konya ve Kayseri'de birer imam-hatip okulu açıldı.⁹² 13 Ağustos 1956 tarihli bir İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi gereğince, Maarif Vekâleti tarafından 19 Eylül 1956 tarihinde ortaokulların da ilk iki senelik programına din dersleri katıldı.⁹³ Ayrıca, Yüksek İslâm Enstitüleri açılmasına karar verilerek, 10 Haziran 1959 tarihli ve 7344 sayılı Kanun'la⁹⁴ kadroları düzenlendi.

Bu arada laikçi görüş taraftarlarıyla İslâmcı görüş taraftarları arasındaki sürtüşmeler şiddete varan boyutlara ulaşmıştı. Gidışattan, özellikle de 22 Kasım 1952'de *Vatan* gazetesi başyazarı

---

yınlanmamıştır). İleri sürülen menfaat koşulunun gerçekleşmesi üzerine açılan ikinci davada verdiği 15 Mayıs 1953 tarihli kararında ise Danıştay, "Devlet Şurası Kanunu'nun 23. maddesinin C bendi hükmüne göre, idari davaya mevzu ittihaz edilecek idari tasarrufların, otoriteye müsteniden tesis edilmiş ve lazimül icra bulunmuş olması icabeder. Dava mevzuu olan Vekiller Heyeti kararı ise ilkokullarda ebeveyninin muvafakatine bağlı olmak ve ihtiyarı bulunmak şartıyla din dersleri okutulabileceğini beyandan ibarettir. Binaenaleyh icra ve infazı çocuk velilerinin rızası ve muvafakine muallak olan bir tasarruf, idari davaya mevzu olabilmek karakterini haiz olamayacağı" gerekçesiyle davanın reddine hükmetmiştir. Bkz. Devlet Şurası Dava Daireleri Umumi Heyeti E. No: 952/186, K. No: 53/73 [Bu karar, *Danıştay Kararları Dergisi*, s. 58-60 (yıl 17: 1952-1953), s. 53-54'te yayınlanmıştır].

- 91 Milli Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü'nün 3005 sıra sayılı bu kararı için bkz. *T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, c. XIII, 625 (15 Ocak 1951), s. 143.
- 92 20 Haziran 1952 tarihli ve 5980 sayılı Milli Eğitim Bakanlığı Merkez Kuruluşu ve Görevleri Hakkındaki 2287 Sayılı Kanun'a Ek 2773 Sayılı Kanun'un 3. Maddesinde Değişiklik Yapılmasına ve 4926 Sayılı Kanun'a Bağlı (1) Sayılı Kadro Cetveline İmam-Hatip Okulları İçin Kadro Eklenmesine Dair Kanun'a da gerekli kadrolar ihdas edilmiştir. Bkz. *Düstur*, c. III, 33 (1952), s. 1613.
- 93 Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesi'nin 32321-1968-II sayılı ve 4286 sıra sayılı bu genelgesi için bkz. *T.C. Maarif Vekâleti Tebliğler Dergisi*, c. XIX, 921 (17 Eylül 1956), s. 147. Ortaokullara denk meslek okullarında okutulacak din derslerine ilişkin düzenleme için bkz. *T.C. Maarif Vekâleti Tebliğler Dergisi*, c. XIX, 935 (24 Aralık 1956), s. 184.
- 94 Maarif Vekâleti Kuruluş Kadroları Hakkındaki 4926 Sayılı Kanun'a Bağlı Cetvellerde Yüksek İslâm Enstitüleri İçin Kadro Eklenmesine Dair Kanun. Bkz. *Düstur*, c. III, 40 (1959), s. 1323; *Resmî Gazete*, 16.6.1959-10232.

Ahmet Emin Yalman'ın Malatya'da saldırıya uğrayarak kurşunla yaralanması üzerine yapılan tahkikat sonucunda bu suikastin aşırı dinci bir grup tarafından düzenlendiğinin tespit edilmesinden ötürü artan gerginlikten ürken iktidar birtakım önlemler almaya yöneldi. Menderes, 6 Aralık 1952'de Adana'da yaptığı bir konuşmada, "Memlekette vicdan hürriyetine tecavüz kimsenin haddi değildir... Malatya hadisesi dini türlü maksatlara alet etmek isteyenlerin, hatta toplu halde çalışma kararında olduklarını göstermiştir," ifadesini kullandı.⁹⁵ Samsun milletvekili Hasan Fehmi Ustaoglu'nun, Samsun'da yayınlanan *Büyük Cihad* gazetesinin 3 Ekim 1952 tarihli sayısında çıkan, "Milletin Atatürk İnkılabına Medyun Bulunduğu İddiası Asla Doğru Değildir" başlığını taşıyan yazısından ötürü 9 Aralık 1952 tarihinde DP'den ihracına karar verildi.⁹⁶ Said-i Nursi aleyhinde 23 Aralık 1952'de Samsun Ağır Ceza Mahkemesi'nde dava açıldı. İslâmıcı görüşlü birtakım yayınlar durduruldu. *Büyük Doğu*'nun başyazarı Necip Fazıl Kısakürek Aralık 1952'de dergisinde yayınladığı ve Toplu Basın Mahkemesi tarafından laikliğe aykırı bulunan bir yazısından ötürü 9 ay 12 günlük mahkûmiyete çarptırıldı. *Sebilürreşad*'ın başyazarı Eşref Edib (Fergan), dergide yayınlanan "Kara İrtica, Sarı İrtica, Kızıl İrtica" başlıklı makaleden dolayı 5 Mart 1953'te beş ay hapse mahkûm edildi. 23 Ocak 1953'te, sağ muhafazakâr bir dernek olan Milliyetçiler Derneği kapatıldı. Derneğin başkanı, DP Isparta milletvekili Sait Bilgiç ve arkadaşı Tahsin Tola, genel idare kurulu tarafından ihraç talebiyle Haysiyet Divanı'na sevk edildiler. 7 Şubat 1953'te Ankara'da toplanan DP İstişari Kongresi'nde Menderes bir konuşma yaparak, dinin dünya işlerine ve siyasete karıştırılmasını önleyici bir kanunun gerekliliğine işaret etti.⁹⁷ Nitekim böyle bir tasarı hazırlandı ve 24 Temmuz 1953 tarihinde, siyasi veya kişisel nüfuz veya çıkar sağlamak amacıyla dini veya dinî hisleri yahut dince kutsal tanıtılan şeyleri veya dinî kitapları alet ederek

95 Bkz. *Zafer*, 7 Aralık 1952.

96 Bu makale nedeniyle Demokrat Parti yetkili kurullarının ihraç kararıyla neticelenen tepkileri için bkz. *Zafer*, 16, 21 ve 26 Ekim 1952.

97 Bkz. *Zafer*, 8 Şubat 1953.

her ne şekilde olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kişilerle, bu fiillere katılan derneklere yönelik cezai yaptırımların düzenlendiği 6187 sayılı “Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun” çıkarıldı.⁹⁸ Bu arada, 6 Mart 1953’ten itibaren Ankara Radyosu’nda bir ahlâk saati tesis edilerek, ilk olarak Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu, “İmanla Amel Arasındaki Münasebetler” konulu bir konuşma yaptı.⁹⁹ “Halvetiliğin Berberi kanadını oluşturan Ticaniliğin Türkiye’deki uzantılarının”¹⁰⁰ 1941’den beri süren eylemlerinin 1946’da gittikçe şiddetlenerek artması ve en sonunda faaliyetlerine Atatürk heykellerinin kırılmasını eklemeleri üzerine çıkarılan 25 Temmuz 1951 tarihli ve 5816 sayılı Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun¹⁰¹ gereğince şeyhleri Kemal Pıllavoğlu mahkemeye verildi ve 15 yıl ağır hapse mahkûm edildi. 8 Temmuz 1953’te faaliyeti durdurulan Millet Partisi, 34 Ocak 1954’te kapatıldı.

Bu arada İslâmcı hareket de, Meclis’te verilen birtakım yasa önerileriyle, varmış olduğu noktadan daha ileriye yönelik adımlar atmaya çalışmaktaydı. Bunlar arasında yer alan Nevşehir mebusu Münib Hayri Ürgüplü’nün Türk Ceza Kanunu’nun 175. maddesinin değiştirilerek dinin kendisi ve peygambere ilişkin koruyucu hükümler konulması yolundaki yasa teklifi¹⁰² Meclis’te görüşüldükten sonra komisyona geri gönderilmiş ve bir daha ele alınmamıştır. Fahri Ağaoğlu’nun, İslâm dininin resmî devlet dini olması için yaptığı yasa teklifi¹⁰³ ise Meclis’te görüşülmemiştir.

1960 yılında, Londra uçak kazasından Menderes’in kurtulmasını fırsat bilenlerin, “Allah’ın şanı uluhiyeti sayesinde” gerçekleşen “İlahi kurtuluşun lûtfuna hürmeten” Anayasa’ya

98 *Düstur*, c. III, 34 (1953), s. 1702; *Resmî Gazete*, 29.7.1953-8470.

99 İlgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 6 Mart 1953, s. 1.

100 Ü. Günay, “Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Tarikatlar”, s. 146. Ticanilik için ayrıca bkz. M. Tekin, “Ticanilik”, s. 260-263.

101 Bkz. *Düstur*, c. III, 32 (1951), s. 1842; *Resmî Gazete*, 31.7.1951-7872.

102 Teklif, Meclis’in 17.2.1958 tarihli oturumunda görüşülmüştür. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. XI, 2/1 (1958), s. 112 vd. Ayrıca, bkz. *a.g.e.*, S sayısı 68, s. 1-2: Kanun teklifinin metni; s. 3-4: Adalet Encümeni Mazbatası.

103 Bu konuda bkz. Ç. Özek, “Neden Geriye”, *Vatan*, 4 Ekim 1959.

“Türk milletinin dini, İslâm’dır” kaydının ve mukaddesata küfredenler için cezai yaptırımların konulması gerektiğini ileri sürmekten kaçınmamasının,¹⁰⁴ Silahlı Kuvvetler’in din istismarına dayanan siyasalara son vermek üzere bir eyleme girişmesine yol açan etkenlerden biri olduğu ileri sürülmüştür.¹⁰⁵

1961 Anayasası dönemi: Dinsel kamu hizmeti kavramı etrafında somutlaşan hukuki düzenlemeler ve siyasi mücadeleler

27 Mayıs 1960 hareketi sonrası askerî yönetim, rejim krizinin çözümünü yeni bir Anayasa hazırlanmasında bulmuş; İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinden kurulu bir ilmi heyete Anayasa taslağı hazırlamak görevi verilmiştir. Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinin de sonradan katıldığı bu komisyondan başka, Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyeleri de özel olarak kendi görüşlerine uygun bir Anayasa projesi hazırlamıştır. Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu’nun hazırladığı ve Kurucu Meclis tarafından bazı değişiklikler yapıldıktan sonra halkoyuna sunularak Anayasa olarak kabul edilen tasarıda, devlet-din ilişkileriyle ilgili düzenlemeler konusunda İstanbul Komisyonu’nun taslağı esas alınmıştır.

Vicdan ve din hürriyetini düzenleyen madde, Temsilciler

---

104 “O’ Hazreti Muhammed’in Emaneti”, *Hür Adam*, 345 (24 Şubat 1959), s. 1-4. Abdurrahman Şeref Laç, “İlahi Hikmet Yönünden Kaza”, *Büyük Doğu*, 1-6 (Mart 1959), s. 5.

105 Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, s. 245. Türkiye’de din-modernleşme ilişkileri hakkında özellikle 1960 sonrasında belirginleşen iki çizgi olduğu tespitinde bulunan İsmail Kara, bunlardan birini Tunaya ve takipçilerinin diğerini Şerif Mardin’in oluşturduğuna ilişkin değerlendirmesinde şu ifadeyi kullanır: “Tunaya’nın İslamcılık düşüncesi için tetkik ettiği risale ve mecmualarla derlediği malzeme maddeten mücadele etmemesine rağmen modernleşme-din ilişkilerini irtica kalıbı etrafında ele alması bu sahada bir kemikleşme meydana getirirken aynı yıllarda Şerif Mardin’in çalışmaları din-modernleşme ilişkilerinin daha soğukkanlı ve tanıma-anlama-yorumlama ekseninde ele alınması gerektiği doğrultusunda yeni bir çığır açmıştır”. İ. Kara, “Türkiye’de Din ve Modernleşme”, s. 188. Ayrıca bkz. İ. Kara, “Şerif Mardin ne yaptı ne yap(a)madı?”, *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hüruf* içinde, s. 145-150; A. Arlı, *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin ve T. Takış, Şerif Mardin Okumaları*.

Meclisi'nde en çok tartışmaya neden olmuş maddelerden biridir. Laikliğin içeriği konusunda Kemalist anlayışı benimsemiş Anayasa Komisyonu üyeleri karşısında muhafazakâr kesim, devlet ve din işlerinin kesin olarak birbirinden ayrıldığı klasik Batı laiklik anlayışını savunmuştur. Bu görüş temsilcilerinin başlıca istemleri, tasarının ilgili maddesinde tam anlamıyla teminat altına alınmamış olduğunu öne sürdükleri dinsel inanç hakkının sağlanması;¹⁰⁶ devletin dine müdahale değil,¹⁰⁷ yardım etmesi,¹⁰⁸ dinsel eğitime yönelik örgütlenmeye gidilmesidir.¹⁰⁹ Burada ilgi çekici nokta, gelenekçi bir düşüncenin eseri olan bu görüş temsilcilerinin “Batı’dan gelen” kurumları her zaman şiddetle eleştirdikleri halde, laiklik konusunda tam içeriğiyle Batı tipini benimsemeleri ve bunu açıkça ifade ederck savunmalarıdır. Daha da ilginç, devletle din işlerinin kesinlikle ayrılmasını, “devletin dine müdahale etmemesi” olarak kabul etmekle birlikte, devletin dine “yardım” etmesini talep etmeleri; gerekli yerlerde örgütlenme ve düzenlemeyi devletten beklemleridir. Bu çelişkiler, hâlâ “devletçi”¹¹⁰ bir kafa yapısının varlığının kanıtıdır; sivil toplum anlayışı olarak yorumlanabilecek bir görüş ileri sürülmemektedir. Son tahlilde iki akım da, soyut olmak, laiklik ilkesinin toplumsal yapıyla ilişkilerini görememek, Batı’ya yönelmek konularında ortak davranmaktadır. Böylelikle, bir yandan, Batı uygarlığını taklit için laikliği savunanlar, öte yandan Batı uygarlığının aktarılmasına karşı çıkmakla birlikte Batı türü laik düzeni gerçekleştirmeye çalışanlar “Batıcılıkta” birleşmiş olmaktadır.

Bu iki akım temsilcileri, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın anayasal yeri konusunda da karşıt düşüncelerini açıklamışlardır. Laikliği Türkiye’nin koşullarına özgü özellikler içinde kabul eden-

---

106 Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, c. III (1961), s. 93 (Abdülhadi Toplu); s. 93 (Sadettin Tokbey); s. 98 (Mehmet Altınsoy); s. 100 (Seyfi Öztürk); s. 130 (Ahmet Oğuz); s. 130 vd. (Kadircan Kafılı); s. 135 (Ahmet Bilgin).

107 Bkz. *a.g.e.*, s. 93 (Sadettin Tokbey).

108 Bkz. *a.g.e.*, s. 93 (Abdülhadi Toplu).

109 Bkz. *a.g.e.*, s. 93 (Abdülhadi Toplu); s. 95-96 (Cevdet Aydın), s. 98 (Fethi Elgün); (Rauf Gökçen).

110 Burada “devletçi” ifadesiyle kastedilen, sivil toplum karşısında devlet kavramıdır; bir ekonomik anlayış olarak “devletçilik” kastedilmemektedir.

ler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın din işlerini düzenleyici ve denetleyici bir organ olarak devletin idari yapısı içinde yer almasını savunmuşlardır.¹¹¹ Buna karşı, klasik laiklik anlayışını savunanlar, devletin dinler karşısında tarafsız kalma zorunluluğuna dayanarak; din işleriyle ilgili bir organın olamayacağını öne sürmüşlerdir. Bu görüşe göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasa tasarısındaki yeri, devletin dine "müdahalesinin" ve Türkiye'de "devlete bağlı din"¹¹² sisteminin var olduğunun bir kanıtıdır.¹¹³

1961 Anayasası din özgürlüğünü ayrıntılı bir biçimde düzenlemiş; ibadet, eğitim, dinsel düşünceleri açıklama ve dinsel inancı açıklamaktan kaçınma hakları açıkça benimsenmiştir. Dinsel gösteri hakkı ise Anayasa'nın toplantı ve gösteri özgürlüğüyle ilgili genel kuralları içinde tanınmıştır. Bunlara karşılık, sistemin dengelemesi olarak, din özgürlüğünün kötüye kullanılmasıyla ve din istismarıyla ilgili kurallar da Anayasa'da yer almıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı da, Genel İdare içinde anayasal bir kanun statüsüne sokulmuştur.¹¹⁴

1961 Anayasası'nın, "siyasal katılmanın sorunların çözümünde önemsenmediği, bürokrat-aydın hareketiyle yukarıdan aşağı ülke sorunlarının çözülmesi"¹¹⁵ geleneğinin yarattığı, hukuken yapılan düzenlemelerin toplumsal yapı gerçeğine karşın ge-

---

111 Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, c. III (1961), s. 101-102 (Ömer Sami Coşar); s. 103 (Hikmet Kümbetlioğlu); s. 114 (Bahri Savcı); s. 118 (Fehmi Alpaslan); s. 121 (Enver Ziya Karal); s. 122 (Muammer Aksoy); s. 128 (Nurettin Ardicoglu).

112 Klasik laiklik anlayışı gereği, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet organizmasında yeri olmaması gerektiğini öne süren Cevdet Aydın, Anayasa Tasarısı'nda, devlete bağlı bir din sisteminin benimsenmiş olduğunu; bu metnin kabulü durumunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İdare içinde yer alması ile din eğitim ve öğretiminin devlet tarafından yapılmasının yerinde ve gerekli olacağını savunmuştur. Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, c. III (1961), s. 95.

113 Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, c. III (1961), s. 132 (Kadircan Kafılı); s. 135 (Ahmet Bilgin); s. 147-149 (Seyfi Öztürk); s. 230-231 (Sadettin Tokbey); s. 231 (Arslan Bora).

114 Tasarı'da bir "ek madde" olarak yer almış olan Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili düzenleme, Temsilciler Meclisi'ndeki görüşmeler sonucunda 154. madde olarak kabul edilmiştir.

115 Özek, *Devlet ve Din*, s. 488-489. Nitekim, Gürsel'in, Anayasa'yı hazırlayacak Komisyon'a söylediği, "Öyle bir Anayasa yapınız ki, artık hiç kimse din istismarı yapmasın" direktifi Anayasa değişiminin her şeyi çözümleyebileceği inancının bir göstergesidir.

çerli olacağı yanılığının bir ürünü olduğu ileri sürülmüştür. Sakikleri ne olursa olsun, bir süre sonra yavaş yavaş su yüzüne çıkan dinsel kaynaklı istem ve eylemleri yaratan potansiyeli değerdendiren Adalet Partisi (AP), 1965 sonbaharındaki seçimlerde tek başına iktidara geldi.¹¹⁶ Ana muhalefet partisi lideri olarak İsmet İnönü'nün Meclis'te yaptığı konuşmada ileri sürdüğü "irticanın da komünizm kadar tehlikeli olduğu" görüşüne karşı, Almus Barajı'nın işletmeye açılması dolayısıyla konuşan iktidar partisi lideri Demirel, "Din hürriyeti baskı ve istismar vasıtası olamaz," diyerek din ve vicdan hürriyetinin irtica olarak gösterilmesinin siyasi baskı olacağını iddia etti.¹¹⁷ 1966 Ekim'inde İstanbul'da yapılan "Türkiye'de Diyanet ve Laiklik" toplantısında laiklik uygulaması şiddetle eleştirildi.¹¹⁸ 11 Nisan 1967'de adalete sevk edilen ve aralarında üniversite öğrencileri ve Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Bölümü doçentlerinden bir kişinin de bulunduğu yasadışı İslamcı Kurtuluş Partisi (Hizb-üt Tahrir) üyelerinden beş kişi 5 Ağustos 1967'de tutuklandı.¹¹⁹ Ekim 1967'de liselere de din dersi konuldu.¹²⁰ 1968 Nisan'ında Bursa'da toplanan Türkiye Milliyetçi Kuruluşları İstişari Kongresi'nde yürürlükteki anayasa yerildi. 15 Nisan 1968 tarihinde, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde bir kız öğrencinin başörtü giymekte direnmesinden ötürü ilk üniversite boykotu yapıldı.¹²¹ 16 Şu-

---

116 AP 4.921.235, CHP 2.675.785 oy aldı (bkz. *Resmî Gazete*, 19 Ekim 1965-12120), bu sayılar toplam geçerli oyların % 52.87'si ve % 28.75'i idi. Yürürlükteki seçim sistemi gereği, parlamentodaki sandalye oranları AP'nin % 53.29, CHP'nin % 29.77 oldu (Bu saptamalar için bkz. N. Abadan, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili*, s. 392-393).

117 İlgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 6 Ekim 1966, s. 1.

118 İlgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1966, s. 1.

119 Ankara 7. Asliye Ceza Mahkemesi'nin ilgili kararına ilişkin haber için bkz. *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1967, s. 1.

120 T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi Başkanlığı'nın 4316/7 sayılı ve 7 Ekim 1967 tarihli tamiminin tam metni için bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, c. VI, 11 (Kasım 1967), s. 297-300. Ayrıca bu derslerde okutulan kitaplar konusunda bir değerlendirme için bkz. P. Dumont, "Türkiye'de İslâm Yenilik Ögesi mi?", s. 168.

121 Hatice Babacan adlı bu öğrencinin başörtüsü takmakta direnmesi üzerine fakülteden uzaklaştırılma cezasına çarptırılması karşısında, bu kararı protesto eden öğrenciler önce derslere girmediler (ilgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 12

bat 1969'da 6. Filo aleyhine gösteri yapan sol görüşlü gençlere milliyetçi muhafazakâr görüşlü grup "Müslüman Türkiye" sloganları atarak saldırdı: "Kanlı Pazar" olarak anılan olayda iki kişi öldü, 200 kişi yaralandı.¹²² "Tanrı'yı yaratan insandır" ifadesini kullanmış Yargıtay Başkanı İmran Öktem'in 3 Mayıs 1969'daki cenazesinde imamın namazı kıldırımdan kaçınması üzerine olaylar çıktı.¹²³ Resmî bir yayına göre, bu yıllarda yıkıcı durumda gizli olarak faaliyet gösterdiği iddia edilen teşkilâtlı akım ve tarikatların belli başlıları şunlardı: Nurculuk, Süleymancılık, Nakşibendi Tarikatı, Tıcani Tarikatı, Biberi Tarikatı, Kadiri Tarikatı.¹²⁴ 26 Ocak 1970'te Milli Nizam Partisi (MNP) kuruldu, 8 Şubat 1970'te Ankara'da ilk kongresini yaptı.¹²⁵

Osmanlı'da Batılılaşma hareketlerinin başlamasından sonra, kısa dönemler dışında, hep muhalefette olan "İslâmcılar"ın oluşturduğu önemli ilk siyasal örgüt olan MNP, küçük esnaf, tacir ve sanayici İslâmcıların örgütlenerek, kendilerini ezen bü-

---

Nisan 1968, s. 1); daha sonra da alınan karar uyarınca boykota gidildi (ilgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1968, s. 1).

122 Olayın ertesi günü çıkan bir gazetenin ilk sayfasındaki başlıklardan biri "Yetkililer: Olay Çıkarsa Önlenir Demişlerdi" şeklindeydi. Bu gazetede diğer haber ve yorumlar için bkz. *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1969, s. 1. Ayrıca bkz. D. Duman-S.Yorgancılar, *Türkçülükten İslâmcılığa Milli Türk Talebe Birliği*, s. 115-116.

123 "Dinsizlerin cenaze namazı kılınmaz" denilmesi üzerine cenaze namazını o günlerde Yargıtay üyesi olan Prof. Dr. Şeref Gözübüyük'ün, hukuk ve ilahiyat fakülteleri mezunu ağabeyi Avukat Ahmet Hıfzı Gözübüyük kıldırması. Olayla ilgili haber ve yorumlar için bkz. *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1969, s. 1.

124 Resmî ideolojinin içinde yer alan askeri mercilerin bu tarikatlara hakkında görüşleri için, Orgeneral Turgut Sunalp, Korgeneral Abdurrahman Ergeç, Tümgeneral Recai Ergin, Tümgeneral Memduh Ünlütürk, Tümgeneral Fazıl Polat, Kur.Alb. Nahit Arda, Kur.Alb. Fikret Küpeli, P.Alb. Ali Pirgil, Dz.Hat. Alb. Turgut Akan, Hv.Alb. Ragıp Horozoglu, Hak.Yb. Sebahattin Ar, Kur.Alb. Necdet Timur tarafından hazırlanmış "Türkiye'de Yıkıcı Faaliyetler" başlıklı brifinge ilişkin olarak bkz. C. Arcayürek, "Askeri Raporda Nurcu ve Nakşiler", *Cumhuriyet*, 22 Mart 1990, s. 6.

125 MNP ile başlayan İslâmi hareketlerin partileşme sürecinde ısrarla "millet" ve "millî" kelimelerinin üzerinde durulmasını ve zaman içinde gelişen Türk İslâm sentezini, özünde bir "ensest" ilişkinin pratik tezahürü olarak nitelendiren bir çalışma için bkz. B. Akgün-Ş.H. Çalı, "Tanrı Dağı Kadar Türk, Hıra Dağı Kadar Müslüman: Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslâmi Doz", s. 595-596. Bu arada, bu ilişkinin ilk siyasal/kültürel yazılı ifadesi olan ve bu düşüncenin gelişmesinde önemli payı bulunan *Büyük Doğu* dergisini de zikretmek gerekir. Bu konuda bkz. C. Koçak, "Türk Milliyetçiliğinin İslâmla Buluşması: Büyük Doğu".

yük sermaye düzenine karşı, İslâmi adalet ve eşitliği getirmek amacının ürünüdür.¹²⁶ MNP'nin buna yönelik olarak programı, "kredileri ve bankacılığı faiz yasağı ile sınırlamak, ekmeklecriyle oynayan kapitalist patlamayı din devletinin dizginlerine vurmak, üçkâğıtçılık ve namussuzlukla edinildiğine kesin inançları olan sermaye karşısında beş paralık olan itibarlarını yeniden kazanmak ve İslâmi düzenin getireceği statik bir toplum yapısı içerisinde herkesin yerli yerini bildiği eski günlere ulaşmak" idi. Ayrıca, dinî cemaatlerin aktif politikaya girişi, MNP ile oldu. Nakşibendi tarikatının Türkiye'deki en önde gelen kutuplarından İskender Paşa Dergâhı'nın ve bizzat onun şeyhi Mehmed Zahid Kotku'nun, MNP'nin kurulmasını tasvip ve teşvik etmesinin yanı sıra, başka Nakşi kutupları, Nakşibendiye dışındaki bazı tarikatlar, özellikle Anadolu'ya serpilmiş bulunan irili ufaklı dergâhlardan bazıları, ayrıca Nurculuğun önemli bir bölümü MNP'de ya başından beri yer aldı ya da daha sonra dahil oldu.¹²⁷ MNP, 12 Mart 1971 askerî müdahalesinin ardından, 20 Mayıs 1971'de Anayasa Mahkemesi'nin ilgili kararıyla kapatıldı.¹²⁸

MNP'nin yerine kurulan ve aynı siyasi çizgiyi sürdüren Milli Selamet Partisi (MSP), 1973 seçimlerinde % 11,8 oy ve 48 milletvekiliyle üçüncü parti olarak yasama organında yer aldı ve 14 Ocak 1974'te imzalanan protokol gereğince CHP'yle koalisyon ortaklığına girerek, 7 Şubat 1974 tarihinde Meclis'ten alınan güvenoyu sonucunda iktidar oldu.¹²⁹ Görev bölüşümünde, o zamanki idari yapılanmada bulunan 25 bakanlığın, aralarında Adalet, İçişleri, Ticaret, Sanayi, Tarım ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile Atom Enerji Kurumu'nun bağlı olduğu devlet bakanlıklarının bulunduğu yedisi MSP'li üyelerce üstlenildi.¹³⁰

126 MNP ile ilgili olarak bkz. A.Y. Sarıbay, "Milli Nizam Partisinin Kuruluşu ve Programının İçeriği", s. 576-590.

127 Bkz. R. Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*, s. 21.

128 Milli Nizam Partisi'nin Kapatılması Hakkında Anayasa Mahkemesi Kararı, E. 1971/1, K. 1971/1 (Bkz. *Düstur*, c. V, 11/1 (1972), s. 28-85; *Resmî Gazete*, 14.1.1972-14072).

129 MSP ile ilgili olarak bkz. A.Y. Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*".

130 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, c. IV, s. 1 (1973-1974), s. 317.

15 Mayıs 1974'te çıkarılan 1803 sayılı Cumhuriyet'in 50. Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun¹³¹ için yapılan Meclis görüşmeleri sırasında Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. maddelerine giren suçların af kapsamı dışında tutulması hususunda yapılan oylamada yirmi MSP'li üyenin olumlu oy kullanması;¹³² 19 Mayıs törenlerinde kız öğrencilerin giyeceği giysilere MSP grubu tarafından karşı çıkılması; İstanbul'da bulunan bir heykelin "çıplak kadın" olduğu gerekçesiyle kaldırılması ortaklığın bozulmasına giden zincirin halkalarını oluşturdu.¹³³ Başbakan Ecevit'in İskandinav ülkelere yapacağı ziyaretin kararnamesine MSP'li bakanların imza koymaması ve Başbakan'a vekâletin Başbakan Yardımcısı Necmettin Erbakan tarafından üstlenilmesine CHP kanadının izin vermemesi koalisyonun son bulmasına sebep oldu; Bülent Ecevit, 18 Eylül 1974'te istifasını Cumhurbaşkanı'na sundu.

17 Kasım 1974'te partiler dışı teknisyenlerden oluşan ancak güvenoyu alamayan, fakat başka seçenek bulunmadığı için görevini sürdüren bir kabine kurmuş olan Sadi Irmak'ın, görevi 13 Mart 1975'te bırakması üzerine Süleyman Demirel, Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi ve Milli Selamet Partisi'nden oluşan, birtakım bağımsızlarca da desteklenen "Milliyetçi Cephe" hükümetini açıkladı. Böylelikle MSP, 12 Nisan 1975'te Meclis'ten alınan güvenoyuyla yeniden iktidar ortaklarından oldu. 5 Haziran 1977'ye dek süren bu ortaklık sırasında Erbakan, siyasi faaliyetlerini "Türkiye'nin sanayileşme meselesi" üzerinde yoğunlaştırdı.¹³⁴ Bu arada şid-

---

131 Bkz. *Düstur*, c. V, 13/1 (1974), s. 976. *Resmî Gazete*, 18.5.1974-14890 mükerrer. Ancak, Anayasa Mahkemesi'nin 1974/19 Esas, 1974/31 Karar Sayılı ve 2 Temmuz 1974 Tarihli Kararı'yla, Kanun'un ilgili maddesi iptal edilmiş; Türk Ceza Kanunu 141 ve 142. maddeleri kapsamındaki suçlar da af kapsamına katılmıştır (bkz. *Düstur*, c. V, 13/2 (1974), s. 2566-2601; *Resmî Gazete*, 12.7.1974-14943).

132 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, c. IV, 3 (1974), s. 639-642.

133 O günlerde gazetelerde çıkan haberlerden bazı başlıklar şu şekildeydi: "CHP ile MSP arasında altı konuda görüş ayrılığı var" (*Cumhuriyet*, 3 Eylül 1974); "Ecevit, uzlaşılması güç aykırılıklarımız var dedi" (*Cumhuriyet*, 4 Eylül 1974).

134 Bkz. N. Erbakan, "Sanayi Davamız", *Üç Konferans*, 5. baskı., İstanbul, 1974, *passim*.

det eylemleri gittikçe artan bir hız içindeydi. Türkiye, 3 Nisan 1976'da Ravalpindi'de toplanan Siret-ün Nebi Konferansı'na bakan düzeyinde katıldı.¹³⁵ 12-15 Mayıs 1976'da İstanbul'da toplanan İslâm Ülkeleri 7. Zirvesi'nde on beş MSP'li milletvekilinin Ayasofya'da topluca namaz kılması, Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi konusunu bir daha gündeme getirdi; ancak Kültür Bakanlığı'nı elinde bulunduran AP bu pazarlıktan kaçındı. Mart 1977'de yapılan bir Bakanlar Kurulu toplantısında anlaşmazlığa düşen "Milliyetçi Cephe" ortakları, Haziran 1977 seçimlerine kadar bir araya gelemedi.

MSP, 5 Haziran 1977'de yapılan erken seçim sonucunda, 1973'e göre oylarını % 4 oranında çoğaltarak 24 milletvekilliği kazandı.¹³⁶ Seçim sonrasında hükümeti kurmakla görevlendirilen Ecevit'in 28 Haziran 1977'de Meclis'te okuduğu hükümet programı¹³⁷ güvenoyu alamadı. Bunun üzerine AP ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'yle ortaklığa giren MSP, koalisyon hükümetinin 1 Ağustos 1977'de güvenoyu almasıyla II. Milliyetçi Cephe'nin ortağı olarak bir kez daha iktidara geldi. Ancak bu ortaklığın 31 Aralık 1977'de sona ermesi üzerine yeni bir hükümet kurmakla görevlendirilen Ecevit'in 11 Ocak 1978'de

---

135 8 Ekim 1990'da, bombalı bir suikast sonucu öldürülen Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) Parti Meclisi üyesi, eski parlamenter Doç. Dr. Bahriye Üçok, öldürülmesinden üç gün önce tamamlayıp Genel Başkan Erdal İnönü'ye verdiği laiklik raporunda, 1976 sonrasında görülen dinsel kaynaklı eylemlerin, 3 Nisan 1976'da Ravalpindi'de toplanan ve ertesi yıl da İstanbul'da tekrarlanan Uluslararası Siret-ün Nebi Konferansları'nda alınmış kararların uygulanması sonucu olduğu görüşünü ifade etmekteydi. Bu rapora ilişkin haber için bkz. *Cumhuriyet*, "Üçok'un 'laiklik' raporu", 11 Ekim 1990, s. 13. Kongre'ye ilişkin "Teklifler/Tavsiyeler/Kararlar" başlıklı belge için de bkz. U. Mumcu, *Rabita*, s. 552-560.

136 Bir değerlendirmeye göre MSP, 1977 seçimlerinden sonra sağ ve liberal etkilere bir ölçüde kurtulmaya çalışmıştır. Bkz. A. Bulaç, *İslâm Dünyasında Düşünce Sorunları*, s. 68.

137 Bu program önceliklere göre din konusunda daha ağırlıklı bir ifadeye sahipti: "Toplumumuzun ve insanlığın ortak değeri olan İslâm dini, milli birliğin sağlanmasında, kalkınma çabalarımızın başarıya ulaşmasında, iç barışın oluşmasında ve kardeşlik duygularının geliştirilip pekiştirilmesinde kutsal bir kaynaktır. (...) Hükümetimiz, köylerde ve dar gelirli yörelerde cami yapımına yardımcı olacaktır. Vekil imam-hatiplerin kadro intibakları ivedilikle sağlanacaktır. Hükümetimiz bütün din görevlilerinin manevi ve maddi huzurunu sağlamayı ödev bilecektir." Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, c. V, 1 (1978), s. 43.

Meclis'e sunduğu hükümet programının güvenoyu almasıyla MSP, 1973'ten beri ilk kez muhalefet kanadına geçti.

Bu dönemde toplumsal huzursuzluk ifadeleri ve terör artmakta; ekonomi gittikçe kötüye gitmekteydi. 1978 Aralık ayında Kahramanmaraş'ta Sünnilerin Alevilere saldırıda bulunması üzerine çıkan çatışmalarda 100'den fazla kişi öldü. 6 Eylül 1980'de Konya'da düzenlenen bir mitingle teokratik düzene dayanan bir devlet kurmak amacına yönelik olarak alınan tavrın,¹³⁸ 12 Eylül 1980 günü Silahlı Kuvvetler'in yönetime el koymasının başlıca nedenlerinden olduğu ileri sürülmektedir.¹³⁹

1980 sonrası dönem: Siyasette yeni arayışlar

12 Eylül 1980 tarihli askerî müdahale neticesi hükümet görevden alındı, parlamento lağvedildi, siyasal faaliyetler önce durduruldu, sonra da bütün siyasi partiler feshedildi. Ancak, 12 Eylül 1980 sabahı, radyolardan yayınlanan 1 numaralı bildiri, "Atatürkçülük yerine irtica ve diğer sapık ideolojik fikirler"; 27 Eylül 1980'de Başbakan Bülend Ulusu'nun Milli Güvenlik Konseyi'nde okuduğu ve onaylanan hükümet programında ise, "Cumhuriyetimizin temel ilkelerinden olan laiklik prensibi ihlal edilerek şeriat düzenini getirmeye yönelik tertiplere yeltenilmiştir" denilerek, dinci ve İslâmcı akımlara, özellikle "Süleymancılara", dinsel eğitimler verilen "pansiyonlara" karşı alınacağı duyurulan "ciddi ve sert önlemler" in uygulanmasına geçilmedi.¹⁴⁰ Bütün üyeleri askerî rejim tarafından ata-

138 Işık Kansu imzalı ilgili bir haber için bkz. "MSP'nin 'Kudüs' mitinginde cüppe ve feslerle yüründü, yeşil bayraklar taşındı, 'şeriat gelecek vahşet bitecek' sloganları atıldı", *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1980, s. 1. Ayrıca, bkz. K. Evren, *Kenan Evren'in Anıları I*, s. 535.

139 Türkiye'de 1980'lere girerken yaşanan olaylar dış gözlemcilerin de "endişelerini" ifade eden çeşitli yayınlarda bulunmalarına yol açmıştı. Bunlardan 1979 başlarında yayınlanan bir örnekte, yaşanmakta olan ciddi ekonomik, toplumsal ve ideolojik kriz üzerinde durulmakta, ancak her şeye rağmen Türkiye'de kurumsallaşmış birtakım güçlerin, başta Silahlı Kuvvetler olmak üzere, bu gidişi durdurabileceği ifade edilmekteydi. Bkz. A. Mango, "The Multiple Crisis in Turkey", s. 131.

140 Alman birinci kanal televizyonu ARD'nin 26 Haziran 1983'te Türkiye hakkında yayınladığı bir yorumdaki ifade şu şekildeydi: "Atatürk'ten 60 yıl sonra, bu-

nan Danışma Meclisi, bir Anayasa tasarısı hazırladı. Bu tasarı, Milli Güvenlik Konseyi tarafından son şekline büründürülerek “halkoylaması”na sunuldu ve % 92’lik oyla kabul edildi. Aynı halk oylamasında, Milli Güvenlik Konseyi Başkanı ve 1980 öncesi Genelkurmay Başkanı olan Orgeneral Kenan Evren cumhurbaşkanı seçildi. Kabul edilen Anayasa’nın, cunta üyelerinin ömür boyu yargılanmasını engelleyen geçici 15. maddesi, günümüze dek seçimlerle iktidara gelen hiçbir hükümet tarafından kaldırılmadı ve 12 Eylül liderlerinin dokunulmazlığı sürdü.

Metin Heper’in ifadesiyle, “1980 müdahalecileri, dinin bir ahlâk sistemi ve toplumsal dayanışma bağı olduğunu kabul ettiler. Dinin, toplumsal ve siyasal yaşamdaki kutuplaşmaya karşı bir panzehir olabileceğini düşündüler. Ayrıca dinî gerçekçeleri Türkiye’yi modernleşme çabalarında kullandılar. Cumhurbaşkanı Kenan Evren, halka seslenişlerinde Kur’an ayetlerinden alıntılar yaptı.”¹⁴¹

1982 Anayasası’nın, dinsel konularda 1961 Anayasası’ndan farklı olarak getirdiği en önemli düzenleme, “Din ve Vicdan Hürriyeti” başlıklı 24. maddesinin üçüncü fıkrasında yer alan “din kültürü ve ahlâk öğretimi”nin, ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasına katılmasıdır. Danışma Meclisi’nin hazırladığı tasarıda yer alan bu düzenleme, tasarıyı gözden geçiren Milli Güvenlik Konseyi tarafından da yerinde görülmüş; dinin toplumda birleştirici bir öge olması görüşüyle, devlet denetiminde din dersinin okutulmasının zorunlu olduğu ancak, içeriğinin din kültürü biçiminde olması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁴² Ancak, Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu Baş-

---

gün İslâm geliyor. ... Öte yandan generaller din derslerine yeniden izin verdi. Generallerin dinî çevrelere ödün vermek zorunda kaldıkları anlaşıyor.” 1980 Harekâtı sonrasında askeri otorite tarafından kullanılan dinsel söylemlere ilişkin ilginç bir değerlendirme için bkz. S. Kaplan, “Din-u Devlet All Over Again? The Politics of Military Secularism and Religious Militarism in Turkey Following the 1980 Coup”, s. 113-127. Süleymancılık için bkz. M. Aydın, “Süleymancılık”, s. 309-322.

141 M. Heper, *Türkiye Sözlüğü: Siyaset, Toplum ve Kültür*, s. 349.

142 Tutanaklar için bkz. “Tutanaklara Göre MGK’da Anayasa Tartışmaları”, *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1987. Anayasa’da yer almasından önce, henüz Milli Güvenlik Konseyi döneminin sürdüğü Eylül 1981’de Hükümet, zorunlu din

kanı Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı'nın 1988'de verdiği bir beyanda da ifade edildiği gibi, tüm dinler hakkında bilgi verilmesi gerekirken, uygulamada dersler genellikle salt İslâm dini üzerinde yoğunlaşmış, hatta uygulamalı din eğitime dönüşmüştür.¹⁴³

1982 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'na "Yürütme" bölümü içinde yer verilmiştir. Madde'nin gerekçesinde, Cumhuriyet'in hemen başlangıcından itibaren Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yine aynı statüye bağlı kalmasının yerinde görüldüğü belirtilmektedir. 1961 Anayasası'ndan farklı olarak, "laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinmek" suretiyle özel kanununda gösterilen görevleri yerine getireceği öngörülmüştür. Böylece Diyanet kurumu anayasal olarak Türk milli kimliğini korumakla görevli kılındı.¹⁴⁴ 22 Nisan 1983 tarihli ve 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 89. maddesinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yerinin korunması düzenlenmiş; siyasi partilerin, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç ederek özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirmek duru-

---

derslerine yönelik düzenlemeler için çalışmaları başlatmış; yaptığı konuşmalarda sık sık "laikliğe bağlı ve fanatik İslâmcılığa karşı" olduklarını belirten Evren, Hükümet'in kararını açıklarken bu kez, "Bu şekilde çocuklarımızın resmi olarak din eğitimi almaları sağlanacaktır ... Böyle bir uygulama laikliğe aykırı değildir" şeklinde beyanda bulunmuştu (Yabancı basında çıkan, bu konuyla ilgili bir haber ve yorumu için bkz. S. Cohen, "Turkey's new compulsory religious education provokes heated debate", *Christian Science Monitor*, 22 Eylül 1981, s. 14). Mayıs 1990'da da Evren, kendisiyle yapılan bir söyleşi sırasında, "Biz (din derslerini) Anayasa'ya iyi niyetle koyduk. Kur'an kurslarının açılmasını önlemek için kurslar kapanır sandık" şeklinde bir ifade kullanmıştı (ilgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1990, s. 18).

143 Uygulamadan bazı örnekler için bkz. Kamran Mercan, "Din Dersleri Faciası", 2000'e Doğru, 20 Kasım 1988, s. 8-15. "Hata ettik" ifadesini kullanan Aldıkaçtı'nın beyanı için bkz. aynı yazı, s. 14-15. 2008 sonu itibarıyla ilgili ders kitapları hakkında bir inceleme için bkz. İ. Gözaydın, "Türkiye'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarına İnsan Hakları Merceğiyle Bir Bakış".

144 "Diyanet'in görevi, sakıncalı İslâmi etkilere karşı, camiler ve zorunlu din dersleri aracılığıyla, ahlak, insan hakları ve vatandaşların devlete karşı yükümlülüklerini vurgulayan, 'doğru' ve Sünni bir İslâm'ı yaymaktır." Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu, *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslâm*, s. 80.

munda olan Başkanlığın, Genel İdare içinde yer almasına ilişkin Anayasa'nın 136. maddesi hükmüne aykırı amaç güdemecekleri esası getirilmiştir.¹⁴⁵

27 Mayıs 1983 tarihli bir yasal işlemle, yaygın adlandırmayla "kürtaj" ya da hukuki/tıbbi tabirle "gebeliğin sona erdirilmesi" düzenlendi.¹⁴⁶

1983 Kasım ayında yapılan Türkiye Cumhuriyeti milletvekili genel seçimi sonrasında Cumhurbaşkanı Kenan Evren, hükümeti kurma görevini, oyların % 45,14'ünü almış olan Anavatan Partisi (ANAP) başkanı İstanbul milletvekili Turgut Özal'a verdi.¹⁴⁷ Şerif Mardin'in ifadesiyle, Mehmet Zahid Kotku çevresine mensup olan ve mühendislik eğitimi almış bulunan Turgut Özal'la birlikte, Nakşibendi destekçiler, Kemalist Cumhuriyet tarafından da teşvik edilmiş olan teknolojik bilgi ve demokratik siyaset üçlüsü, aralarındaki bağlarla Cumhuriyet'in eseri olan sivil kamusal alana taşındı.¹⁴⁸ 1987 seçimleri netice-

145 *Düstur*, c. V, 22/1 (1984), s. 290; *Resmî Gazete*, 24.4.1983-18027.

146 İlgili düzenlemeler için bkz. Nüfus Planlaması Hakkında Kanun, madde 5 ve 6 (no. 2827; *Resmî Gazete*, 27 Mayıs 1983-18059) ve Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük, Bakanlar Kurulu Karar Tarihi - No: 14/11/1983 - 83/7395, *Resmî Gazete*, 18 Aralık 1983 - 18255. 1982 Ağustos'unda dönemin Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altukulaç'ın, İslamiyet'in kürtajı cinayet addettiğini belirterek Sağlık Bakanlığı'na göndermiş olduğu bir yazıya dair bilgi için bkz. G. Jenkins, *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East?*, s. 145.

147 Turgut Özal, özellikle de din ve İslâm'la ilgili görüş ve yaklaşımları için bkz. İ. Sezal-İ. Dağı, *Kim bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, s. 197-218.

148 Bir sosyal güç olarak Nakşibendilerin, Osmanlı döneminden günümüze dek Türkiye'deki rolü hakkında gayet ufuk açıcı bir değerlendirme için bkz. Ş. Mardin, "Turkish Islamic Exceptionalism Yesterday and Today: Continuity, Rupture and Reconstruction in Operational Codes", *passim*, alıntı için bkz. s. 16, anılan tarikatın ayrıntılı irdelenmesi için bkz. Ş. Mardin, "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı", s. 71-98. Mardin'in bu alandaki çalışmalarının bir eleştirisi için bkz. F.M. Seker, *Cumhuriyet İdeolojisinin Nakşibendilik Tasavvuru: Şerif Mardin Örneği*. Ayrıca Nakşibendilerin Türkiye siyasetindeki rolü için bkz. H. Algar, *Nakşibendilik*, s. 253-275, F. Atacan, "A Portrait of a Naqshbandi Sheikh in Modern Turkey", s. 147-157; K. Karpas, *The Politization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, s. 89-116; H. Yavuz, "The Matrix of Modern Turkish Islamic Movements: The Naqshbandi Sufi Order", s. 129-146. Ayrıca, Mehmed Zaid Kotku ve Emin Coşan için bkz. M.E. Yaşar, "Dergâh'tan Parti'ye, Vakıftan Şirket'e Bir Kimliğin Oluşumu ve Dönüşümü: İskenderpaşa Cemaati", s. 323-340. Avrupa Birliği-Türkiye

sinde de en çok oyu alan (% 36,31) ANAP'ın iktidarı sırasında Türkiye'de din ve devlet ilişkileri, 45-48. hükümet programlarında yer alan, "laikliği, manevi değerlerin korunmasında, vicdan, dinî inanç ve ibadet hürriyetinin uygulanmasında ve dinî kültürün geliştirilmesinde kısıtlayıcı unsur olarak anlamıyoruz" anlayışı çerçevesinde yürütüldü. Turgut Özal'ın 9 Kasım 1989'da cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından ANAP Genel Başkanı seçilen Mesut Yılmaz da din-devlet ilişkileri bakımından benzer söylem ve siyasaları sürdürdü.

ANAP'ın düzenlediği 6 Eylül 1987 referandumu ile "12 Eylül yasaklarının kaldırılması" % 50,1 "evet" oyuyla kabul edildi. Süleyman Demirel Doğru Yol Partisi (DYP), Bülent Ecevit de Demokratik Sol Parti (DSP) başkanlığına geri döndü. Hal-koylamasından önce ilan edilen 29 Kasım 1987 erken seçimlerini, % 36 oy ve 292 milletvekilliğiyle ANAP kazandı. SHP % 24 ve 99 milletvekilliğiyle ikinci, DYP % 19 ve 59 milletvekilliğiyle üçüncü parti oldu. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'nin halefi Milliyetçi Çalışma Partisi ve MSP'nin halefi Refah Partisi (RP), getirilen % 10 barajını aşamayarak Meclis dışında kaldı.

Bununla birlikte, 1990'lı yıllarda Türkiye'de siyasal İslâm'ın önde gelen kurumsal temsilcisi RP olmuştur. 20 Ekim 1991 seçimlerinde Erbakan'ın RP'si TBMM'de 62 sandalye kazandı; 1995 seçimlerinde de bu sayıyı 158'e çıkararak birinci parti oldu.¹⁴⁹ Türkiye siyasetini merkez-çevre ilişkisi üzerinden de-

---

ilişkileri bağlamında hazırlanmış bir raporda, "Kemalist laikliğin dizginsiz bir şekilde ilerlediği yıllarda, Nakşibendiler için en önemli hayatta kalma stratejisi, Diyanet İşleri Başkanlığı bürokrasisindeki pozisyonlar için aktif lobi faaliyeti yürütmektir" ifadesi kullanılmaktadır. Bkz. Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu, *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslâm*, s. 150.

149 RP'nin toplumsal tabanı, yükselişi, iktidar dönemi ve sonrası hakkında bkz. I. Dağ, *Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayırımında Refah Partisi Gelenegi*; H. Güllalp, *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslâm'ın Temelleri*, s. 41-115; A.Y. Sarıbay, *Postmodernite Sivil Toplum ve İslâm*, s. 183-189; D. Shankland, *Islam and Society in Turkey*, s. 87-131; D. Shankland, *Structure and Function in Turkish Society: Essays on Religion, Politics and Social Change*, s. 43-57; B. Toprak, "Islam and Democracy in Turkey", s. 30-35. Özellikle 27 Mart 1994 yerel seçimleri bağlamında RP ve merkez sağ partilerin din ile ilişkiler, devletin üstlendiği dîni faaliyetler ve tarikatlarla cemaatlerin Türkiye Cumhuriyeti politikalarında etkileri üzerine bir çalışma için bkz. S. Ayata, "Patronage, party, and state: The politization of Is-

gerlendiren Şerif Mardin, merkezin Kemalizm tarafından temsil edilmekte olduğu; Kemalist devlete uzak ve karşıt olanların siyasi, iktisadi ve ideolojik düzeylerde dışlanmış ve çevreye itilmiş olduklarını ifade eder.¹⁵⁰ Bu kavramlar çerçevesinde RP kendisini “merkez”e karşı “çevre”nin; “devlet”e karşı “sivil toplum”un partisi olarak sunmuştur.¹⁵¹ Ancak RP’de temsil edilen siyasal İslâm’ın popülist söylemi, 1980 sonrası dönemde küreselleşmeden ve ekonominin “neo-liberal” yapılanmasından kazançlı çıkanlar ile kaybedenleri ortak bir kimlik siyaseti etrafında başarıyla birleştirebilmiştir.¹⁵²

1990’lar ekonomik alanda İslâmcı söylemin ve değerlerin ilgili meslek örgütleri içinde artmasına ve aktörleri, söylemleri ve stratejileriyle güçlü bir İslâmcı kapitalin yükselmesine sahne oldu.¹⁵³ Mayıs 1990’da MÜSIAD’ın (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) kurulması, İslâmcı kapitalin serbest pazar ideolojisi içinde varolma niyetinin açık bir ifadesiydi.¹⁵⁴ Ayşe Buğra’ya göre MÜSIAD ve Hak-İş İşçi Sendikaları Konfederasyonu gibi kurumların İslâmcı olarak nitelendirilmesi, “a) dinî tarikatler ve cemaatlerle bağlantılı olmalarına; b) faaliyetlerinin büyük bir kısmında İslâm dininin önemli bir atıf noktası olarak belirmesine; c) Türkiye’de temsil edilen siyasal İslâm (MSP, RP, FP gibi siyasi partiler) ile sıkı bağlarının bulunmasına” dayanmaktadır. Buğra MÜSIAD’ın başarısını, Türkiye’nin farklı bölgelerinde kurulu değişik ölçeklerde ve çok sayıda ticari kuruluşu bir araya getirerek ekonomik yaşam içerisinde, inananlar arasında güven esasına dayalı bir işbirliği ağı meydana getirebilmiş olma-

---

lam in Turkey”, s. 40-56. Ayrıca başta Refah Partisi olmak üzere bu dönemin din-devlet ilişkileri bağlamında başarılı bir kısa değerlendirme için bkz. H. Kramer, *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States*, s. 55-84.

150 Bkz. Ş. Mardin, “Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics?”

151 Bu kavramların RP yetkilileri tarafından “kullanılması” ve “istismarı” ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Y. Navaro-Yashin, *Faces of the State*, s. 136-144.

152 Bkz. Z. Öniş, “The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective”.

153 Bkz. Ö. Demir, “‘Anadolu Sermayesi’ ya da ‘İslâmcı Sermaye’”, s. 870-886; E. Özbudun-E. F. Keyman, “Cultural Globalisation in Turkey”, s. 302-304 ve 307-310.

154 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Ş. Özdemir, “MÜSIAD ve Hak-İş’i Birlikte Anlamak: Sınıflı bir ‘İslâmi Ekonomi’ mi?”, s. 837-869.

sına bağlar.¹⁵⁵ Ahmet Çiğdem, hemen her şehirde kurulan vakıf ve dernekler, Orta Anadolu'da yaygınlık kazanan holdingler, MÜSIAD vb. örgütlenmeler şeklinde tezahür eden bu ekonomik hareketliliğin İslâmcı hareketin taşralı esnaf karakterini tedricen kentli ve eğitilmiş bir özelliğe büründürdüğünü; böylece de kapitalist bir entegrasyon süreci içerisinde kendisini yeniden üretmesini sağladığını ileri sürmektedir.¹⁵⁶

Süreç içerisinde zikredilmesi gereken en önemli olaylardan biri 2 Temmuz 1993 günü Sivas'ta yaşandı; Pir Sultan Abdal Şenlikleri kapsamında yer alan etkinlikler sırasında çıkan olaylar sırasında şehirdeki Madımak Oteli ateşe verildi; otelde bulunan şenlik katılımcılarından aralarında Asım Bezirci, Nesimi Çimen, Muhlis Akarsu, Metin Alıuok ve Hasret Gültekin'in de bulunduğu 37 kişi yaşamını yitirdi. Çok sayıdaki yaralılar arasında bulunan Aziz Nesin linç edilmekten araya giren polislerce kurtarıldı.¹⁵⁷

1995 yılında kurulan Türkiye Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı ile, 1970'lerden beri bir iletişim ve işbirliği ağı olarak örgütlenmekte olan Gülen Hareketi ilgili çevrenin kozasından çıkmayı tercih ederek Türkiye kamuoyunda görünürlük kazandı. Hareketin ruhani lideri Fethullah Gülen, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki vaizlik kariyerine 1953'te başlamış; 1970'lerin ilk yarısında Komünizmle Mücadele Derneği kurucularından olmuş; 1970'lerin ikinci yarısında Ege Bölgesi'nde yaz aylarında gençler için düzenlenen nur kamplarını örgütlemiş ve 1980'lerde kasetler halindeki vaazlarıyla ilgili çevrelerde popülerlik ka-

155 A. Buğra, *Islam in Economic Organizations*, s. 9-12.

156 A. Çiğdem, *Taşra Epiği: "Türk" İdeolojileri ve İslâmcılık*, s. 131.

157 Sivas Katliamı hakkında yapılmış olan bir video için bkz. <http://www.youtube.com/watch?v=yMgmr6UuLe4>. 2008 sonu itibarıyla Hükümet ile Alevi kuruluşları arasında gerçekleşen görüşmeler çerçevesinde, Madımak Oteli'nin kamulaştırılarak "insanlık/utanç müzesi" gibi bir projeye mekân yapılacağına dair bir tasavvur hakkında açıklamalar yapıldı. İlgili haber için bkz. Ergülen Toprak, "İlk adım Madımak'la", *Taraf*, 8 Aralık 2008, s. 10. Sivas Katliamı'nın 15. yıldönümü nedeniyle Madımak Oteli önünde buluşacak olan Alevi örgütlerinin, anma etkinliğine soykırıma uğrayan Yahudileri ve Ortaçağ'da diri diri yakılarak öldürülen düşünür Giordano Bruno'yu da eklemeleri ile ilgili bir haber için bkz. "Aleviler Bruno'yu da anacak", *Taraf*, 22 Haziran 2008, s. 10. Bu konuda ayrıca bkz. M. van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, s. 125-126.

zanmıştı. Gülen hareketinin çalışmaları, 1990'ların ortalarından itibaren Fethullah Gülen'in giriştiği inançlararası diyalog faaliyetleri ve başta Türkiye ve Orta Asya ülkeleri olmak üzere günümüzde tüm dünyaya yayılan bir coğrafyada yürütülen, çoğunlukla orta ve kimi yüksek dereceli okulların açılmasıyla ilgili yönlendirmeleriyle uluslararası bir platforma taşınmış oldu.¹⁵⁸

4 Şubat 1997'nin erken saatlerinde, Ankara'nın Sincan ilçesinde RP'li belediye başkanının "irticai" uygulamalarına karşı tanklar bir gövde gösterisi yaptı. 28 Şubat 1997'de yapılan ve radikal dinci faaliyetlere ilişkin bir Milli İstihbarat Teşkilatı (MIT) raporunun ele alındığı Milli Güvenlik Kurulu¹⁵⁹ toplantısı sonucu açıklanan 18 maddelik bir karar, Türkiye siyasi tarihinde "28 Şubat süreci" olarak adlandırılan dönemi başlattı.¹⁶⁰ 21 Mayıs 1997'de Yargıtay Başsavcısı Vural Savaş'ın, Anaya-

158 Gülen hareketiyle ilgili olarak gerek Türkçe gerek başta İngilizce olmak üzere diğer dillerde çok sayıda yayın bulunmaktadır. Büyük bir kısmı hareketi salt yüceltecek şekilde "içerden" kişilerce, bir o kadar da komplo kuramları çerçevesinin dışına çıkmaktan aciz kimselerce kaleme alınan bu çalışmalar dışında bu konuda kayda değer çok az miktarda kaynak bulunmaktadır. Bunlar için bkz. B. Balcı, *Orta Asya'da İslâm Misyonerleri: Fethullah Gülen Okulları*; J.D. Hendrick, "Transnational Religious Nationalism: Globalization, Muslim Networks, & The Turkish Movement of M. Fethullah Gülen" (yayınlanmamış bu bildirinin yazarı bu konuda bir doktora tezi çalışmasını tamamlamak üzeredir); A. Insel, "Altın nesil, yeni muhafazakarlık ve Fethullah Gülen", s. 67-76; B. Koyuncu Lorasdağı, "Globalization, Modernization, and Democratization in Turkey: The Fethullah Gülen Movement," s. 153-177; U. Kömeçoğlu, "Kutsal ile Kamusal: Fethullah Gülen Cemaat Hareketi", s. 148-194; E.G. Özyürek, "Feeling tells beter than language: Emotional expression and gender hierarchy in the sermons of Fethullah Gülen Hocaefendi", s. 41-51; B. Toprak-I. Bozan-T. Morgül-N. Şener, *Türkiye'de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakarlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, s. 144-170; B. Turam, "The politics of engagement between Islam and the secular state: ambivalences of 'civil society'", s. 259-281; B. Turam, *Between Islam and the State: The Politics of Engagement*; J.B. White, *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics*, s. 111-113, 207, 278; M.H. Yavuz ve J.L. Esposito, *Turkish Islam and the Secular State: The Gülen Movement*, M.H. Yavuz, "Neo-Nurcular: Gülen Hareketi", s. 295-307. Ayrıca bkz. İ. Gözaydın, "Interactions Between Transnational Religious Alliances and Globalization: The Case of Gülen Movement".

159 Halil Berktaş Milli Güvenlik Kurulu'nu, "12 Eylül rejiminin vesayet enstrümanı olarak tasarladığı" kurum olarak nitelendirmektedir. Bkz. H. Berktaş, "1978-2008 Üzerine Notlar: Cumhuriyetin Demokrasi, Türkiye'nin Avrupalılık Mücadelesi", *Taraf*, 4 Ekim 2008.

160 Bu süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Bayramoğlu, *28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi*. Ayrıca bkz. B.B. Özipek, "28 Şubat ve İslâmcılar", s. 640-651.

sa Mahkemesi'nde RP hakkında açtığı kapatma davası sonucu, 16 Ocak 1998'de, partinin, "laik Cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri saptandığı" gerekçesiyle kapatılmasına karar verildi ve mallarının Hazine'ye devredilmesi kararlaştırıldı.¹⁶¹ Bu kararla, Necmettin Erbakan ve altı partilinin beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve deneticisi olamayacaklarına da hükmedildi. RP'nin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AIHM) 3. Dairesi nezdinde yaptığı başvuruya ilişkin karar 31 Temmuz 2001'de açıklandı.¹⁶² AIHM, kapatılma kararının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne aykırı olmadığını belirtti; itiraz üzerine yeniden inceleme yapan Büyük Kurul da kararı 13 Şubat 2003 tarihinde onadı.¹⁶³ RP'nin kapatılması üzerine kurulan Fazilet Partisi (FP) aleyhine Anayasa Mahkemesi'nde açılan dava da 22 Haziran 2001'de kapatmayla sonuçlandı.¹⁶⁴ Bu karar sonrasında partisiz kalan 100'ü aşkın milletvekili iki ayı yeni parti çatısında toplandılar: Recai Kutan başkanlığındaki "gelenekçi" Saadet Partisi ve Recep Tayyip Erdoğan¹⁶⁵ başkanlığındaki "yenilikçi" Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP).¹⁶⁶

161 Anayasa Mahkemesi, E. 1996/1, K. 1996/1. Kararın metni için bkz.

<http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/SPK/K1998/K1998-01.htm>. Karar hakkında bir değerlendirme için bkz. M.H. Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, s. 247.

162 Case of Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey (Applications nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98) Kararın İngilizce metni Mahkeme'nin portalindeki aşağıdaki adresten indirilebilir: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=11557178&skin=hudoc-en&action=request> Dava ile ilgili bilgi için bkz. J.R. Bowen, *Why the French Don't Like Heasscarves?: Islam, the State, and Public Space*, s. 139 ve 262 n. 12 (başörtüsü kararı ile ilgili).

163 A.g.e.

164 Anayasa Mahkemesi, E. 1999/2, K. 2001/2. Kararın metni için bkz.

<http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/SPK/K2001/K2001-02.htm>

165 Erdoğan'ın laiklik hakkındaki görüşleri için bkz. R. Çakır-F. Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü*, s. 236-244.

166 Bu iki partinin karşılaştırılarak değerlendirilmesi için bkz. F. Atacan, "Explaining Religious Politics at the Crossroad: AKP-SP", s. 45-57. Ayrıca AKP hakkında bkz. Y. Akdoğan, "Adalet ve Kalkınma Partisi", s. 620-631; Ü. Cizre (ed.), *Secular and Islamic politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party*, *passim*; A. Insel, "The AKP and Normalizing Democracy in Turkey", s. 293-308; H.B. Kahraman, *Türk Sağı ve AKP*; A.Y. Sarıbay, *Global Toplumda Din ve Türkiye*, s. 87-89; H. Yavuz (ed.), *The Emergence of a New*

16 Ağustos 1997’de, ilköğretimi kesintisiz sekiz yıla çeviren yasal düzenleme TBMM’ce kabul edildi.¹⁶⁷ Bu kanunla, diğer liselerin yanı sıra, imam-hatip liseleri dahil tüm meslek liselerinin ortaokul bölümleri kapatıldı.

Eski RP’li İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan hakkında, 12 Aralık 1997 tarihinde Siirt’teki bir miting sırasında Ziya Gökalp’in 1912 yılında Balkan Savaşı için yazdığı şiirine, “Minareler süngü/ Kubbeler miğfer/ Camiler kışlamızdır/ Müminler asker” mısralarını ekleyerek okuması nedeniyle, Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi’nde ceza davası açıldı. Yargılama sonucu, Türk Ceza Kanunu’nun 312/2 maddesinde düzenlenen “Halkı din ve ırk farkı gözeterek kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmek” suçunu işlediği gerekçesiyle on ay hapis ve 716 milyon TL para cezasına çarptırıldı; bu ceza, Yargıtay 8. Ceza Dairesi tarafından 23 Eylül 1998 tarihinde onandı. İçişleri Bakanlığı’nın, mahkûmiyet kararının kesinleşmesi üzerine Danıştay 8. Dairesi’ne başvurarak Erdoğan’ın başkanlıktan düşürülmesini istemesi üzerine anılan kurum, Erdoğan’ın belediye başkanlığına son verdi.

3 Kasım 2002 genel seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) % 34,28 oy alarak 360 milletvekilliğiyle tek başına iktidara gelmesinden sonra 10. Cumhurbaşkanı Ahmet Nec-

---

Turkey: Democracy and the AK Party, passim, N. Yılmaz, “İslamcılık, AKP, Siyaset”, s. 604-619. AKP’nin kuruluşunun ikinci yılının tamamlanmasını izleyen günlerde Ruşen Çakır tarafından hazırlanan ve partinin farklı kesimlerce değerlendirildiği bir yazı dizisi için bkz. “AKP: Neydiler ne oldular”, 28 Eylül-15 Ekim 2003, *Vatan*; Neşe Düzel’e mülakat veren Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi profesörlerinden siyaset bilimci Naci Bostancı’nın görüşleri için bkz. “Anadolu İslamcı Türkiye istemiyor”, *Taraf*, 5 Mayıs 2008, s. 11. Recep Tayyip Erdoğan ile ilgili olarak bkz. M. Heper-Ş. Toktaş, “Islam, Modernity, and Democracy in Contemporary Turkey: The Case of Recep Tayyip Erdoğan”, s. 157-185.

167 4306 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu, Milli Eğitim Temel Kanunu, Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu, Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ile 24.3.1988 tarihli ve 3418 Sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması ve Bazı Kağıt ve İşlemlerden Eğitime Katkı Payı Alınması Hakkında Kanun. Bu Kanun ile ilgili TBMM görüşmeleri için bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem20/tutanak2.htm> Dönem: 20 Cilt: 32 Yasama Yılı: 2 Tutanak Dergisi 134-137. Birleşimler (13-15 Ağustos 1997). Kanun metni için bkz. *Resmî Gazete*, 18.08.1997, no. 23084

det Sezer, yeni hükümeti kurma görevini 16 Kasım'da Kayseri milletvekili Abdullah Gül'e verdi.¹⁶⁸ AKP Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, siyasi yasağı nedeniyle seçimlere katılamamıştı. Türkiye Cumhuriyeti'nin 58. Hükümeti 18 Kasım 2002'de kuruldu ve 14 Mart 2003 tarihine kadar görev yaptı. AKP Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, siyaset yasağının kaldırılması için önerilen anayasa değişikliği Deniz Baykal ve CHP grubunun da desteğiyle TBMM'de kabul edilerek 27.12.2002 tarihli ve 4777 sayılı olarak yürürlüğe girdi. Anayasa'nın milletvekili seçilme yeterliliğini düzenleyen 76. maddesinde yer alan engellerden "ideolojik veya anarşik eylemlere" ibaresinin "terör eylemlerine" şeklinde değiştirilmesi suretiyle Erdoğan'a milletvekili seçilme yolu açılmış oldu. Recep Tayyip Erdoğan'ın 9 Mart 2003 Siirt milletvekili Yenileme Seçimi'nde parlamento-ya girmesinden sonra, AKP Kayseri milletvekili Abdullah Gül başkanlığındaki 58. Hükümet 11 Mart 2003 tarihinde istifa etti. Cumhurbaşkanı Sezer, yeni hükümeti kurma görevini aynı gün Erdoğan'a verdi. Türkiye Cumhuriyeti'nin 59. Hükümeti, 14 Mart 2003'te kuruldu.

AKP'nin 2002-2004 yılları içinde Avrupa Birliği'ne (AB) katılımı ile ilgili faaliyetleri daha önceki dönemlere nazaran çok daha etkin oldu; bu dönemde bir dizi siyasal ve ekonomik dönüşüm gerçekleştirildi. 2005'ten itibaren ise AKP'nin bu meseleye yaklaşımında, AB'nin Kıbrıs meselesinde gerekli dirayeti göstermemesi ve AIHM'nin türban kararı¹⁶⁹ gibi ko-

---

168 Bu seçimlerin değerlendirilmesi için bkz. M. Benli Altunışık-Ö. Tür, *Turkey: Challenges of Continuity and Change*, s. 64-67; T. Tosun, *Siyasette Yeniden Meyzilenmeler: Liberal Sosyal Sente, Muhafazakar Demokrat Sentez Ekseninde 3 Kasım 2002 Seçimleri*, passim; H. Yılmaz, "Islam, Sovereignty, and Democracy: A Turkish View", s. 492.

169 Bu karar İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi öğrencisiyken, başörtülü olduğu gerekçesiyle okuldan atılması üzerine anılan Mahkeme'ye başvuran Leyla Şahin'in 4. Daire nezdinde görülen ilk derece ve ardından da incelemesi neticesinde verilmiştir. Söz konusu yasağın, Türkiye şartlarına özgü olarak uygulanabileceği şeklindeki ilk derece mahkemesi kararı aleyhine başvuru- rulan temyiz aşamasında da önceki kararlar benzer gerekçelerle AIHM tarafından uygulanan başörtüsü yasağının bir insan hakkı ihlali olmadığı ve Türkiye'ye özgü şartlar altında uygulanabileceğine hükmedilmiştir. Bkz. Leyla Şahin v. Turkey, Appl. No 44774/98, E CtHR, 29 June 2004. Kararla ilgili olarak

nular nedeniyle bir yavaşlama olduğu kanaati kamuoyunda oluştu.¹⁷⁰

5 Şubat 2006'da Trabzon'da, Santa Maria Katolik Kilisesi rahibi Andrea Santoro katledildi. 5, 12 ve 13 Mayıs tarihlerinde, Cumhuriyet üç bombalı saldırıya uğradı; bunların "laiklik karşıtı" eylemler olduğu kanısı laikçi medyaya hâkim oldu. 17 Mayıs 2006'da Alparslan Arslan adında biri, Danıştay İkinci Daire üyesi Mustafa Yücel Özbilgin'i öldürdü ve daire başkanı dahil dört üyeyi yaraladı. Yakalanan katil, İkinci Daire'nin türbanla ilgili kararlarına duyduğu tepkiyle hareket ettiğini beyan etti. 18 Nisan 2007'de Malatya'da Zirve Yayıncılık ofisine giren bir grup saldırgan, misyonerlik faaliyetinde bulundukları gerekçeyle üç kişiyi işkence sonucu öldürdü.¹⁷¹

2007'nin Nisan ve Mayıs aylarında, Ankara (14 Nisan), İstanbul (Çağlayan/29 Nisan), Manisa (5 Mayıs), Çanakkale (5 Mayıs) ve İzmir (13 Mayıs) illerinde, Atatürkçü Düşünce Der-

---

bkz. R. Ahdar ve I. Leigh, *Religious Freedom in the Liberal State*, s. 158, 163, 243; A.A. An-Naim, *Islam and the Secular State*, s. 211-213.

170 AKP'nin değişen tutumu ile ilgili olarak Ali Bayramoğlu'nun Neşe Düzel ile yaptığı bir söyleşi için bkz. "AK Parti makinaları stop etti", *Radikal*, 21 Mart 2005, 6; Ali Bulaç'ın Neşe Düzel ile yaptığı bir söyleşi için bkz. "AK Parti AB sürecini geciktirecek", *Radikal*, 18 Nisan 2005, s. 6; Baskın Oran-Elçin Aktoprak, "Dönüm noktası Leyla Şahin davası", *Radikal*, 15 Haziran 2006, s. 11.

171 Şubat 2005'te Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, 11 Mart 2005'te okunmak üzere bir hutbe dağıtımında bulunuldu. Hristiyan misyonerlerin ortaçağın Haçlı kuvvetlerine benzetildiği metinde, "insanlarımızın İslâmiyetle bağlarını kopartmaya çalışıyorlar, zira kendi egemenlikleri için dinimizi en büyük engel olarak görüyorlar" ifadesi kullanılmaktaydı. İlgili bir haber için bkz. "Missionaries the New Crusaders", *Turkish Daily News*, 24 Şubat 2005. Nisan 2005'te Diyanet İşleri Başkanlığı, Türk halkını, Hristiyan misyonerlerin oluşturduğunu iddia ettiği tehlike hakkında uyarın ve bu faaliyetlerin İslâmiyet'in tüm dünyada yayılmasını engellemek için sürdürülen medyatik, siyasi ve askeri kampanyaların bir parçası olduğunu belirten bir kitapçık yayınladı. İlgili bir haber için bkz. Anka Haber Ajansı, "Diyanet'in Kitabı: Hristiyanlığı İsa Kurmadı", 12 Nisan 2005. Ayrıca son yıllarda misyonerlik faaliyetleri hakkında çıkan kimi yayınlar için bkz. Mustafa Bıyık, *Presbiteriyenlik ve Türk Presbiteriyenler*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006 ve Bayram Sevinç, *Hristiyan olan Türkler ve Türk Misyonerler*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006. Ayrıca bkz. Tarık Işıklı-İsmail Saymaz, "Siyaset de, MGK da misyonerliği tehlikeli buluyor", *Radikal*, 20 Nisan 2007, s. 9; Ayşe Hür, "İyileşmeyen Hristiyanlaşma fobisi", *Taraf*, 6 Ocak 2008, s. 12; E. Özyürek, "Convert Alert: German Muslims and Turkish Christians as Threats to Security in the New Europe", s. 99-102.

neği tarafından “Cumhuriyete Sahip Çıkalım” sloganıyla düzenlenen mitinglere katılım büyük miktarlarda oldu.¹⁷²

Görev süresi dolan Türkiye'nin onuncu cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in yerine yeni cumhurbaşkanının seçilememesi üzerine Anayasa'nın 101. maddesi gereğince seçimlerin 22 Temmuz 2007 günü yapılması karara bağlandı. Bu seçimlerde AKP % 46,58 oranında oy sağlayarak parlamentoda 342 sandalye elde etti. Bu kahir ekseriyetle AKP tek başına iktidara geldi. Abdullah Gül, 28 Ağustos 2007 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminin üçüncü turunda 339 oy alarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 11. cumhurbaşkanı seçildi.

14 Mart 2008 tarihinde, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçınkaya tarafından, “laikliğe aykırı fiillerin odağı haline geldiği” iddiasıyla AKP'nin kapatılması istemiyle Anayasa Mahkemesi'nde dava açıldı. İstemin reddine ilişkin karar 30 Temmuz 2007 tarihinde verildi; gerekçeli karar 24 Ekim 2008'de açıklandı. Gerekçede, başta Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere hakkında iddialar bulunan 11 AKP üyesinin 10'u tarafından laiklik karşıtı eylemlerin odağında yer aldığı kabul edilerek, “dinin ve dinsel duyguların istismarı nedeniyle laikliğe aykırı görülen davalı parti eylemlerinin toplumu devlete ve siyasete yabancılaştırması yoluyla demokratik işleyişi engelleyebileceği ve anayasal düzenin meşruiyetinin sorgulanmasına yol açabileceği inkâr edilemez” ifadesi kullanıldı. Ancak yapılan değerlendirmeler ışığında AK Parti'nin eylemlerinin kapatmayı gerektirecek nitelikte olmadığı belirtildi ve “davalı partinin demokrasiyi ve laik devlet düzenini ortadan kaldırma veya anayasal düzenin temel esaslarını şiddet kullanarak ve hoşgörüsüzlükle tahrip etme amacı, bu amacı somutlaştıran eylemleri ve elindeki iktidar olanaklarını şiddet doğrultusunda kullandığına ilişkin veriler saptanamamış, bu eylemler kapatmayı gerektirecek ağırlıkta görülmemiştir” ifadesi kullanıldı.¹⁷³

172 Bu mitingler hakkında da değerlendirmeye yer veren bir çalışma için bkz. M. H. Yavuz - N. A. Özcan, “Crisis In Turkey: The Conflict Of Political Languages”, s. 122-125.

173 Anayasa Mahkemesi, E. 2008/1 (Siyasi Parti Kapatma) K. 2008/2, 30.7.2008. Karar metni için bkz. <http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/SPK/>

Ancak bu arada Anayasa Mahkemesi, CHP ve DSP milletvekillerinin, başörtüsünün üniversitelerde serbest bırakılmasına ilişkin anayasa değişikliğinin iptali veya yok hükmünde kabul edilmesi ve yürürlüğünün durdurulması istemiyle açtığı davada, 5 Haziran 2008 tarihinde verdiği kararla ilgili düzenlemeyi iptal etti ve yürütmeyi durdurdu.¹⁷⁴ Gerekçede, “Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları gözetilmediğinde, Anayasa’nın 10. ve 42. maddelerinde yapılan düzenlemenin, yöntem bakımından dini siyasete alet etmesi, içerik yönünden de başkalarının haklarını ihlale ve kamu düzeninin bozulmasına yol açması nedeniyle laiklik ilkesine açıkça aykırı olduğu sonucuna ulaşılmıştır” ifadesi kullanıldı.

“Geleneksel olarak İslâmi kesim partilerine yakın duran, taşralı, varoşlu, orta ve alt sınıf kesimler açısından önemli ölçüde ‘şemsiye parti’ rolü üstlenir”¹⁷⁵ şeklinde değerlendirilen AKP’nin, 2008 sonlarına doğru kamuoyunda artan yolsuzluk iddiaları yüzünden güven ve oy kaybına uğrayacağı yolundaki spekülasyonlar özellikle “Deniz Feneri” davalarıyla yaygınlık kazandı. Bir hayır kuruluşu olarak Türkiye’de ve Avrupa’nın Türkiyeli göçmenlerin yaşamakta olduğu çeşitli ülkelerinde 1998’den beri faaliyet göstermekte olan Deniz Feneri Derneği’nin topladığı bağışlar hususunda yolsuzluk yapıldığı iddiasıyla Almanya’nın Frankfurt Eyalet Yüksek Mahkemesi’nde görülen Deniz Feneri e.V davasıyla ilgili karar neticesi sanıklar bir yıldan 5 yıl 10 aya varan hapis cezalarına çarptırıldı; yolsuzluğun Türkiye uzantıları ve bunların AKP ile bağlantıları gündeme getirildi.

K2008/K-2008-2SPK.htm

174 Anayasa Mahkemesi, E. 2008/16; K. 2008/116, 5.6.2008. Karar metni için bkz. <http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/IPTALITIRAZ/K2008/K-2008-116.htm>

175 A. Bayramoğlu, “Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz”: *Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*, s. 21.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hukuki Yapı Olarak İrdelenmesi

3 Mart 1340 (1924) tarihli ve 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkânıharbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlğasına Dair Kanun,¹ Siirt mebusu Halil Hulki Efendi ve 50 arkadaşının imzasını taşıyan bir önergenin Meclis'te görüşülüp kabul edilmesi sonucu çıkarıldı. Önergede şu görüşler ifade edilmişti: “Din ve ordunun siyaset cereyanlarıyla alakadar olması birçok mahaziri daidir. Bu hakikat, bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düstur-ı esasi olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti teşkilat-ı siyasisinde zaten mudes olan Şeriye ve Evkaf Vekâleti'yle Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin mevcut olması muvaffık olmaz. Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin ilğasına nazaran da bütün evkafın millete intikal etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir.”² Bu kanunlaşma sürecinin başlangıcı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 2 Mart 1924 tarihli grup toplantısının üçüncü celsesine sunulan 45 imzalı³ ve aynı içe-

1 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1931) 5, s. 665.

2 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II (1968) 7, s. 21.

3 Konya Refik; Hakkâri Asaf; Siirt Halil Hulki; İstanbul Ali Rıza; Karahisar-ı Şariki Mehmet Emin; Gelibolu Celal Nuri; Muş İlyas Sami; Mentеше Yunus Nadi; Gaziantep Ali Cenani; Karahisar-ı Sahip İzzet Ulvi; Ergani Kâzım Vehbi; Kozan Ali Saip; Kastamonu Veled Çelebi; Biga Samih Rifat; İzmit İbrahim Sü-

rikli bir önerge dir.⁴ Bu toplantıda söz alan Konya milletvekili Musa Kâzım Efendi'ye göre, "Din-i İslâm hem dünya ile, hem ahiret ile, hem muamelat ve mutekadatla, hem de ahlâkla işti gal eder", dolayısıyla Şer'îye Vekâletinin kabineden çıkarılması uygun değildir; kaldı ki bu birimin varlığı sakıncalı ise, "kabi ne haricinde olan aynı teşkilatın bir mahzur-ı siyasisi olmaya cak mıdır?" Eskişehir milletvekili Abdullah Azmi Efendi'ye göre de, Meşrutiyetin ilanından beri dinle hükümeti, dinle dünyayı ayırmak meseleleri dile getirilmektedir; bu durum Avrupa'da kilise tahakkümünden kurtulmaya yönelik bir uygulamanın hataen İslâm hakkında da geçerli kılınmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Oysa, "bizim diyanetimiz nasraniyet [yani Hıristiyanlık İ.G.] gibi değildir. Zira hükümet denen şey diyanetten doğmuştur. Diyanet, hükümettir." Bu iki eleştiri ve itiraza karşılık Kütahya milletvekili Recep Bey, "... zannediyorlar ki dinimizden, maneviyatımızdan bir şey eksik oluyor. Asla öyle değildir," sözleriyle çeşitli sakıncaları dile getirmiştir. Zonguldak milletvekili Tunalı Hilmi Bey'in, "umuru diyaniye demek ne demek? Din varken diyaniye ne demek" şeklindeki itirazında bulunmuşsa da, Reis Feyzi Bey'in "söz vermedim" itirazıyla oylamaya geçilmiş ve tasarı kabul edilerek Meclis'e sevk edilmiştir.

TBMM'nin 3 Mart 1340 (1924) tarihli birinci oturumunda okunmuş olan önergenin görüşmeleri sırasında söz alan Çanakkale milletvekili Samih Rıfat Bey ve Konya milletvekili Mustafa Fevzi Bey'in "diyanet" sözcüğü üzerinde kısa birer konuşma yapmış olduğu görülmektedir. Zonguldak milletvekili Tunalı Hilmi Bey'in, "Diyanet İşleri varken umuru diniye ne

---

reyya; Çorum Ferit Recai; Diyarbakır Şeref; Elazığ Hüseyin; İzmir Osmanza de Ahmet Hamdi; Denizli Haydar Rüştü; Bolu Şükrü; Çankırı Talat; Adana Zami r; Rize Ali; Bolu Falih Rıfık; Kütahya Ragıp; Kütahya Mehmet Nuri; Cebe libereket İhsan; Ertuğrul Doktor Fikret; Rize Rauf; Tokat Emin; Ardahan Hal it; Dersim Feridun Fikri; Ergani İhsan Hamit; Kütahya Recep; Denizli Necip Ali; Canik Talat Avni; Aksaray Neşet; Saruhan Vakıf; İstanbul Akçuraoglu Yu suf; Kars Ağaoglu Ahmet; Diyarbakır Feyzi; Siverek Kadri; Tokat Mustafa; Ur la Yahya Kemal.

4 Bu görüşmeler için bkz. Y. Demirel - O.Z. Konur, *CHP Grup Toplantısı Tutana kları (1923-1924)*, s. 457-471.

oluyor?” şeklindeki itirazının bu kez oya konulması sonucu, çoğunluk oyuyla, yasa önergesindeki “Umuru Diyaniye Riyaseti”nin yerini “Diyanet İşleri Reisliği” almıştır.⁵

İdare hukuku bakımından, teknik anlamda merkezi idarenin (devlet tüzel kişiliğinin) en üst hiyerarşik makamı olan “Bakanlık”, siyasi anlamda da yürütmenin bir birimidir. Laik nitelikte bir devlet, dahası toplum yapısını kurmaya çalışan Cumhuriyet’in ilk siyasi karar alma kadrolarının din işlerini Bakanlar Kurulu içinde bir birime vermeyi tercih etmeyişleri siyasalarıyla tutarlıydı. Anılan kadrolar ibadete ilişkin hizmet bağlamında din işlerini, teknik idare içinde bir örgütün yönetimine vererek bir yandan dinin toplum yaşamındaki yerini gözeterek kontrolü altına almış; öte yandan da seküler yapı içinde yer vermekle işlevinin dünyevi bir nitelikte olmasını sağlamıştır.

429 sayılı Kanun’un, “Türkiye Cumhuriyeti’nde muamelât-ı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi’yle onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i mübin-i İslâm’ın bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir” hükmünü taşıyan 1. maddesi, Kemalist laiklik anlayışının bir yansımasıdır. Bu düzenlemeyle, dine ilişkin hususlar içindeki inanç ve ibadetlerle ilgili faaliyetlerin yürütülmesi Diyanet İşleri Başkanlığı’na özgü alan olmuş; öte yandan geri kalan alanın tüm olarak TBMM’nin yasama yetkisi altına alınmasıyla, meşruiyetini dinsel kaynaktan alan bir hukuk sistemi olarak şeriat uygulaması kaldırılmıştır.

---

5 Görüşmeler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II (1968) 7, s. 22-24. İsmail Kara, “‘Umur-u diniye/diyaniye’ (din işleri/diyanet işleri) tartışması(nın) bir kelime oyunu değil tarafların beklentileri, siyasi hedefleri ve din/diyanet işlerinin ne tarafa doğru seyredeceği meselesiyle alakalı ciddi bir münakaşa” olduğu kanısındadır. Bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 63. Diyanet İşleri halihazır başkanı Ali Bardakoglu da, “din işleri” yerine “diyanet” sözcüğünün tercih edilmiş olmasını “ahlâki temeller üzerine kurulu bir dinselikle sağlama çabası” olarak yorumlamayı tercih ettiğini ifade etmektedir. A. Bardakoglu, *Religion and Society: New Perspectives from Turkey*, s. 10-11.

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü ile ilgili hukuki düzenlemeler

429 sayılı Kanun'un 4. maddesi gereğince, "Diyanet İşleri Reisliği" "Başvekelet"'e bağlıdır. "Diyanet İşleri Reisi" "Başvekilin inhası üzerine Reisicumhur" tarafından atanır (madde 3).⁶ Anılan Kanun'da Reisliğin örgüt yapısı ve kadroları gösterilmemiş; yalnızca "müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliği'dir" hükmü yer almıştır (madde 6). Diyanet kurumu örgütünün bu dönemdeki idari yapısına ilişkin hukuksal düzenlemeler "Diyanet İşleri Reisliği Bütçesi"nde yer almaktadır. 1340 (1924)⁷ ve 1341 (1925)⁸ yılları bütçelerinde maaş toplamı olarak, "İdarei merkeziye" 1926 yılı⁹ bütçesinde "merkez" başlığı altında yer alan "Reis", "Heyeti Müşavere",¹⁰ "memurini mer-

6 Diyanet İşleri Başkanlığı resmi internet sitesinde bu göreve yapılan ilk atama ile ilgili şu bilgi verilmektedir: "Millî Mücadele yıllarında büyük hizmetler vermiş, idarî tecrübesi olan ve uzun zaman Ankara Müftülüğü görevinde bulunan Börekçizade Mehmet Rifat Efendi, 1 Nisan 1924 tarihinde Diyanet İşleri Reisliğine getirilmiştir. En yüksek devlet memuru maaşı alan Diyanet İşleri Reisine, bakanlara verilen kırmızı plakalı bir makam aracı tahsis edilmiş ve protokoldeki yeri de bu özelliklere göre belirlenmiştir." Bkz. <http://www.diyaret.gov.tr/turkish/default.asp> Kuruma şu kişiler başkanlık etmiş bulunmaktadır: Mehmet Rifat Börekçi (1924-1941); Ord. Prof. Şerafettin Yaltkaya (1941-1947); Ahmet Hamdi Akseki (1947-1951); Eyüp Sabri Hayırlıoğlu (1951-1960); Ömer Nasuhi Bilmen (1960-1961); Hasan Hüsnü Erdem (1961-1964); Mehmet Tevfik Gerçekler (1964-1965); İbrahim Bedrettin Elmalılı (1965-1966); Ali Rıza Haksas (1966-1968); Lutfi Doğan (1968-1972); Dr. Lutfi Doğan (1972-1976); Prof. Dr. Süleyman Ateş (1976-1978); Dr. Tayyar Alukulaç (1978-1986); Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu (1986-1992); Mehmet Nuri Yılmaz (1992-2003); Prof. Dr. Ali Bardakoglu (2003-) Ayrıca, Diyanet İşleri başkanları hakkında bir değerlendirme için bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 81-92.

7 20 Nisan 1340 tarihli ve 490 sayılı 1340 Senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu. Bkz. *Düstur*, III (1931) 5, s. 848 ve 983-985.

8 24 Ramazan 1343 ve 18 Nisan 1341 tarihli ve 627 sayılı 1341 Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu. Bkz. *Düstur*, III (1934) 6, s. 335 ve 511-513.

9 24 Mayıs 1926 tarihli ve 848 sayılı 1926 Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu. Bkz. *Düstur*, III (2. baskı 1944) 7, s. 937 ve 1103-1105.

10 1926 yılı Diyanet İşleri Reisliği bütçesi içinde başkent örgütündeki heyeti müşavere kalemi görülmemektedir. Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir yayı-

keziye” ve “İdarei vilayat” ya da “vilayat” başlığı altında yer alan “müftü”¹¹ kalemleri, Başkanlığın başkent ve taşrada örgütlenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. 1924 yılı bütçesine ilişkin Meclis görüşmeleri sırasında söz alan Erzurum milletvekili Raif Efendi’nin, “Şeriye vekâletinin lağvı kanununda ... bu nizamname yapılacağı ve teşkilât o nizamname mucibince icra edileceği musarrahtı. Henüz öyle bir nizamname mevcut değildir. Bu teşkilât hangi nizama yahut hangi kanuna tevfi kan yapılmıştır ve bu bütçe bu şekilde çıkacak olursa kanun mahiyetini mi haiz olacaktır ve bu teşkilât bu suretle tek mil edilmiş mi olacaktır?” şeklindeki sorusuna¹² Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey, “Nizamname meselesi henüz halledilmemiştir. Vezaif hakkında bir nizamname bittabi yapılacak. Teşkilâta gelince; eski teşkilâta hiç dokunulmamış gibidir. Yalnız ilave olmak üzere buraya evkaftan aldığımız vezaifin de teşkilâtını beraber almışızdır,” yanıtını vermiş;¹³ ancak, teşkilâtın mutlaka yasayla düzenlenmesi gerektiği hususunda itirazlar sürmüştür.¹⁴ Yine aynı görüşmeler sırasında maliye vekili, eski Şeriye Vekâleti’ndeki “heyeti iftaiye”, “heyeti ilmiye” ve “şurayı evkaf”ın görevlerinin bir arada heyeti müşavereye verilmiş olduğunu belirtmiştir.

Diyanet İşleri Reisliği’nin merkez ve taşra örgütlerinin idari yapısı ilk defa 1927 Bütçe Kanunu’nda¹⁵ yer aldı. Buna gö-

---

nındaki ilgili örgüt şeması 1924-26 yıllarını kapsamakta, dolayısıyla bu heyetin 1926’da da idari yapıda yer aldığı gösterilmektedir. Bkz. N. Aytürk-Y. Çelik-E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi* (1924-1987), s. 19.

- 11 Bu kalem de 1926 Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu’nda yer almamıştır; ancak bir önceki dipnotunda verilen açıklama bu kalem için de aynen geçerlidir.
- 12 Görüşmeler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II (1975) 8/1, s. 801-802.
- 13 A.g.e., s. 802.
- 14 Denizli milletvekili Mazhar Müfit Bey ve Erzurum milletvekili Raif Efendi’nin itirazları için bkz. A.g.e., s. 804 ve 806.
- 15 19 Nisan 1927 tarihli ve 1011 sayılı 1927 Senesi Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu. Bkz. *Düstur*, III (2. baskı 1946) 8, s. 190 ve 277-280. 10 Mart 1928 tarihli ve 1214 sayılı Riyaseticumhur, Diyanet İşleri Riyaseti ve İmalatı Harbiye Müdüriyeti Umumiyesi 1927 Senesi Maliyesi Bütçelerinin Bazı Fasil ve Maddeleri Arasında Münakale İcrasına Dair Kanun ile anılan İdarelerin “bütçelerinin merbut cetvelde irae olunan fasıl ve maddeleri arasında ceman “17070” liranın münakalesine mezuniyet verilmiştir.” Bu ek ödenek, yasanın Meclis’te

re, “reis” dışında, Diyanet İşleri Reisliği merkez örgütünde heyet-i müşavere,¹⁶ tetkik-i mesahif heyeti¹⁷ ve ilk defa birim olarak kurulan birtakım müdürlükler yer almaktadır. Bunlar: Muessest-ı Diniye Müdiriyyeti, Memurin ve Sicil Müdiriyyeti, Levazım Müdiriyyeti, Tahrirat ve Evrak Müdiriyyetidir. Bu dönem Diyanet kurumunun taşra örgütü, vilayet ve kazalarda bulunan müftülüklerdir;¹⁸ İstanbul Müftülüğü’nün Üsküdar ve Beyoğlu kazalarında örgütlenmiş farklı bir idari yapısı olduğu görülmektedir.

30 Haziran 1929 tarihli *Resmî Gazete*’de yayınlanarak yürürlüğe giren 30 Haziran 1929 gün ve 1452 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun’a¹⁹ ekli kadro cetvelinde, ilk defa Diyanet İşleri Başkanlığı’nın sürekli inaaşlı memur kadroları gösterildi ve adı geçen Kanun’un 2. maddesi gereğince bu cetvel, yeni bir kanun yapıncaya, yani 1935 yılına kadar “Diyanet İşleri Reisliği”nin teşkilât kanunu hükmünde sayıldı. Bu düzenlemeyle, önceki yıllarda Meclis görüşmeleri sırasında görülen hukuki dayanıksızlık iddiaları bir çözüme bağlanıyordu. Anılan cetvelle getirilen değişiklik ise, salt birimlerin adlandırılmasına ilişkindi: Heyet-i Müşavere “Müşavere Heyeti”, Tedkik-i Mesahif Heyeti “Mushafları Tetkik Hey’eti”, Me’murin ve Sicil Müdiriyyeti “Zat İşleri Müdürlüğü”, Tahrirat ve Evrak Müdiriyyeti “Tahrirat ve Evrak Müdürlüğü”, Muessest-ı Diniye Müdiriyyeti “Dinî Müesseseler Müdürlüğü”, Levazım Müdiriyyeti “Levazım Müdürlüğü” ismini aldı.

8 Haziran 1931’de kabul edilerek 13 Haziran 1931’de *Resmî Gazete*’de yayınlanan 1827 sayılı Evkaf Umum Müdürlüğü’nün

---

görüşülmesi sırasında tahsisatı yetersiz bulan üyelerin, sonradan da süren faaliyetlerinin bir sonucu olsa gerekir.

16 Bu heyetin başkanı 1924-1965 yıllarında Diyanet İşleri başkanıdır. Bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi* (1924-1987), s. 9.

17 Osmanlı döneminde, 1889 yılında, Meşihat makamına bağlı olarak kurulan ve İstanbul’da çalışan bu heyet de Diyanet İşleri Reisliği’ne bağlanmıştır. Bkz. a.g.e.

18 1927 yılında taşrada 391 müftülük örgütü birimi bulunmaktadır; ancak, birçok vilayet ve kazada sadece bir müftü vardır.

19 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1934) 10/2, s. 1051 ve 1064-1066.

1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu'yla²⁰ 1931 yılı Haziran ayından itibaren bütün cami ve mescitlerin yönetimi ve bunların görevlileri (hademe-i hayrat) Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredildiğinden (madde 6), dönemin Diyanet merkez örgütünde bulunan birimlerden Dinî Müesseseler Müdürlüğü ve Levazım Müdürlüğü'nün personeli, kadrolarıyla birlikte Evkaf Umum Müdürlüğü'ne geçti. Bütçe Encümeni Reisi Hasan Fehmi Bey yasanın Meclis'teki görüşmeleri sırasında,

Evvelce hademei hayratın maaş ve ücretlerine mukabil Evkaf İdaresi, vakıflarından topladığı hasılatın altı yüz bin lirayı maliyeye veriyordu. Maliye de bunun üzerine bir miktar daha ilave ederek hademei hayratın maaşatını Diyanet İşleri bütçesinden tediye ediyordu. Hükümet bu gayrı tabiiliği kaldırmak için hademei hayrat maaşını doğrudan doğruya, bu muaveneti içtimaiye müessesesi demek olan, evkaf bütçesine devretmiş oldu ki, zaten kısmen de merci orası idi. Bu suretle Devlet bütçesi ile hademei hayratın alakası kesilmiş oldu. Hademei hayratın evkaf bütçesine devredilmesinden dolayı Diyanet İşleri bütçesinde bulunan ve hademei hayrat umuru ile meşgul olan bir teşkilât da beraber devredilmiş oldu. Bu teşkilâtın vazifesi, münhasıran hademei hayrat işleriyle meşgul olmaksızın ibarettir,

şeklinde bir açıklamada bulundu.²¹ Öte yandan yine de, anılan düzenlemeyle Diyanet İşleri Reisliği'nin yetkileri önemli ölçüde daraltılmıştı. Ayrıca Kanun'un 7. maddesi, 1931 mali yılı sonuna kadar cami ve mescitlerin "hakiki ihtiyaca" göre tasnif edileceği ve birleştirilmeye olanak veren görevlerin de belirlenerek yeni kadroların bu suretle saptanması hükmünü getirmiş; böylece personelde de kısıtlamaya gidilmişti. Bunlara karşın, yasal düzenleme hiçbir itiraza uğramadan Meclis'ten geç-

20 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1930) 12, s. 551. "Evkaf Umum Müdürlüğü 1931 Senesi Bütçesi Hakkında 1/78 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası" için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV (1931) 1/2, sıra no. 29, s. 35-43.

21 Yasa tasarısının Meclis'teki görüşmeleri sırasında ilgili açıklama için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV (1931) 2, s. 46.

ti.²² Anılan Kanun'la çelişen 429 sayılı Kanun'un 5. maddesinin yürürlükten kalkmış olduğu, TBMM'nin 4 Ocak 1932 tarihli kararıyla açıkça belirtildi.²³

14 Haziran 1935 tarihinde kabul edilen ve 22 Haziran 1935 tarihli *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun,²⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk teşkilât kanunudur. 1452 sayılı Kanun her dairesinin ayrı ayrı teşkilât kanunlarının çıkarılmasını amir bulduğundan ve bir teşkilât değil de kuruluş kanunu olan 429 sayılı Kanun örgütün gereksinimlerine cevap veremediğinden, hazırlanan 2800 sayılı Kanun'un 31 Mayıs 1934 tarihli layihasında, örgütün idari yapısı için 2187, 2203, 2208, 2287 sayılı teşkilât kanunlarının esas ve örnek alındığı belirtilmiştir.²⁵ Tek bir maddesi dışında, herhangi bir soruya muhatap olmadan, tartışmasız Meclis'ten geçen²⁶ Kanun'un, layihasında ileri sürülen, "az memurla idare edilmek suretiyle yeni teşkilât ihdasına zaruret hasıl olmuştur" gerekçesi doğrultusunda, o güne dek yürürlükte olan mevzuat gereğince 8 üyeden oluşan müşavere heyeti 5 kişiye indirilmişti (madde 5 gereği ekli A Cetveli). Bu Kanun'un idari yapıda getirdiği değişikliklerden bir diğeri de, "Tahrirat ve Evrak Müdürlüğü"nün isminin "Yazı İşleri Müdürlüğü" halini almış olmasıdır (madde 1). Ayrıca,

22 Maddelerin oylanması için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV (1931) 1/2, s. 52-53.

23 Meclis'in ilgili mazbataya ilişkin görüşme kayıtları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV (1931) 5, s. 159. 48 sıra No'lu "Evkafl Umum Müdürlüğü 1931 Senesi Bütçe Kanunu'nun 6. Maddesinin Tefsiri Hakkında 3/115 Numaralı Başvekalet Tezkeresi ve Bütçe Encümeni Mazbatası" anılan zaptın sonuna eklidir.

24 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1935) 16, s. 1501-1504; *Resmî Gazete*, 22 Haziran 1935-3035. Bu Kanun'da salt örgüt düzenlenmiş, örgütün görevlerinin düzenlenmesiyle Kanun'un 2. maddesiyle bir "nizamname"ye bırakılmıştı. 11 Teşrinisani 1937 tarihli ve 7647 Sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilatı'nın Vazifelerini Gösterir Nizamname, 16 Teşrinisani 1937 tarihli ve 3760 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmişti. Bu metin için bkz. *Düstur*, III (1938) 19, s. 23-26.

25 Bkz. "Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun layihası ve Bütçe Encümeni mazbatası" (1/40), S sayısı: 183, *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, (1935) 4-5, s. 1.

26 Meclis görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, V (1935) 4-5, s. 191. Kanun'un 4. maddesinin görüşülmesi sırasında Kocaeli milletvekili Salah Yargı tarafından yöneltilen dersiam sınıfı hakkındaki soru, görüşmelerdeki tek soruydu.

Kanun'un 3. maddesine göre, uzmanlığı İslam ilimleri olan ulema-
madan oluşması gereken Müşavere Heyeti üyeleriyle Zat ve Ya-
zı İşleri müdürlerinin atanması Diyanet İşleri Başkanının "inti-
habı", Başbakan'ın "inhası" ve Cumhurbaşkanı'nın "tasdiki" ile
tamamlanabilmekte; geri kalan memurlar doğrudan Başkanlık
tarafından atanmaktaydı. Kanun'da, taşrada her vilayet ve ka-
za merkezinde Diyanet İşleri Reisliği'ne bağlı birer müftü bu-
lunacağı hükmü de yer almaktaydı (madde 4). 2800 sayılı Ka-
nun'un getirdiği en özgün yenilik, müftü atama sürecine katıl-
an seçim yöntemidir. 4. madde gereğince, müftülük kadrosu
boşaldıkça, illerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlı-
ğında ilgili mülki birimdeki dersiam, vaiz, imam ve hatiplerle
belediye üyelerinden oluşan bir kurul, "ilim ve fazileti haiz ze-
vat arasında" gizli oyla üç kişi seçmekte; Diyanet İşleri Reisi de
bu üç kişi arasından tercih ettiği adayı müftü olarak atamaktay-
dı. Müftü atanması sürecinde yerel ilgililerin de seçiminin yer
alması sistemi 1950'ye kadar uygulandı; ancak bu tarihten son-
raki düzenlemelerde bu yöntem terk edilerek, salt merkezî ata-
ma yöntemine gidildi.

5 Temmuz 1939 tarihinde kabul edilen ve 2800 sayılı Ka-
nun'da değişiklik yapan 3665 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teş-
kilât ve Vazifeleri Hakkında Kanunda Bazı Değişiklik Yapılma-
sına Dair Kanun,²⁷ 11 Temmuz 1939 tarihli ve 4255 sayılı Res-
mî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Bu Kanun'la "Reisli-
ğin" merkez örgütünde ilk kez bir adet "Reis Muavini" kadrosu
ihdas edildi. Mushafları Teknik Heyeti Reisliği İstanbul'a alındı
ve kadro unvanı "Mushaflar ve Dinî Eserler Tetkik Heyeti"
olarak değiştirildi. Ayrıca, Reis, Müşavere Heyeti Azası ile Zat
ve Yazı İşleri müdürleri dışında kalan merkez örgütü memur-

27 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1939) 20/2, s. 1552-1554; *Resmî Gazete*,
11 Temmuz 1939-4255. Yasanın Meclis'teki görüşmeleri hiç tartışmasız geç-
miş; metin olduğu gibi kabul edilmişti. İlgili belge için bkz. *TBMM Zabut Ce-
ridesi*, VI, (1939) 3, s. 442-444 (birinci müzakere); *TBMM Zabut Ceridesi*, VI
(1939) 4, s. 23-25 (ikinci müzakere). 3665 sayılı Kanun'a "Ek" olarak çıkartıl-
an 3960 sayılı Kanun'la "müşavere heyeti azalıkları", ihtisas mevkileri olarak
belirlenmiştir. Anılan Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1940-1941) 22, s.
138; *Resmî Gazete*, 4 Kanunusani 1941-4703. Kanun'a ilişkin Meclis görüşme-
leri için bkz. *TBMM Zabut Ceridesi*, VI (1940) 14-15, s. 156-157 ve 218-219.

larını hangi makamın atamaya yetkili olduğuna dair bir açıklık bulunmadığından, uygulamada ortaya çıkmış birtakım aksaklıklara son verilmek amacıyla atama yapacak makam belirtildi (madde 3 - son fıkra).

CHP iktidarının ve Günaltay hükümetinin son günlerine doğru sunulan 7 Mart 1950 tarihli bir yasa tasarısının²⁸ 23 Mart 1950'de Meclis'te görüşülmesi²⁹ ve kabul edilmesiyle 29 Nisan 1950 tarihinde yürürlüğe giren 5634 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun³⁰ Diyanet İşleri örgütünde birçok yenilikler getirdi. Bu Kanun, 1947'deki CHP VII. Kurultayı'nı da etkileyen 1945 sonrası dinsel yönden farklı iklimin bir yansımasıdır.³¹ Nitekim bu iklim farklılığı, çeşitli milletvekillerinin Kanun'un Meclis görüşmelerinde yaptıkları, Diyanet örgütünde ve ilgililerin statülerinde yapılan olumlu değişiklikleri memnunlukla karşıladıklarını belirten konuşmalardan da gözlemlenebilmektedir.³² Özellikle önceki ilgili kanunların Meclis'teki görüşme zabıtlarıyla karşılaştırıldığında görülen farklı tutum ilgi çekicidir; evvelkiler çoğunlukla salt, Meclis'e sunulmuş düzenlemenin oylanmasından ibarettir. Ayrıca, 5634 sayılı Kanun'un gerekçesinde de, "mütevaliyen vuku bulan müracaatlar ve parti kongrelerinde dikte ettirilen dileklerle beliren lüzum ve ihtiyaca" ifadesine yer verilmesi, aynı iklim farklılığının bir başka göstergesiydi.³³

28 Bkz. "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu" (1/747), "7 Mart 1950", S. sayısı 260, *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. VIII, s. 25 (1960).

29 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII (1950) 25, s. 838-844.

30 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, (1950) 31, s. 1950-1957; *Resmî Gazete*, 29 Mart 1950-7469.

31 *Sebilürreşad* gibi süreli yayınların da faaliyete geçmesi bugünlere rastlamaktadır [bkz. E. Edip, "Allah'ın İnayetiyle Sebilürreşada Başlıyoruz", *Sebilürreşad*, I (Mayıs 1948) 1, s. 2-6]. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* adlı kitabında, bu tür dergilerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın desteğinden yararlanmakta oldukları izlenimi uyandırdığından bahsetmektedir. Bkz. a.g.e., s. 421.

32 Seyhan milletveli Sinan Tekelioğlu ve Erzurum milletvekili Vehbi Kocagüney'in beyanları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII (1950) 25, s. 838.

33 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII (1950) 25, s. 2.

Diyanet İşleri Reisliği'nin adının "Diyanet İşleri Başkanlığı" olarak değiştirildiği (madde 1) 5634 sayılı bu Kanun'la, 1931 Yılı Bütçe Kanunu'yla Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilen cami ve mescitlerin yönetimi ve hayrat hademesi (cami görevlileri) kadroları yeniden Diyanet İşleri Başkanlığı'na verildi. Gerekçe'de, 1931'deki değişikliğe karşın "hayrat hademelerinin gerek vazifeye alınırken ve gerek vazifeye alındıktan sonra imtihan ve kontrollerinin Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı müftüler tarafından yapılagelmiş bulunması"nın ve 1931 uygulamasının yarattığı güçlüklerin göz önüne alınarak bu düzenlemeye gidildiği belirtilmiştir.³⁴ Bu değişiklik doğrultusunda 5634 sayılı Kanun'la başkent örgütünde "Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü" oluşturuldu (madde 1). 5634 sayılı Kanun'un 6. maddesine dayanılarak, cami ve mescitlerde hizmet görece, imam-hatip, müezzin ve kayım ile diğer yardımcı hizmet sahiplerinin atama, nakil ve görevden ayrılma işlerini düzenleyen Hayrat Hademesi Tüzüğü de, Bakanlar Kurulu'nca 21 Nisan 1952 tarihinde kararlaştırılarak, 12 Mayıs 1952 tarihli ve 8107 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girdi.

Bunun dışında, Müşavere Heyeti'nin adı bu Kanun'la, "Müşavere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu" olarak değiştirildi; kadroları arttırıldı; çalışma alanı da genişletilmiş oldu (madde 1 ve 1 sayılı cetvel). Evvelki kanunlarda Zat İşleri Müdürlüğü olarak kurulmuş bulunan birimin çalışma alanı da daha genişletilerek "Zatîşleri, Sicil ve Levazım Müdürlüğü" haline getirildi; Yazı İşleri Müdürlüğü'nün adı da "Yazîşleri ve Evrak Müdürlüğü" oldu (madde 1). 5634 sayılı Kanun'un yürürlüğe girdiği 1950 yılına kadar yayın işleri Zat İşleri Müdürlüğü tarafından yürütölmekteyken, yeni düzenlemeyle bir "Yayın Müdürlüğü" kuruldu (madde 1). Ayrıca, anılan Kanun'la Reis Muavini unvanı "Başkan Yardımcısı", Mushaflar ve Dinî Eserler Tetkik Heyeti Reisliği'nin adı da "Mushaflar İnceleme Kurulu Başkanlığı" olarak değiştirildi (madde 1). Kanun'un 3. maddesiyle de, Diyanet İşleri Başkanlığı "İnzibat Komisyonu" hükme bağlandı.

34 Bkz. TBMM Zabıı Ceridesi, VIII (1950) 25, s. 1.

Daha önceki düzenlemelerde yer verilmemiş olan vaizler de, bu Kanun'da taşra örgütü içinde yer aldı. Kanun'un getirdiği bir diğer değişiklik de, müftülerin atanması sürecinde, 1935 yılından beri yürürlükte olan mevzuat gereğince uygulanan seçim yönteminin terk edilerek salt merkezî atama yönteminin tercih edilmesi idi.

1950 yılında, 5634 sayılı Kanun'la oluşturulan Diyanet İşleri Başkanlığı örgüt ve kadro yapısı 1965 yılına kadar devam etti;³⁵ yalnızca, 2 Temmuz 1951'de kabul edilen ve 9 Temmuz 1951 tarihli *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 5806 sayılı Dinî Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanun'la³⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı bütçelerine “dini yayınlar döner sermayesi” konuldu. Ancak, anılan Kanun'da döner sermayenin ayrı örgüt ve kadroları saptanmamış, “kendilerine ek görev olarak sermaye saymanlığı veya memurlukları verilen maaşlı veya ücretli memur ve müstahdemler” (madde 4) tarafından yürütülmesi öngörülmüş; uygulama esasları da Maliye Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanarak Bakanlar Kurulu'na yürürlüğe konacak bir idari genel düzenleyici işleme bırakılmıştı (madde 5). Öngörülen düzenlemenin yürürlüğe konulması 15 Kasım 1951 tarihli ve 13934 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla kararlaştırılarak 22 Aralık 1951 tarih ve 7989 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlandı.³⁷

Kurucu Meclis'teki farklı görüşlere karşın,³⁸ 1961 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'na idare içinde yer verildi (madde 154). Bu tarihten itibaren, Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş

---

35 1947-1965 yılları içinde Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütü'ne ilişkin 21 yasa teklifi Meclis'e sunulmuşsa da hiçbirini tamamlanamamış [bu veriye ilişkin olarak bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevleri hakkındaki kanun tasarısı Meclis görüşmeleri sırasında Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'un konuşması, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 (1965) 39, s. 70]; böylelikle Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu Mayıs 1950-Mayıs 1960 yılları içinde Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatına hiçbir kural, işlem katılmamıştır.

36 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1951) 32, s. 1808-1809; *Resmî Gazete*, 9 Temmuz 1951-7853.

37 Dinî Yayınlar Döner Sermayesi Yönetmeliği'ni yürürlüğe koyan Bakanlar Kurulu Kararı, *Düstur*, III (1952) 33, s. 127.

38 Bu görüşler için bkz. dipnot 106-109 ve 111-113.

ve görevlerine ilişkin yeni bir kanun çıkarılması için birçok girişimde bulunuldu,³⁹ 1963 yılında da Parlamento'ya bir tasarı getirildi.⁴⁰

Bahri Savcı'nın, "1961 seçimlerinden sonraki koalisyon hükümetleri, din duygusu ile dolu kamuoyunu tatmin etmek için (Diyanet İşleri Başkanlığı'nın) örgüt, görev ve yetki alanlarını pek fazla genişlettiler. Bu konuda 1963 tasarısı pek ileri gitmiştir"⁴¹ şeklindeki ifadesi, Cumhuriyet'in kurucu seçkinlerinin dini kontrol altında tutmak üzere Diyanet kurumunu oluşturma niyetinin 40 küsur yıl sonraki bir yansımasıdır. O zamana kadar merkez örgütü, başlangıçta iki heyet ya da kurul ve iki ya da en çok dört müdürlükten oluşan Başkanlığın daire sayısı Danışma Kurulu, Teftiş Kurulu, Hukuk Müşavirliği, İnceleme-Araştırma Müdürlüğü, Kütüphane ve Yayın Müdürlüğü, Mezhepler Müdürlüğü, Dinsel Turizm Müdürlüğü, Personel Müdürlüğü, Levazım Müdürlüğü, Cami Hizmetleri Müdürlüğü, Yazı İşleri ve Arşiv Müdürlüğü olmak üzere 11'e, Başkan Yardımcılığı sayısı da ikiye çıkartılmıştı. Böylece örgütü genişletilmiş ve geliştirilmiş olan Başkanlığın hukuki yapısı, 1963 tasarısında şu idari ilkelere dayandırılmaktaydı:

a) Başkanlık, varlığını Anayasa'dan alan bir "idare kuruluşu"dur. Bu suretle ona laik devlette hükümlerlik kudretini kullanan bir organ hüviyeti verilmemektedir. Fakat kanun örgütü içinde öteki kanun uzuvları gibi ağırlık, kişilik tanıma yolu açılmıştır. Artık öteki idare uzuvlarından ayrımsız bir "cüzü tam"dır.

b) Başkanlığa böyle bir kişiliği olan bir "idare kuruluşu" hü-

39 Dört sene içinde altı tane kanun teklifi ve bir de hükümet tasarısı komisyonlara sevk edilmişti. Bu veriyeye ilişkin olarak bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevleri hakkındaki kanun tasarısı Meclis görüşmeleri sırasında Ordu milletvekili Şadi Pehlivanoglu'nun konuşması, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 39, s. 70.

40 Tasarı (1/392), 28 Ocak 1963'te Milli Eğitim, İçişleri, Maliye ve Plan Komisyonlarına sevk edildi [bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1963) 11, s. 353]; 3/553 sayılı Başbakanlık Tezkeresi üzerine 17 Nisan 1963'te geri verildi [bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1963) 16, s. 355].

41 Bkz. B. Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilatı'nın Gelişmeleri", s. 94.

viyeti verilmesi, onun vicdan ve din hürriyetlerinin gerçekleşmesinin pratik saiki, aracı olması içindir.

c) Bununla beraber Başkanlık, laik devlet prensibi ve gereği ile de bağlı kalacaktır.

Tasarı farklı kanatlardan çeşitli tepki ve eleştirilere hedef oldu; hatta İstanbul vaizleri adıyla yayınlanan bir risalede, “Halkının yüzde doksan beşi Müslüman olan bir memleket için hazırlanan tasarı böyle mi olmalıydı? İslâm ruhunu taşıyan aklı selim sahipleri bu tasarı karşısında üzüntülerini ifade etmekten aciz bulunuyorlar” ifadesi kullanılmıştı.⁴² “Kabarmış bir örgütlenmeye dayalı ... bir din işleri idaresinin laikliğe sığmaz bir gelişme kaydettiği, bu suretle dinin devleti ve toplumu etkileme kapısının açıldığı”⁴³ kanaati, tasarıya yöneltilen eleştirilerin bir yönünü oluşturmaktaydı. Öte yandan, örgüt yapısı bakımından en büyük tepkinin kaynağı, ihdas edilmesi tasarlanan Mezheler Müdürlüğü’ydü. Bu suretle, “resmen tefrika yolları(nın) açılmış”⁴⁴ olacağı ileri sürülen iddialar arasındaydı; bu görüş savunucularına göre, “asırlardan beri sönmüş bulunan Şii ve Sünni mücadelelerini hiçbir sebep yokken hortlamakla, Milli ve Dinî birliğimizi ikiye ayırmak büyük bir felakettir. Ancak bundan faydalanan olan yabancı unsurlardır.”⁴⁵

Dönemin koalisyon hükümetleri tasarımı bu şiddetli eleştiriler yüzünden kanunlaştıramamış, ancak bu konudaki çalışmalar sürmüştü. Cumhuriyet Senatosu İzmir üyesi Ömer Lütfi Bozcalı ve 26 arkadaşı; Cumhuriyet Senatosu tabii üyesi Ahmet Yıldız ve 24 arkadaşı; Konya milletvekili İhsan Kabadayı ve 10 arkadaşı; Erzurum milletvekili Tahsin Telli’nin ayrı ayrı sun-

42 Bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, s. 2. Bu metin ayrı bir inceleme konusu olacak şekilde ilginçtir; böyle bir çalışmada “İstanbul vaizleri”nin kim ya da kimlerden oluştuğuna ilişkin belirlemeler, diyanet işleriyle ilgili dinamikleri anlamak bakımından da yararlı olabilecektir.

43 Bkz. B. Savcı, “Diyanet İşleri Teşkilatı’nın Gelişmeleri”, s. 97.

44 V. Bilimer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mütalâa*, s. 5.

45 *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, s. 3.

dukaları kanun teklifleri de göz önüne alınarak hazırlanan ilgili kanun tasarısı 23 Mart 1964 tarihinde Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderildi.⁴⁶ Tasarının dayandığı temel ilkelerin şöylece özetlenebileceği ileri sürülmüştür.⁴⁷

1. Anayasamızın laiklik, din ve vicdan hürriyeti anlayışına uygun olarak genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve yetkilerini belirtmek.

2. Kuruluşundan bu yana çeşitli ekler ve birçok değişiklikler görmüş olan Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatını ve ihtiyaçları tek bir kanunda toplamak.

3. Devlet Memurları seviyesinde kadro ve mali imkânlar sağlamak suretiyle Diyanet İşleri görevlilerini bir taraftan bugünkü sıkıntılı durumlardan kurtarmak, diğer taraftan da her türlü manevi ve müspet ilimlerle mücehhez olarak yetişen gençler için bu teşkilâtı cazip hale getirmek.

4. Dinî konuların çeşitli dallarında bilimsel araştırma ve inceleme yeterliliğine sahip din işleri görevlilerini artırarak bunların çalışmaları sonuçlarını halkın aydınlatılmasına ve hizmetine arz etmek ve böylece İslâm dini'nin asla tecviz etmediği taassup ve hurafeleri bertaraf etmek suretiyle halkımızın inanç ve ahlak ilkelerindeki birlik ve bütünlüğü sağlamlaştırmak.

Uzun görüşmelerden sonra tasarı nihayet 22 Haziran 1965 tarihinde Parlamento'da kabul edilerek kanunlaştı. 2 Temmuz 1965 tarihli *Resmî Gazete*'de yayınlanan ve 15 Ağustos 1965 tarihinde yürürlüğe giren 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'la⁴⁸ örgütlenme bakımından getirilen yeniliklerin başında bir başkan ile on üyeden oluşan ve üyelerinin atanması, yönetimi 21. maddenin (b) bendin-

46 Anılan tasarı ve teklif metinleri için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 39, s. 69'da başlayan tutanağın sonundaki 831 S. sayılı basmayazı.

47 Tasarının dayandığı ilkeler bu şekilde "takdim" yazısında özetlenmiş (bkz. a.g.e., s. 2); Meclis'te görüşülmesi sırasında CHP Grubu adına kanun tasarısı üzerinde genel görüşlerini ve bazı önerilerini belirten Trabzon milletvekili Ali Rıza Uzuner de aynı ifadeye konuşmasında yer vermiştir (bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 39, s. 78).

48 *Düstur*, V (1965) 4, s. 2911; *Resmî Gazete*, 2 Temmuz 1965-12038.

de belirlenmiş olan “Din İşleri Yüksek Kurulu” gelmektedir.⁴⁹ Anılan madde gereği Kurul üyeleri aday tespit kurulunun gizli oy ve salt çoğunlukla, açık yerin üç katı olarak, seçecekleri adaylar arasında, Diyanet İşleri Başkanı’nın teklifi, Başbakan’ın inhası üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla atanır; böylelikle Kurul üyeliği, Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü içindeki kadrolar arasında, atanma sürecinde seçime yer verilen tek mevki olarak belirlenmiştir. Ancak uygulamada aday tespit kurulunun işlemesi bakımından görülen hukuki engeller sonucu, Din İşleri Yüksek Kurulu uzun yıllar çalışmaya geçemedi.⁵⁰

Ayrıca, Diyanet kurumunun çeşitli kademelerine yetkili elemanlar temin etmek amacıyla yurtiçi ve dışında burslar tahsis etmek, kuruluş personelinin mesleki bilgilerini artırmak, ibadethanelerin içinde ve dışında toplumu din konusunda aydınlatmak için gerekli işleri yapmak, “Müslüman vatandaşların milli ülkülere bağlılıklarını sağlayan koruyucu tedbirleri almak,”⁵¹ Kur’an kurslarının yönetim, eğitim ve öğretim işlerini yürütmek, Din İşleri Yüksek Kurulu’nca alınıp bu daireye tevdi olunan kararları yürütmek”le görevli “Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı” kuruldu.

Bunlar dışında örgütte bir diğer yenilik de “Teftiş Kurulu”nun ihdas edilmesi idi. Çalışma esasları bir tüzükle⁵² belirlenen bu Kurul tarafından, personelin genel durumu, kadro fazlalıkları ve

49 Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu’nun Toplantı ve Çalışma Usulleri ile, Kurul Başkan, Üye, Raportör ve Mütercimlerin Nitelikleri ve Görevleri Hakkında Yönetmelik 1 Eylül 1966 gün ve 12389 sayılı *Resmî Gazete*’de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

50 Bir daha görüşülmek üzere Cumhurbaşkanlığı’nca Meclis’e geri gönderilen 1893 sayılı Kanun’a ilişkin tartışmalar sırasında CHP Grubu adına konuşan Ankara milletvekili İbrahim Saffet Omay’ın ifadesiyle, “... 10 yıl içinde ancak iki kez seçim yapılabildiği halde, bugün Din İşleri Yüksek Kurulu’nda, dikkatlerinize arz ediyorum, atanması seçime dayalı tek üye yoktur. Demek oluyor ki, seçim ne kadar tekrarlanırsa tekrarlansın, her defasında itirazlar oluyor, Danıştay’da davalar açılıyor ve sonuç olarak da Kurul’un feshi kaçınılmaz bir zorunluk halini alıyor.” Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV (1976) 13, s. 422.

51 Bu ifade, Kanun’un 7/c maddesinde yer almaktadır.

52 25 Mayıs 1971 tarih ve 7/2346 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi’yle yürürlüğe konulan Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Tüzüğü. Bkz. *Düster*, V (1971) 10, s. 2316; *Resmî Gazete*, 21.5.1971-13842.

ihtiyacıyla ilgili hususlarda “Personel Dairesi Başkanlığı”na; sorular, mezhep, tarikat ve inanç bütünlüğünü zedeleyici ve parçalayıcı faaliyetleri, misyonerlik ve diğer yıkıcı akımlarla ilgili olarak “Din İşleri Yüksek Kurulu”na; Kur’an kursları ve hizmet içi eğitim programlarında “Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı”na; Başkanlık yayınları, gazete ve dergisi, Diyanet İşleri Başkanlığı dışından yapılan dinî yayınlar, bunların faydalı ve zararlı olanları, bölgelerde aranan ve en çok okunan kitaplar, müftülük kütüphaneleri, cami kitaplıkları, eski ve el yazması kitaplarla ilgili olarak “Derleme ve Yayın Müdürlüğü”ne; müftülüklerdeki demirbaş, mefruşat, kira, telefon, ısıtma ve aydınlatma giderleri, camilerin tanzim ve teftişi, camilerde bulunan halı, şamdanlık, rahle ve benzeri nadide malzemelerle ilgili olarak da “Donatım Müdürlüğü”ne olmak üzere merkez kuruluşundaki beş birim için ayrı ayrı raporlar hazırlanıp, sunulmaktaydı. Ayrıca, yeni bir diğer kurul olarak Din Şurası⁵³ ve Hukuk Müşavirliği ihdas olundu; Başkan Yardımcılıklarının sayısı ikiye çıkarıldı.

22 Mayıs 1971 tarih ve 7/2511 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle⁵⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı’nda yeni bir birim olarak “Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüsavirliği” kuruldu ve bünyesinde “Organizasyon ve Metod Müşavirliği”, “Plan Müşavirliği” ve “Program-Bütçe Müşavirliği”ne yer verildi. Ayrıca, aynı tarih ve 7/2486 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi’yle⁵⁵ de “Dış Hizmetler Müdürlüğü” kurularak, “Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi”ne bağlandı.

Maliye Bakanlığı’nın 10 Ekim 1973 tarih ve 26018 sayılı yazısı⁵⁶ ile, 1973 yılı Bütçe Kanunu’nun⁵⁷ 22. maddesinin birinci fı-

53 İlgili Tüzük 30/12/1970 tarihli ve 7/1789 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe konulmuştur.

54 Bu kararname *Resmî Gazete*’de yayınlanmamıştır. Kararname’nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi* (1924-1987), s. 129-130.

55 Bu kararname *Resmî Gazete*’de yayınlanmamıştır. Kararname’nin metni için bkz. a.g.e., s. 131-133.

56 Bu işlemin metni için bkz. a.g.e., s. 158-159.

57 Anılan metin için bkz. *Düstur*, V (1973) 12/1, s. 947; özellikle s. 950; *Resmî Gazete*, 1 Mart 1973-14463.

rası hükmü gereğince kadrolarda değişiklik yapıldı ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilk kez eğitim ve öğretim hizmetleri sınıfından kadrolar tahsis edilerek "Bolu Eğitim Merkezi" oluşturuldu.

26 Şubat 1975 tarih ve 7/9619 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle⁵⁸ de kadrolarda birtakım değişiklikler yapılarak Ankara ve İstanbul Eğitim Merkezleri için iki adet eğitim merkezi müdürü kadrosu tahsis edildi ve böylelikle kurulan "Eğitim Merkezi" sayısı üçe yükseldi.

13 Nisan 1976 tarih ve 7/11680 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle⁵⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı'na 3. ve 4. derecelerden 40 adet kadro tahsis edildi ve bu kadrolar içinde Dış Münasebetler Müdürü ile Basın ve Halkla İlişkiler Müşaviri kadroları da yer aldı. Böylece, Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüsavirliği bünyesinde "Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği"; Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı bünyesinde de "Dış Münasebetler Müdürlüğü" kuruldu.

10 Aralık 1976 tarih ve 7/12998 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle⁶⁰ getirilen bir düzenleme sonucunda, 22 Mayıs 1971'de ihdas edilmiş olan Dış Hizmetler Müdürü kadrosu bir başkasıyla değiştirildi; böylelikle Dış Hizmetler Müdürlüğü kaldırıldı. Aynı Kararla, Başkanlığın merkez örgütü için üç Başkan Yardımcısı kadrosu ve bir Hac İşleri Müdürü kadrosu tespit edildi. Gerekli kadro düzenlemeleriyle merkezdeki Başkan Yardımcısı sayısı üçe çıkarıldı; Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı bünyesinde "Hac İşleri Müdürlüğü" kuruldu.

Bu arada 633 sayılı Kanun'da bazı değişikliklere yönelik birtakım girişimlerde bulunulmuş;⁶¹ önce 1893, ardında da 1982

58 Bu kararname *Resmî Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, s. 134-137.

59 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 30 Nisan 1976 gün ve 15574 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

60 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 25 Ocak 1977 gün ve 15830 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

61 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Madde ve Bağlı Cetvellerinin Değiştirilmesi, Kaldırılması, Birtakım Ek ve Geçici Maddeler İlave Edilmesi Hakkında Cumhuriyet Senatosu Tabii Üye-

sayılı Kanun'lar Meclis'ten çıkarılmıştı. Ancak, Cumhurbaşkanlığı'nca her iki kanun da yeniden görüşülmek üzere Meclis Başkanlığı'na geri gönderildi. Henüz 1982 sayılı Kanun Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmeden önce, 24 Şubat 1978 tarih ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle,⁶² anılan kanunla öngörülen örgüt yapısı göz önüne alınarak, başkanlığın merkez örgütünde yeni daire başkanlıkları ve müdürlükler kuruldu; Eğitim Merkezi Müdürlüğü kadrosu üçten beşe çıkarıldı ve ilk defa on adet "Yurtdışı Din Hizmetleri Müşavirliği" kadrosu ihdas edilerek, Başkanlığın yurtdışında da örgütlenmesi sağlandı. Bu Karar gereğince, Araştırma Plan ve Program-Bütçe Başmüşavirliği, "Araştırma ve Planlama Dairesi" oldu; Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi de "Dinî Hizmetler Dairesi" ve "Olgunlaştırma Dairesi" olarak ikiye ayrıldı. Ayrıca yeni bir birim olarak "Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi" kuruldu.

24 Nisan 1978 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren bir yönetmelikle,⁶³ Başkanlığın merkez ve taşra kuruluşlarında görevli personelin görevlerinin ve görev yerlerinin değiştirilmesi sırasında işlemlerin adil ve hizmetin gereklerine uygun bir şekilde gerçekleşmesinde; ayrıca Başkanlık hizmetleriyle ilgili diğer işlerde isabetli kararlar alınabilmesinde Başkan'a yardımcı olmak amacıyla, Dinî Hizmetler Dairesi Başkanı, Olgunlaştırma Dairesi Başkanı, Teftiş Ku-

---

si Mehmet Özgüneş'in; Aydın milletvekili Nahit Menteşe ve yedi arkadaşının; Antalya milletvekili İhsan Ataöv'ün; Samsun milletvekili Hilmi Türkmen ve dört arkadaşının, Kastamonu milletvekili Hasan Tosyalı'nın; Yozgat milletvekili Ömer Lütfi Zararsız'ın ayrı ayrı vermiş oldukları kanun teklifleri de göz önüne alınarak CHP ile MSP ortak iktidarı döneminde hazırlanan "633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanun'a 5 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun Tasarısı", Millet Meclisi'nin 16 Ocak 1975 tarihli oturumunda görüşülmeye başlandı. Görüşme tutanakları için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV (1976) 14, s. 13. Anılan Kanun Teklifleri ve Tasarı metinlerini içeren 99 S. sayılı basmayazı, tutanağın sonuna eklenmiştir.

62 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 28 Şubat 1977 gün ve 16214 mükerrer sayılı Resmî Gazete'de yayınlanmıştır.

63 Diyanet İşleri Başkanlığı Daire Başkanlıkları Kurulu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Yönetmelik, Resmî Gazete, 24.4.1978-16268, s. 7.

rule Başkanı, 1. Hukuk Müşaviri, Personel Dairesi Başkanı, Araştırma ve Planlama Dairesi Başkanı, Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi Başkanı'ndan oluşacak "Daire Başkanları Kurulu" kuruldu.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nca ilk defa 1978 yılı hac mevsiminde deneme niteliğinde olmak üzere, Başbakanlığın onayıyla hac seferleri düzenlendi. Bu denemenin başarılı görülmesi üzerine, 4 Ocak 1979 tarih ve Ö-2-79/2 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı işlemi⁶⁴ ile, Başkanlık bünyesinde "Hac Dairesi Başkanlığı" kuruldu ve Dinî Hizmetler Dairesi Başkanlığı bünyesinde yer alan Hac İşleri Müdürlüğü de bu daireye bağlandı.

Bu arada, yukarıda anıldığı üzere, 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna 5 Geçici Madde Eklenmesine Dair 1893 Sayılı Kanun TBMM'ce kabul edildikten sonra, yayınlanmak üzere 6 Mayıs 1975 tarihli bir yazıyla Cumhurbaşkanlığı'nın onayına sunulmuş; ancak Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 93. maddesi gereğince bir daha görüşülmek üzere 16 Mayıs 1975 tarihinde Millet Meclisi Başkanlığı'na geri gönderilmişti.⁶⁵ Geri gönderme tezkeresinde gerekçe,

a) 20. maddesinde görevleri belirtilen "Aday Tespit Kurulu'na" Başkan yardımcılarının dahil edilmesi uygun mütalaa edilmekle beraber (f) fıkrasında belirtildiği gibi "Her il çevresi müftüleri veya vekilleri ile vaizlerin il'de toplanıp seçecekleri birer il temsilcisinin" kurula katılmasının Devlet'e büyük mali külfet yüklemesi,

b) Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 154. maddesi gereğince, genel idare hizmetleri içinde yer alan (Diyanet İşle-

64 Anılan belge için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi* (1924-1987), s. 160.

65 "633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna 5 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun ve Cumhurbaşkanlığı'nca Bir Daha Görüşülmek Üzere Geri Gönderme Tezkeresi ve Plan Komisyonu Raporu (1/290)"nu içeren 195 S. sayılı basmayazı, 1 Temmuz 1975 tarihli oturuma ait tutanağın sonuna eklenmiştir. Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV (1976) 14, s. 418 vd.

ri Başkanı)'nın, 51 yıldır devam eden ve herhangi bir sakıncası da görülmeyen atama usulünün 21. madde (a) fıkrasıyla değiştirilerek, Aday Tespit Kurulu'nun seçeceği üç aday arasından seçilmesi,

c) Niteliklerden bahseden 22. maddede de (itikadı, ibadeti, tavır ve hareketlerinin İslâm törelerine uygunluğu çerçevesinde bilinir olduğu) şeklinde kabul edilen (ortak nitelik)'in sadece Diyanet İşleri Başkanı ve diğer din görevlilerinde aranması ve Devlet Memurları Kanunu'nun 36. maddesinde sayılan diğer hizmet sınıflarına (teknik, sağlık, avukatlık vb.) mensup memurlar için Devlet Memurları Kanunu'nun aradığı genel niteliklerin mevcudiyeti yeterli sayılması gerekirken Kanun'da (ortak nitelik) olarak tanımlanan niteliklerin, kuruluşun bütün görevlilerinde aranması bakımından uygun bulunmamış...

şeklinde ifade edilmiştir.

1893 sayılı Kanun'un Millet Meclisi'nde yeniden görüşülmesi sırasında, bütünü üzerinde grupları ve şahısları adına söz alan milletvekilleri tarafından, ağırlıklı olarak, Diyanet İşleri Başkanı ve Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğine seçimle aday tespit edilmesi usulü üzerinde duruldu. Mevzuattaki haliyle seçimlerin o güne kadar çeşitli mülahazalarla yapılamamış;⁶⁶ devlet personel rejiminde seçime yer verilmemiş;⁶⁷ 1935 ve 1950 mevzuatında müftülerin atanması sürecinde yer verilmiş olan seçim yönteminin daha sonradan terk edilmiş olması;⁶⁸ seçim sistemiyle bir tür cemaat esasının getirileceği, ancak bunun gerek mevzuat gerek gelenek gerek Atatürk ilkelerine ters düşeceği;⁶⁹ seçim sistemiyle, İslâm'da yeri olmayan bir ruhban sınıfı ihdas edebilme olasılığının bulunması⁷⁰ seçime olumsuz yaklaşanların gerekçelerini oluşturmaktaydı. Öte yandan, kar-

66 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV (1976) 14, s. 422 (CHP Grubu adına Ankara milletvekili İbrahim Saffet Omay).

67 *A.g.e.*, s. 423 (Omay).

68 *A.g.e.*, s. 422 (Omay).

69 *A.g.e.*, s. 430 (İstanbul milletvekili Reşit Ülker).

70 *A.g.e.*, s. 423 ve 424 (Omay).

şıt kanaatte olanların da, o güne dek uygulamada görülen aksaklıkların farklı nedenleri bulunduğunu;⁷¹ Cumhurbaşkanlığı geri gönderme tezkeresinde ileri sürülen gerekçelerden biri olan, “aday tespit kurulu toplanma yönteminin devlete ağır mali külfet getireceği” endişesinin yersiz olduğunu;⁷² seçimin demokratik bir müessese olup, devletin Danıştay, Sayıştay, Anayasa Mahkemesi, üniversiteler gibi çeşitli kurumlarında uygulandığını⁷³ ileri sürdükleri görülmektedir.

Maddelerin yeniden görüşülmesi sonucunda, Aday Tespit Kurulu’nu düzenleyen 20. madde metinden çıkarıldı. Atamalar başlıklı maddenin (a) ve (b) bentlerinde yapılması kabul edilen değişiklikler Diyanet İşleri Başkanı’nın Başbakan’ın teklifi üzerine Cumhurbaşkanı’nın da imza edeceği bir Bakanlar Kurulu kararıyla; Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin de, Diyanet İşleri Başkanı’nın teklifi ve Başbakan’ın inhası üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla atanacağı usulü benimsendi. Nitelikler hususundaki maddede ise öze ilişkin bir değişiklik yapılmadı.

Öte yandan Cumhurbaşkanlığı’nın yeniden görüşülme talebinde bulunmasına gerekçe gösterilen maddeler kapsamı dışında kalan düzenlemelerde de birtakım değişikliklere gidildi. Din İşleri Yüksek Kurulu’nu düzenleyen 5. maddede yapılan bir değişiklikle seçim sonucu belirlenen adaylar arasından atama yerine salt merkezî atama yöntemi kabul edildi; üyelerin 6 senelik görev süreleri de üç seneye indirildi. Dinî Hizmetler Dairesi’ne Bağlı Müdürlüklerin Görevleri başlıklı 7. maddenin, Dinî Hizmetler Müdürlüğü’nün görevlerinin sayıldığı (A) bendi içindeki (a) alt-bendinde yapılan bir değişiklikle, “İbadethanelerde ve toplumu aydınlatmaya elverişli her yerde din konusunda irşad edici çalışmalar yapmak” yerine “İbadethanelerin içinde ve dışında toplumu din konusunda aydınlatmak için gerekli işleri yapmak” ifadesi getirildi. Döner sermaye işletmesine ilişkin 31. maddede düzenlenmiş, kârların ser-

71 A.g.e., s. 431 (Devlet Bakanı ve İstanbul milletvekili Hasan Aksay).

72 A.g.e., s. 419 (AP Grubu adına Tokat milletvekili Feyzullah Değerli); a.g.e., s. 427 ve 428 (MSP Grubu adına Adana milletvekili Mehmet Hulusi Özkul).

73 A.g.e., s. 428 ve 429 (Özkul).

mayeye katılması hususundaki sermaye haddi 20 milyondan 50 milyona yükseltildi.

Kanun'un, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin seçimine dair hükümler içeren Geçici 11. maddesinin de, reddedilmek suretiyle kaldırılmış olan 20. madde doğrultusunda tasarıdan çıkarılmasıyla dört geçici madde eklenmiş olan haliyle Millet Meclisi'nce kabul olunan metni 26 Ocak 1976 tarihinde Cumhuriyet Senatosu'na gönderildi ve ilgili komisyonlara sevk edildi.⁷⁴ 21 Nisan 1976 gündemine alınmış olmasına karşın, düzenleme, Hükümet temsilcisinin Senato'da olmaması sebebiyle görüşülemedi.⁷⁵ Anayasa'nın 82. maddesi gereğince tanınmış üç aylık sürenin tamamlanması nedeniyle de, Millet Meclisi'nde kabul gören metniyle 26 Nisan 1976 günü ve 1982 sayılı 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 4 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun⁷⁶ olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildi ve yayınlanmak üzere 30 Nisan 1976 tarihinde Cumhurbaşkanlığı'na gönderildi. Bu Kanun da, 1893 sayılı Kanun'un geri gönderme gerekçesinin kapsamı dışında kalan değişiklikler yapılarak kabul edilmiş olması nedeniyle Cumhurbaşkanlığı'nca yeni bir kanun olarak teklakki edilerek bir daha görüşülmek üzere Millet Meclisi Başkanlığı'na 7 Mayıs 1976 tarihinde iade edildi.⁷⁷ Buna karşılık 1779 sayılı Kanun nedeniyle, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 18 Nisan 1979 tarihli karara dayanılarak,⁷⁸ aynen yayınlanması için 30 Nisan 1979 tarihinde Cumhurbaşkanlığı'na gönderil-

74 Bkz. Cumhuriyet Senatosu 21 Nisan 1976 tarihli oturum tutanağının sonuna ekli basmayazı, S. sayısı 592. 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanun'a 4 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun'un Millet Meclisi'nce Kabul Olunan Metni ve Cumhuriyet Senatosu Milli Eğitim, Gençlik ve Spor ve Kültür Komisyonu Raporu ile Bütçe ve Plan Komisyonu Başkanlığı Tezkeresi (M. Meclisi: 1/290; C. Senatosu: 1/399), *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, XV (1976) 27, s. 570.

75 Bkz. *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, XV (1976) 27, s. 570 ve 593-598.

76 *Düstur*, V (1979) 18, s. 4-10.

77 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV (1976) 19, s. 361-362.

78 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, V (1979) 12/1, s. 299.

mesi üzerine, 11 Mayıs 1979 tarihli *Resmî Gazete*'nin mükerrer sayısında yayınlandı ve böylelikle yürürlüğe girdi. Anılan Kanun'la, 633 sayılı Kanun'un 2, 5. maddenin birinci fıkrası, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 15, 21, 22, 23 ve 24. maddeleriyle 31. maddenin ikinci fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiş; ayrıca bu Kanun'a dört geçici madde eklenmişti.

6 Ağustos 1979 tarih ve 7/17989 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle⁷⁹ merkez örgütüne "Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı" ile "Koordinasyon ve Değerlendirme Müdürlüğü" ve "Döner Sermaye Müdürlüğü" kadroları tahsis; "Program-Bütçe Müşavirliği" kadrosu ise iptal edildi.

Bu arada, 1982 sayılı Kanun'un iptali için Cumhurbaşkanı tarafından Anayasa Mahkemesi'ne başvurulmuş ve anılan Kanun, Anayasa Mahkemesi'nin 18 Aralık 1979 tarih ve 46 sayılı kararıyla "biçim yönünden Anayasa'ya aykırı" bulunmuştu. Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı, yayımından bir yıl sonra yürürlüğe girmek üzere, 11 Mayıs 1980 tarihli *Resmî Gazete*'de yayınlandı; böylelikle, iptal hükmü 11 Mayıs 1981'den itibaren geçerlik kazanmış oldu. Mahkeme'nin hukuksal bir boşluk oluşmasının önlenmesi amacıyla yeni bir yasa hazırlanması için tanıdığı bir yıllık sürenin bitiminden beri neredeyse otuz yıllık bir zaman geçmesine karşın bu alanda bir yasama işlemi hâlâ mevcut değildir.

1982 Anayasa Tasarısı'nın Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan metninde 169. madde olarak düzenlenmiş Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili hüküm, "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir" şeklinde ifade edilmişti.⁸⁰ Görüşmeler sırasında bu maddeye ilişkin iki önerge verildi. İlk okunan 20 imzalı önergede bir ek fıkra ile, maddeye ilişkin iki önerge verildi. İlk okunan 20 imzalı önergede bir ek fıkra ile, "Diyanet İşleri Başkanı Özel Kanunu'nda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulu'nca gösterilen iki aday arasından Cumhurbaşkanı'nca

79 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 7 Eylül 1979 gün ve 16747 mükerrer sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

80 Görüşmeler için bkz. *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1982) 10, s. 72-76.

atanır ve Başbakan'a karşı sorumludur" hükmünün getirilmesi; ikinci okunan tek imzalı önergede ise, maddenin birinci satırına "Diyanet İşleri Başkanlığı"ndan sonra "Laiklik esasları doğrultusunda" ibaresinin eklenmesi teklif edilmekteydi. İlk önergenin sahipleri adına konuşan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1961 Anayasası'ndaki düzenlemesi ve bunun uygulamasıyla ne kendisinden beklenen hizmeti vermiş ne de halk üzerinde etkili olmuş bir kuruluş olduğunu iddia eden Danışma Meclisi üyesi Mehmet Pamak'a göre, "Diyanet İşleri Başkanlığı daha ciddi bir tarzda ve çok büyük çoğunluğu Müslüman olan milletimizin kendisine din teşkilâtı olarak güvenip bağlanacağı, ayrıca legal ve illegal kuruluşlardan din konusunda medet ummayacağı, kuvvetli ve şerefiyle mütenasip bir statü ve atanma şekline kavuşturulmalıdır."⁸¹ İkinci önergenin sahibi Bekir Tünay'a göre de, "Atatürk laiklik ilkesini koyarken, siyasi hürriyetin ön şartı olarak düşünce hürriyetini Türk milletine kazandırmak istemiştir. Bu nedenle laiklik ilkesini din düşmanlığı olmaktan kurtarmanın ve beyinlere gerçek anlamıyla işlemenin tek ve yegâne yolu, başta din adamları olmak üzere bütün bir milletin laiklik anlayışında birleşmesiyle mümkün olur."⁸² Görüşmeler sırasında söz alan Feyzi Fevzioglu da metnin,

Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslamiyet'in gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda çağın gereklerine uygun olarak bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında ve üstünde kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.

Diyanet İşleri Başkanı, özel kanununda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulu'nca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanınca tayin edilir,

şeklinde düzeltilmesini önermiştir.⁸³ 1982 Anayasa Tasarısı'nın Danışma Meclisi tarafından kabul edilen metninde 190. madde

81 A.g.e., s. 73.

82 A.g.e., s. 75.

83 A.g.e., s. 76.

olarak yer alan ilgili düzenleme de küçük birtakım farklılıklar dışında, bu son öneri doğrultusundadır.⁸⁴

Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslâm dininin gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında ve üstünde kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.

Diyanet İşleri Başkanı, özel kanununda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulu'nca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanınca atanır.

Ancak, Milli Güvenlik Konseyi'ndeki görüşmeler sonucunda metinden atamaya ilgili hükümler çıkarılmış; madde tamamen değiştirilmiştir. 1982 Anayasası'nın 136. maddesi olarak yürürlüğe giren metin şu şekildedir: "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir."⁸⁵

2 Ağustos 1983 gün ve 83/6925 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle⁸⁶ bütün kuruluşlardaki, hukuk müşaviri ile Basın ve Halkla İlişkiler Müşaviri kadroları hariç, başmüşavir, müşavir kadro ve unvanları iptal edilerek, yerine "uzman" kadroları (unvanları) tahsis edilmesi üzerine, Araştırma ve Planlama biriminde başmüşavir ve müşavir kadrolarında görev yapan personel, Başkanlık uzmanlığı kadrolarına atandı. Ayrıca, 11 Mart 1980 gün ve 16926 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiş olan Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği'nin 58. maddesinde yer alan Araştırma ve Planlama Başmüşavirliği'nin görevlerinin yürütülmesi için, 7 Ekim 1983 tarih ve 209 sayılı Başkanlık onayıyla birimin adı "Araştırma ve Planlama Uzmanlığı" oldu.

84 Bu metin *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 (1982) 10 en sonda eklidir.

85 2709 sayılı ve 7 Kasım 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası.

86 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 8 Eylül 1979 gün ve 18159 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

14 Aralık 1983 tarihli *Resmî Gazete*'nin mükerrer sayısında yayınlanan 190 sayılı Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'de kamu kurum ve kuruluşlarına ait kadroların ihdası, iptali ve kullanılmasıyla ilgili konularda genel ilke ve usuller getirildi. Bu düzenlemenin Geçici 2. maddesi gereğince, 18 Temmuz 1984 tarihli ve 84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'nin⁸⁷ eki olarak yayınlanan ve 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin eki sayılan cetvellerde, Bakanlıklar ve bağlı kuruluşların kadroları yer aldı. Böylece, 27 Eylül 1984 tarihli ve 3046 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkında 174 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile 13/12/1983 gün ve 174 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'nin Bazı Maddelerinin Kaldırılması ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 202 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun⁸⁸ hükümleri gereğince, Bakanlıkların ve bağlı kuruluşların örgüt yapıları ve kadro unvanları standardize ve reorganize edildi.

84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi etki cetvellerde yer alan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen kadrolarla Başkanlık merkez örgütü, 3046 sayılı Kanun'a uygun olarak yeniden örgütlendi. Buna göre, Başkanlık merkez örgütünde "danışma ve karar organları" olarak Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı ve Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı; "danışma ve denetim birimleri" olarak Teftiş Kurulu Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı; "ana hizmet birimleri" olarak Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı, Hac Dairesi Başkanlığı, Dinî Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı; "yardımcı birimler" olarak da Personel Dairesi Başkanlığı, İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı, Savunma Uzmanlığı ve ayrıca doğrudan Bakanlığa bağlı Döner Sermaye İşletme

87 Bu kararname *Resmî Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi* (1924-1987), s. 100-110.

88 *Resmî Gazete*, 9 Ekim 1984-18540, s. 1-11.

Müdürlüğü kuruldu. Taşra örgütünde adet olarak il müftülüğü 67, ilçe müftülüğü 582, eğitim merkezi müdürlüğü 7; yurtdışı örgütü olarak da din hizmetleri müşavirliği 16, din hizmetleri ataşeliği 17'ye ulaştı.

18 Ekim 1984 tarih ve A1/134/173 sayılı Başkanlık İşlemi⁸⁹ isimlendirilmiş olan Yatırım ve İnşaat Mühendisliği, 7 Ocak 1986 tarih ve M6/170/109 sayılı işlemle⁹⁰ "Daire Mühendisliği" olarak değiştirildi. 28 Mayıs 1987 tarih ve A1/154/23 sayılı işlemle⁹¹ de Araştırma Planlama Koordinasyon Dairesi Başkanlığı bünyesinde yer alan şube müdürlüklerinin ismi yeniden belirlenerek Organizasyon ve Metod Şubesi Müdürlüğü "Yönetimi Geliştirme Şubesi Müdürlüğü", Araştırma ve İstatistik Şubesi Müdürlüğü "İstatistik Şubesi Müdürlüğü", Bütçe-Plan ve Koordinasyon Şubesi Müdürlüğü de "Plan ve Bütçe Şubesi Müdürlüğü" olarak değiştirildi. Ayrıca, 3391, 3392 ve 3399 sayılı Kanun'larla 111 ilçe kurulması üzerine ilçe müftülüğü sayısı da 693'e ulaştı.

28 Nisan 1989 tarihli ve 89/14086 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi⁹² ile Diyanet İşleri Başkanlığı İl Müftülüklerinde birer Şube Müdürlüğü'nün kurulması kararlaştırıldı. Bakanlar Kurulu ayrıca 9 Nisan 1990 tarihinde, 12 Mart 1986 tarih ve 3268 sayılı, 9 Nisan 1987 tarih ve 3347 sayılı, 12 Ekim 1988 tarih ve 3479 sayılı, 1 Haziran 1989 tarih ve 3569 sayılı kanunların verdiği yetkiye dayanarak 633 sayılı Kanun'da değişiklik yapılmasına karar verdi. Böylelikle, 416 sayılı 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin sayısı 16 ve görev süreleri yedi yıl olarak belirlendi. Bu düzenlemeyle, üyelerin bir kısmının Aday Tespit Kurulu'nun seçeceği iki mis-

89 İşlemin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi* (1924-1987), s. 162-163.

90 İşlemin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi* (1924-1987), s. 164.

91 İşlemin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi* (1924-1987), s. 165.

92 Anılan düzenlemenin metni için bkz. *Resmî Gazete*, 16 Ekim 1989-20314.

li aday arasından Diyanet İşleri Başkanı tarafından saptanacağı esası benimsenmişti.

30 Nisan 1993 tarihli ve 21567 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren Din Şurası Tüzüğü ile 30/12/1970 tarihli ve 7/1789 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe konulmuş olan Din Şurası Tüzüğü yürürlükten kaldırıldı.⁹³ Bu düzenlemenin amaç, kuruluş, komisyonlar ve komisyonların çalışma esasları gibi temel maddelerinde 98/11470 sayılı Tüzükle yapılan değişiklikler 17 Ağustos 1998 tarihli ve 23436 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

Aynı yıl içinde Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Tüzüğü'nde de değişiklik yapıldı. 20 Ağustos 1993 tarihli ve 93/4772 sayılı ilgili Bakanlar Kurulu Kararı 11 Eylül 1993 tarihli ve 21695 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Bu düzenlemeye bağlı olarak hazırlanan Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Yönetmeliği de 20 Aralık 1993 tarihli ve 21794 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe konulmuş oldu.

18 Ağustos 2002 tarihli ve 24850 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulunun Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'e bağlı olarak bir de ilgili seçim usullerini belirlemek üzere, "Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Üyelğine Atanacak Üye Adaylığını Tesbitle Görevli Aday Tesbit Kurulu Üyeleri ile Din İşleri Yüksek Kurulu Üye Adaylarının Seçim Usulüne Dair Yönerge" düzenlendi.⁹⁴

1 Ocak 2003 tarihinde, "Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi" yürürlüğe konuldu. Bu düzenleyici işlemin 161. maddesinde, 14 Aralık 1984 tarih ve 216 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez Kuruluşu Görev ve Çalışma Yönergesi, 5 Ağustos 1985 tarih ve 1497 sayılı "Diyanet İşleri Başkanlığı Taşra Teşkilatı Görev ve Çalışma Yönergesi ve 26 Mart 1986 ta-

93 1-5 Kasım 1993 tarihleri arasında Ankara Sheraton Oteli'nde toplanan 1. Din Şurası hakkında bir değerlendirme için bkz. R. Çakır, "Devlet İslâm'ı istiyor", s. 36. Ayrıca bkz. *Diyanet Dergisi*, 36 (Aralık 1993), s. 4-33.

94 Bu düzenleyici işlem yayınlanmamıştır. Metin için bkz. <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp#>

rih ve 554 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Yurt Dışı Teşkilatı Görev ve Çalışma Yönergesi ek ve değişiklikleriyle birlikte yürürlükten kaldırılmıştır” hükmü yer almaktadır. 7 Temmuz 2003 tarihli ve 58 sayılı onay ile Atama ve Yer Değiştirme Kurulu’nun kuruluşunda değişiklik yapıldı ve aynı Kurula bazı ek görevler getirildi. 17 Nisan 2006 tarihli ve 27 sayılı onay ile Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı ve Stratejik Araştırma ve Planlama Şubesi Müdürlüğü oluşturuldu; Yönetimi Geliştirme Şubesi Müdürlüğü, Bilgi İşlem Şubesi Müdürlüğü, il ve ilçe müftülükleri, imam-hatipler ve muezzin-kayyımların görevleri ile cami ve mescitlerin bakım ve temizliği esaslarında bazı değişiklikler yapıldı; Bütçe ve Ödenek Şubesi Müdürlüğü ilga edildi. 22 Aralık 2006 tarihli ve 100 sayılı onay ile İrşat Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü, İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı, İdari ve Sosyal İşler Şubesi Müdürlüğü ve Teknik Hizmetler Şubesi Müdürlüğü görevlerinde birtakım değişiklikler yapıldı. 06 Haziran 2008 tarihli ve 50 sayılı onay ile de Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı, Stratejik Araştırma ve Planlama Şubesi Müdürlüğü, Yönetimi Geliştirme Şubesi Müdürlüğü, Bütçe ve Performans Şubesi Müdürlüğü, İç Mali Kontrol Şubesi Müdürlüğü görevlerinde birtakım değişikliklere gidildi.

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü ile ilgili sorunlar ve düşünceler

Bu noktaya kadar Diyanet İşleri Başkanlığı’nın, kurulduğu 1924’ten 2008 sonuna uzanan süreç içinde örgüt yapısında görülen değişimler, ilgili her bir ayrı kural-işlem aracılığıyla nakledildi. Bu aşamada da uygulamanın uyandırdığı hukuki soru(n)lar ve bunlara ilişkin düşünceler tartışılacaktır.

Yürütme organı ve genel düzenleyici işlem yapma yetkisi

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünü oluşturan kural-işlemler organik bakımdan değerlendirildiğinde, bunların bir kısmının yasama, bir kısmının da yürütme işlemi olduğu görülmek-

tedir. Kurumun örgütü ilk yıllarda bütçe kanunları ya da benzeri düzenlemeler içinde inşa edilmiş; ilk kez 1935 yılında özel bir kanuna kavuşmuştur. 2800 sayılı Kanun ve bunda değişiklikler yapan 3665 ile 5634 sayılı kanunları, kurumun tarihinde bir kilometre taşı olan ve halen de değişikliklerle birlikte yürürlükte bulunan 633 sayılı Kanun izlemiştir. İdare hukuku bakımından örgüt bağlamında ilk göz alıcı nokta, 1970'lerden itibaren bu alanın temelde idari işlemlerle düzenlenmekte oluşudur: Onuncu şemada gösterilen örgütlenmenin hukuki dayanağı 22 Mayıs 1971 tarihli ve 7/2511 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on birincinininkiler Maliye Bakanlığı'nın bir yazısı ve 26 Şubat 1975 tarihli ve 7/9619 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on ikincinininki 13 Nisan 1976 tarihli ve 7/11680 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on üçüncününkü 10 Aralık 1976 tarihli ve 7/12998 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on dördüncününkü 24 Şubat 1978 tarihli ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on beşincinininki bir Diyanet İşleri Başkanlığı işlemi; on yedincinininki 6 Ağustos 1979 tarihli ve 7/17989 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on sekizincinininki 8 Eylül 1983 tarihli 83/6925 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; on dokuzuncununinkiler 18 Temmuz 1984 tarihli 84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ve bir Diyanet İşleri Başkanlığı işlemi; yirmicinininkiler de iki ayrı Diyanet İşleri Başkanlığı işlemidir. Görüldüğü gibi, 1970'lerden başlayan ve 2008 sonuna dek uzanan süreç içinde Diyanet İşleri Başkanlığı örgütlenmesinde yapılan değişimlere dayanak oluşturan hukuki işlemler arasında organik anlamda tek istisnayı oluşturan 1982 sayılı Kanun'dur.

Sıddık Sami Onar'ın çok geniş ve kapsamlı olduklarını teslim etmekle birlikte "geçici" olarak nitelendirdiği⁹⁵ "kararnamelelerin" 1970'lerden itibaren uygulamada neredeyse asli işlem durumuna sokulduğu görülmektedir. Somut inceleme alanımızda da gözlemlenen bu uygulamanın gerekçelerini araştırıp, "bu da anılan dönemden itibaren genel olarak Türk siyaset ve hukuk uygulamasında görülen 'yürütmenin güçlenmesi' eğilimlerinin

95 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları* (3. baskı), s. 401.

bir yansımasıdır” türünden görüşlere bağlanabilecek tartışmalara varmayı bir tarafa bırakacak olursak, bence somut uygulam bakımından ilgi çekici görülen iki noktadan ilki, yasama işlemiyle düzenlenmesi gereken alanların idari işlemlerle yapılandırılmasının hukuka uygun olup olmadığı; ikincisi ise aşağıda ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, daha sonradan bir Anayasa Mahkemesi Kararı ile iptal edildiği görülen bir yasama işlemiyle düzenlenmiş bir alanda yürütmenin gerek önceden gerek sonradan yaptığı birtakım kural işlemlerin geçerliliği meselesidir.

İlk nokta bağlamında gerek 1961 gerek 1982 anayasalarına baktığımızda, her ikisinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin maddelerde özel kanununa gönderme yapıldığı görülür. Diğer bir ifadeyle anayasakoyucu, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın “kanunla” düzenlenmesini emretmektedir. 633 sayılı Kanun bu gerekliliği karşılamaktadır, ancak bu Kanun kapsamı dışında getirilecek her düzenleme yine bir kanunla yapılmalıdır. Yürütme organı, ancak ve ancak Kanun'da yer alan hususlarda ve bu hususlarla çelişmeyecek içerikte işlemler ihdas edebilir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin olarak 1970-1990 yılları arasında getirilen tek istisna dışında tüm düzenlemeler organik bakımdan birer yürütme işlemidir. Bu işlemler incelendiğinde, birer kadro kararnamesi niteliğinde olup, dayanak olarak ilgili yılın Bütçe Kanunu'nun ilgili maddelerinin gösterildiği görülmektedir. Oysa bu düzenlemeler kadrolara ilişkin birer düzenleyici işlem olmanın ötesinde, teşkilât bakımından da özel Kanun'da, yani 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'da bulunmayan yeni birimler ihdas eden düzenlemelerdir. Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüsavirliği ve bünyesinde yer alan Organizasyon ve Metod Müşavirliği, Plan Müşavirliği, Program-Bütçe Müşavirliği; Dış Hizmetler Müdürlüğü; Eğitim Merkezleri; Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği; Dış Münasebetler Müdürlüğü; Hac İşleri Müdürlüğü; Yurtdışı Din Hizmetleri Müşavirliği ve Ataşeliği; Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi; Hac Dairesi Başkanlığı; Yatırım ve İnşaat Mühendisliği (Daire Mühendisliği) genel düzenleyici işlemlerle ihdas

edilmiş; çoğu kaldırılmış ya da isimleri değiştirilmiş birimlerdir. Yukarıda açıklanan gerekçeyle, bu birimlerin yürütme organı tarafından ihdas edilmesinin İdare Hukuku'na göre nitelendirilmesi “yetki gaspı”dır; diğer bir ifadeyle kanımca bu düzenlemeler “yetki” unsuru sakat ve dolayısıyla hukuka aykırı idari işlemlerdir.

Diğer noktada ise akla takılabilecek sorulardan ikisi şunlardır: i) Anılanlardan “öncesi” evresini ele alacak olursak, akıbeti ne olursa olsun, bir yasama faaliyetiyle düzenlenmekte olan bir alanda yürütmenin icraatta bulunma acelesi nasıl yorumlanmalıdır? ii) “Sonraki” evrede ise, iptaline hükmedilmiş olmakla birlikte, bir “yasama işlemi”yle düzenlenmiş olan bir alanda “yürütme işlemleri”yle aynı düzenlemeyi sağlamanın hukuk tekniği ve olabilirliği neyle açıklanabilir?

İlgili durumu bir kez daha yakından inceleyecek olursak, 1974'ten itibaren yasama organında 1965 tarihli ve 633 sayılı Kanun'da birtakım değişikliklere gidilmesi konusunda birtakım hazırlıklara girişildiği görülür.⁹⁶ Yukarıda adım adım izlenen ve Mayıs 1979'a dek uzanan yasalaşma süreci içinde yürütme organı yasama organından daha “atik” davranmış ve henüz 1982 sayılı Kanun Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmeden önce, 24 Şubat 1978 tarih ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle,⁹⁷ anılan kanunla öngörülen yapıyı göz önüne alarak, Başkanlığın merkez örgütünde gerekli değişimleri sağlayacak düzenlemeyi ortaya koymuştur. Öte yandan, Anayasa Mahkemesi'nin 18 Aralık 1979 tarih ve 46 sayılı kararıyla “biçim yönünden Anayasa'ya aykırı” bulunarak iptal edilmiş olan 1982 sayılı Kanun'da yer alan düzenlemelerin tümü, daha sonraki yıllarda yürütme organının yaptığı işlemlerle hukuk alemine “yeniden” katılmıştır. Özellikle Başkanlığın 1 Ocak 2003 tarihli “Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi” ilginçtir, zira bu işlemle bir idari yapı Yasama işlevini devre dışı bırakarak kendi yapılanmasını bizzat düzenlemektedir.

96 Bkz. s. 116 ve devamı.

97 Bkz. s. 149.

Yürütme ve İdare'nin özerk (*autonome*) bir düzenleme yetkisi olmadığına hiçbir şüphe ve tereddüt bulunmayan⁹⁸ 1961 Anayasası çerçevesinde dahi Yürütme ve İdare organları, teşkilât, görev, yetki, personel ve usul unsurlarını içeren idare alanını bir kanundan kuvvet almak kayıt ve şartıyla, ilke olarak, düzenlemek yetkisine sahiptir.⁹⁹ Ancak, irdelemekte olduğumuz somut olayda öncelikle yukarıda açıklanan anayasal emirler; daha da dar bağlamda bir yasama işlemi üzerinde yasama organının giriştiği değişiklikler ile sonradan yargı organının bu düzenlemeleri iptal eden işlemi söz konusudur. Hukuktaki usulde paralellik ilkesi gereğince, bir kanun ancak ve ancak yine bir kanunla değiştirilebilir ya da yeniden düzenlenebilir. Bu koşullar altında yürütme organının işlemleri yetki alanının dışında kalan, yasama organının alanına tecavüz eden faaliyetlerdir. Aynı esaslar, yürütmeyi "yetki" olarak da niteleyen 1982 Anayasası çerçevesinde de geçerlidir. TBMM'nin girişimi ya da izni olmadan Bakanlar Kurulu, olağan dönemde hiçbir konuyu özerk biçimde düzenleyemez; ancak kanundan kalkarak, onu açıklayıp tamamlayıcı olağan düzenlemeler yapabilir.¹⁰⁰ Anayasa yargısıyla iptal

98 L. Duran, "İdare Alanının Düzenlenmesinde Teşrii ve Tanzimi Tasarrufların Sınırları", s. 9.

99 A.g.e., s. 10; T. Güneş, *Türk Pozitif Hukukunda Yürütme Organının Düzenleyici İşlemleri*, s. 116-117.

100 L. Duran, "Düzenleme Yetkisi Özerk Sayılabilir mi?", s. 42. Aynı yönde bir diğer görüş için bkz. T. Tan, "1982 Anayasası Yönünden Yürütme Görevi ve Yetkisinin Niteliği (Güçlü Devlet ya da Güçlü Yürütme)", s. 36. Öte yandan karşı yönde bir görüş için bkz. M. Kıratlı, "1924 ve 1961 Anayasalarında İdarenin Kuruluşu (Bir Karşılaştırma)", s. 10-11. 1982 Anayasası çerçevesinde bu tür bir değerlendirme için de bkz. E. Teziç, "Egemenliğin Kullanılmasında Yetkili Organlar", s. 2. Yayla'ya göre de, aşağıda belirtilen ve "kanun olmasa da İdari düzenleme olabilir" sonucuna varan içtihatların kabul ettiği esası savunmak ve hatta kabul etmek 1982 Anayasası karşısında daha kolaydır. Bkz. Y. Yayla, *İdare Hukuku*, s. 107. Buna karşılık Danıştay, özellikle 70'li yıllarda verdiği bazı kararlarında "kamu yararının gerektirdiği hallerde, İdare'nin genel nitelikte düzenleme yetkisine sahip olduğu hukukun genel ilkelerindendir" (Dava Daireleri Kurulu, 28 Nisan 1972, E. 968/709, K. 972/364, *Amme İdaresi Dergisi*, V, 4, s. 201) diyerek; "İdarenin genel ve asil düzenleme yetkisi" bulunduğunu görüşünü benimsiyordu (Dava Daireleri Kurulu, 5 Mayıs 1972, E. 970/453, K. 972/385, *Amme İdaresi Dergisi*, V, 3, s. 193). Danıştay'a göre, İdare'nin bir alanı düzenleyebilmesi için "mutlak surette bu hususta yetki tanıyan bir metnin varlığı zorunlu" değildir (Dava Daireleri Kurulu, 28 Nisan 1972, E. 968/709,

edilmiş bir yasama işlemi yerine, benzer düzenlemeleri bazı yürütme işlemleriyle hukuk alemine katmak hukuk tekniğiyle bağdaşmaz. Duruma diğer bir açıdan yaklaşılabilecek olursa, İdare'nin genel düzenleme yetkisinin sınırlarından birinin de hiç şüphesiz, Tahsin Bekir Balta'nın da ifade ettiği üzere, "üst hukuk kurallarına saygı"¹⁰¹ olduğu görülür. Dolayısıyla mesele aslında Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuk kültürü ve praksişiyle yakından ilgilidir. Özellikle imar meselelerinde rastlandığı şekilde, yargı kararlarına uymamak için her türlü çıkar yolu deneyen ve sonunda da bir şekilde bulan ilgili kamusal kurumlar gibi burada da İdare için hukuk devleti anlayışının, diğer bir ifadeyle hukuk kurallarıyla bağlı olmanın bir *sine qua non* (olmazsa olmaz) olmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik sorun tabii ki salt ilgili İdare'de değildir; buradaki "suç" devletin çeşitli erklerince paylaşılmaktadır; diğer bir ifadeyle tüm erkler bakımından benzer tutumlara rastlanması bu hususta toplumsal bir suç ortaklığının varlığına işaret etmektedir. Bu durumun, devlet yapılanmasının da faillerini¹⁰² oluşturan Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının büyük bir kısmında, hukukla bağlı olmaya yükümlü olma kabulünün görülmeişiinden kaynaklandığını düşünüyorum. Yasama organındaki yetkililerin, 1981 yılı içinde tamamlanmış olması gereken bir yasama işlemi hususunda hiçbir acelesi olmadığı görülürken;¹⁰³ İdare de yasa-

---

K. 792/364, *Amme İdaresi Dergisi*, V, 5, s. 501); "hiçbir yasal metin olmasa dahi İdare'nin genel düzenleme yetkisi içinde düzenlemelerde bulunması zorunluluğu" vardır (Dava Daireleri Kurulu, 5 Nisan 1974, E. 972/358, K. 974/437, L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, s. 392). 1982 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi ve Yargıtay'ın da aynı yönde kararları mevcuttur: Anayasa Mahkemesi, 11 Ocak 1985, E. 84/6, K. 85/1, *Resmî Gazete*, 5 Şubat 1987-19363, s. 9. Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kurulu, 24 Kasım 1986, E. 86/2, K. 86/2, *Resmî Gazete*, 5 Şubat 1987-19363, s. 8.

101 T.B. Balta, *İdare Hukuku/Genel Konular*, 176.

102 Kullanmayı tercih ettiğim fail sözcüğü İngilizcedeki *agent* kavramına tekabül etmektedir.

103 İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi bünyesindeki Sosyal Yapı - Sosyal Değişme Anabilim Dalı'ndan bir araştırmacının doktora tezinde, "Şayet 1982 sayılı kanunun iptali tarihinden itibaren hukuki bir boşluk doğmuşsa, bunun sorumlusu Diyanet İşleri Başkanlığı değildir. Çünkü, kanuni boşluğu dolduracak müessese Başkanlık değil, yasama organı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir" ifadesi yer almaktadır. Bkz. K. Kaya, *Soyolojik Açıdan Türkiye'de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, s. 143.

ma organıymışçasına davranıp, kanunla yani yasama organınca düzenlenmesi gereken bir alanı, “yönerge”¹⁰⁴ adı altında bir genel düzenleyici işlemle tümüyle düzenlemektedir. Muhtemelen ilgili idare yetkililerinin bu tutumunda, örgüt ve görev yapılanmasını teknik bir gereksinim addederek, asıl önemli kabul ettikleri bazı düzenlemelerin yasama meclisinden geçmesini sağlayabilinceye kadar, daha kalıcı/görünür/ciddi bir hukuki işlem olarak algılanan “kanun” şeklindeki bir düzenlemeyi erteleme niyeti rol oynamaktadır. Ancak bu durum kanun hükmünde kararnamelerle yapılan düzenlemelerden çok daha vahimdir, zira karar alma süreci içinde Yürütme organı tarafından üretilen kanun hükmünde kararnameler nihai olarak parlamentoya yani yasama meclisine sunulur. Oysa İdare’nin, kanunla düzenlenmesi gereken bir alanı, bizzat kendi işlemiyle düzenleme yoluna gitmesi, bu tür bir niyeti olmasa bile, hukuken ve siyaseten parlamenter yapıdaki modern devletin egemenlik ve temsiliyet mekanizmalarını tanımadığı anlamını taşır.

Genel düzenleyici işlemlerin yürürlük kazanmaları

Düzenleyici işlemlerin yayın ve ilan yoluyla ilgililere duyurulması gerekir.¹⁰⁵ Bu usul, İdare karşısında bireyin haklarının korunması bağlamında önemli bir güvencedir. İdari işlemin şekil unsuru içinde yer alan bu ilkeye uyulmaması özellikle, Anayasa’da hükme bağlanmış düzenleyici işlemler olarak tüzük ve yönetmeliklerin *Resmî Gazete*’de yayınlanması zorunluluğunun yer aldığı 1961 Anayasası çerçevesinde hukuka aykırı, sakat bir işlemin doğmasına yol açar. 1982 Anayasası’nda yayımlanma zorunluluğu ilkesi yönetmelikler yönünden bir değişik-

104 “Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi”. “Bakanlıkların ve kamu tüzelkişilerinin kanunla yetkili kılınan organlarının düzenleyip, *Resmî Gazete*’de yayınlatacakları kural işlemler, hangi başlığı ve adı taşırsa taşısin, ‘yönetmelik’ olarak kabul edilir.” Bkz. L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, s. 473. Buradaki hukuken çok sorunlu bir diğer husus da Diyanet kurumunun bizzat kamu tüzelkişiliği olmadığından ötürü bu tür düzenleyici işlem yapma yetkisini haiz olmamasıdır.

105 L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, s. 391.

liğe uğramış, hangilerinin *Resmî Gazete*'de yayımlanacağını kanunla düzenleneceği belirtilmiştir. Bu düzenlemeyi sağlayan 24 Mayıs 1984 tarih ve 3011 sayılı *Resmî Gazete*'de Yayımlanacak Olan Yönetmelikler Hakkında Kanun'da¹⁰⁶ ise, Başbakanlık, Bakanlıklar ve kamu tüzelkişilerinin, işbirliğine, yetki ve görev alanlarına ait hükümleri düzenleyen, kamu persone-line ait genel hükümleri kapsayan, kamuyu ilgilendiren yönetmeliklerin *Resmî Gazete*'de yayımlanacağı ilkesi getirilmiştir. Ancak, aynı maddenin ikinci fıkrası gereğince milli emniyet ve milli güvenlikle ilgili olan ve gizlilik derecesi taşıyan yönetmelikler yayımlanamaz.

1970-1990 sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nı yapılandıran kural işlemler gözden geçirildiğinde, ilgili Bakanlar Kurulu Kararnameleri'nden 22 Mayıs 1971 tarih ve 7/2511 sayılı, aynı tarih ve 7/2486 sayılı ve 26 Şubat 1975 tarih ve 7/9619 sayılı olanların yayımlanmamış olduğu görülür. Bu düzenlemelerden ilkiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yeni bir birim olarak Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüsavirliği kurulmuş ve bünyesinde Organizasyon ve Metod Müşavirliği, Plan Müşavirliği ve Program-Bütçe Müşavirliği'ne yer verilmiştir. Aynı tarih ve 7/2486 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle de Dış Hizmetler Müdürlüğü kurularak, Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi'ne bağlanmıştır. 26 Şubat 1975 tarih ve 7/9619 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle ise kadrolarda birtakım değişiklikler yapılarak Ankara ve İstanbul Eğitim Merkezleri için iki adet eğitim merkezi müdürü kadrosu tahsis edilmiş ve Bolu'da kurulmuş ilkiyle birlikte Eğitim Merkezlerinin sayısı üçe çıkarılmıştır. Bu arada Bolu Eğitim Merkezi'ni kuran işlem de, Maliye Bakanlığı'nın 10 Ekim 1973 tarihli ve 26018 sayılı yayınlanmamış bir yazısıdır. Özellikle 1961 Anayasası çerçevesinde bir düzenleyici işlemin yayımlanmaması yok hükmünde olması sonucunu doğurur. Nitekim, Danıştay 11. Dairesi'nin 21 Mart 1977 tarihli bir kararı da aynı yönde olup, "*Resmî Gazete*'de yayımlanmadığına göre yok hükmünde

---

106 *Resmî Gazete*, 1 Haziran 1984-18418.

olan yönetmelik”ten söz edilmektedir.¹⁰⁷

Öte yandan aynı kuralın, somut inceleme alanımız bakımından 1982 Anayasası çerçevesi içinde de geçerli olduğuna inanıyorum.¹⁰⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı’nı düzenleyen işlemler “kamuyu ilgilendiren” hükümler içerdiğinden, 1982 Anayasası’nın yönetmelik ya da son tahlilde yönetmelik hükmünde olan tüm adsız düzenleyici işlemler bakımından istisna yaratan hükmü, kanuni düzenleme gereği, zorunluluk kapsamında olmayı korumaktadır. Diğer bir ifadeyle bu düzenlemeler, “bir kurumun (salt) iç düzenini ilgilendireceğinden *Resmî Gazete*’de yayımlanmalarına gerek olmayan alelade yönetmelikler”¹⁰⁹ olmadığından, üst pozitif normlar gibi yayımlanmalıdır. Aksi takdirde yargı güvencesine ağır bir darbe indirilmiş olur. Kaldı ki, “her ne isim altında çıkarılırsa çıkarılsın, yönlendirici ve yorumlayıcı niteliğinin dışında, tamamen yeni birtakım hukuk kuralları getiren direktiflerin doğrudan doğruya iptal davasına konu yapılabileceğinde hiçbir kuşku olmamak gerekir.”¹¹⁰ Böylelikle, somut inceleme alanımızdaki düzenlemelerin yayınlanmasının kişi hakları bakımından genel anlamda zorunlu bir durum doğurduğu bir kez daha görülmektedir.

Ancak genel düzenleyici işlemlerin yürürlük kazanabilmesi için yayınlanmaları gerekliliğinin, teknolojik ilerlemeler çerçevesinde 1990’ların ikinci yarısından beri gittikçe yaygınlık kazanan internet imkânları sayesinde, duyuru şeklinde gerçekleştirilebileceği kanısındayım. Özellikle odaklanmakta olduğumuz Diyanet İşleri Başkanlığı’nın¹¹¹ gibi resmî kurumsal siteler aracılığıyla yapılacak duyuruların yayınlanma gereğini doğuran aleniyet koşullarını sağlamakta olduğu aşîkârdır.

---

107 E. 72/1522, K. 77/1077’in *Danıştay Dergisi*, 28-29 (1978), s. 584.

108 Ankara 3. İdare Mahkemesi de, *Resmî Gazete*’de yayınlanmamış ama ilgililere uygulanmış olan TRT Personel Yönetmeliği hakkında açılan bir davada, 3011 sayılı Kanun’a gönderme yaparak, açıkça belirtmese de, yönetmeliği yok saymıştır (Ankara 3. İdare Mahkemesi’nin 17.2.1988 tarihli ve 1988/235 sayılı kararı).

109 E. Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 57.

110 C. Erkut, *İptal Davasının Konusunu Oluşturma Bakımından İdari İşlemin Kimliği*, s. 137.

111 Bkz. <http://www.diyamet.gov.tr>

Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararlarının sonuçları (I)

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütlenmesiyle ilgili bir diğer sorun da, 1982 sayılı Kanun aleyhinde Cumhurbaşkanlığı tarafından Anayasa Mahkemesi'nde açılan dava sonucunda alınan iptal kararı¹¹² ve sonuçlarıdır. Aşağıda bu sorun irdelenirken, 1893 ve 1982 sayılı kanunların Cumhurbaşkanlığı tarafından TBMM'ye geri gönderilmeleri sürecindeki hukuki olgular da, salt somut inceleme konumuzu ilgilendirdiği bağlamda ele alınacaktır; öncelikle kısaca olayın gelişimini gözden geçirelim.

29 Nisan 1975 tarih ve 1893 sayılı Kanun, yukarıda verilen ilişkin bölümde ayrıntılarıyla açıklanan gerekçelerle, TBMM'de yeniden görüşülmesi için dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından geri gönderilmişti; bunun üzerine çalışmalara girişen TBMM, 26 Nisan 1976 günü 1982 sayılı Kanun'u kabul etti. Sorun, ikinci kanunda yalnızca yeniden görüşülmesi istenen hususlarda değil, diğer birtakım maddelerde de değişiklik yapılmış olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu gerekçeyle cumhurbaşkanı Kanun'un bir kez daha görüşülmesi için TBMM'ye iade etti. Buna karşılık Millet Meclisi Genel Kurulu, cumhurbaşkanının bir kanunu iki kez geri göndermesinin mümkün olamayacağını kararlaştırdı; Cumhuriyet Senatosu Genel Kurulu da bunun mümkün olduğu görüşünü benimsemiş olduğundan karma komisyon kuruldu. Karma Komisyon da kanunun yeniden görüşülmesi gerektiğine karar verdi. Ancak, Millet Meclisi görüşünde ısrar ederek bir daha görüşülme isteğinin kapsamı dışında kalan hususlarda ve maddelerde TBMM'ce değişiklik yapılırsa dahi, cumhurbaşkanının bir kanunu bir defadan fazla geri gönderemeyeceğini kararlaştırdı. Cumhurbaşkanı da bu karar gereğince yayımlamak zorunda kaldığı Kanun'un iptali için Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açtı.¹¹³ Anayasa Mahkemesi, Kanun'un yeniden görü-

112 Karar metni için bkz. *Düster*, V (1980) 19, s. 1655-1675. Aynı karar *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 17 (1980), s. 399-431'de de yayınlanmıştır.

113 Aynı durum 1542 sayılı Bazı Orman Suçlarının Affına ve Bunlardan Mütevellit İdare Şahsi Haklarının Düşürülmesine Dair Kanun bakımından da mevcuttu.

şülmesi sırasında değışiklik yapılması halinde o kanunun “yine kabulü” değil, yeni bir kanun koyma durumunun ortaya çıkacağı gerekçesiyle anılan kararı ve Kanun’u iptal etti.

Geri gönderme üzerine, parlamentonun, yeniden görüşme sırasında her değışiklik yapışında cumhurbaşkanının yeni bir gönderme yetkisi kazanması yol ve yöntemini getiren bir karara katılmak ve bunu anayasal dengeler sistemiyle bağdaşır bulmak kolay değildir;¹¹⁴ ancak bizim konumuz bağlamında asıl önemli olan Anayasa Mahkemesi kararlarının sonuçlarıdır.

Anılan kararıyla kanun boşluğu oluşacağından, Anayasa Mahkemesi, iptal hükmü kararının *Resmî Gazete*’de yayınlanmasından başlayarak bir yıl sonra yürürlüğe girmesine karar vermişti. 11 Mayıs 1980 tarihli *Resmî Gazete*’de yayınlanan iptal kararı, 11 Mayıs 1981’den itibaren yürürlük kazandı. Ancak ne tanınan süre içinde ne de sonrasında hiçbir kanuni düzenlemeye gidilmeli; ancak, yukarıda da belirtildiğı gibi alanın bir takım Bakanlar Kurulu Kararnameleri ve diğler idari işlemlerle düzenlenmesine gidildi.

Bu noktada ortaya çıkan soru, ortada organik ve teknik anlamda yeni bir kanun olmadığına göre, iptal kararının yürürlük kazanmasını müteakip, 633 sayılı Kanun’un değıştirilme öncesindeki hükümlerinin yeniden yürürlüğe girip girmeyeceğidir. Genel bir ifadeyle, Anayasa Mahkemesi bir normu iptal eder ve bu iptal hükmünün yürürlüğe gireceğı tarihi ayrıca kararlaştırırsa, bu süre içinde yasama organının yeni bir norm koymaması durumunda ne olacaktır? Burada iki görüş ortaya atilabi-

---

Bu nedenle, bu Kanun için de Anayasa Mahkemesi’nde dava açılmış; 1979/22 sayılı bu dava da 18 Aralık 1979 tarihli ve 1979/45 sayılı bir iptal kararıyla sonuçlandırılmıştır. Karar metni için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, 17 (1980), s. 349-398. Ayrıca, bu Kanun’un cumhurbaşkanı tarafından ikinci kez, bir daha görüşölmek üzere geri gönderilmesi üzerine yapılan Meclis görüşmeleri için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, V (1979) 12, s. 285-299.

114 Bu konuda bkz. M. Oytan, “1982 Anayasası’nda Yasama ve Yargı Erkleri Karşısında Güçlendirilmiş Yürütme Organı ve Güçlendirilme Nedenleri”, s. 15. Ayrıca bu konuda kapsamlı iki çalışma için bkz. N. Yaşar, *Türkiye’de Devlet Başkanının Kanunları Geri Gönderme Yetkisi*, özellikle s. 57-59; Ş. İba, “Cumhurbaşkanınca Yayınlanması Kısmen veya Tamamen Uygun Bulunmayan Kanunların Meclise Geri Gönderilmesi”, s. 299-316.

lir. Birincisi, eski kanunun kendiliğinden yeniden yürürlük kazanacağı iddia edilebilir ya da bu olanak bulunmadığından hukuksal bir boşluk durumu ortaya çıkacağı ileri sürülebilir.

Gerek yasama gerek yürütme organının bazı ilgili icraatları, birinci görüşü benimsemiş olduklarını göstermektedir. Öte yandan, benim de katıldığım ikinci görüş Danıştay kararlarına yansımıştır. İdari dairelerden olan Danıştay Üçüncü Dairesi, 931 sayılı İş Kanunu'nun Anayasa Mahkemesi'nce iptali üzerine ortaya çıkan durum hakkındaki bir kararında, Çalışma Bakanlığı'nın 931 sayılı Kanun'un iptali üzerine 3008 sayılı İş Kanunu'nun kendiliğinden yürürlüğe gireceği yönündeki görüşünün aksine, Anayasa'nın 64. maddesi gereğince kanun koymak ve değiştirmek görev ve yetkisinin yalnızca TBMM'ye ait olduğu ve Anayasa Mahkemesi kararlarının geriye yürümediği gerekçeleriyle anılan Kanun'un yeniden yürürlüğe geçmesine imkân bulunmadığına hükmetmiştir.¹¹⁵ Danıştay Genel Kurulu da E. 1971/22, K. 1971/36 sayılı ve 24 Mayıs 1971 tarihli kararıyla bu kararı onamıştır.¹¹⁶ Öğretide de, bir kanunun iptalinin, bizim hukuk sistemimizde, onun ortadan kaldırdığı ya da değiştirdiği kanunun ya da bir hükmünün tekrar kendiliğinden yürürlüğe girmesi sonucunu yaratmadığı kabul edilmektedir.¹¹⁷ Konu, görüldüğü üzere henüz tam anlamıyla tatmin edici bir çözüme ulaşılamamış olmakla birlikte, kanımca, 633 sayılı Kanun'un 1982 sayılı Kanun'la değiştirilmiş hükümlerinin iptal hükmünün yürürlüğe girmesiyle yeniden yürürlük kazanacağı kabul edilemez.¹¹⁸ Dolayısıyla halihazır durumuyla Diyanet

---

115 Danıştay Üçüncü Daire, E. 1970/444, K. 1971/10, T. 9 Ocak 1971. Karar için bkz. *Danıştay Dergisi*, 4 (1972), s. 69-70.

116 Bu karar için bkz. *Danıştay Dergisi*, 4 (1972), s. 71-75.

117 Bkz. Ü. Azrak, "Anayasa Mahkemesi İptal Kararlarının Geriye Yürümezliği", 164. Farklı görüş için bkz. B. Kuzu, *Türk Anayasa Hukukunda Kanun Hükmünde Kararnameler*, s. 424.

118 Ancak, Bakanlar Kurulu, Devlet Bakanlığı'nın 22 Ocak 1992 tarihli ve 00516 sayılı yazısı üzerine 30 Ocak 1992 tarihli ve 92/2674 sayılı Kararname ile, onu Başkanlık örgütünden dördü İlahiyat Fakültelerinden olmak üzere 14 kişiyi Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliklerine atamış bulunmaktadır (anılan işlemin metni için bkz. *Resmî Gazete*, 15 Şubat 1992-21143). Bu iradesiyle yürütme organı, Anayasa Mahkemesi'nin vermiş olduğu iptal kararı ve tanınan sürede

İşleri Başkanlığı, özellikle örgüt ve görevler bakımından, yasal dayanaktan yoksun bir kurum olma niteliğindedir.

Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararlarının sonuçları (II)

9 Nisan 1990 tarihinde Bakanlar Kurulu, 12 Mart 1986 tarihli ve 3268 sayılı, 9 Nisan 1987 tarihli ve 3347 sayılı, 12 Ekim 1988 tarihli ve 3479 sayılı, 1 Haziran 1989 tarihli ve 3569 sayılı kanunların verdiği yetkiye dayanarak 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 416 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'yi¹¹⁹ çıkarmıştır. Anılan kanunlardan ilki, "Memurlar ve Diğer Kamu Görevlileri Hakkında Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Yetki Kanunu", diğerleri ise bu yetki kanununun süresini uzatan düzenlemelerdir. Bu noktada ortaya çıkan ilk soru, yürütmenin kanun hükmünde kararnamelerle düzenlemeler getirilebilmesinin sınırlarından kaynaklanmaktadır.

Anayasa Mahkemesi, 1985/7 sayılı kararında, Yürütme'ye yetki veren ayrık hallerin esaslarını belirlemiştir. Mahkeme'ye göre, kriz kararnameleri, mali yükümlülükler ve dış ticaretin düzenlenmesi alanları özerk düzenleme alanlarıdır. Mahkeme'nin 1989/7 sayılı kararına göre de, "TBMM tarafından Bakanlar Kurulu'na Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisinin ancak önemli, zorunlu ve ivedi durumlarda verilmesi, yasama yetkisinin devri anlamına gelecek biçimde güncelleştirilip sık sık bu yola başvurulmaması Anayasakoyucunun amacına daha uygundur." "Mahkemenin bu karara göre, politikanın hukuku yapılmasında normlar şebekesinde prensip olarak, kullanılması gereken normatif devre, kanun devresidir ve Kanun Hükmünde Kararname devresinin, ısınacak ölçüde, sık kullanılması da Anayasal 'amaç'a uygun değildir."¹²⁰ Ele al-

yeni yasal düzenleme yapılmamış olması karşısında eski haliyle Kanun'un yeniden yürürlük kazanacağı kanısında olduğunu ortaya koymaktadır.

119 Anılan düzenleme 12 Nisan 1990 tarihli ve 20490 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

120 B. Çağlar, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında 'Demokrasi'," *Anayasa Yargısı*, VII, s. 51-127.

dığımız kurum hakkındaki düzenlemenin yukarıda anılan her iki karardaki koşullara da uymaması, Anayasa Mahkemesi'nin önüne geçmeye çalıştığı türden, hukuk tekniğiyle bağdaşamayacak icraatın bir parçası olduğunu göstermektedir.

Anılan Kanun Hükmünde Kararname, Bakanlar Kurulu'nca 9 Nisan 1990 tarihinde kararlaştırılmış; 12 Nisan 1990 tarihinde de *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu arada göz önüne alınması gereken 1988/64 Esas, 1990/2 Karar sayılı ve 1 Şubat 1990 tarihli Anayasa Mahkemesi kararıdır.¹²¹ Olayımızdaki Kanun Hükmünde Kararname'nin de dayanaklarını oluşturan yetki kanunlarını iptal eden ve *Resmî Gazete*'de yayınlanmasından üç ay sonra yürürlüğe gireceği belirlenmiş bu kararın basına da yansıyarak duyulmasına karşı anılan düzenlemeye gidilmesi her şeyden önce iyi niyete sığmayan, hukuki düzenin dolanılmasından ibaret bir tutumdur. Ancak bunun ötesinde önemli olan, Anayasa Mahkemesi kararının yürürlük kazanmasından sonra, bu kanunlara dayanılarak yapılmış düzenleyici işlemlerin, bu arada da ilgili olduğumuz 416 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin akıbetinin ne olacağıdır.

Basında çıkan bir değerlendirmesinde Bakır Çağlar, bu konuda iki tez ileri sürülebileceğini ya iptal edilen yetki kanunlarına dayanılarak çıkarılmış kanun hükmünde kararnamelelerin de yürürlükten kalkacağını ya da itiraz yoluyla açılacak davalarda işin esasına girilmeden iptal edileceklerini belirtmektedir.¹²² Kanımca bir düzenleyici işlemin kendiliğinden kalkmış sayılması hukuk sisteminin güvenceleriyle ve hukuk tekniğiyle bağdaşamayacağından, asıl olan Yürütme'nin iptal edilmiş kanuna dayanan düzenlemelerini geri almasıdır; aksi halde gerekli olan yine de bir yargı kararıdır.

---

121 Anılan karar 21 Nisan 1990 tarihli ve 20499 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

122 Işık Kansu-Turan Yılmaz, "Kararname yerine yasa", *Cumhuriyet*, 2 Mart 1990, s. 10.

Diyanet kurumunun yapısı üstüne notlar

1924'te oluşturulan Diyanet İşleri Başkanlığı örgütüyle 2000'lerde varılan yapı arasındaki farklılığın boyutlarını yukarıdaki açıklamalar ve ekte sunulan şemalar açıkça ortaya sermektedir; ancak niceliksel ve niteliksel farklılaşmaları bir tarafa bırakarak, kurumun varolan yapısı üzerinde durulması gereken üç önemli nokta, Diyanet kurumunun işlevinin niteliği; kurumun başkanlık görevine atanacaklara ilişkin yöntem ve bu kurum bağlamında toplumsal cinsiyet ilişkileri bakımından yapılmış ve yapılmakta olan tercihlerdir.

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı profesörlerinden Yusuf Şevki Yavuz'a göre, Kur'an-ı Kerim'de Allah ve Peygamberden sonra dinî otorite ile ilişkilendirilen mercilerden biri de, yönetici zümredir (ulu'l-emr). Yavuz'un kanaati, devlet yöneticilerinin, "esasen dünyevi otorite sahibi olmakla birlikte din işlerinin düzenlenmesi, din eğitimi ve öğretimi ile din hizmetlerinin yürütülmesi genel idari yapıdan ayrı düşünülmemeyeceğinden dolayı olarak dinî otorite sahibi konumundadırlar. ... Din hizmetlerinin yürütülmesi ve farklı dinî mezhepler arasındaki anlaşmazlıkların çatışmaya dönüşmemesi için devleti yönetenlerin dolaylı olarak da olsa dinî otoriteyle irtibatlarının bulunduğunu kabul etmek hem reel açıdan, hem de yöneticilere itaat etmeyi öğreten din açısından kaçınılmaz görülmektedir"¹²³ yönündedir. Buna karşılık Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı profesörlerinden Cihat Tunç'a göre, "... İslâm Dininde yegane otorite Allah Tealadır. ... Önderler, imamlar ve yöneticiler, Onun haberlerini, emirlerini ve yasaklarını önce anlayıp, kavrayıp, tereddütsüz bir şekilde benimseyip kabul ederler. Sonra önce bunları kendi hayatlarında uygulayıp, yaşama geçirdikten sonra, Hz. Peygamberin yaptığı gibi yorumlamak, açıklamak, uyarmak ve müjdelemek görevini üzerlerine alarak, örnek alınması gereken önderler olabilirler."¹²⁴ Halen Fırat Üni-

123 Y.Ş. Yavuz, "Kur'an-ı Kerim'de Dinî Otorite", s. 31.

124 C. Tunç, "Nusslar Işığında Dinî Otorite", s. 137.

versitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı profesörlerinden olan Erkan Yar, Max Weber'in otorite kavramını kullanarak dinsel otoriteyi karizmatik otoriteyle özdeşleştirmekte; Allah'ın otoritesinin beşeri otoritelerden farklı bir kapsamda alınması gerektiğini belirtmekte; Peygamberden sonra otoritenin devamlılığı adına Şii dünyada imamet otoritesi, Sünni dünyada velayet otoritesinin devam ettiğini, ancak Kur'an'ın yalnızca risalet otoritesini meşru otorite olarak kabul ettiğini ileri sürmektedir.¹²⁵

Bu görüşler, ilahiyat disiplininin içinden gelen akademisyenler arasında Diyanet kurumu hususunda varolan çekinceli bir yaklaşımın işaretlerini vermektedir. Nitekim, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı profesörlerinden Nadim Macit'in, "dini yetkinin kaynağı, otoritenin kaynağı olan Diyanet İşleri Başkan yardımcısı hocamızı davet ediyoruz" demek, Diyanet kurumunu bir ruhbanlık müessesesi, orayı temsil edeni de rahip görmektir. Böyle bir şey yok. Sanmıyorum bunun doğru olduğunu. Burada açıkça tartışalım. ... Bir de tartışmaktan kaçınmayalım"¹²⁶ ve "Din hizmetlerini düzenleme başka bir şey, dini düzenleme başka bir şey. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yapısında devletin dört tane sacayağı vardır. Osmanlı Devletinde de böyle idi, modern dönemde de böyledir. Nedir? Mülkiye, seyyiye, ilmiye ve hariciye. Bu geleneksel yapı Türkiye Cumhuriyeti'nde de böyle geldi ve Diyanet bir şekil aldı. Elbetteki Diyanet İşleri Başkanlığı din hizmetleri düzenleyen bir kurumdur. Oraya sonuna kadar saygım vardır. Fakat eğer dinî otorite dersiniz, dinî otoriteyi ben tarif ettim ve bu böyle. Burada ihtilaf edilmez. Dinî otorite iki nokta üst üste dinî siyasi iktidar demektir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ya da burada herhangi birisinin dinî siyasi iktidar olduğunu kabul ediyor, olur ya";¹²⁷ Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi profesörlerinden İsmail Kara'nın, "... eğer dinî otorite Diyanet İşleri Başkanlığı ve ilahiyat fakültelerine kaldıy-

125 A.İ. Demir, *Dinî Otorite*, s. 142-144.

126 A.İ. Demir, *Dinî Otorite*, s. 179.

127 A.İ. Demir, *Dinî Otorite*, s. 235.

sa bu bizi taşımaz diyorum”¹²⁸ şeklindeki ifadeleri de yukarıda belirtilen kanaate işaret etmektedir.

İsmail Kara’ya göre, “... Diyanet vekâlet veya tedvir düzeyinde de olsa herhangi bir dinî temsilcilik vasfı taşımamaktadır”.¹²⁹ Nitekim Anayasa Mahkemesi’nin de, Birlik Partisi tarafından 633 sayılı Kanun’un anayasaya aykırılığı iddiasıyla açılan iptal davasında kullanmış olduğu ifadeler bu yöndedir:

Diyanet İşleri Başkanlığı, dinî bir teşkilat değil, Anayasanın 154. maddesinde saptandığı üzere genel idare içinde yer almış idari bir teşkilat durumundadır. ... Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Anayasada yer almasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının, ... birçok tarihi nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla ihtiyaçların doğurduğu bir zorunluk sonucu olduğunda kuşku yoktur. ... Dinin devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla dinî taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevi bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi ana ereğinin gerçekleştirilmesi gibi nedenlere dayan(maktadır). ... Devletin bu alandaki yardımı ve Diyanet İşleri kuruluşu görevlilerinin memur sayılması, devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyip ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır.¹³⁰

Diyanet İşleri başkan yardımcılarında Prof. Dr. Mehmet Görmez’e göre, “Cumhuriyet döneminde salt uhrevi, ruhani ve manevi anlamda bir dinî kurum söz konusu değildir.”¹³¹ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi profesörlerinden Sönmez Kutlu’ya göre ise, Diyanet İşleri Başkanlığı,

128 A.İ. Demir, *Dinî Otorite*, s. 573.

129 İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 64. Ayrıca bkz. “Diyanet’e Biçilen Yerin Seviyesi ve Kapasitesi” başlıklı bölüm: 77-92.

130 E. 1970/53, K. 1971/76; R. G. 15 Haziran 1972; zikreden: İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 78.

131 Bkz. M. Görmez, “Türk Hukuk Mevzuatında Dinî Kurumları Yeri ve Uygulama”, s. 487.

... genel idari yapı içerisinde yer alan bir hizmet kurumudur, kutsallığı veya kutsanmışlığı yoktur. Bu açıdan sivil bir kurumdur. Ancak son zamanlarda, bunun aksine hareket edilerek, DİB'na dinî bir tüzel kişilik, başkanına da ruhaniyet kazandırılmak istenmektedir. Hatta kurumda din hizmetleri veren birimlerin başındaki üst düzey bazı görevliler, akademisyen olarak sundukları bazı tebliğlerinde kendilerinden din adamı olarak bahsetmeye başlamışlardır. Kimileri ise, Diyanet'in ruhaniyetine ruhaniyetler katmak için mezhep ve dinî oluşumların DİB'nda temsil edilmesine dair çözüm önerileri sürebilmektedir. Bunun Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde ne gibi sonuçlar doğuracağını şimdiden kestirmek zordur. ... DİB, batıdaki dinî kurumlara muadil olarak görülebilecek hem İslâm'ı hem de mensuplarını temsil eden "dinî bir kurum" değildir.¹³²

Bu iddialara rağmen, Diyanet kurumunun merkezî idare nezdinde dinsel bir temsiliyet kurumu olarak kabul görmekte olduğu, kurumun başkanı Ali Bardakoğlu'nun dinsel kıyafetiyle, Haziran 2004'te ABD Başkanı George W. Bush'un Türkiye ziyareti sırasında gerçekleşen gayrimüslim din adamlarıyla görüşmeye katılması ve Kasım 2006'da Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Papa XVI. Benedictus ile bir araya gelmiş olmasıyla ortaya konulmaktadır. Bu durumun, dinsel kimliklerin gittikçe önem kazandığı günümüz koşullarının reel politiği bakımından da yadırganmaması gerektiği kanısındayım; Diyanet kurumu adına başkanın ruhani denilemese bile Türkiye Cumhuriyeti devleti nezdinde dinî bir temsilci olduğu söylenebilir.

Diyanet kurumunun başkanının göreve gelmesi ile ilgili yöntem, 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkânıharbiye Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun'dan bu yana Başbakanlığın teklifi üzerine Cumhurbaşkanlığı tarafından atanması yoluyla gerçekleşmektedir. Bu yöntem 1924 koşullarındaki idare yapılanması bakımından anlaşılabilir olmakla birlikte, gü-

132 Bkz. İ. Çelebi (ed.), *Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi*, s. 573.

nümüz idari yapılanmasında geçerli kılınmaya çalışılan açıklık, saydamlık, katılımcılık, demokratiklik gibi ilkeler ışığında yeniden gözden geçirilmesinin yararlı olacağı kanaatindeyim. Başkanın tespit edilebilmesi için 1935-1950 yılları arasında müftülükler için uygulanmış olan seçim¹³³ yöntemine başvurulabilir, buna ilişkin olarak üniversitelerde uygulanan yöntem izlenebilir. 2547 sayılı ve 4 Kasım 1981 tarihli Yükseköğretim Kanunu'nun 13. maddesi gereğince, rektör adayı seçimleri gizli oyla yapılır; en çok oy alan 6 kişi aday olarak seçilmiş sayılır ve bunlardan Yükseköğretim Kurulu'nun seçeceği üç kişi atanmak üzere Cumhurbaşkanlığı'na sunulur. Dolayısıyla, kurum mensuplarının gizli oylamasıyla yapılacak başkanlık adayı belirlemesi neticesinde en çok oy alan 6 kişi aday olarak seçilmiş sayılabilir ve bunlardan Başbakanlık'ın seçeceği üç kişi atanmak üzere Cumhurbaşkanlığı'na sunulabilir.¹³⁴

Kadınların Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin modernleşme projesi içinde en önemli unsurlardan biri, "Batılılaşmanın mihenk taşı"¹³⁵ olarak addedilmesine ve hemen hemen tüm meslek gruplarında kadınların yer almasını sağlayabilmek için bu dönemde çeşitli girişimlerde bulunulmasına karşın, Diyanet kurumunda kadın çalışanların göreceli olarak artması ancak 2000'li yılların ortalarında gerçekleşmiştir.¹³⁶ Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının, İslâm dinî örgütlenmesinin bu husustaki "hassasiyetine" karışmamayı tercih ettikleri aşikârdır. Kadınların kurumda görev almaya başlaması kimilerince "28 Şu-

133 Bkz. 198-200. dipnotlara ilişkin metnin yer aldığı paragraf.

134 Benzer bir öneri için bkz. R. Çakır-I. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 41.

135 N. Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, s. 17-47.

136 "Diyanete vaize alınıyor", *Sabah*, 8 Temmuz 2004; "İlk kadın 'din adamı'", *Sabah*, 2 Eylül 2005. Bu konuda, Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoglu'nun Nuriye Akman'a vermiş olduğu mülakattaki ifadeleri için bkz. "Diyanet'te kadınlara pozitif ayrımcılık yapıyoruz", *Zaman*, 20 Eylül 2005. Ayrıca 10 Ağustos 2005 tarihinde elektronik basında yer almış ilgili bir haber bkz. Dorian Jones, "Female Preachers in Turkey: Challenging Traditional Gender Roles", *Qantara.de*. http://www.qantara.de/webcom/show_article.php/_c-478/_nr-315/i.html Bu girişimlere rağmen, Diyanet kurumunda varolduğu ileri sürülen "erkek egemen zihniyet" için bkz. R. Çakır-I. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 35-36.

bat 1997'den beri devam eden sürecin uzantısı olarak"¹³⁷ değerlendirilmektedir. Diyanet kurumundan sorumlu Devlet Bakanı Said Yazıcıoğlu'nun, 1 Temmuz 2008 tarihli TBMM oturumunda, CHP Adana milletvekili Hulusi Güvel'in "Diyanet İşleri Başkanlığı merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatında kadın din uzmanı olarak kaç personel istihdam edilmektedir? Toplam kaç kadın personel vardır? Şef ve üzeri kadrolarda istihdam edilen kadın personel sayısı kaçtır?" sorularını içeren yazılı soru önergesine¹³⁸ verdiği yanıt Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatında görev yapan 84 bin 195 personelinin sadece 3 bin 710'unun kadın olduğunu ortaya koydu. Bakan Yazıcıoğlu verdiği yanıtta, Diyanet İşleri Başkanlığı merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatında kadın din hizmetleri uzmanı olarak 60 kadın personelin görev yaptığını bildirdi; Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Genel İdare Hizmetleri sınıfında 97, Din Hizmetleri sınıfında 3 bin 564, Teknik Hizmetler sınıfında 7, sağlık hizmetleri sınıfında 8, yardımcı hizmetler sınıfında 34 olmak üzere toplam 3 bin 710 kadın personel istihdam ediliyor. Bakan Yazıcıoğlu, Diyanet'in yine merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatında şef ve üzeri kadrolarda istihdam edilen kadın personel sayısının ise 320 olduğunu bildirdi.¹³⁹

2008 sonu itibariyle, "kadınları din konusunda aydınlatmak ve doğru bilgilendirmek amacıyla" görevlendirilen 200'ü aşkın kadın vaizin yanı sıra halen Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde 1 Din İşleri Yüksek Kurulu üyesi, 7 müftü yardımcısı, 60 din hizmetleri uzmanı, 3 bin 372 kadrolu Kur'an kursu öğreticisi,

137 *Yeni Şafak* gazetesindeki köşesinde Ahmet Taşgetiren, "Simgesel başörtüsüzlük" başlıklı 26 Nisan 2001 tarihli yazısında, "Din Öğretimi Genel Müdürü Prof. Dr. Mualla Selçuk, 28 Şubat 1997'den beri devam eden sürecin uzantısı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'na seçilen 'ilk kadın üye.' Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi olan Prof. Selçuk'un diğer vasfı, normal hayatında 'başörtüsü takmıyor oluşu...' Prof. Dr. Selçuk, kişiliğinde bir ilk'e daha imza atarak, Kurul'un önceki günkü toplantısına başlanırken gerçekleşen Kur'an tilâveti sırasında, 'başına örtü almadı.'" ifadesini kullanarak bu tavrı eleştirmektedir.

138 Dönemi ve yasama yılı: 23/2, E. 7/3891, Başkanlığa Geliş Tarihi: 26/05/2008, Ekli Olduğu *Tutanak Dergisi*: 1/124 01/07/2008.

139 Bu durumla ilgili olarak verilmiş bir gazete haberi için bkz. "Diyanet Erkek Sever", *Radikal*, 6 Temmuz 2008.

4 bin 500 de sözleşmeli Kur'an kursu öğreticisi kadın personel bulunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı, ilk kez bünyesindeki kadın personeli yurtdışında görevlendirmek için 2008 sonu itibariyle sınav açtı. Basında, sınavda başarı sağlayan kadın vaiz ve müftü yardımcılarının, başta Avrupa olmak üzere Amerika ve Avustralya'ya gidecekleri ve bunların sayılarının talebe göre belirleneceğine dair yer alan haberlerde Diyanet yetkililerinin bu konuda özellikle Almanya'dan büyük istek geldiğini belirttikleri bildirilmektedir.¹⁴⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri ile ilgili hukuki düzenlemeler

1924 tarihli ve 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkânıharbiyei Umumiye Vekâletlerinin Ilgasına Dair Kanun, Diyanet İşleri Reisliği'nin, "dini mübini İslâm'ın (teşri ve infazı TBMM'ye ait olan muamelatı nasa dair olan ahkâm dışında) itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için" kurulduğunu belirtmiştir. Diğer bir ifadeyle, Diyanet kurumunun bu Kanun'a göre görevleri, İslâm dininin inanç ve ibadete ilişkin işlerini yürütmek ve camilerle diğer İslâm mabetlerini idare etmektir.

1827 sayılı Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu'yla getirilen bir düzenlemeyle Türkiye Cumhuriyeti dahilindeki cami ve mescitlerin idaresi ve bunların çalışanları Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredildi. Böylelikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev alanı daraltılarak; salt 429 sa-

140 Bkz. <http://www.haberturk.com/haber.asp?id=59991&cat=230&dt=2008/03/08> Diyanet kurumu bağlamında kadınların durumuna ilişkin öneriler için bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 42-43. Kadın vaizlerle ilgili, henüz yayınlanmamış bir konferans bildirisi için bkz. F. Tütüncü, "The Politics of Preaching at the Intersection of Gender and Ethnicity: Assessing the Role of Official Women Preachers in Turkey", The 37th AMSS Annual Conference, Crossing Boundaries, Mobilizing Faith, Diversity and Dialogue, Harvard University Divinity School, 24-25 Ekim 2008, Cambridge, MA, USA.

yılı Kanun'da belirtilen "İslâm dininin inanç ve ibadete ilişkin işlerini yürütmek"le sınırlı kılındı.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk özel kanunu olan 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun'da görevleri düzenleyen bir hüküm yer almamaktaydı; bunların bir "nizamname" ile belirleneceği belirtilmişti. Bu Kanun gereğince çıkarılan 11 Teşrinisani 1937 tarihli ve 7647 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtı'nın Vazifelerini Gösterir Nizamname'de Diyanet İşleri Reisliği'nin, "İslâm dininin itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri vazifesiyle mükellef ve müftilerin mercii olmak üzere tesis edilmiş" bulunduğu belirtilmekteydi. Böylelikle, cami ve diğer İslâm mabetlerini idare etmek dışında, 429 sayılı Kanun'la belirlenmiş hüküm tekrarlanmıştı.

Ne 1939 tarihli ve 3665 sayılı Kanun'la ne de 1950 tarihli ve 5634 sayılı Kanun'la getirilen hükümlerde görevlere ilişkin herhangi bir değişiklik yer almadı. 1960'ların ilk yarısındaki, Diyanet İşleri Başkanlığı için yeni kanun yapma faaliyetleri sırasında hazırlanan ancak kanunlaşmayan 1963 tasarısında bu idare birimin görevleri, "İslâm dininin inançları ve ibadetleri ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" olarak belirtildi. İstanbul vaizleri adıyla yapılan bir yayında, Kanun tasarısı hakkındaki görüş ve eleştiriler,

Birinci maddede Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş gayesi, İslâm dininin yalnız inanç ve ibadetleriyle ilgili işleri yürütmek hususuna hasredilmiş, İslâm dininin yüksek ahlâki cephesi ve –din bölünmez bir bütün olduğuna göre– umumi tarihi nazarı itibara alınmamıştır.

İslâm dinini sırf inanç ve ibadetten ibaret sayarak İslâm dininin şümûl ve esaslarını tahdit etmek, hakikatte dine serbesti tanımamak demek olur ki, bu da Anayasa'nın 153. maddesindeki laiklik prensibine aykırıdır. Nitekim yürürlükte bulunan Medeni Kanun'un kaynağı İsviçre'deki Hristiyan VA-UT Kantonu'nun (dine ait kanunlarının) bir ve ikinci madde-

leri aynen şöyledir: “VAUT Kanton Milli Kilisesi, Hıristiyanlık dinini öğretir. VAUT Kanton Kilisesi, üyelerini Hıristiyanlığa hazırlamayı gaye edinmektedir. O bu gayeye manevi vasıtalarla din hürriyeti alanı içerisinde kalarak mukaddes kitabın (İncil’in) ihtiva ettiği Allah kelimelerinden başka bir öğrenme vasıtası bulunmadığını kabul ederek varır.” Artık aradaki mukayese-yi yüksek takdirlerine arz etmekle iktifa ediyoruz. ...

Teklif edilen tasarının hiçbir maddesinde ve hususiyetle bu birinci maddede Kur’an-ı Kerim’e ve Sünneti Peygamberiye’ye yer verilmemesi esasta samimiyetsizliğin ve işi bir temele dayamamanın açık bir ifadesidir. İslâm dinini öğretmek ve Müslümanları İslâm yaşayışına hazırlamak gibi en mühim esaslar, kuruluş gayesine ithal edilmemiştir. Yalnız zahiren Diyanet İşleri’ne bugünün ihtiyaçlarına göre gerekli önemi veriyoruz iddiasıyla, gerek din hürriyeti gerekse dinin laik olduğu kudsi ehemmiyeti, hakiki değer ve mevkiini bahşetmeyerek sırf aldatıcı bir üslup üzere tasarının kaleme alınışı karşısında her Müslümanların tüyleri ürpermektedir.

şeklinde ifade edilmiştir.¹⁴¹ Bireysel olarak yayınlanmış bir incelemede, “dinimizde gaye ahlâk olduğu gibi ‘itikad’ kelimesi de ‘inanç’ kelimesinden daha ziyade alışılmış ve herkes tarafından bilinen ve kullanılan bir kelime bulunduğundan” gerekçesiyle tasarının ilgili hükmünün ilk cümlesinin “İslâm dininin itikad, ibadet ve ahlâka ait esasları ile ilgili işleri yürütmek” şeklinde değiştirilmesi önerisi getirilmiştir.¹⁴² Öte yandan, bu konuya farklı bir bakışa sahip olan Bahri Savcı, 1963 tasarısının Başkanlığa –kendine bağlı on bir daire ve taşra organları yoluyla yerine getireceği– geniş bir görev ve yetki alanı tanıdığı; bu suretle de Mustafa Kemal’in, dini yalnızca “itikad ve ibadet”ler alanını kapayan görüşünden ayrıldığı görüşündedir. Savcı’ya göre, “bu tasarı, Başkanlığa devletin öteki laik organlarının laik çerçeve içinde yerine getirmesi ge-

141 Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri, s. 2.

142 V. Bilimer, Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mütalâa, s. 4 ve 9.

reken kültürel, sosyal, eğitimsel, düşünsel, ahlâksal görevleri vermiştir.”¹⁴³

633 sayılı Kanun’a yönelik olarak, çeşitli milletvekilleri ve hükümetin kanun teklifleri de göz önüne alınarak hazırlanan tasarıda, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın görevleri, “İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek” olarak belirtilmiştir. Kanun tasarısının Meclis’te görüşülmesi sırasında, Geçici Komisyon’un değiştirmiş olduğu bu hüküm yerine, “İslâm dininin itikat ve ibadetleri ile ilgili işleri Anayasa düzeni içinde yürütmek ve yönetmek”¹⁴⁴ şeklindeki Hükümet teklifinin benimsenmesi konusunda önergeler verildi. Adana milletvekili ve Geçici Komisyon sözcüsü Hasan Ak-say bu önergelere katılmamalarının gerekçelerini,

Bu önerge(ler)e ... iştirak etmiyoruz. Birincisi, İslâm dininin itikat ve ibadetleri. Hükümet tasarısında sadece itikat ve ibadetleri denmekte. Halbuki İslâm dini itikat, ibadet ve ahlâk olmak üzere üç ana temel üzerine oturmaktadır. Ahlâk gibi çok mühim bir temel, İslâm dininin üç ana unsurundan birisi dışarıda bırakıldığı için buna iştirak etmiyoruz. Zira bir devlet olarak, hükümet olarak laik bir ahlâkın içerisindeyiz. Halbuki dinî ahlâk, laik ahlâkın dışında, ondan daha ayrı kayıtları ortaya koyan bir ahlâktır. Laik ahlâkta içki içmek başkadır, dinî ahlâkta içki içmek başkadır. Eğer burada ahlâk kelimesini koymayacak olursak, o takdirde bir din adamının içki içmesini veyahut da yani, dinî ahlâkın dışında laik ahlâka göre davranması Diyanet Teşkilâtı bakımından bir suç olmayacaktır. Halbuki teşkilâtın hususiyeti bakımından buraya ahlâk kelimesinin konmasında zaruret vardır.

143 B. Savcı, “Diyanet İşleri Teşkilâtı’nın Gelişmeleri”, s. 95.

144 Komisyon tarafından değiştirilmeden önceki içeriğiyle bu hüküm kamuoyunda da eleştirilere maruz kalmış; “İslâm dininin ahlâki esasları hakkında toplumu aydınlatmak vazifesine yer verilmediğinden ötürü “laiklik din ve vicdan hürriyeti anlayışını” aksettirmekten uzak olduğu” belirtilmiştir. Bkz. K. Nomer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kurulu ve Görevleri Hakkındaki Kanun Tasarısına Dair Düşünceler*, s. 2. Yazarın bu konuda getirmiş olduğu öneri, daha sonradan kanunlaşan metni yansıtmaktadır.

İkincisi, Anayasa düzeni içerisinde olmasını biz tabii olarak karşılıyoruz ve bunu bir haşiv olarak telakki ediyoruz.

...

Sonra bizim getirdiğimiz teklifte, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere, kısmi hükümet tasarısında yoktur. Bu kısım da görevler arasında sayılması lüzumlu olan bir husustur. Bu bakımdan iştirak etmiyoruz.

şeklinde ifade etmiştir.¹⁴⁵ Niğde milletvekili Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'a göre de, Anayasa'da "din ve vicdan hürriyeti kabul edildiğine, ... Diyanet İşleri Başkanlığı genel idare içinde mütalaa edildiğine göre bu müessesenin Anayasa müessesesi olarak bir faaliyeti vardır demektir. Dinî faaliyet demek, hususiyle ahlâk demektir. Dinin bütün kuralları ahlâk esaslarına dayanır. Bu bakımdan Anayasa'ya aykırı değildir."¹⁴⁶ Çanakkale milletvekili Şefik İnan'ın, "Geçen oturumda komisyon sözcüsü bu kürsüden komisyon metnini müdafaa sadedinde, ahlâk esasları kaydının sarahaten burada zikredilmesinin sebebi olarak şunu söyledi: Bir dinî ahlâk vardır, bir de laik ahlâk vardır dedi. Daha başlangıcındayız bu işin. Görüyor musunuz nereye götürecek bizi?"¹⁴⁷ şeklinde ifade bulan görüşleri yönündeki birtakım itirazlara karşın, Komisyon metni aynen kabul edildi.

633 sayılı Kanun'un, incelemekte olduğumuz görevle ilgili hükmü, sonradan Anayasa Mahkemesi'nin iptal ettiği 1982 sayılı Kanun'da da herhangi bir değişikliğe uğratılmamıştır. Böylelikle günümüz mevzuatında da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri, "İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek"tir. Kurumun Başkanı Ali Bardakoğlu'nun ifadesiyle, "Diyanet, bir kamu kurumu olarak dinî bilginin üretilmesinde ve aktarılmasında özel bir role haizdir".¹⁴⁸ 17 Haziran 1987-3 Ocak 1992 dönemi Diyanet İşleri başkanı olan

145 Millet Meclisi Tutanak Dergisi, I, 39 (1965), s. 381-382.

146 A.g.e., s. 580.

147 A.g.e., s. 582.

148 Bkz. A. Bardakoğlu, "Moderate Perception of Islam' and the Turkish Model of the Diyanet: The President's Statement", s. 367.

ve bir süre Diyanet'ten sorumlu devlet bakanlığı görevini yürüten Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu, 2009 yılı bütçesini sunmak amacıyla TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu'nda 4 Kasım 2008 tarihinde yapmış olduğu "Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Gerçekleştirilen Faaliyetler" konulu konuşmada, 1982 Anayasası'nın 136. maddesiyle kurumun görevleri arasına katılmış olan "toplumsal birleşme ve bütünleşmeye katkı sunmak" kategorisini de zikretmektedir.¹⁴⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri bu çalışmada, analitik bir sistematikte ve örgüt birimleri bağlamında da 1 Ocak 2003 tarihli "Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi" esas alınarak, dinî konularda toplumu aydınlatma; ibadetle ilgili hizmetler; din eğitimi; uluslararası faaliyetler; örgütün kendine yönelik faaliyetleri olmak üzere beş alanda irdelenecektir.

Dinî konularda toplumu aydınlatma

Dinî konularda toplumu aydınlatma görevi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk özel kanunu olan 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun gereğince çıkarılan 11 Teşrinisani 1937 tarihli ve 7647 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtı'nın Vazifelerini Gösterir Nizamname'den beri, bir yandan kendisine yöneltilen soruları yanıtlama, öte yandan da yayın faaliyetinde bulunma şeklinde yerine getirilmektedir. Anılan düzenlemenin 2. maddesinin (A) bendi gereğince, "itikadat ve ibadeta müteallik sorulacak mes'elelerin şer'i icablarını bildirmek" ve (E) bendi gereğince, "itikatlara ve ibadetlere ve Medeni Kanun'un neşrinden evvelki zamana aid vasiyet ve miras gibi hususlara dair sorulacak suallere lazım gelen cevapları ya re'sen veya Diyanet İşleri Riyaseti'nden alacakları cevapları vermek"le görevlidir. Öte yandan yayın faaliyetine ilişkin yetkiler Müşavere Heyeti'nde toplanmıştır; düzenlemenin 2. maddesinin (B) bendi gereğince, "İslâm dininin itikadat ve ibadeta müteallik hususlar için reislik tarafından lüzum gösterilecek kitapları yazar ve reislik tarafından havale edilecek eser-

149 Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, s. 9 ve 14-15.

leri tedkik eder.” Müşavere Heyeti’nin bir karar organı olup, asli işlevi diğer görev alanlarında olduğu gibi gerek dine ilişkin soruları yanıtlama gerek yayın faaliyetinde bulunmaya yönelik olarak Başkanlığın siyasasını saptamamasına karşılık bu görevler başkanlığın diğer ilgili organlarınca yürütülmüştür.

5634 sayılı Kanun’un yürürlüğe girdiği 1950 yılına dek yayın işleri Zat İşleri Müdürlüğü tarafından yürütülmekteyken, bu düzenlemeyle bir “Yayın Müdürlüğü” kuruldu (madde 1). Bu alana ilişkin olarak bir de 2 Temmuz 1951 tarihinde kabul edilen ve 9 Temmuz 1951 tarihli *Resmî Gazete*’de yayınlanarak yürürlüğe giren 5806 sayılı Dinî Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanun’la¹⁵⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı bütçelerine “dini yayınlar döner sermayesi” konuldu. Ancak, anılan Kanun’da döner sermayenin ayrı örgüt ve kadroları saptanmamış, “kendilerine ek görev olarak döner sermaye saymanlığı veya memurlukları verilen maaşlı veya ücretli memur ve müstahdemler” (madde 4) tarafından yürütülmesi öngörülmüş; uygulama esasları da Maliye Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanarak Bakanlar Kurulu’nca yürürlüğe konacak bir idari genel düzenleyici işletmeye bırakılmıştı (madde 5). Öngörülen düzenlemenin yürürlüğe konulması 15 Kasım 1951 tarihli ve 13934 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı’yla kararlaştırılarak 22 Aralık 1951 tarih ve 7989 sayılı *Resmî Gazete*’de yayınlandı.¹⁵¹

633 sayılı Kanun’da din konusunda toplumu aydınlatma görevinin, Din İşleri Yüksek Kurulu ile müftülüklere ve Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi’ne bağlı her iki Müdürlüğe verildiği görülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın en yüksek karar ve danışma organı olduğu belirtilen Din İşleri Yüksek Kurulu, hem din ile ilgili soruların cevaplarını hazırlamak (m. 5/c), din hususunda toplumu ve yurtdışındaki yurttaşlarımızı aydınlatmak amacı ile ilgili çalışmaların programlarını tespit etmek (m. 5/h); hem de dinî eserler telif ve ter-

150 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1951) 32, s. 1808-1809; *Resmî Gazete*, 9 Temmuz 1951-7853.

151 Dinî Yayınlar Döner Sermayesi Yönetmeliği’ni Yürürlüğe Koyan Bakanlar Kurulu Kararı, *Düstur*, III (1952) 33, s. 127.

cüme etmek, Başkanlıkça yayınlanması istenen telif ve tercüme eserlerin yayımına karar vermek, tetkiki istenen eserler hakkında mütalaa bildirmek (m. 5/b), yurt içindeki ve yurtdışındaki din ile ilgili yayınları izlemek, gereğine karar vermek ve karşı yayınlarla bilimsel mücadele esaslarını hazırlamak (m. 5/c) ile görevlidir. Bu karar alma organı karşısında bir yürütme organı olan Olgunlaştırma Müdürlüğü'nün konumuz bağlamındaki görevi de, ibadethanelerin içinde ve dışında toplumu din konusunda aydınlatmak için gerekli işleri yapmak, bu projeye teknik araç ve imkânlardan faydalanmaktır (m.7/b). Aynı şekilde Derleme ve Yayım Müdürlüğü de, Başkanlığın her çeşit yayın işlerini yürütmekle yükümlüdür (m. 8/a).

633 sayılı Kanun'da Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünün düzenlenmiş olduğu 2. maddeyi 1982 sayılı Kanun değiştirmesi, ancak bu Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesinden sonraki evrede hukuk alemine getirilen Yürütme ve İdare işlemleri sonucunda varılan bugünkü mevzuatta din konularında toplumu aydınlatma görevinin bir taraftan Din İşleri Yüksek Kurulu ve müftülükler,¹⁵² öte yandan Din Hizmetleri Dairesi'ne bağlı İrşat Hizmetleri Şubesi ve Dinî Yayınlar Dairesi tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Bu konuyla ilgili mevzuattaki en son genel düzenleyici işlemler, her ikisi de 1990 yılı içinde yürürlüğe girmiş olan Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Yayınlar Döner Sermaye İşletmesi Yönetmeliği¹⁵³ ve Diyanet İşle-

---

152 Diyanet İşleri Başkanı Dr. Tayyar Altıkulaç imza, 5 Aralık 1985 tarih, k/122-04/2140 sayı ve 44 nolu Genelge'de (bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Genelgele-ri*, Ankara, 1986, s. 16-17)'de, bu genelgeyi yürürlükten kaldıran Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu imza, 27 Temmuz 1989 tarih, 10/166/971 sayı ve 59 nolu Genelge'de (bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı*, Ankara, 1989, G-69/1 ve 2) de "633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 16. maddesi gereğince, müftülükler bulundukları bölgelerde (il ve ilçelerde) Diyanet İşleri Başkanlığı'nı temsil ederler. Diyanet İşleri Başkanlığı Taşra Teşkilatı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 8/5 maddesi uyarınca, yurttaşlarımızın din ile ilgili yazılı ve sözlü sorularını cevaplandırmak, müftülerin görevlerindendir. (...) İlçe müftülüklerince çözölemeyen meseleler, önce il müftülüklerinden sorulacak; il müftülüklerince de cevaplandırılmayan sorular, Başkanlığa gönderilecektir" ifadesi yer almıştır.

153 *Resmî Gazete*, 7 Ağustos 1990-20598, s. 2-10. Bu yönetmeliğin yayınlanmasıyla, 1 Eylül 1966 tarih ve 12389 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmış olan "Diya-

ri Başkanlığı Yayın Yönetmeliği'dir.¹⁵⁴ Bunlardan ilkinin, Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Yayınlar Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü'nce yürütülen dinî yayın işleriyle ilgili her türlü idari ve mali esasları düzenlemek; diğerinin de, din konusunda toplumu aydınlatmak, din tefekkürü geliştirmek, dinî ve milli birlik ve beraberliği temin etmek üzere Bakanlıkça yapılacak yazılı, sesli ve görüntülü yayınların hazırlanması, incelenmesi, değerlendirilmesi ve basılması ile ilgili esas ve usulleri belirlemek amacıyla çıkarıldığı 1. maddelerinde belirtilmektedir.

633 sayılı Kanun'da Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünün düzenlenmiş olduğu 2. maddeyi değiştiren 1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ve yerine bir yasa işlemleri yapılmamasıyla, Başkanlığın yapısındaki birimler bakımından da bir boşluk oluşmuştur.

633 sayılı Kanun ile getirilmiş yeni bir kurum olan "Din Şurası" da Kanun'un İkinci Bölümü'nde, "özlük işleri" kapsamında düzenlenmek ve Kanun'un metninde kararlarının "istişari mahiyette" olmasından öte hiçbir hüküm bulunmamakla birlikte, bu hususta gerek 1970 tarihli gerek bunu yürürlükten kaldıran 1993 tarihli Din Şurası Tüzüğü¹⁵⁵ birtakım ipuçları vermektedir. İlkinin 15. maddesinde Şura'nın, "Din Konusunda Toplum Ay-dınlatma Komisyonu", "Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Komisyonu", "İdari İşler Komisyonu", "Dinî Yayınlar Komisyonu" adlı komisyonlar halinde çalışacağını belirtmesi çerçevesinde, Diyanet İşleri Başkanı'nın yönetiminde bilim-

---

net İşleri Başkanlığı Dinî Yayınlar Döner Sermaye İşletmesi Yönetmeliği", değişiklikleriyle birlikte yürürlükten kaldırılmıştır (m. 44).

154 *Resmî Gazete*, 19 Ağustos 1990-20610, s. 4-10. Bu yönetmeliğin yayınlanmasıyla, 13 Şubat 1980 tarih ve 16899 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanmış olan "Diyanet İşleri Başkanlığı Yayın Yönetmeliği", değişiklikleriyle birlikte yürürlükten kaldırılmıştır (m. 38).

155 30 Aralık 1970 tarih ve 7/1789 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulan ilk düzenleyici işlem için bkz. *Düştur*, V (1971) 10, s. 480; *Resmî Gazete*, 31.1.1971-13740. Bu düzenlemeyi yürürlükten kaldıran işlem olan Bakanlar Kurulu'nun 16 Şubat 1993 tarih ve 93/4257 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi 30 Nisan 1993 tarih ve 93/4257 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi 30 Nisan 1993 tarih ve 21567 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanmıştır. Bu bağlamda düzenlenmiş 3. Din Şurası ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Kâzım Güleçyüz, "Garip bir şura", *Yeni Asya*, 25 Eylül 2004.

sel yeterliliği ve dinî hizmetiyle tanınmış olan bilim ve din adamlarından kurulu bu şuranın anılan konularda hizmetin yürütülmesine ilişkin tavsiye kararları aldığı söylenebilir. Halen yürürlükte olan 1993 tarihli Din Şurası Tüzüğü'nün aynı düzenlemeye tekabül eden 8. maddesinde de Şura'nın çalışmalarını, oluşturacağı "Dinî Konularda Toplumunu Aydınlatma", "Din Hizmetleri Geliştirme" ve "Dinî Yayınlar" komisyonlarıyla yürütüleceği öngörülmektedir. 17 Ağustos 1998 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan "Din Şurası Tüzüğünde Değişiklik yapılmasına dair Tüzük" ile bazı maddelerinde değişiklikler yapılmış olan Din Şurası Tüzüğü'nün halen yürürlükte olan 8. maddesi gereği, "Din Şurası, çalışmalarını oluşturulacak komisyonlarla yürütür." Komisyonlar, Diyanet İşleri Başkanının veya Şura'ya katılan üyelerinin dörtte birinin yazılı önerisi ve Şura'nın kararıyla kurulur.

Halen Diyanet kurumunun hukuki düzenlemesi olarak kabul edilmekte olduğu anlaşılan Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin "Başkanlığın Görevleri" başlıklı 6. maddesinde sayılanlardan aşağıda belirtilenler genel bir ifadeyle "dinî konularda toplumu aydınlatma" olarak gruplanabilir:

b) Her çeşit vasıttan yararlanarak ve gerektiğinde diğer kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak toplumu dinî konularda aydınlatmak,

d) Dinî soruları cevaplandırmak ve dinî konularda mütalaa vermek,

e) Dinî konularda inceleme ve araştırmalar yapmak veya yaptırmak,

k) Dinî konularda basılı,¹⁵⁶ sesli ve görüntülü yayınlar yapmak veya yaptırmak; radyo ve televizyon programları hazırlamak, bu konularda Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu ve diğer basın yayın kuruluşları ile işbirliği yapmak,

m) Dinî yayınlar döner sermayesini maksadına uygun olarak yönetmek.

---

156 İlgili düzenleme için bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayın Yönetmeliği, *Resmî Gazete* 19 Ağustos 1990-20610. Kurumun bu göreviyle ilgili bir değerlendirme için bkz. M. Bulut, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayın Faaliyetleri", s. 61-72.

Başkanlığın en yüksek karar ve danışma organı olan Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı anılan görevleri yürütmekte olan başlıca birim olup, Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulunun Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik madde 4 gereğince görevleri şunlardır:

a) Dinî konularda inceleme ve araştırmalar yapmak, yaptırmak ve sonuçlarını değerlendirerek Başkanlık Makamına sunmak,

b) Başkanlığın kısa ve uzun vadeli ana hizmet politikasını ve çalışma esaslarını tespit etmek, bu konuda ilgili birimlerce hazırlanan teklifleri inceleyip görüş bildirmek,

c) Başkanlıkça ihtiyaç duyulan dinî eserleri, Dinî Yayınlar Dairesi ile işbirliği yaparak telif ve tercüme etmek ve ettirmek; vaaz ve hutbe örnekleri hazırlamak,

d) Başkanlıkça yayımlanması istenen basılı, sesli ve görüntülü eserleri inceleyerek yayımlanıp yayımlanmayacağına karar vermek, (Başkan tarafından verilen süre içinde karara bağlanamayan eserlerin yayımı için Kurul kararı aranmaz.)

e) Tetkiki istenen basılı, sesli ve görüntülü eserler hakkında mütalaa vermek,

f) Dinî soruları cevaplandırmak,

g) Yurtiçindeki ve yurtdışındaki dinî, ilmi faaliyetleri, neşriyatı ve dinî propaganda mahiyetindeki çalışmalarını takip etmek, ettirmek ve bunları değerlendirerek sonucunu Başkanlık Makamına sunmak,

h) Başkanlık teşkilatının çalışmaları için gerekli olan ve ilgili birimlerce hazırlanan kanun tasarısı, tüzük, yönetmelik, plan ve programlar gibi metinlerden Başkanlıkça gerekli görülenleri inceleyerek görüş bildirmek,

i) Başkanlığın web sitesinde yer alması istenilen bilgi ve belgelerin yüklenmesine karar vermek,

j) Din Şûrası ile ilgili hazırlık çalışmalarını yapmak, şûraya sunulacak raporları ve Başkanlık görüşünü hazırlamak; şûra kararlarını Başkana sunmak,

k) Başkan tarafından havale edilen diğer konuları tetkik etmek ve mütalaa vermek.

Diyanet kurumunun en yüksek karar ve danışma organı tarafından yürütülen bu faaliyetle Türkiye Cumhuriyeti'nin İslâm diniyle ilgili resmî anlayışının şekillendirildiği görülmektedir. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi profesörlerinden Erkan Yar'ın ifadesiyle, "... Diyanet İşleri Başkanlığı teorik ve pratik olmak üzere iki görev üstlenmiştir; bir taraftan İslâm'ın itikat, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işlerin gereklerini yerine getirmek ve diğer taraftan da din konusunda toplumu aydınlatmak. Din konusunda toplumu aydınlatma görevi, dini anlamaya ve *anladığı şekliyle dini topluma anlatmaya* dayanır. Bu nedenle *diyanet bir din anlayışı geliştirmekte (içtihat), bu anlayışa uygun olarak halkı aydınlatmakta (tebliğ) ve din hizmetlerini yerine getirmektedir*"¹⁵⁷ (vurgular bana ait-İG). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın geliştirdiği İslâm anlayışı kurumu birbirinden çok farklı görüşlere sahip kimi grupların eleştirel hedefi haline getirmektedir.

İbadetle ilgili hizmetler

Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin "Başkanlığın Görevleri" başlıklı 6. maddesinde sayılanlardan aşağıda belirtilenler genel bir ifadeyle "din hizmetleri" olarak gruplanabilir:

- a) İslâm Dininin itikat, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işlerini yürütmek,
- c) Cami ve mescitlerin ibadete açılış izinlerini vermek ve hakiki veya hükmi şahısların mülkiyetinde bulunan bütün cami ve mescitleri yönetmek,
- f) Mushafların hüsnü hattını muhafaza etmek ve doğru basılmasını, sesli ve görüntülü yayınlarda doğru okunmasını sağlamak,
- h) Namaz vakitlerinin ve dinî günlerin tespit ve ilanını sağlamak,¹⁵⁸

¹⁵⁷ E. Yar, *Dinin Siyasallaşması ve Dinsel Bürokrasi*, s. 43 vd.

¹⁵⁸ Bu görevlerle ilgili olarak bkz. A. Özdemir-K. Frank, *Visible Islam in Modern Turkey*, s. 80-81, 111, s. 146.

j) Hac ve umre ibadetlerinin dinî esaslara uygun olarak, sağlık ve güvenlik şartları içinde yapılmasını sağlamak ve gerektiğinde bu konularda diğer kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmak.

Bunlardan, kurum ilk yapılandırıldığında Müessesat-ı Diniye Müdüriyeti ya da daha sonraki adıyla Dinî Müesseseler Müdürlüğü tarafından yürütülen “cami ve mescitlerin idaresi” görevi 1931-1950 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne verilmiştir.¹⁵⁹ Bu dönem içinde Başkanlığın bu çerçevedeki din hizmetleriyle ilgili görevleri “mushafların incelenmesi”nden ibarettir. 1927’de Tedkik-i Mesahif Heyeti Reisliği olarak kurulan ve 1929’dan itibaren Mushaflar Tedkik Hey’eti Reisliği adını alan birimin 1937 tarihli Nizamname’nin 6. maddesi gereğince görevi, “bütün matbaalarda tab’edilecek mushafların her türlü sehiv ve hatadan salim olmasını temin için her noktadan icab eden tashihlerini yap(mak) ve basıldıktan sonra sehiv ve hasatadan salim olduğunu resmî mühürle tasdik (etmektir).” Heyetin dar anlamıyla hizmetten öte, bir kolluk görevini de yerine getirmekle yükümlü olduğu, aynı maddenin ikinci fıkrasında ifade edilen, “tashihlerden geçmeksizin bastırılacak musaflarla cüzleri için Diyanet İşleri Reisliği’ne malûmat verir” hükmüyle daha da belirginlik kazanmaktadır.

Cami ve mescitlerin yönetiminin 5634 sayılı Kanun’la yeniden Diyanet İşleri Başkanlığı’na verilmesiyle bu görevi, aynı Kanun’la kurulmuş olan Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü yürütmeye başladı ve varlığıyla işlevini 633 sayılı Kanun’un kabul edildiği 1965 yılına dek sürdürdü.

Kurumun ibadet yerlerini yönetmesi ve mushafların doğru basılmasını sağlaması görevleri 633 sayılı Kanun’da da düzenlenmiştir. Başkanlığa bağlı birimler arasında bu Kanun’la getirilen işbölüşümü gereği, bunlardan ilkinin yürütülmesiyle Do-

159 İsmail Kara, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yetki ve sorumluluklarını tayin eden ilk iki fıkra da kastedilenin esas itibarıyla yalnızca camileri idare etmekle sınırlı olduğunu belirtip; ilk Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi’nin, “vazifemiz imamların, hatiplerin azl ü nasbıdır (görevden alınması ve tayinidir). Dinî meseleler (meseleler) ile de iştigal ederiz” şeklindeki ifadelerine atıfta bulunmaktadır. Bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 66-68.

natım Müdürlüğü; diğeriyle ise Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde yer alan Derleme ve Yayın Müdürlüğü yükümlüdür.

Kanun Tasarısı'nın Meclis'te görüşülmesi sırasında pek bir tartışmaya yol açmayan Donatım Müdürlüğü cami, mescit ve müftülüklerle din hizmetinde kullanılan bilumum yerlerin ve buralardaki eşya ve demirbaşların bakımı ve korunması ile ilgili her türlü işleri düzenlemek (madde 14/a); hizmetle ilgili dilek ve şikâyetleri karşılamak, özel ve tüzel kişilerce yaptırılması istenecek cami ve mescitlerin yer ve şekilleri hakkında istişari bilgiler vermek ve yardımda bulunmak (madde 14/c); mazbut ve mülhak vakıflarda bulunan cami ve mescitlerdeki teberrukat eşyasının tespiti, numaralanması, değerlendirilmesi, korunması, yerlerinin değiştirilmesi, satışı ve satıştan elde edilecek paraların benzeri hizmetlere tahsisi, cetvellerin yapılması, muhasebesi, denetlenmesi ve sair hususları Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce hazırlanacak bir yönetmeliğe göre düzenlemek (madde 14/f7) ile görevlidir. Donatım Müdürlüğü'ne ilişkin düzenleme bağlamında, 1893 ve 1982 sayılı kanunlarla herhangi bir değişiklik getirilmemiştir. Diyanet kurumunun halen mevcut teşkilat yapısında Donatım Müdürlüğü yer almamaktadır. 24 Mayıs 1885 tarih ve 18763 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmış olan Camilerin Bakım Onarım Temizlik Ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği halen yürürlüktedir.

28 Şubat sürecinin etkisiyle 4379 sayılı ve 31 Temmuz 1998 tarihli Kanun¹⁶⁰ ile 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 35. maddesi değiştirilerek, "Cami ve mescitler Diyanet İşleri Başkanlığı'nın izni ile ibadete açılır ve Başkanlıkça yönetilir. Hakiki ve hükmi şahıslar tarafından yaptırıldığı halde izinli veya izinsiz olarak ibadete açılmış cami ve mescitlerin yönetimi üç ay içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nca buralara imkânlar nisbetinde kadro tahsis edilir. Kadro tahsis edilinceye kadar buralarda görev yapanların mesleki ehliyetleri ile ilgili esas ve usuller yönetmelikle düzenlenir" hük-

160 Bkz. *Resmî Gazete*, sayı 23421, 2 Ağustos 1998, s. 6.

mü getirildi.¹⁶¹ “Diyanet İşleri Başkanlığı’na Yönetimi Devredilen Cami Ve Mescitlerde Görev Yapanların Mesleki Ehliyetlerinin Tespitine Dair Yönetmelik” ise 4 Aralık 1998 tarihli ve 23543 sayılı *Resmî Gazete*’de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Ayrıca İmar Kanunu’na 4380 sayılı ve 31 Temmuz 1998 tarihli Kanun’la¹⁶² eklenen, “Ek Madde 2. İmar planlarının tanziminde, planlanan beldenin ve bölgenin ihtiyaçları göz önünde tutularak lüzumlu cami yerleri ayrılır. İl, ilçe ve kasabalarda müftünün izni alınmak ve imar mevzuatına uygun olmak şartıyla cami yapılabilir. Cami yeri, imar mevzuatına aykırı olarak başka maksatlara tahsis edilemez” şeklindeki bir maddeyle ilk kez imar planlarının cami yerleri göz önüne alınarak hazırlanması mevzuata girdi.

2008 sonu itibariyle ibadetle ilgili hizmetleri Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi’nin 29. maddesi gereği yapılandırılmış olan Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı bünyesinde yer alan İrşat Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü, Din Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü ve Vakit Hesaplama Şubesi Müdürlüğü yürütmektedir:

- * Camilerde ve cami dışında her türlü teknik araç ve gereçler ile radyo ve televizyonlardan yararlanarak, vaaz, konferans ve benzeri usullerle toplumu dinî konularda aydınlatmak,
- * TRT ve diğer televizyon kuruluşları ile işbirliği yaparak dinî gün ve gecelerde mevlid programları düzenlemek,
- * Camilerin yönetiminin devralınması, yönetimi ve ibadet hizmetlerini yürütmek,

---

161 Bu düzenlemenin uygulanması ile ilgili olarak kurumun giriştiği hukuki muamelelere ilişkin, Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoglu’nun da görüşlerini içeren bir haber için bkz. “Diyanet 10 bin caminin peşinde”, *Zaman*, 6 Kasım 2005, s. 2. Belediyeye ait bir otobüsün seyyar mescit haline getirilmesi eylemiyle ilgili olarak görülen bir davada, ibadet yeri açmayla ilgili olarak yalnızca Diyanet İşleri Başkanlığı’nın görevli olduğuna dair 26 Nisan 2007 tarihli bir Danıştay kararı için bkz. Danıştay Birinci Daire, E. 2007/327, K. 2007/508; *Danıştay Dergisi*, 37 (2007) 116, s. 8-9.

162 Bkz. *Resmî Gazete*, sayı 23421, 2 Ağustos 1998, s. 6. İmar Kanunu’ndaki bu değişiklik doğrultusunda yönetmelikte yapılan ve dinî yapıları da “sosyal ve kültürel yapılar” arasına dahil ederek alan ile hacim büyüklüklerini belirleyen değişiklikler için bkz. *Resmî Gazete*, sayı 23479, 30 Eylül 1998, s. 2.

- * Kurban hizmetlerini yürütmek,
- * Namaz ve oruç vakitleri ile dinî günlerin ve kamerî ay başlarının tespit ve ilanını sağlamak ve bu konularda ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmak,
- * İhtida işlemlerinin yürütülmesini sağlamak.¹⁶³

Anılan Yönerge'nin 31. maddesi gereği, "Camilerin ibadete açılışı, yönetiminin devralınması, yönetimi ve ibadet hizmetleri ile ilgili iş ve işlemleri yapmak" ile Din Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü görevlidir. Camilerin Bakım Onarım Temizlik Ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği 24 Mayıs 1985 tarihli ve 18763 sayılı *Resmî Gazete*'de; Diyanet İşleri Başkanlığı'nca İdare Olunan Cami Ve Mescitlerdeki Teberrukat Eşyası Hakkında Yönetmelik ise 6 Kasım 1999 tarihli ve 23868 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

Kurban hizmetleri ile ilgili iş ve işlemleri yapmak, 24.10.2001 tarihli ve 3214 sayılı Kurban Hizmetlerinin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine Dair Bakanlar Kurulu Kararı gereği kuruma verilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 31/b maddesi gereği bu faaliyet Din Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü'nün görevleri arasındadır. Kurban Hizmetlerinin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine Dair Yönetmelik 18 Ağustos 2002 tarihli ve 24850 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. 20 Eylül 2005 tarih ve 25942 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan değişiklik gereği, kurban hizmetlerine, kurban satış ve kurban kesilmesi için tesis edilecek satış ve kesim yerlerinin belirlenmesine, kurban kesmek isteyenlerin bu yerlerde kurbanlarını bizzat kesmeleri veya vekâlet yoluyla kestirmelerine ve kesim yapacak kişilerin eğitilmesine dair usul ve esaslar Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Türkiye Diyanet Vakfı ile işbirliği yapılarak yürütülür.

633 sayılı Kanun'un 8/c maddesi gereği, Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde yer alan Derleme ve Yayın Müdürlüğü'nün alanına katılan ve İstan-

163 Bu faaliyetle ilgili istatistikler için bkz. http://www.diyanet.gov.tr/turkish/tanitim/istatistiksel_tablolar/5_din_hizmetleri/cesitli_ozelliklerine_gore_ihtida_edenler.xls

bul'daki Uzmanlar Kurulu aracılığıyla yerine getirileceği hükme bağlanan “mushafların doğru basılmasını sağlamak” görevine ilişkin düzenleme,¹⁶⁴ 1982 sayılı Kanun'la değiştirilmiş hükümler arasında yer alır. Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi'nin, anılan Kanun'la Dinî Hizmetler ve Olgunlaştırmak olmak üzere iki ayrı daire haline getirilmesi sonucu bu görev, Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde kurulmuş olan Mushafları İnceleme Kurulu'na verilmiştir. Kanun'un 8/D maddesi gereği bir Başkan ile 9 üyeden teşekkül eden bu kurul Türkiye'de bastırılacak mushaf ve cüzlerinin, mealli mushafların, her ne suretle olursa olsun mushaf metinlerinin doğru olarak basılmasını sağlamak ve kontrol etmek; yurtdışından ithal olunacak veya yurtdışında bastırılacak mushaf ve cüzlerinin yurda sokulup sokulamayacağına karar vermek; Başkanlıkça verilecek diğer işleri yapmakla görevlidir.

1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi'nin kararıyla iptal edilmesi ve iptal hükmünün anılan kararın *Resmî Gazete*'de yayınlandığı tarihten bir yıl sonrası olan 11 Mayıs 1981'de yürürlüğe girmesiyle Başkanlığın “mushafların doğru basılmasını sağlamak” görevi de “düzenlemesiz” kaldı. Görevlere ilişkin olarak kanunla düzenlenmiş olan hükümler ancak ve ancak yine bir kanunla düzenlenebileceğinden, mahkeme tarafından tanınan bir yıl içinde yeni bir kanunla herhangi bir düzenleme getirilmediğinden ve ilgili iddiaların aksine değişikliğe uğramış Kanun'un özgün metninin yeniden devreye girmesi bu bölümün ilk alt başlığında belirtilen gerekçelerle olanaksız olduğundan, gerek örgüt birimlerini belirleyen 2. maddede gerek görevleri düzenleyen çeşitli maddelerde yapılmış değişiklikler sonucu günümüz mevzuatında Başkanlığın “mushafların doğru basılmasını sağlamak” görevi de yok hükmündedir.

Bu arada, henüz 1982 sayılı Kanun'a yönelik yasama süreci sürerken Yürütme organının, anılan Kanun'la getirilmek istenen hükümleri öngörerek bir Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle

---

164 633 sayılı Kanun çerçevesinde çıkartılan “Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme Kurulu Yönetmeliği”, 24 Ağustos 1967 tarihli *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

düzenleme getirmesi, hiçbir hukuk tekniğiyle bağdaştırılamayacak bir olgu yaratmıştır. Bu bağlamda örgüt yapısının idari düzenleyici işlemlerle kurulması kabul edilse dahi, görevlere ilişkin bir yasama işlemi olmaksızın birtakım birimlerin ihdas edilmesinin hukuki olanaksızlığı ortadadır. Bu koşullar altında, yukarıda belirtilen 24 Şubat 1978 tarihli ve 7/14646 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yapılandırılmış Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı da, aynı durumdaki diğer birimler gibi hukuksal dayanaktan yoksun, fiili bir birimden ibarettir. Bu hukuka aykırı yapılanma, daha sonraki düzenlemelerle de sürdürülmüştür.

Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı, Başkanlık merkez örgütündeki birimlerden biri olarak mevzuattaki varlığını korumaktadır. Anılan düzenlemelerin dayanağını 3046 sayılı Kanun oluşturmakla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın günümüz mevzuatındaki yapısı da hukuka aykırılığını sürdürmektedir. Örgütlenmenin bir Kanun'a dayanması somut olayımız bakımından yeterli değildir; zira, örgütün görevlerinin belirlendiği Kanun'un bazı maddeleri Anayasa Mahkemesi kararıyla iptal edilmiş ve halen de bu konuda bir yasama işlemi gerçekleştirilmemiş olduğundan, bu maddelerde düzenlenmiş hükümler de hâlâ yok hükmündedir. Görevlere ilişkin düzenlemenin bir Yürütme işlemiyle yapılmış olması hukuka aykırı durumu hiçbir şekilde ortadan kaldırmaz. Gerek 11 Mart 1980 tarihli ve 16926 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği, gerek daha sonraki tarihli Yönerge adı taşımakla birlikte yönetmelik hükmünde olan adsız düzenleyici işlemler, daha önce çeşitli vesilelerle ifade edildiği üzere, "konu bakımından yetkisiz" bir organ tarafından "yetki gasbı"nda bulunularak yürütülmek üzere çıkarılmış idari işlemlerden ibarettir.

Benzer şekilde, gerek 1982 sayılı Kanun'la gerek halen yürürlükteki Yönergenin 6/h maddesiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilen görevler arasında sayılan "namaz vakitlerinin ve dinî günlerin doğru olarak hesaplanmasını sağlamak" görevi 633 sayılı Kanun'un hiçbir maddesiyle özel olarak hükme bağ-

lanmamıştır. Bu görevin, doğası gereği, inceleme konusu İdar'e'nin görev alanına girdiği aşıkârdır ancak bu durum 1982 sayılı Kanun'la getirilen değişiklikler üzerine, hukuken sakat olarak inşa edilen bir alanın varlığını ortadan kaldırmaz. Halen bu görevler yürürlükteki Yönergenin 32. maddesiyle düzenlenmiş Vakit Hesaplama Şubesi Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

“Hac ve umre ibadetlerinin dinî esaslara uygun olarak, sağlık ve güvenlik şartları içinde yapılmasını sağlamak ve gerektiğinde bu konularda diğer kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmak” görevi de Diyanet kurumunun din hizmetleri kapsamında değerlendirilebilir. Daha önce de belirtildiği üzere, Türkiye’den Hac’a gideceklere ilk kez 1947’de döviz tahsis edilmişti.¹⁶⁵ “Hac maksadiyle Suudi Arabistan’a gidecek vatandaşlarımızın bu seyahatlerinde karşılaşacakları müşkülli önlemek ve mevzuatımızdaki hükümleri bir araya toplayarak kolaylık temin etmek üzere ilgili Vekâletler temsilcilerinden müteşekkil komisyonca hazırlanan... esasların yürürlüğe konulması”nın İcra Vekili Heyeti tarafından 6 Nisan 1953 tarihinde 4/531 sayılı kararıyla hükme bağlanmasıyla devlet, hac faaliyetlerine de el attı.¹⁶⁶ Anılan Esaslar’da pasaport itasına ait işlemler, seyahat işlerine ve araçlarına ait hükümler, vefat halinde yapılacak işler ve sağlık işleri düzenlenmişti.

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünde hac işleriyle örgütlenmiş ilk birim olarak Hac İşleri Müdürlüğü, 10 Aralık 1976 tarih ve 7/12998 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi’yle¹⁶⁷ Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı bünyesinde kuruldu. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bir görevi olarak hac işleri ilk kez 1982 sayılı Kanun’la yasal düzenlemeye kavuştu. Ancak anılan Kanun’un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesiyle bu görev de yasal dayanaktan yoksun

---

165 Bu konuda bkz. *supra* dn. 70 ve bağlı olduğu metin.

166 Hac Maksadiyle Suudi Arabistan’a Gidecek Olanların Seyahatlerine Mûteallik Esaslar, *Resmî Gazete*, 25 Haziran 1953-8441, 6529-6531.

167 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 25 Ocak 1977 gün ve 15830 sayılı *Resmî Gazete*’de yayınlanmıştır.

bir hal aldı. Ancak hukuka aykırı uygulamanın yürütülmesi bu görev bakımından da sürdürüldü.¹⁶⁸

1979 tarihinde, Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Karar'la¹⁶⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı hac seyahatleri düzenlemeyi üstlendi ve hac mevsiminde, Diyanet İşleri Başkanlığı dışındaki gerçek ve tüzel kişi, kuruluş, şirket ve acentelerin hac seferleri düzenleyemeyeceklerini hükme bağladı (m. 3) ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafın-

168 12 Eylül 1980 hareketini izleyen günlerde çıkarılan Hac Amacıyla Yurtdışına Çıkacakların Çıkış İşlemleriyle İlgili 20 No'lu Milli Güvenlik Konseyi Bildirisi, 1980 yılı hac mevsiminde hacca gitmek amacıyla, süresi içinde müracaat etmiş bulunan vatandaşların hac görevlerini aksaksız yerine getirmeleri için gerekli tedbirlerin alındığını bildirmekteydi. Anılan belge için bkz. *Düstur*, V (1980) 19; *Resmî Gazete*, 20 Eylül 1979-17111.

169 Anılan Karar'ın yürürlüğe konulması hakkında 26 Nisan 1979 tarih ve 7/17439 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. *Düstur*, V (1979) 18; *Resmî Gazete*, 12 Mayıs 1979-16635. Bu Karar'ın 4. maddesinin birinci ve üçüncü fıkraları ile 7. maddesi ve geçici maddesinin son fıkrasını değiştiren karar yürürlüğe koyan 12 Haziran 1980 tarih ve 8/17018 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. *Düstur*, V (1980) 19, s. 242-243; dört ek geçici madde ekleyen karar yürürlüğe koyan 24 Temmuz 1980 tarih ve 8/1319 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. *Düstur*, V (1980) 19, s. 248-249; Ek madde eklenmesine dair karar yürürlüğe koyan 11 Nisan 1983 tarih ve 83/6340 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. *Düstur*, V (1980) 19; 11 Nisan 1983 tarih ve 83/6340 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile eklenen Ek Maddelerden 1 ve 2. maddelerin değiştirilmesi ve 3. maddenin yürürlükten kaldırılması hakkında karar yürürlüğe koyan 11 Nisan 1983 tarih ve 83/6340 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. *Resmî Gazete*, 7 Mart 1984-18334, s. 3. 11 Nisan 1983 tarih ve 83/6340 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile eklenen Ek Madde 4, 17 Ocak 1985 tarih ve 85/8985 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlükten kaldırılmıştır. Bu karar metni için bkz. *Resmî Gazete*, 24 Ocak 1985-18645, s. 2. Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Karar 16 Kasım 1988 tarihli ve 88/13495 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile değiştirildi. Bu değişiklikle getirilen yeni düzenlemelerin başlıcaları, hac mevsiminde Diyanet İşleri Başkanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetim ve gözetimi altında Hac Komisyonu'nun uygun gördüğü (A) grubu seyahat acenteleri dışındaki gerçek ve tüzel kişi kuruluş, şirket ve acentelerin hac seferi düzenleyememesi kuralı; özel otomobillerle hac seyahatinin yasaklanması ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hac işleriyle ilgili çalışmalarında Türkiye Diyanet Vakfı'yla işbirliği yaparak hac seferleriyle ilgili çalışmaların paraya ilişkin her çeşit işlemlerinin Vakıf'ca yürütüleceği ilkesidir. Kararın metni için bkz. *Resmî Gazete*, 21 Aralık 1988-20026, s. 16. Bu kararın bir sonucu olarak çıkarılan Seyahat Acentelerinin Hac Seferi Düzenlemelerine Dair Esasları Belirleyen Yönetmelik, 17 Ocak 1989 gün ve 20052 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girdi.

dan, hac seyahatiyle ilgili işlerin yürütülmesine ilişkin esasları gösteren bir de yönetmelik¹⁷⁰ çıkarıldı. Haziran 1980,¹⁷¹ Eylül 1980,¹⁷² 1981¹⁷³ ve 1982¹⁷⁴ yıllarında değişikliklere uğrayan bu yönetmelik 1984'e dek hac seyahatleriyle ilgili mevzuatı oluşturdu.

30 Mart 1984'te çıkarılan bir yönetmelik¹⁷⁵ ile 29 Mayıs 1979 gün ve 16650 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmış olan Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmelik ek ve tadilleriyle birlikte yürürlükten kaldırıldı ve bu alan yeniden düzenlendi. Böylelikle, umre seyahati ile ilgili düzenlemeler ilk kez Türk hukuk mevzuatına sokulmuş olmaktaydı.

Hac ve Umre Seyahatleri ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine Dair Bakanlar Kurulu Kararı 18 Mayıs 2000 tarih ve 24053 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe konuldu. 2008 sonu itibarıyla hac ve umreyle ilgili faaliyetler, Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesinin 39. maddesi gereği Hac Dairesi Başkanlığı tarafından yürütülmektedir. Halen yürürlükte olan "Hac ve Umre Seyahatleriyle İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine Dair Yönetmelik", 18 Mayıs 2000 tarihli ve 24053 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. 30 Ekim 2005 tarih ve 25981 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan değişiklik gere-

---

170 Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmelik, *Resmî Gazete*, 29 Mayıs 1979-16650, s. 32.

171 Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve 9. Maddesinin Kaldırılmasına Dair Yönetmelik, *Resmî Gazete*, 19 Haziran 1980-17022, s. 3.

172 Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğe Geçici Bir Madde Eklenmesine Dair Yönetmelik, *Resmî Gazete*, 6 Eylül 1980-17097, s. 13.

173 Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik, *Resmî Gazete*, 1 Mayıs 1981-17327, s. 19.

174 Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğin 17. Maddesinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik, *Resmî Gazete*, 14 Temmuz 1982-17734, s. 20.

175 Hac ve Umre Seyahatleriyle İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Yürütülmesine Dair Yönetmelik, *Resmî Gazete*, 30 Mart 1984-18357, s. 8.

gi, hac ve umre seyahatleri Diyanet İşleri Başkanlığı ile Başkanlığın denetim ve gözetimi altında, Başkanlık ile Kültür ve Turizm Bakanlığınca müştereken belirlenecek nitelikleri taşıyan “A” grubu seyahat acentaları tarafından düzenlenir. “Seyahat Acentalarının Hac ve Umre Seferi Düzenlemelerine Dair Esaslarını Belirleyen Yönetmelik” de 1 Mayıs 2001 tarihli ve 24389 sayılı *Resmî Gazete*’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁷⁶

Din eğitimi

Cumhuriyet’in ilk yıllarında din konusunda güdülen siyasa etkilerini en çok din eğitimi alanında göstermiş; Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun da etkisiyle din öğretimi yapılan kurumlarda hızlı bir azalma olmuştu. İstanbul Darülfünunu’nun yeni İlahiyat Fakültesi Süleymaniye Medresesi’nin yerini almış; ancak, 1933’teki üniversite reformu sırasında eğitim işlevi olmayan İslâm Araştırmaları Enstitüsü’ne çevrilmiş; 1924’te İstanbul ve başka 28 yerde açılmış ve 2.258 öğrencisi olan imam-hatip okullarının öğrenci sayısı 1932’de 10’a, okulların sayısı da 1927-32’de 2’ye düşmüştü. Ertesi yıl bunlar da kapandı. Bu dönemde din adamı yetiştirmek üzere kalan tek kaynak Kur’an kurslarıdır. Milli Eğitim Bakanlığı Tevhid-i Tedrisat Kanunu’na dayanarak bunları da almak istemişse de Başkan Rıfat (Börekçi) Efendi bunların meslek okulları olarak kendi emrinde kalmasını sağlamış, hatta sayılarını da yavaş yavaş artırmıştır.¹⁷⁷

176 Hac hizmetleri değerlendirme araştırması 2003 yılı sonuçları için bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 79-80. Umrede pazarın yüzde doksanının kontrolü seyahat acentalarının elindeyken, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 9 Ocak 2007 günü tüm müftülüklerle gönderdiği bir yazıyla mükerrer olarak hacca gitmek isteyenlerin umreye yönlendirilmesinin istenmesi üzerine oluşan tepkilere ilişkin bir haber için bkz. “Diyanet’in umre seferberliği tur şirketlerini hoplattı”, *Sabah*, 21 Ocak 2007, s. 8.

177 İlgili sayılar için bkz. M.A. Gökaçtı, *Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, s. 273 vd. Ayrıca bu konuda bkz. N. Bal, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye’sinde Yaygın Din Eğitimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı’na Bağlı Kur’an Kursları*, s. 28; M. Çağrıncı, “Kur’an Kursları”, s. 425; M. Öcal, *İmam Hatip Liseleri ve İlk Öğretim Okulları*, s. 161-170.

Değişmekte olan konjonktüre ve taleplere göre kendini uyarlamaya çalışan CHP Meclis Grubu'nun 1946 yılında din eğitimi meselelerini incelettirmek üzere kurmuş olduğu komisyon çalışmaları sonucunda, "Muassır Milletlerde dahi olduğu gibi ilkokul öğrencilerine ihtiyari olarak din dersi verilmesinin laikliğe münafi olmadığı" görüşüne vardı. Bu komisyon tarafından hazırlanan raporda iki milletvekili, Nihat Erim ve Tahsin Banguoğlu, dinî eğitim kurumlarının Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanması hususunda muhalif kalmıştı. Nitekim, komisyonun dinî eğitimin Diyanet İşleri Bakanlığı'na bağlanmasına ilişkin kararı kabul edilmemiş; bu iş Milli Eğitim Bakanlığı'na bırakılmıştır.¹⁷⁸

CHP Komisyon Raporu'nda saptanan esaslar Yürütme organı tarafından yürürlüğe kondu. Milli Eğitim Bakanlığı'nın, 7 Şubat 1949 tarihli *Tebliğler Dergisi*'nde yayınlanan 1 Şubat 1949 tarihli ve 70/5426 sayılı tamimiyle¹⁷⁹ belirtilen ihtiyari din dersleri rejiminin esasları arasında, bu husustaki müfredat programının (m. 3) ve bu derslerde okutulacak kitapların (m.5) Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanacağı ve Maarif Talim Terbiye Dairesi'nce gözden geçirileceği bulunmaktaydı. 1945-1950 devresinde gelenekçi çevrelerin belirttikleri belli başlı meseleleri aktaran Tarık Zafer Tunaya, din eğitimi hususunda İslâmcı görüşe göre CHP'nin hatalarından birinin, din derslerinin okutulmasını ve din mekteplerinin idaresini Diyanet İşleri Başkanlığı'na vermemesi olduğunu ifade eder.¹⁸⁰ Bu çerçevede *Sebilürreşad* ve *Selâmet*'te yapılan yayınlardan alıntılara dayanılarak varılan kanıya göre,

Bu hareket tarzı bu iktidarın hâlâ din teşekküllerine ve din adamlarına inanmadığını gösterir. Bu hizmetin Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanması, toplumda bir güvensizlik yaratacaktır. Çünkü, Milli Eğitim Bakanlığı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun

---

178 Devletin açtığı din öğretim kurumlarıyla bunlar dışındakilerin mezunları arasında çıkan "rekabet" hususunda bkz. Ü. Günay, A. V. Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, s. 264-266.

179 Sayı: 70/54-26, Sıra No: 2414, Tarih: 1 Şubat 1949. Bkz. Milli Eğitim Bakanlığı *Tebliğler Dergisi*, c. XI, 524 (7 Şubat 1949), s. 153.

180 Bkz. T.Z. Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, s. 209-210.

kabulünden sonraki davranışları ile toplumun infialini kazanmıştır. Bakanlığın, gerçek din adamı yetiştirebilen tek eğitim müessesesi olan medreseleri kapatışı bunun delili ve sebebidir. Diyanet İşleri Reisliği'ne din eğitimi konusundaki yetki vermek için ileri sürülen, bu teşekkülün skolastik zihniyette olduğu iddiası ise tamamiyle yanlıştır. Cumhuriyet Halk Partisi bu davranışı ile devletin laikliğini bir kere daha çiğnemiştir. Din eğitimi devlete vermekle laik olmadığını bir kere daha göstermiştir. Halk Partisi sırf rey kazanmak amacı ile din eğitimi konusunda taviz vermiş olmaktadır.¹⁸¹

İslâmcı çevrelerin eleştirilerine karşın, Cumhuriyet döneminde din eğitimine ilişkin baskın siyasa, en azından 1980'lerin sonlarına kadar, asli görevlinin Milli Eğitim Bakanlığı olup, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yalnızca Kur'an kursları bakımından anılan bakanlıkla birlikte görevli olduğu yolundadır. Ancak bu konu 633 sayılı Kanun'un Meclis'teki görüşmeleri sırasında çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. Dinî eğitim işlemini Milli Eğitim Bakanlığı'na bıraktığı anlaşılan hükümet teklifinden farklı olarak, Geçici Komisyon metninde, Diyanet İşleri Başkanlığı merkez kuruluş örgütü içerisinde "Din ve Dinî Eğitim ve Öğretim İşleri Dairesi" adlı bir birime yer verilmesine karşı çıkan Burdur milletvekili Fethi Çelikbaş'a göre bu hüküm Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na ve Anayasa koruması altında olan Devrim Kanunu'na aykırıdır.¹⁸² Bu iddiayı yanıtlayan Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'a göreyse, 7. maddede vazifeleri sayılmış olan uyumsuzluk konusu Daire'nin okul açma yetkisi olmadığından "Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile uzak yakın alakası yoktur."¹⁸³ Oysa Çanakale milletvekili Şefik İnönü, okul denmemekle birlikte 7. maddenin (ç) fıkrasında verilen kurs, seminer, konferans açıp yönetme

181 A.g.e. Özellikle, kaynağının *Sebilürreşad*'da yayınlanan bazı yazılarıyla Eşref Edip olduğu belirtilen "Din eğitimi Devlet'e vermekle layık olmadığını bir kere daha göstermiştir" görüşü devlet kavramına atfettiği anlam bakımından ilginçtir; bu bakışla Milli Eğitim Bakanlığı'nın "devlet" olmasına karşın, Diyanet İşleri Başkanlığı farklı, "devlet dışı" bir kurumdur.

182 Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 39, s. 590.

183 Bkz. a.g.e., s. 591-593.

görevinin Anayasa'nın 19. maddesinin 4. fıkrasına aykırı olduğu görüşündedir.¹⁸⁴ Öte yandan Erzurum milletvekili Cevat Dursunoğlu da, 7. maddenin (f) bendinde ifade edilen "Kur'an kurslarının yönetim, eğitim ve öğretim işlerini ilgili bakanlıkla işbirliği yaparak yürütmek" görevinin "fiilen yürütmek" işlevini içermesi bakımından bir gün doğrudan doğruya Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu ihlal edecek nitelikte olduğundan endişe etmektedir.¹⁸⁵ Bu muhalefet karşısında anılan birimin kuruluşu kanunlaşmamış; AP, CHP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), MP, Yeni Türkiye Partisi (YTP) grupları adına verilen ortak imzalı önerge gereği Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi ihdas edilmiştir.

Bu Daire bünyesinde yer alan Olgunlaştırma Müdürlüğü'nün görevlerinden biri de, 633 sayılı Kanun'un 7. maddesinin (d) bendindeki ifadesiyle, "Kur'an kurslarının yönetim, eğitim işlerini ilgili Bakanlıkla işbirliği yaparak yürütmek"tir. Yukarıda aktarılan endişeler, bu hükmün kanunlaşmasına yönelik görüşmelerde de ifade edilmiştir. Kur'an kurslarının bu şekilde bir düzenlenmesinde ikili bir eğitim kimliği gören, dolayısıyla Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı bulan görüşe¹⁸⁶ karşı, "ilgili Bakanlıkla işbirliği" hükmüyle bu iddianın bertaraf edilmiş olduğu¹⁸⁷ ileri sürülmüştür. Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'un ifadesiyle, "Kur'an kursu ne bir mekteptir ne bir ihtisas kursudur. Kur'an kursu sadece ve sadece Kur'an tilaveti tedris edilmek üzere ve Kur'an'ı iyi okumak için açılan bir talim yeridir."¹⁸⁸

Yine Altınsoy'un, "... Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uhdesinde bırakılırsa daima 430 sayılı Kanun karşısına çıkacaktır. Bir mektep hüviyeti verilmesine mani olacaktır. ... Bir kurs mahiyetinde sadece Kur'an tilâvetini, sadece Kur'an'ın hıfzını öğre-

184 Bkz. a.g.e., s. 594.

185 Bkz. a.g.e., s. 593.

186 Edirne milletvekili Fahir Giritlioğlu [*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 40, s. 81].

187 İstanbul milletvekili Fahrettin Kerim Gökay (a.g.e., s. 81); Adana milletvekili Mehmet Geçicioğlu (op. cit); Edirne milletvekili Nazmi Özogul (a.g.e., s. 82); Sakarya milletvekili Yusuf Ulusoy (op. cit.).

188 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, (1965) 40, s. 105.

tecek bir mahiyetinde kalmasını, bir okul haline gelmemesini ısrarla istiyoruz”¹⁸⁹ ifadesiyle haklarında hükümetinin siyasasını belirttiği Kur’an kurslarına ilişkin düzenleme 1982 sayılı Kanun’da daha kapsamlı tutuldu ve “mesleki öğretim yapan kur’an kurslarının açılış, eğitim, öğretim ve denetim işlerini Milli Eğitim Bakanlığı ile işbirliği yaparak yürütmek” Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde yer alan Eğitim Müdürlüğü’nün görevleri arasında sayıldı.

1982 sayılı Kanun’un Anayasa Mahkemesi kararıyla iptal edilmesi ve iptal hükmünün anılan kararın *Resmî Gazete*’de yayınlandığı tarihten bir yıl sonrası olan 11 Mayıs 1981’de yürürlüğe girmesiyle kanuni bir dayanaktan yoksun kalan bir diğer alan da Kur’an kursları oldu. Ancak mevzuatta, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Milli Eğitim Bakanlığı’yla işbirliği yapılarak 1971’de çıkarılmış olan Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an Kursları Yönetmeliği¹⁹⁰ yer almaktaydı. Dayandığı üst normun bir yargı kararıyla iptal edilmesiyle hukuken dayanaksız kalmış olmasına rağmen bu düzenleyici işlem 1990’a dek yürürlükte tutuldu. 27 Eylül 1974 gün ve 7/8980 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı’yla Diyanet İşleri Başkanlığı ve Müftülükler Tarafından Açılacak Kurs ve Seminerlerde Ücretle Okutulacak Ders Saatlerinin Sayısı ve Ders Görevi Alacakların Niteliklerine İlişkin Esaslar”¹⁹¹ belirlendi. 27 Temmuz 1989 tarih ve 78 Nolu Genelge’de¹⁹² de “633 sayılı Kanun ve Kur’an kursları hükümleri uyarınca faaliyetlerini sürdüren Kur’an kurslarının açılış, eğitim, öğretim ve yönetim işleri(nin), adı geçen yönetmelik ve bu genelge esaslarına göre yürütülecek” olduğu belirtildi. On eki arasında Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an Kursu Bina

189 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 40, s. 353.

190 *Resmî Gazete*, 17 Ekim 1971-13989, s. 3-5. Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an Kursları Yönetmeliği’nin 8., 13. ve 25. Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik için bkz. *Resmî Gazete*, 27 Nisan 1977-15921.

191 Bu esaslar, 24 Kasım 1974 ve 15072 sayılı *Resmî Gazete*’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Daha sonra 22 Aralık 1978 tarih ve 7/17334 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı’yla bu esasların 3. maddesinde değişiklik yapılmış, bu değişiklik 16 Nisan 1979 gün ve 16611 sayılı *Resmî Gazete*’de yayımlanmıştır.

192 13.1/166/2046 sayılı bu belge için bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı*, G-78/1-78/33.

Tanıtma Formu (EK 1); Kur'an-ı Kerim Öğretiminde Usul (EK 2); Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Disiplin Talimatı (EK 4); Kur'an Kursları İstatistik Formları ile İlgili Açıklamalar (EK 5); Yarışma ile ilgili Açıklama (EK 6) gibi tüm Türkiye çapındaki ilgili üçüncü kişileri ilgilendiren bu adsız düzenleyici işlem *Resmî Gazete*'de yayımlanmadı. Daha önceki bölümlerde de üzerinde durulduğu gibi, hukuken yönetmelik hükmünde olan bu tür adsız düzenleyici işlemlerin 1982 Anayasası'nın ilgili hükmü ve özel kanunu çerçevesinde dahi yayımlanması gerekirken bu kurala uyulmaması sonucunda ortaya çıkan yine yok hükmünde bir düzenleyici işlem olmuştur.

Kasım 1990 tarihinde yürürlüğe giren Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği'nde¹⁹³ yer alan ve önceki düzenlemelerin farklılık arzeden en önemli hüküm denetim hususunda Milli Eğitim Bakanlığı'nın zikredilmemiş olmasıydı (m. 12).¹⁹⁴ Milli Eğitim Bakanlığı'nın karşı koyması üzerine 27 Kasım 1990 tarihinde yürürlüğe giren bir yönetmelik değişikliğiyle,¹⁹⁵ 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'na göre Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetim yetkilerinin saklı olduğu hükmü kabul edildi. 1990 tarihli Yönetmelik ile getirilen yeni düzenlemeler arasında akşam kursları (m. 7), yaz kursları (m. 8), camilerde Kur'an öğretimi (m. 9) yer almaktadır. Önceki

193 *Resmî Gazete*, 16 Kasım 1990-20697, s. 20-26.

194 Bu konuyla ilgili olarak basında çıkan haber ve değerlendirmelerden bazıları şunlardır: "Kur'an kursları denetim dışı", *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1990, s. 1 ve 19; "Eğitim Bakanı Akyol: Kur'an kursunu denetleriz", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1990, s. 1 ve 15; "Diyanet İşleri Başkanvekili: Gazetenizden öğrendik", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1990, s. 15; C. Arcayürek, "Son Gerici Serüvenler", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1990, s. 15; "Yönetmelik incelemede", *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1990, s. 16; "Kur'an kurslarına denetim", *Milliyet*, 18 Kasım 1990, s. 18; "Kur'an kursu denetiminde değişiklik çalışması", *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1990, s. 10. Özellikle, son haberde verilen "Yeni yönetmeliği hazırlayan bazı Diyanet yetkilileri de, *Cumhuriyet* muhabirine, Kur'an kurslarının denetiminde Milli Eğitim Bakanlığı'nın zaten işlevini yitirdiğini savunarak, yapılan değişiklikle, 'fiili durumun yönetmeliğe aktarıldığını' (vurgu haberde yer almaktadır) ifade ettiler" şeklindeki bilgiyle Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Hamdi Mert'in, aynı gazetenin 18 Kasım 1990 tarihli nüshasında yayınlanmış olan beyanı arasındaki çelişki düşündürücüdür.

195 Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği'nin Bir Maddesinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik, *Resmî Gazete*, 27 Kasım 1990-20708, s. 3.

düzenlemeden ilginç bir diğer farklılık da öğretimin süresine ilişkin hiçbir hükmün yer almamasıdır. Bunlar dışında, 1971 tarihli Yönetmelik'te açıklık verilmemiş olan kadrolu-kadrosuz öğretici ayrımı 1990 Yönetmeliği'nin "Öğreticilikte Geçici Olarak Görevlendirilecekler" başlığını taşıyan 35. maddesinde ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

2008 sonu itibariyle din eğitimi ile ilgili faaliyetler, Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 34. maddesi gereği Din Eğitimi Dairesi Başkanlığı tarafından, 3 Mart 2000 tarihli ve 23982 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmış olan "Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları İle Öğrenci Yurt Ve Pansiyonları Yönetmeliği" gereğince yürütülmektedir. Kurumun resmî internet sitesinin din eğitimi ana sayfasında yer alan ifadeyle Diyanet İşleri Başkanlığı, "toplumu din konusunda aydınlatmak için, sahih kaynaklara dayalı doğru bilgiyi üretmenin yanında, bu bilgi birikimini çağdaş bir formda dünya gerçekleriyle uyumlu ve ihtiyaçları giderici nitelikte sunma gayreti içerisindeyiz."¹⁹⁶ Kur'an kursları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürütmekte olduğu yaygın din eğitimi faaliyetlerinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Halen 4.386 kadrolu, 5.664 sözleşmeli ve 1.632 geçici olmak üzere toplam 11.682 öğretici 7.036 adet Kur'an kursunda görev yapmaktadır.¹⁹⁷ Bu kurslar, ilköğretimi tamamlayanların devam edebildiği 32 haftalık uzun süreli Kur'an kursları ve ilköğretimin beşinci sınıfını tamamlayanların da katılabildiği iki ay süreli yaz Kur'an kursları¹⁹⁸ şeklinde yürütülmektedir.¹⁹⁹

196 Bkz. <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/dinegitimi/dinegitimi.asp> Diyanet İşleri Başkanlığı Daire Başkanı Şükrü Öztürk'ün ifadesiyle, "Dinin doğru bir şekilde fertlere öğretilmesine, gelecek kuşaklara sağlıklı olarak aktarılmasına ve dolayısıyla ülkemizin maddi ve manevi kalkınmasına, milletimizin milli birlik ve bütünlüğünün sağlanmasına önemli ölçüde katkıları olan din görevlilerinin eğitim seviyelerinin yükseltilmesi, yürüttükleri hizmet açısından çok önemlidir". Bkz. Ş. Öztürk, "Din Eğitiminde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Görevleri ve Sorunları", s. 39. (vurgular bana ait – İG)

197 Bkz. <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/dinegitimi/dinegitimi.asp>

198 Bkz. <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/dinegitimi/dinegitimi.asp>

199 "Diyanet'in Kur'an kurslarını mercek altına aldığı" ifade edilen bir rapor hakkında bkz. "Diyanet: Yedi bin Kur'an kursu var", *Taraf*, 22 Haziran 2008, s. 10. Söz konusu raporda, Türkiye genelinde 7036 Kur'an kursunun faaliyet gösterdiğinin, bu kurslarda 11.682 sözleşmeli öğreticinin görev yapmakta ol-

Diyanet kurumu, 1971 yılından itibaren “yurtdışındaki vatandaş ve soydaşlara” da din hizmetleri sunmaya başladı.²⁰⁰ 30.04.1979 günlü, 16624 (mükerrer) sayılı *Resmî Gazete*’de yayımlanan 26.04.1976 günlü ve 1982 sayılı “633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 4 geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun”un 1. maddesi ile, 633 sayılı yasanın “Kuruluş” başlıklı 2. maddesi yeniden düzenlenerek, maddeye “C) Yurtdışı Din Hizmetleri Müşavirlikleri” bölümü de eklenmiş ve yurtdışına atanacak din hizmetleri müşavirliklerinin teşkilat, çalışma usul ve şartlarının çıkarılacak bir tüzükle tespit edileceği hükme bağlanmıştı. Anılan düzenlemenin, yukarıda ayrıntılı bir şekilde belirtildiği ve tartışıldığı üzere Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi üzerine bu düzenleme de kanuni dayanaktan yoksun kaldı. Nitekim Danıştay 5. Dairesi, 2005/940 Esas sayılı ve 1 Mayıs 2006 tarihli yürütmeyi durdurma kararında bu durumu açıkça belirtmiştir:

... 14.12.1983 günlü, 18251 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 189 sayılı “Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Yurtdışı teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”nin “Amaç” başlıklı 1. maddesinde, bu KHK’nın amacının, kamu kurum ve kuruluşlarının yurtdışı teşkilatlarının kurulmasına, görevlerine, yetkilerine ve idaresine ve merkezle olan ilişkilerine ait esasları düzenlemek olduğu hükme bağlanmış; bu KHK’nın uygulanması bakımından Kararnamede yer alan başlıca deyim ve terimlerin tanımlandığı 2. maddesinin (a) bendinde, “Kamu

---

duğunun, Diyanet kurumu tarafından şartlara uygun olmayan 1817 Kur’an kursunun kapatıldığının belirtildiği bildirilmektedir.

200 “Bu çerçevede Diyanet İşleri Başkanlığı 1971 yılından itibaren yalnız Ramazan aylarında Avrupa ülkelerine geçici din görevlisi göndermeye başlamış, 1979 yılından itibaren de ücretleri dernekler tarafından karşılanmak kaydıyla, 6 aylık sürelerle, Türkiye’deki görevlerinden ücretli izinli olarak din görevlileri gönderilmiştir. Bu şekilde resmî olmayan yollarla bir takım din görevlisi edinmelerinin ve farklı görüşler etrafında gruplaşmaların önüne geçilmek istenmiştir.” S. Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, s. 209.

kurum ve kuruluşları; hukuki statüleri ne olursa olsun bir kamu görevi veya belirli kamu hizmetlerini yapmak üzere kurulan, Devlet kuruluşları”; (b) bendinde, “Yurtdışı Teşkilatı; kamu kurum ve kuruluşlarının yurtdışında devamlı veya geçici görev yapan, dış temsilcilik niteliği taşıyan veya taşımayan bütün kuruluşları”, (c) bendinde “Dış temsilcilik; diplomatik temsilciliklerle konsolosluklar”; (h) bendinde de, “İhtisas birimleri; dış temsilciliklerin bünyesinde çalışan ve Dışişleri Bakanlığı dışındaki kamu kurum ve kuruluşlarına mensup memur ve diğer görevlilerden meydana gelen birimler” şeklinde tanımlanmıştır.

Aynı KHK’nın “Yurtdışı Teşkilatı kurulmasında ilke” başlığını taşıyan 3. maddesinde “Yurtdışı teşkilatı kurma yetkisi, kamu kurum ve kuruluşlarının teşkilat kanunlarında belirtilir; teşkilat kanunlarında böyle bir yetki bulunmayan kamu kurum ve kuruluşları yurtdışı teşkilatı kuramaz” hükmüne yer verilmiş; “Sürekli yurtdışı teşkilatı kurulmasında usul” başlıklı 4. maddesinin (b) bendinde ise, sürekli yurtdışı teşkilatından ihtisas birimleri ile dış temsilcilik niteliği taşımayan yurtdışı teşkilatının, ilgili kamu kurum ve kuruluşunun tekli fi üzerine Bakanlar Kurulu kararı ile kurulacağı veya akredite edileceği, kaldırılacağı, birleştirileceği veya değiştirileceği hükmüne bağlanmıştır.

Anılan KHK hükümleri birlikte değerlendirildiğinde; Bakanlar Kurulu’nun ancak teşkilat kanunlarında “sürekli yurtdışı teşkilatı kurmaya yetkili kılınan” kamu kurum ve kuruluşlarının, ihtisas birimi ile dış temsilcilik niteliği taşımayan yurtdışı teşkilatlarının kurulması hususunda karar alabileceği sonucuna ulaşılmaktadır.

Oysa, yukarıda da vurgulandığı üzere, 1. maddesi ile Diyanet İşleri Başkanlığı’na yurtdışı teşkilatı kurma yetkisi veren 1982 sayılı Yasa, Anayasa Mahkemesi’nce iptal edilmiş ve yasal boşluk bugüne dek yasama organı tarafından giderilmemiştir.

189 sayılı KHK’nın yukarıda sözü edilen 3. ve 4/b madde hükümleri karşısında; 9.10.1984 günlü, 84/8610 sayılı;

22.08.1991 günlü, 91/2219 sayılı, 13.04.1999 günlü, 99/12770 sayılı ve 6.6.2005 günlü, 2005/8970 sayılı Bakanlar Kurulu kararlarının “Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilatının Kuruluş ve Görevleri” ile ilgili 9. bölümlerinin ve bu kararlara ekli (13) sayılı cetvellerin yasal dayanaktan yoksun bulunduğu tartışmasıdır.

Yurtdışındaki kadrolara atanan Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin görevleri Bakanlar Kurulu’nun 19/10/1984 tarih ve 84/8610 sayılı kararında şöyle belirtilmektedir:

Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilatı, yurtdışındaki vatandaş ve soydaşlarımızı din konusunda aydınlatmak, bu amaçla mahalli basın yayın organlarının yardımını sağlamaya çalışmak, onların ibadet, din eğitimi, hastane, hapisane, aile problemleri, nikâh, cenaze, mevlit ve benzeri konulardaki dinî ve manevi ihtiyaçlarına yardımcı olmak, çeşitli işçi kuruluşları tarafından yürütülen dinî faaliyetler (ibadethane, Kur’an Kursu ve benzeri konulardaki çalışmalar) ile ilgilenmek, bu kuruluşların ülkemizde uygulanan mevzuat sınırları içinde hareket etmelerini sağlamak maksadıyla yol gösterici ve yönlendirici çalışmaları yürütmek, ibadethanelerde ve işçilerimizin toplu olarak bulunduğu yerlerde vaaz, hutbe, dinî-ilmî seminer ve konferans hizmetlerini düzenleme, gerektiğinde bu görevleri bizzat yapmak, bulundukları ülkelerdeki sosyal gelişmeleri dinî yönleriyle takip etmek, bu gelişmelerin vatandaşlarımız üzerindeki etkilerini incelemek, yurtdışında İslâm Dini ile ilgili faaliyet ve kuruluşlar hakkında bilgi toplamak, değerlendirmek, her kademede eğitim ve öğretim kurumlarıyla temas kurarak özellikle din eğitiminde uygulanan yeni metotları, diğer Müslüman ülkelerden gelmiş işçilerin din hizmetleri nasıl yürütüldüğünü incelemek ve görevleri ile ilgili konularda Başkanlığa tekliflerde bulunmak, Başkanlık, Misyon ve Konsolosluk Şeflerince verilecek diğer görevleri yerine getirmekle yükümlüdür.

Kamu kurum ve kuruluşlarının yurtdışı teşkilatlarını yeniden düzenleyen 22 Ağustos 1991 tarih ve 2219 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Diyanet kurumunun yurtdışı teşkilatı da ye-

niden düzenlenerek o zamana dek mevcut olan sosyal yardım-
cılık ve idari ataşelik unvanları iptal edildi ve din hizmetleri
ataşelikleri adı altında yeni kadrolar kuruldu.²⁰¹

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve başkanlık personelinin gö-
rev ve yetkileri ile çalışma usul ve esaslarını düzenlemek ama-
cıyla, 10.12.2002 günlü, 80 sayılı Başkanlık onayı ile yürürlü-
ğe konulan Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yöner-
gesi'nin "Başkanlık Kuruluşu" başlıklı 5. maddesinde, Başkan-
lığın merkez, taşra ve yurtdışı kuruluşlarından meydana geldi-
ği hükme bağlandı ve "Başkanlık Yurtdışı Kuruluşu" başlığını
taşıyan dördüncü kısımda yer alan 148-160. maddelerde yurt-
dışı kuruluşlarıyla ilgili düzenlemelere yer verildi. Danıştay 5.
Dairesi, 2005/940 Esas sayılı ve 1 Mayıs 2006 tarihli yürütmeyi
durdurma kararında, bu düzenlemeye ilişkin olarak,

Anayasanın "İdare, kuruluş ve görevleriyle bir bütündür ve
kanunla düzenlenir" hükmüne yer verilen 123. maddesinin
1. fıkrası ile, 189 sayılı KHK'nın yukarıda değinilen 3. ve 4/b.
maddeleri karşısında, adı geçen yönergeye "hukuki bir değer
yüklenmesine" olanak bulunmamaktadır.

Tüm bu saptamalar karşısında, Diyanet İşleri başkanlığı-
nın yurtdışı teşkilatının yasal dayanağının bulunmadığı; buna
karşın 189 sayılı KHK yürürlüğe girdikten sonra, bu KHK'nın
3. maddesine aykırı bir biçimde çeşitli tarihlerde çıkarılan Ba-
kanlar Kurulu Kararları ile bu başkanlığın yurtdışı teşkilatının
oluşturulduğu, böylece, yasal dayanağı olmayan bir yurtdışı

201 Bu statüde olan din örevlilerine bir örnek olarak bkz. <http://www.lyonbk.com/dinataseligi.htm>

"1 Temmuz 1985 tarihinden itibaren yurtdışı ücretleri Dışişleri Bakanlı-
ğı bütçesinde yer alan Türk Kültür Varlığını Koruma ve Tanıtma Projesi'nden
karşılanmak kaydıyla 72 din görevlisi kontenjanı Fransa'ya verilmiş, bunlar-
dan 18 tanesi Lyon bölgesinde 5 tanesi Marsilya bölgesinde olmak üzere top-
lam 23 din görevlisi kontenjanı ile 2005 yılına kadar hizmet verilmeye çalışıl-
mıştır. Fransa'daki son gelişmeler nedeniyle Fransa İçişleri Bakanlığı tarafın-
dan 50 din görevlisine daha 2005 yılından itibaren ülkeye giriş müsaadesi ve-
rilmiştir. Bu kontenjandan şimdiye kadar (1 Nisan 2008'e kadar) 4 tane Mar-
silya 6 tane de Lyon'a olmak üzere toplam 10 din görevlisi kontenjanı verile-
rek Lyon'da 24 Marsilya'da da 12 din görevlisi kontenjanımız oluşmuştur. Ge-
çici din görevlisi olarak Lyon bölgesinde 13, Marsilya bölgesinde 2 olmak üze-
re toplam 15 görevlimiz bulunmaktadır."

teşkilatının, yine aynı Bakanlar Kurulu kararıyla kendisine verilen görevleri yerine getirmeyi sürdürdüğü; bir başka anlatımla “fiilen” var olduğu kuşkusuzdur.

hükmü yer almaktadır. Bu saptama aslında kurumun benzer durumda olan tüm birimleri için geçerlidir.

Ancak hukuka aykırı bu fiili durum 13 Ocak 2007 tarihli ve 26402 sayılı *Resmî Gazete*’de yayınlanarak yürürlüğe giren 2006/11534 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile de sürdürüldü; diğer bir ifadeyle Bakanlar Kurulu da bu hukuka aykırılık suçuna iştirak etmeyi sürdürdü. Anılan 28 Temmuz 2006 tarihli Bakanlar Kurulu kararı, ekli “Yurtdışında Sürekli Görevlendirilecek Personel Hakkında Yönetmelik”in yürürlüğe konulmasını öngörmekteydi ve (2) sayılı cetvelde belirtilen sicil amirleri içinde din hizmetleri ataşesi ile din hizmetleri ataşe yardımcısı da yer almaktaydı.

Diyanet kurumunun diğer birimleri için bir türlü yapılamayan yasama faaliyeti yurtdışı örgütlenmesine temel sağlamak üzere gerçekleştirildi. 30 Mayıs 2007 tarihli ve 5676 sayılı Kanun’un 1. maddesi ile 22 Haziran 1965 tarihli ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’a 18. maddeden sonra gelmek üzere aşağıdaki madde eklendi:

C) Yurt dışı teşkilatı:

MADDE 18/A – Başkanlık, 189 sayılı Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Yurtdışı Teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararname esaslarına uygun olarak yurtdışı teşkilatı kurmaya yetkilidir.

Yurt dışı sürekli görev süresi üç yıldır, bu süre hizmetin gerektirdiği hallerde Başbakan veya ilgili bakanın onayı ile bir yıla kadar uzatılabilir. Bu hüküm müteakip yurt dışı atamalarında da uygulanır. Aynı unvanlı yurt dışı sürekli göreve en fazla iki kez atanılabilir.

Başkanlık yurt dışı teşkilatı kadrolarına sürekli görevle atanabilmek için; en az dört yıllık dinî yüksek öğrenim veren fakülte veya yüksek okul mezunu olmak, Başkanlık teşkilatın-

da vaizlik, uzmanlık, müdürlük ve üstü görevlerde veya ilahiyat fakültelerinde öğretim üyesi olarak en az üç yıl çalışmış olmak, öncelikle atanacağı ülkenin resmî dilinden veya İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinin birinden Kamu Personeli Yabancı Dil Bilgisi Seviye Tespit Sınavından en az (C) düzeyinde belgeye veya Üniversitelerarası Kurul Yabancı Dil Sınavından bu düzeyde bir belgeye veya bunlara denk kabul edilen ve uluslararası geçerliliği bulunan bir belgeye sahip olmak zorunludur. Türkçe'nin ve Türk Lehçelerinin konuşulduğu ülkelere yapılacak atamalarda ise herhangi bir yabancı dil şartı aranmaz.

Başkanlık teşkilâtında Başkan Yardımcısı, Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi, Birim Başkanı ve İl Müftüsü olanlar ile ilahiyat fakültelerinde profesör olanlar bu görevlerde toplam üç yıl çalışmış olmak şartıyla meslekî ehliyet sınavına tâbi tutulmazlar. Diyanet İşleri Başkan Yardımcıları ile Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanı dışındakilerin yurt dışı temsil ve yeterliliği yapılacak mülakatla belirlenir. Sınav sonunda başarılı olanlardan öncelikle Başkanlık personelinin ataması yapılır.

Bakanlıklar Arası Ortak Kültür Komisyonu tarafından yurt dışında ilk defa görevlendirilecek din görevlileri için Yabancı Dil Bilgisi Sınavı Başkanlıkça yapılır. Ancak ikinci görevlendirmede Kamu Personeli Yabancı Dil Bilgisi Seviye Tespit Sınavından en az elli, üçüncü görevlendirmede ise en az yetmiş puan alma şartı aranır. Bu kişilerin meslekî ehliyet sınavları Başkanlıkça yapılır. Bu personel yurt dışında en çok üç kez görevlendirilebilir.

Yurt dışı teşkilâtına atanacak personelin seçim esaslarına dair diğer hususlar yönetmelikle belirlenir.

Ayrıca anılan Kanun'a eklenen aşağıdaki geçici madde ile mevcut personelin mağduriyetleri engellendi:

Bu Kanunun yürürlük tarihinde kurulmuş ve faaliyette bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı yurt dışı teşkilâtı, bu Kanuna göre kurulmuş sayılır ve halen görevde bulunan personel görev süreleri tamamlanıncaya kadar görevlerine devam eder-

ler. Daha önce yurt dışı görevlerinde bulunmuş olanlar ile halen yurt dışı görevlerinde bulunanların görev süreleri, bu Kanunun 18/A maddesinin ikinci ve beşinci fıkralarındaki sürelerden mahsup edilir.

Halen Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yürütülen uluslararası faaliyetler, Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 50. maddesi gereğince Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı tarafından yürütülmektedir.²⁰² Bu birimin görevleri şunlardır:

- a) Yurt dışındaki vatandaş ve soydaşlarımızın ibadetlerini ifada onlara yardımcı olmak ve dinî konularda aydınlatmak,
- b) Yurt dışındaki vatandaş ve soydaşlarımızın bulundukları yerlere atanacak personelin seçimi ve bu görevlere hazırlanması ile ilgili işleri, Başkanlığın ilgili daireleri ve diğer kuruluşlarla işbirliği yapmak suretiyle yürütmek,
- c) Yurt dışından gelen ve Başkanlıkta temas ve incelemelerde bulunmak isteyen kişi, heyet ve gruplarla ilgili işleri yürütmek,
- d) Yurt dışındaki vatandaşlarımızın, milli ve manevi değerlere bağlılıklarını koruyucu, inanç ve mezhep farklılıklarının istismarını önleyici tedbirlerin alınmasını sağlamak,
- e) Dinlerarası diyalog ve Avrupa Birliği ile ilgili çalışmalarını yürütmek,
- f) Başkanlığın görev alanı ile ilgili konularda yurt dışında yapılacak uluslararası yarışmalara ülkemiz adına katılacaklarla ilgili işleri yürütmek,
- g) Başkanlığın görev alanı ile ilgili olarak uluslararası toplantılar düzenlemek; Kur'an-ı Kerim ve benzeri yarışmaları tertip etmek.

Anılan daire başkanlığı bünyesinde üç dış ilişkiler şubesi müdürlüğü ile bir de dinler arası diyalog şubesi müdürlüğü mevcuttur. Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 51. maddesi gereğince Dış İlişkiler I Şube-

²⁰² Diyanet'in yurtdışındaki hizmetlerini destekleyen birim ve vakıflar ve görevli personelin ülkelere göre dağılımı için bkz. R. Çakır-I. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 92.

si Mdrlg'nn görev alanlarına giren ülkelerle ilgili olarak, görevleri Şunlardır:

- a) Yurt dışındaki vatandaş ve soydaşlarımıza din hizmeti götürmek ve bu hizmetlerle ilgili iş ve işlemleri yürütmek,
- b) Yurt dışındaki dinî olayları ve gelişmeleri izlemek ve bu konularda yapılan inceleme ve araştırmaları derlemek ve değerlendirmek,
- c) Yurt dışı teşkilatına atanacak veya görevlendirilecek personelin sınavı, seçimi, planlaması, görevlendirilmesi, gönderilmesi ve geri çekilmesi ile ilgili işlemleri yapmak,
- d) Yurt dışına gönderilecek irşat ekipleri ile ramazan ayı dolayısıyla görevlendirilecek personelin ve inceleme veya araştırma yapmak üzere gönderilecek kişi veya heyetin seçimi ve görevlendirilmeleriyle ilgili işlemleri yapmak,
- e) Yurt dışında düzenlenen konferans, seminer ve benzeri toplantılardan Başkanlıkça uygun görülenleri izlemek üzere temsilci gönderilmesiyle ilgili işlemleri yapmak,
- f) Yurt dışı hizmetleri ile ilgili olarak Başkanlığa intikal eden raporlar ile Müşavirlik ve Ataşeliklerin yıllık çalışma programlarını derlemek ve değerlendirmek,
- g) Başkanlık hizmetleri ile ilgili konularda temas ve inceleme-lerde bulunmak üzere yurt dışından gelen kişi, heyet ve gruplarla ilgili iş ve işlemleri yürütmek ve onlara rehberlik yapmak,
- h) Avrasya İşlm şrası ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek ve alınan kararları uygulamak,
- ı) Avrasya coğrafyasında bulunan ve Türk Kültür Varlığını Koruma Projesi kapsamında Başkanlığımızca uygun görülen camilerin restorasyonu ile temelden inşa edilmesi uygun görülen camilerle ilgili iş ve işlemleri yürütmek,
- j) Yurt dışından getirilecek öğrenciler ile mahalli din görevlilerinin Kur'an Kursları ile eğitim merkezlerinde ilave eğitime alınmaları ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek,
- k) Yurt dışında yaşayan soydaş ve dindaşlarımızın dinî yayın ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili iş ve işlemleri yapmak,
- l) Daire başkanlığınca verilen benzeri görevleri yapmak.

Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 52. maddesi gereğince Dış İlişkiler II Şubesi Müdürlüğü'nün görev alanlarına giren ülkelerle ilgili olarak, görevleri şunlardır:

a) Yurt dışındaki vatandaşlarımıza din hizmeti götürmek ve bu hizmetlerle ilgili iş ve işlemleri yürütmek,

b) Yurt dışındaki dinî olayları ve gelişmeleri izlemek ve bu konularda yapılan inceme ve araştırmaları derlemek ve değerlendirmek,

c) Yurt dışı teşkilatına sürekli olarak atanacak ve geçici olarak görevlendirilecek personelin sınavı, seçimi, planlaması, görevlendirilmesi, gönderilmesi ve geri çekilmesi ile ilgili işlemleri yapmak,

d) Yurt dışına gönderilecek irşat ekipleri ile Ramazan ayı dolayısıyla görevlendirilecek personelin ve inceleme veya araştırma yapmak üzere gönderilecek kişi veya heyetin seçimi ve görevlendirilmeleriyle ilgili işlemleri yapmak,

e) Yurt dışında düzenlenen konferans seminer ve benzeri toplantılardan Başkanlıkça uygun görülenleri izlemek üzere temsilci gönderilmesiyle ilgili işlemleri yapmak,

f) Yurt dışı hizmetleriyle ilgili olarak Başkanlığa intikal eden raporlar ile Müşavirlik ve Ataşeliklerin yıllık çalışma programlarını derlemek ve değerlendirmek,

g) Başkanlık hizmetleri ile ilgili konularda temas ve incelemelerde bulunmak üzere yurt dışından gelen kişi, heyet ve gruplarla ilgili iş ve işlemleri yürütmek ve onlara rehberlik yapmak,

h) Yurt dışından yapılan her türlü talep ve şikâyetleri takip etmek, incelemek, ülkelere göre değerlendirmek ve imkânlar ölçüsünde sonuçlandırmak,

ı) Daire başkanlığınca verilen benzeri görevleri yapmak.

Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 53. maddesi gereğince Dış İlişkiler III Şubesi Müdürlüğü'nün görevleri şunlardır:

a) Yurt dışındaki vatandaşlarımızın dinî konularda aydınlatılması ve eğitilmesi amacıyla, yurt dışı din hizmetlerini ve din

eğitimi planlamak, izlemek ve bu hizmetlerle ilgili olarak Başkanlığa gelen bilgi ve belgeleri derlemek ve değerlendirmek,

b) Yurt dışına atanan veya görevlendirilen personelin yurt dışı görevine gitmeden önce eğitilmesi amacıyla ilgili birim, kurum ve kuruluşlarla, işbirliği yaparak yabancı dil, mesleki bilgi, oryantasyon kursları veya seminerleri düzenlemek,

c) Başkanlığımızın yurt dışı hizmetlerine destek olan ve yurt dışında kurulmuş bulunan dernek, birlik ve vakıfların hizmetleri ile ilgili faaliyetleri izlemek ve bu kuruluşlarla ilgili bilgi ve belgeleri derlemek ve değerlendirmek,

d) Yurt dışındaki camilerde yürütülmekte olan Kur'an-ı Kerim ve dini bilgiler kurslarındaki hizmetleri izlemek ve bu hizmetin daha verimli hale getirilmesi için gerekli çalışmaları yapmak,

e) Yurt dışındaki müşavir, ataşe ve diğer görevlilerin hac ve diğer görevlendirilmeleriyle ilgili işlemleri yürütmek,

f) Ülkemizde düzenlenecek olan uluslar arası toplantılar ile Kur'an-ı Kerim ve benzeri yarışmalara dair iş ve işlemleri yürütmek,

g) Yurt dışında düzenlenen Kur'an-ı Kerim ve benzeri yarışmalarda ülkemizi temsilen katılacak yarışmacıların seçimi ve bunların gönderilmeleriyle ilgili işlemleri yapmak,

h) Başkanlığı temsilen yurt dışına gideceklerle ilgili işlemleri yapmak,

ı) Başkanlığa Dışişleri Bakanlığından intikal eden veya Başkanlığın Dışişleri Bakanlığı ile yapılacak yazışmalarına dair işlemleri yürütmek,

j) Yurt dışından Başkanlığımızı ziyarete gelen kişi ve heyetlerle ilgili iş ve işlemleri yürütmek,

k) Daire başkanlığınca verilen benzeri görevleri yapmak.

Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 54. maddesi gereğince Dinler Arası Diyalog Şubesi Müdürlüğü'nün görevleri şunlardır:

a) Dinlerarası diyalog konuları üzerinde inceleme ve araştırmalar yapmak ve bu konularda yapılan toplantı, çalışma ve

açıklamalar ile düzenlenen raporları izlemek, derlemek ve değerlendirmek,

b) Yurt dışında İslâm Dini ve diğer dinlerle ilgili olarak yapılan faaliyetler ve yayınlar hakkında bilgi toplamak, yayınları takip etmek, gerekli görülenleri temin etmek ve değerlendirmek,

c) Farklı dinlere mensup olanlar arasındaki diyalog ve ilişkileri geliştirerek barış ve hoşgörüü yaygınlaştırmak amacıyla ulusal ve uluslararası toplantılar düzenlemek; düzenlenenlere temsilci veya heyet gönderilmesi ile ilgili işleri yürütmek,

d) Dünyada yaşayan dinlerle ilgili bilgilerin temin edilmesini sağlamak,

e) Yurt dışındaki vatandaşlarımıza yönelik yıkıcı ve bölücü akımlar ile misyonerlik ve asimilasyon faaliyetlerini izlemek, bu konularla ilgili olarak Başkanlığa intikal eden bilgi ve belgeleri derlemek, değerlendirmek ve gereğini yapmak,

f) Ülkemizdeki İslâm Dini dışındaki dinî faaliyetleri takip etmek, değerlendirmek ve raporlar düzenlemek,

g) Avrupa Birliği ile ilgili konulardaki çalışmalarını yürütmek.

Bu çerçevede halen Diyanet İşleri Başkanlığı yurtdışı teşkilatı, vatandaş ve soydaşların bulunduğu ülkelerde Türkiye Cumhuriyeti büyükelçilikleri nezdinde din hizmetleri müşavirlikleri, başkonsoloslukları nezdinde de din hizmetleri ataşelikleri olarak teşkilatlanmıştır. Din hizmetleri müşavirlikleri Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Danimarka,²⁰³ Fransa, Hollanda, İsveç, İsviçre, İngiltere, Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Makedonya ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde; din hizmetleri ataşelikleri de Almanya (Berlin, Düsseldorf, Essen, Frankfurt, Hamburg, Hannover, Köln, Karlsruhe, Münih, Nürnberg, Stuttgart, Münster, Mainz), Avustralya (Sidney, Melburn), Hollanda (Deventer),

---

203 Danimarka'da yaşayan Türk vatandaşlarının Diyanet kurumunun onlara sunmuş olduğu din hizmetleri faaliyetinden ne derece faydalandıklarını ve bu hizmetlerden memnuniyet derecelerini tespit etmek amacıyla hazırlanmış bir yüksek lisans tezi çalışması için bkz. F.Z. Kahraman, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yurt Dışı Din Hizmetleri: Danimarka Örneği*.

Fransa (Lyon), Amerika Birleşik Devletleri (New York), Suudi Arabistan (Cidde), Nahcivan, Romanya'da (Köstence) bulunmaktadır. Müşavirlik ve ataşelik birimleri bulunmayan Arnavutluk, Gürcistan, Kanada, Kosova, Litvanya, Moğolistan, Norveç ve Ukrayna gibi çeşitli ülkelerde de geçici din görevlileri bulunmaktadır.²⁰⁴

Ruşen Çakır ve İrfan Bozdağ'ın ifadesiyle, "Diyanet İşleri Başkanlığı Türkiyeli vatandaşların yoğun olarak bulunmadığı ancak Müslüman nüfusun yoğun olduğu Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya ve Baltık ülkelerinde 'misyon faaliyeti' olarak tanımlanabilecek çalışmalar yürütüyor. Diyanet'in bu faaliyetleri, aynı bölgelerde, İran'ın Şiilik ve radikal İslâmcılık, Suudi Arabistan'ın da Vehhabiliği ihraç etmek için yıllardan beri varlık gösterdiği düşünülürse stratejik bir önem kazanıyor."²⁰⁵ Kurumun, hizmetlerini uluslararası arenada sürdürmek amacıyla olduğunun bir göstergesi de resmî internet sitesinin Türkçe yanında, İngilizce, Almanca, Arapça (Arap alfabesi kullanılarak), Azeri ve Kırgızca (Kiril alfabesi kullanılarak) dillerinde de hazırlanmış olmasıdır.²⁰⁶

Örgütün kendine yönelik faaliyetleri

Doğal olarak, ilgili ilk hukuki düzenlemelerden beri, Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü içinde iç düzenle ilgili faaliyetleri yürütmek için kurulmuş idari birimler yer almıştır. Ancak mevzuatta bu hususta hükümler ilk kez, Başkanlığın da ilk özel kanunu olan 2800 sayılı Kanun'un ikinci maddesine dayanılarak çıkarılmış Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtının Vazifelerini Gösterir Nizamname'de görülür. Bu düzenlemenin 3. mad-

204 Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Batı Avrupa'daki faaliyetlerine ilişkin olarak bkz. N. Landman, "Sustaining Turkish-Islamic Loyalties: The *Diyanet* in Western Europe", s. 214-231.

205 Bu faaliyetler hakkında geniş bilgi için bkz. R. Çakır-I. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 93-99. Ayrıca, 25-28 Temmuz 2000'de Saraybosna'da toplanan Avrasya İslâm Şurası (ve "reform" iddaları) hakkında bkz. N. Mert, *Hep Muhalif Olmak*, s. 250-258.

206 Bkz. <http://www.diyanet.gov.tr>

desinde Zat İşleri Müdürlüğü'nün, 4. maddesinde Yazı İşleri Müdürlüğü'nün, 5. maddesinde de ayniyat muhasipliği ve levazım memurluğunun göreceği işler belirtilmişti.

İç düzen faaliyetleri bakımından salt özlük işlerini ve yazışmaları yürütmekle görevli olduğu görülen ve dönemin sınırlı kamu yönetimi ihtiyacına örnek oluşturan bu yapının aksine, 1965 tarihli 633 sayılı Kanun'da bu alandaki örgüt birimleri de artırıldıktan başka görevlerde de genişleme görüldü.

633 sayılı Kanun, iç düzen faaliyetleri ile ilgili olarak başlıca görevleri merkez örgütü içindeki Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi'ne bağlı Olgunlaştırma Müdürlüğü ile Derleme ve Yayım Müdürlüğü, Teftiş Kurulu, Personel Dairesi'ne bağlı Özlük İşleri Müdürlüğü ile Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü, Donatım Müdürlüğü arasında paylaştırdı. Böylece Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürüttüğü görevler arasına iç düzen faaliyetleri olarak, kuruluşun çeşitli kademelerine yetkili elemanlar temin etmek amacıyla, yurt içindeki ve yurtdışındaki her dereceli okullara burs tahsis etmek ve burslularla ilgili işleri yürütmek (m. 7/a-1) ile din hizmetlerinin hizmet içi eğitimi (m. 7/a-2 ve 3) de katıldı. Örgütün ayrı bir birimi olarak mevzuata ilk kez 1950 tarihli Kanun değişikliği hakkında Kanun'la "İnzibat Komisyonu" olarak girmiş olan denetim organı 633 sayılı Kanun'da "Teftiş Kurulu"²⁰⁷ adıyla düzenlendi; ayrıca merkezde, il ve ilçelerde disiplin kurulları²⁰⁸ oluşturulması hükme bağlandı.

İç düzen faaliyetleri bakımından Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en önemli birimlerinden biri de, mevzuata ilk kez 22 Mayıs 1971 tarih ve 7/2511 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle²⁰⁹ "Araş-

207 Bkz. 25 Mayıs 1971 tarih ve 7/2346 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulan Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Tüzüğü için bkz. *Düstur*, V, 10 (1971), s. 2316; *Resmî Gazete*, 21.5.1971-13842. Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Görev ve Çalışma Yönetmeliği için de bkz. *Resmî Gazete*, 16 Ağustos 1980-17077.

208 Bkz. 5 Haziran 1980 tarih ve 8/1032 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulan Diyanet İşleri Başkanlığı Disiplin Kurulları Kuruluş ve Çalışma Usulleri Hakkında Yönetmelik için bkz. *Resmî Gazete*, 26 Haziran 1980-17029.

209 Bu kararname *Resmî Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi* (1924-1987), s. 129-130.

tırma Plan ve Program Bütçe Başmüsavirliği" adı altında girmiş olan birimdir. Kurucu işlemin *Resmî Gazete*'de yayımlanmamış olması nedeniyle daha önceden ayrıntılı olarak açıklandığı üzere yok hükmünde sayılmasına karşın, 1982 sayılı Kanun'da öngörülen örgüt yapısı dikkate alınarak çıkarılmış olan 24 Şubat 1978 tarih ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle²¹⁰ "Araştırma ve Planlama Dairesi" oluşturuldu. 1978-1980 yıllarında iç örgütünde birtakım değişiklikler olmasına karşın bu birim varlığını korudu; 11 Mart 1980 tarihli ve 16926 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği'nin 58. maddesinde yer alan Araştırma ve Planlama Başmüsavirliği'nin görevlerinin yürütülmesi için, 7 Ekim 1983 tarih ve 209 sayılı Başkanlık onayıyla²¹¹ birimin adı "Araştırma ve Planlama Uzmanlığı" oldu. 84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi²¹² eki cetvellerde yer alan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen kadrolarla 3046 sayılı Kanun'a uygun olarak yeniden örgütlenen Başkanlık merkez örgütünde anılan birim, "Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı" adını aldı. Günümüz mevzuatında halen bu adı taşıyan birimin görevleri arasında Başkanlığın ana hizmet politikasının ve planlarının hazırlanmasını sağlamak; Başkanlığın bütçe teklifini, yıllık çalışma programını hazırlamak ve uygulamasını takip etmek; yönetim, denetim, eğitim, personel, malzeme, haberleşme gibi idari konularda uygulanan tekniklerin ve sistemlerin geliştirilmesi için inceleme ve araştırmalar yapmak; Başkanlıkla ilgili bütün istatistiki bilgileri derlemek ve değerlendirmek; birimler arası koordinasyonu sağlamak yer alır.²¹³

210 Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 28 Şubat 1977 gün ve 16214 mükerrer sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

211 Anılan işlemin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, s. 161.

212 Bu kararname *Resmî Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât (1924-1987)*, s. 100-110. Ayrıca bkz. *supra* dn. 287 ve bağlı olduğu metin.

213 Bu konuda bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı'nca hazırlanmış ve Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 23.6.1989 tarih ve 29 sayılı Kararı ile Türkçe, Arapça ve İngilizce olarak 10.000 adet basımı uygun görülmüş, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı başlıklı broşür, s. 2.

Başkanlığın iç düzenine yönelik faaliyetlerinden bir diğeri de kuruluşun çeşitli kademelerine yetkili elemanlar temin etmek amacıyla yurt içindeki ve yurtdışındaki her dereceli okullara burs tahsis etmek ve burslularla ilgili işleri yürütmektir. Bu göreve ilişkin düzenleme gerek 633 sayılı gerek 1982 sayılı Kanun'da yer almıştır. Başkanlığın anılan faaliyetine 633 sayılı Kanun'un 7. maddesinde Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde tesis edilmiş olan Olgunlaştırma Müdürlüğü'nün; 1982 sayılı Kanun'un ise 8. maddesinde Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde oluşturulmuş Eğitim Müdürlüğü'nün görevleri arasında yer verilmiştir. Anılan görev ve ilişkin olarak mevzuatta 1967 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Hesabına Üniversite ve Yüksek Okullarımızda Okuyan Burslu Öğrenciler Hakkında Yönetmelik²¹⁴ bulunmaktadır. Bu yönetmelik gereğince burslu öğrenci, Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünde, burs aldığı sürenin birbuçuk katı (fiili askerlik ya da ihtiyat olarak silah altında geçen askerlik süresi hariç) hizmet ifasıyla yükümlüdür (madde 17).

2008 sonu itibariyle, 1 Ocak 2003 tarihinde yürürlüğe konulmuş olan "Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi" çerçevesinde, aralarında anılan düzenlemenin 6/1 maddesinde belirtilen "Eğitim merkezleri açmak ve Başkanlık personeli için hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim programları düzenlemek ve uygulamak"²¹⁵ ve 6/1 maddesinde belirtilen "Başkanlık hizmetleri için gerekli tesisleri kurmak, işletmek ve bu maksatla yapılacak kiralama, tahsis, satınalma ve kamulaştırma işlerini yürütmek" görevleri de olmak üzere kurumun iç işlemleriyle ilgili tüm görevleri yürütmek üzere yapılandırılmış geniş bir örgüt bulunmaktadır. Bu yapı Başkanlık merkez kuruluşunda yer alan Teftiş Kurulu Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Personel Dairesi Başkanlığı, Hizmet İçi Eğitim Müdürlüğü, İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı, Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü, Sivil Sa-

214 Resmi Gazete, 14 Eylül 1967-12699.

215 Bu konuda bir yüksek lisans tezi için bkz. M. Kara, *Diyanet İşleri Başkanlığı Hizmet İçi Eğitim İhtisas Kurslarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*.

vunma Uzmanlığı, Protokol Şubesi Müdürlüğü ve taşra teşkilatında yer alan eğitim merkezi müdürlüklerinden oluşmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri ile ilgili gözlemler ve düşünceler

Görevlere ilişkin uygulamadan bazı örnekler

Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinden cami yapımı ya da onarımı için ayrılan herhangi bir tahsisat yoktur. Bu hususta kurumun kimi başkanlarının cami sayısının artmasına karşı ifadeler kullanmış olmaları ilginçtir. 1990 Kasım'ında verdiği bir demeçte dönemin Diyanet İşleri Başkanı Said Yazıcıoğlu, "Türkiye'de bugün 65 bin cami var. Bu camilerde 80 bin dolayında kadrolu personel bulunuyor. 7 bin dolayında personel açığı var. Her köye bir cami yeterliyken, neredeyse 100 metre arayla yapılıyor. Ne kadar az cami yaparsak vatandaş arasındaki bölünmeyi önlemiş oluruz" şeklindeki ifadesiyle fazla cami yapmanın sakıncalı olduğunu belirtmiştir.²¹⁶ 2005 Eylül'ündeki bir söyleşisinde Ali Bardakoğlu da benzer görüşler zikretmiştir: "Camiyi Diyanet yapmıyor. Her yıl 500 tane cami yapılıyor. Aşağı yukarı bin kişiye bir cami düşüyor. Şahsen adım başı cami yapılmasını doğru bulmam. Ama özel olarak cami yapılsın veya cami yapılmasın demek de doğru değil. Türkiye'de cami yeri tahsis etmek, cami yapımına karar vermek, camiye yapmak tamamen Diyanet'in dışında işler. Belediyeler cami yeri tahsis ediyorlar. Bazen belediyeler tahsis etmiyor, şahıs arsasını bağışlıyor. Bir dernek kuruluyor. Cami yapımına başlanıyor. Bu camiler kaç kişilik olmalı, nerede olmalı, bu tamamen o derneğin bulduğu mimar, mühendis, kendi arasındaki bir konu."²¹⁷ Halen Diyanet'ten sorumlu devlet bakanlığı görevini yürüten Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu, 2009 yılı bütçesini sunmak amacıyla TBMM Plan ve

216 İlgili haber için bkz. "Yazıcıoğlu 'Fazla cami yapmak sakıncalı'...", *Günaydın*, 4 Kasım 1990.

217 Nuriye Akman'la yapılmış olan ilgili mülakat için bkz. "ASAM'a 'akıl parası' olarak 100 bin dolar ödeyince aklımız başımıza geldi", *Zaman*, 18 Eylül 2005, s. 27.

Bütçe Komisyonu'nda 4 Kasım 2008 tarihinde yapmış olduğu "Diyanet İşleri Başkanlığı'nca gerçekleştirilen faaliyetler" konulu konuşmada, "... din hizmeti sadece mabetlerin fiziksel yapısına hasredilecek bir alan değildir" şeklinde, benim de şahsen katıldığım bir saptamada bulunarak, camilerdeki gençler ve uyuşturucu, ağaç dikme kampanyaları, kan bağışi gibi kimi bilgilenme faaliyetlerinden söz etmektedir.²¹⁸

Diyanet'in Kur'an ile ilgili en önemli çalışması Cumhuriyet'in ilk yıllarında olmuş; günümüze kadar önemli bir tefsir olma hüviyetini taşıyan Elmalılı'nın *Hak Dini Kuran Dili* isimli tefsiri Diyanet kurumu tarafından hazırlatılıp 1936 yılında bastırılmıştır. Bu konuyla ilgili bir makalede şu yorum yapılmaktadır: "Elmalılı, tefsirini yazarken itikatça Ehli Sünnet mezhebine, amel bakımından da Hanefi mezhebine uyduğunu belirtmektedir. ... Muhtemelen tefsirini bu şekilde yazması kendisinden istenmişti ve o da buna riayet etti. Çünkü diğer eserlerinde daha dinamik ve rahat bir tavır sergilediği halde tefsirinde daha tutucu bir tavır sergilemektedir."²¹⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı yayını 12 ciltlik *Sahih-i Buhari Muh-tasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi* isimli hadis çalışmasında kullanılmakta olan, "İki kadının tanıklığı, bir erkeğin tanıklığına bedeldir. Kadınlar aklen ve dinen eksik yaratıklardır. Kadın uğursuzdur. Namazı tat eden şeyler, köpek, eşek, domuz ve kadındır. Yabancı kadınla el teması el zinasıdır. Cehennem halkının çoğunluğu kadınlardır" ifadeleri aleyhine tepkide bulunan Türk Kadınlar Birliği'ne karşı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın açıklaması, bu kitabın basılmasındaki amacın sadece ticari olduğu olmuştur.²²⁰

218 Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, s. 10-11.

219 Aynı makalede ayrıca yazar kurum yöneticilerinin yıllardır yeni bir tefsir çalışmasından söz ettiklerini, ancak henüz ciddi bir sonucun ortaya çıkmadığını belirtmekte; 2001 yılında uzmanların görüşünü almak için konulu tefsir metoduyla hazırlanan ve 4-5 maddeyi içeren bir fasikül yayınlandığını ilave etmektedir. Bkz. S. Şimşek, "İslâmcılık ve Kur'an", s. 703; 713 dn 3; fasikül ile ilgili olarak s. 709 vd.

220 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Süleyman Ateş, "Diyanet İşleri Gözü ile Kadın", *Cumhuriyet*, 16 Ocak 1990, s. 15.

Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Kurulu tarafınca yürütülmekte olan ve farklı İlahiyat fakültelelerinde Hadis alanında görev yapan 85 akademisyen yazarın çalışmakta olduğu “Konulu Hadis Projesi” hakkında, 27 Şubat 2008 günlü Batı, özellikle İngiliz basınında yer alan²²¹ ve Diyanet’in hadislerle ilgili olarak “kimilerinin ayıklanması, ılımlı İslâm çerçevesinde yorumlanması, 21. yüzyıla uyumlu hale getirilmesi suretiyle bir reform hareketinin başlatılması” yolundaki haberler kurum tarafından tepkiyle karşılandı.²²² Batı basınında devam eden bu tür haberlere²²³ karşı tepkilerini sürdüren kurum yetkililerine göre, “Bazı Batılılar bu çalışmalarını İlimli İslâm Projesi’yle ilişkilendiriyorlar. Bizim İlimli İslâm Projesi’yle ilgimiz yok. Bizim yaptığımız, İslâm’da bir revizyon, bir devrim, bir reform değil. Bizim yaptığımız, Peygamber efendimizin hadislerini anlama ve 21. yüzyıl insanıyla buluşturmadır. Türkiye’nin bu konudaki birikimini değerlendirme, hadislerin anlaşılmasına bir katkı sunmaktır. Tek İslâm dini vardır.”²²⁴

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından M. Reşid Rıza’ya ait *Muhaverat’ül Muslih ve’l Mukallid* adlı kitabın Hayrettin Karaman tarafından *İslâm’da Birlik ve Fıkıhın Mezhepleri* adıyla çevirilerek yayınlanması tepkilerle karşılanmıştır.²²⁵

Diyanet Takvimi’nin 23-24 Ekim 1979 günü yapraklarının arkasında “mümin sayılabilmek için mutlaka cihad etmek lazım

221 “Türkiye İslâmi metinleri radikal bir şekilde yeniliyor” (BBC News); “Türkiye’nin Peygamber’e yeni bir gözle bakışı sonuçlanmak üzere” (*Financial Times*)... “Türkiye 21. yüzyıl İslâmı için çalışıyor” (*Guardian*)... “Ahlâk, adalet ve kadın hakları: 21. yüzyıl İslâmı’nın portresi” (*The Times*).

222 Projeye ilgili olarak yapılan 28.2.2008 tarihli basın açıklaması metni için bkz. <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/duyurular/baciklama.asp?id=1187>

223 Christopher Dickey ve Owen Matthews, “The New Face of Islam”, *Newsweek*, 9 Haziran 2008, metin için bkz. <http://www.newsweek.com/id/139433>

224 Bardakoglu’nun bu hususta Fikret Bila’ya vermiş olduğu 4 Haziran 2008 tarihli mülakat için bkz. <http://www.habervitrini.com/haber.asp?id=343712> Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Mehmet Görmez’in, “hadisleri ayıklamıyoruz, dinimizin reforma ihtiyacı yok, ama dindarlığımızın ıslaha ihtiyacı var” ifadesini kullanmış olduğu 22 Haziran 2008 tarihli mülakatı için bkz. http://www.habergunluk.com/Islam-Dunyasi/12176-Diyanet_Hadisleri-ayiklamiyoruz.html

225 Anılan yayınlara ilgili tepkilerden oluşan bir derleme için bkz. *Laikliğin Yeşerttiği Fitne: “Naylon Mücdehidler”*, Sabah Kültür Yayınları, İstanbul, 1977.

geldiği” ısrarla ifade edilmekte; türbelerin kapatılması, eski takvimin terk edilmesi, saat ve kıyafet devrimleri eleştirilerek, bu devrimler aleyhinde, “hangi maddi ve manevi silahınla vuruştun İslâm’ı yıkmaya çalışan akımlarla?” soruları yöneltilmektedir. 13 Haziran 1979 tarihli takvim yaprağında ise hilafet öğremleri dile getirilmekte, “Hilafet bu millete ilahi emanet olarak tevdi edilmiştir” denilmektedir. 13 Haziran 1979 günlü takvim yaprağı salt kadın hakları değil, bütün olarak insan hakları çerçevesinde tümüyle hukuk dışı bir görüntü sergilemektedir: metni kaleme alana göre, “Erkek devamlı kazanır, kadın ise tüketicidir. Devamlı üretici olan oğlan ile, mütemadiyen tüketici olan kız evlad bir olabilir mi?” Ayrıca, bu yaprakta konuya yönelik şu sorular yer almaktadır: “Erkek kadın bir arada kadının tek başına seyahatine cevaz bulunmadığına göre memleket aşırı yerlere kadın nasıl seyahat yapabilecek?” Aynı bağlamda iki diğer örnek farklı yılların takvimlerinde yer almaktadır: 27 Eylül 1980 tarihli yaprakta “Kadının tahsil görmesi fuhuşa vesile olabilir”; 22 Nisan 1976 günlüsünde ise “Medeni nikâh boşanmaları arttırdı. Oysa mukaddesata bağlı olduğumuz dönemde boşanmanın erkek elinde olduğu zamanlarda talak pek nadirdi” denmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Almanya için bastırıp dağıttığı 1992 yılı yapraklı takviminde de “en büyük düşman Yahudiler”, “nüfus artışında keramet vardır” ve “üniversiteler zararlıdır” gibi ifadeler yer almaktadır.²²⁶ Bu tür bir neşriyatın, anayasasında laik hukuk devleti olduğu belirtilen bir devletin, toplumu dinsel konularda aydınlatmakla görevli kıldığı bir kurumunun resmî bir yayınında yapılmış olması düşündürücüdür.

Başkanlığın bir diğer resmî süreli yayını olan *Diyanet Gazetesi*’nin 1 Kasım 1970 tarihli 14. sayısında “orucun fıkhi hükümleri” ile ilgili olarak “hayvanla, ölü kadınla ve kendisinde şehvet bulunmayan küçük bir kızla cinsel ilişki kuran kişinin orucunun bozulup bozulmayacağı” meseleleri tartışılmakta ve ba-

---

226 İlgili haberler için bkz. “Dışişleri, yurtdışında 2 milyon Türk’e ulaştırılan takvimi zararlı bulmuştu: Diyanet’in takvimi nasıl dağıtıldı?”, *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1992, s. 1; “Diyanet İşleri’nden ‘radikal’ Takvim”, *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1992, s. 18.

zı hallerde bozulmayacağı kaydedilmektedir.²²⁷ *Diyanet Gazetesi*'nin 278 numaralı Nisan 1982 tarihli sayısında şöyle denilmektedir: "Bugün bir dış politika olayında, bir iç politika tercihinde sözümüz, gözümüz var." 266 numaralı 15 Temmuz 1981 tarihli sayısındaki, "Esir milletler hürriyet istiyor" içeriği ve resimleriyle; 276 numaralı 1 Şubat 1982 sayısındaki, "Polonya ne ilk ne son" ifadesi ve resimleriyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın siyasi görüş ve düşüncelerini açıklamaktadır. Ayrıca, aynı gazetenin yine 278 sayılı Nisan 1982 tarihli sayısında başörtülü bir kadınla başı açık bir kadın, çocuk bakımıyla ilgili bir konuda, "İkisi de anne ama" başlığı altında, "Materyalist felsefe insanı bu hale getirdi" şeklinde kıyaslama yapılarak başı açık olan kınanmaktadır.

Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından ders kitabı olarak okutulması uygun bulunarak 1981'de yayımlanmış *Dinî Bilgiler Ders Kitabı*'ndan alınan bazı ifadeler şu şekildedir: "Efendimizin Allah'tan getirerek haber verdiği gerçekleri kabul etmeyen kâfirdir. ... Kâfirlerin cehennemden çıkma hakkı yoktur. ... Münafıklar cehennemin en derin çukurlarında olacaklardır."²²⁸ "Cehennemdeki azap bizim dünyada anlatabileceğimiz gibi değildir. ... Müminlerden girenler her zaman ceza çektikten sonra çıkar. Kâfir ve münafıklar devamlı kalır."²²⁹ "Mahşer yerinde cennetlikler sağ tarafa, cehennemlikler sol tarafa verilir."²³⁰ "Sırat Köprüsü: Cehennem üzerinde kurulacak olan bu köprüden müminler geçerek cennete kavuşacak, kâfir ve münafık olanlar ceheneme yuvarlanacaklardır."²³¹

1990 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında Jak Den Exter'in Hollandaca yayınlanan çalışmasında²³² Diyanet kurumu

---

227 Bu hadisler için bkz. "Orucun Fıkhi Hükümleri", *Diyanet Gazetesi*, 3 (1 Kasım 1970), s. 14.

228 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Dinî Bilgiler Ders Kitabı*, s. 12.

229 A.g.e., s. 50.

230 A.g.e., s. 51.

231 A.g.e., s. 52.

232 Jak den Exter, *Diyanet, Een Reis Door de Keuken van de Officiële Turkse Islam* (*Diyanet, Resmi Türk İslamı'nın Mutfağında Bir Yolculuk*), Centrum Buitenlanders Peregrinus, Beverwijk, 1990.

ile ilgili çeşitli meselelerin yanı sıra, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun karar ve mütalaaları,

1. Diyanet'in devlete bağlılığı, daha doğrusu devletin bir organı oluşu, fetvaların içeriginden tespit edilebilir mi? Yani dinî esaslar değil de, devlet yapısına uygun hükümler de veriliyor mu?

2. Bu fetvaların 'Hristiyan Batı' ülkelerinde yaşayan Müslüman Türk vatandaşlarının o toplumlara katılma ve kaynaşmalarına destek verici midir? Engelleyici midir?²³³

soruları çerçevesinde incelenmiştir. Exter, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun bazı kararlarında laik devletin varlığının açıkça hissedildiğini ileri sürmektedir. Batı toplumlarına katılım konusunda hem destekleyici hem de engelleyici örneklerle karşılaşmıştır. Ayrıca Exter, karar ve mütalaalarda zaman içinde bazı konularda fikir değişikliği tespit etmiştir. 60'lı yıllarda yurtdışında yaşayan vatandaşların en çok sordukları sorular arasında "faiz" konusu en başta yer almasına karşın, Diyanet tarafından 1966 yılında yayınlanan ve 200'e yakın soru ve görüş içeren *Yurtdışındaki İşçilerimizin Sorduğu Dinî Sorulara Cevaplar* adlı kitapta, faizle ilgili tek bir bahis bile yer almaması dikkat çekicidir. Exter, Diyanet'in, faizle ilgili sorulara istikrarsız cevaplar verdiğini iddia etmektedir. 1984 yılında Diyanet tarafından yayınlanan Dr. Eyüp Sanay'ın *Gurbetçinin El Kitabı* adlı eserinde, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun "yurtdışındaki bankalardan faiz almanın dinî yönden hükmü nedir?" sorusuna verdiği yanıt şöyledir:

Bilindiği üzere bir Müslüman ülkede, bir insanı, gayrimüslim bile olsa, aldatarak malını ele geçirmek dinen caiz değildir. Ancak bazı İslâm bilginleri, Müslümanlarla savaş halinde bulunan devletlerin vatandaşlarını, onları ekonomik yönden zayıf düşürmek için, kendi ülkelerinde aldatarak mallarının ele geçirilmesini caiz görmüşler, böylece bir Müslümanın 'Dar-ül-

233 Bu saptamalar ve aşağıdaki değerlendirmeler için bkz. A. Yüksel-I. Claasz-Coockson, "'Diyanet' Üzerine Hollandaca bir Kitap", s. 63-64.

harp' denilen düşman ülkelerinde, faiz de alabileceklerini söylemişlerdir. Yurtdışında bulunan işçilerimizin halen çalışmakta oldukları ülkeler 'Dar-ül-harp' (yani Müslümanlarla savaş halindeki ülke) olmadığı gibi, bu ülkelerin bankalarına para yatırıp faiz almak, bu ülkeleri (veya vatandaşlarını) aldatmak da caiz değildir. Çünkü bu ülkeler, bankalarına para yatıran yabancı işçilere ödedikleri cüz'i faizle ekonomik yönden zayıflamak şöyle dursun, bu paralarla yeni yatırımlar yaparak daha da güçlenmektedirler. Bu itibarla, Almanya bankalarının verdiği faizle, Müslüman ülkelerin bankalarının verdiği faiz arasında, faiz olma açısından hiçbir fark yoktur.²³⁴

1 Mart 1989 tarihli mektupla Almanya Schwarzenbach-Saale'den faizle ilgili sorulmuş bir soruya gönderilen yanıt ise, "İslâm dininde her türlü faiz yasaklanmıştır. Faiz yoluyla elde edilen kazanç, haramdır" şeklindedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nca, kendisine yöneltilen soruları yanıtlamak şeklinde yerine getirilmekte olan "dini konularda toplumu aydınlatma" görevi bağlamında, kurumun en yüksek karar ve danışma organı olan Din İşleri Yüksek Kurulu'nun o tarihteki Başkanı İrfan Yücel'in basında yer almış olan "ölü yakma"²³⁵ ve "sigorta"²³⁶ konularındaki görüşleri o dönemde güdülen siyaseti belirleme açısından bir örnek oluşturunca niteliktedir: "İslâmî hükümlere göre ölünün yakılması caiz değildir. Gayrimüslim ölüsünün yakılması bile caiz değildir. Ölü bir beze sarılır ve defnedilir. Yakılması günahtır. Yasada yerinin olması durumu değiştirmez. Dinimizin yasak ettiği birçok şey yapılıyor." Başkalarının kastettiği yasa, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu olup; 224, 225 ve 226. maddeleri ölü yakılmasıyla ilgili hükümler içermektedir. İdare'nin genel idari kolluk görevi kapsamındaki kamu düzeninin sağlanması ve korunması çerçevesi içinde kalan konu ve

234 Eyüp Sanay, *Gurbetçinin El Kitabı*, s. 297-298. (nakleden A.g.e.)

235 İlgili haberler için bkz. Ferit Farsakoğlu, "Ölü yakma'da kargaşa", *Milliyet*, 10 Aralık 1990, s. 11; "Ölü yakma fırınları", 20 Aralık 1990, *Cumhuriyet*, s. 20; Turgay Gözdereliler, "Ölü yakma fırınları", 25 Aralık 1990, *Güneş*, s. 13.

236 Bu konuya ilişkin haber için bkz. Cemil Dirim, "Diyanet'e göre özel sigorta haram", *Güneş*, 5 Nisan 1991, s. 1 ve 12.

amaçlar arasında yer alan genel sağlık bağlamında düzenlenmiş bu hükümleri “Yasada yerinin olması durumu değiştirmez” şeklinde değerlendirmek, ilahi yasalarla hukuki yasaların çatışması meselesini bir kez daha ortaya koymaktadır. Başvuruların artması üzerine İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin gündeme getirip, sonra dinsel kaynaklı baskılar ve tepkilerden duyduğu endişe nedeniyle ölü yakmak için gerekli düzenlemelerin yapılması projesinden vazgeçmesiyle inanmayan bireylerin bir hakkı elinden alınmış ve kamu düzeni bakımından hiçbir sakınca taşımadığı mevcut hukuki düzenlemelerden anlaşılan bir alanda ilahi yasalar gereği işlem yapılmaktan kaçınılmıştır. Bu uygulamanın laiklik ilkesiyle ne denli açık bir çelişki içinde olduğu ortadadır.

Yücel’in yorumlarından bir diğeri de sigorta konusundadır. Bir sigorta şirket yöneticisinin dilekçesini yanıtlayan Yücel, son asır İslâm bilginlerinin çoğunluğunun sigorta sözleşmesini kumara benzeterek haram saydıklarını; Bağ-Kur ve SSK tarafından sigortalanmanın ise helal olduğunu belirtmiştir. Sigorta şirketinin aldığı primden daha fazla olarak ödediği tazminatın “hukuken borcu olmayan bir şeyi borçlanmak” kabilinden olduğunu kaydeden Başkan Vekili, bir şahıs veya kurumdan borçlu olmadığı bir tazminatı almanın da dinen caiz görülmediğini ifade etmiştir. Sigorta konusunda 4 Temmuz 2005 tarihli bir Din İşleri Yüksek Kurulu kararı mevcuttur:

sigorta sistemi, bütün dünyada umumi iktisadi hayata bağlı diğer sistemlere nispetle en büyük ve sağlam bir teâmül ve tedbir haline gelerek, hukuken düzenlenmiştir. Bundan sonra, tartışmaya yol açacak belirsizlik olduğu söylenemez... kumarın haram olmasının birinci amili, daha önce de belirtildiği gibi, ahlâkî ve içtimâîdir. Bu itibarla en büyük içtimâî ve ahlâkî dertlerden biri olan kumar ile, faaliyet sahasında insanın malına ve canına dokunan kazaların-felaketlerin zararını ve acısını azaltmak için bir tür yardımlaşma olan sigorta sisteminin birbirine kıyaslanması uygun olmaz. ... Akitlerde asıl olan caiz olmaktır; İslâm’ın öngördüğü temel prensiplere aykırı bir husus içermeyen ve akdin dinen aranan bütün unsur ve şartlarını taşıyan

her akit sahihtir. Bu itibarla, Asr-ı saadette ve müçtehit imam-lar döneminde bilinmeyen ve yakın zamanda ortaya çıkan si-gorta da, söz konusu unsur ve şartları taşıması halinde caizdir. Bu bağlamda sigortanın caiz olmadığını ileri süren bilginlerin gerekçeleri değerlendirilmiş ve bu gerekçeler sigortanın caiz ol-madığını ortaya koyacak nitelikte görülmemiştir. Diğer taraftan ticarî sigortaların, sadece hedefinin kazanç olduğu gerekçesiyle reddedilmesi de doğru değildir. Bu gerekçeyle caiz olmadığını söyleyen fıkıhçıların hemen tamamı, sosyal sigortaları ve kar-şılıklı sigortaları, hedefi yardımlaşmadır diye caiz görmektedir-ler. Oysa öz itibariyle sosyal sigorta kurumları ile özel sigorta-lar arasında, hüküm değişikliğine götürecek temel bir fark yok-tur. Sosyal sigortalarla özel sigortalar arasındaki farklar; sosyal sigortaların kanunla kurulmuş kurumlar tarafından yapılıyor olması, zorunlu olması, sigortalı olabilmek için kişilerin bel-li bir statüde olmaları, ödenecek prim ve bu sigorta ile sağlana-cak menfaatlerin her sigortalının özel durumuna göre düzen-leniyor ve sosyal sigortaların öngördüğü risklerin daha ziya-de sosyal sınıfları tehdit ediyor olmasıdır. Sigorta, meydana ge-len zararın yalnızca riske maruz kalanın üzerinde kalması yeri-ne, sigortalıların ödedikleri primlerden ödenen tazminat yoluyla bütün sigortalılara dağıtılmasını ve böylece felaket ve kazala-rın zararının hafifletilmesini gaye edinmiş karşılıklı taahhüt ve yardımlaşmaya dayanan bir sistemdir. İslâm'ın, sosyal ve ikti-sadî hayata dair bütün düzenlemelerinin hedefi, hak ve görev-lerde, mutlak manada karşılıklı yardımlaşma ve kefâlet esasına dayanan bir toplum meydana getirmektir. Buna göre sigorta İslâm dinindeki bu yüce hedefe aykırı değildir.²³⁷

Din İşleri Yüksek Kurulu, 2 Haziran 2003 günlü kadınların şahit ve mirasçı olmaları hakkındaki kararında, İslâm'a göre, gerek ontolojik olarak, gerekse dinî sorumluluk, hukukî eh-liyet, temel hak ve hürriyetler bakımından ilkesel bazda ka-dın erkek ayrımı söz konusu olmadığını ve şahitlik konusun-

237 Bkz. <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp> Kurul Kararları Kurul Ka-rarları sigorta.

da, borçlanma ayetinde belirtilen ve dönemin şartları ışığında, kadınların ticarî faaliyetlerdeki pasif rolünden kaynaklanan farklılığın, genel düzenleme içermediğini, konuyla ilgili ayetler birlikte değerlendirildiğinde, kadının şahitliğinin erkeğine denk olduğunu belirtmiş; ancak mirasçılık hususunda aşağıdaki görüşleri ifade etmiştir:

... Çoğunlukla kadın kendisi dışında başkalarının geçimini sağlamakla da yükümlü değildir. Erkek ise tam aksine, hemen bütün toplumlarda eşinin, kızının, annesinin veya kız kardeşinin geçimini sağlamakla mükelleftir. Bu sebeplerdir ki “nimet külfete göredir” esasına uygun olarak, eşinin, kızının, annesinin veya kız kardeşinin geçimini sağlamakla yükümlü olan erkeğe, böyle bir yükümlülüğü olmayan kadının payının iki misli verilmiştir.

b) Kadın kendi mal varlığında istediği gibi tasarruf etme hakkına sahiptir. Kadının malî durumu yerinde olsa dahi, ailenin harcamalarına iştirak etme zorunluluğu yoktur. Bu açıdan bakıldığında, kadın ile erkeğin eşit pay alması durumunda, erkek ailenin geçimini sağlamakla yükümlü olduğu halde, kadının böyle bir sorumluluğu olmadığından denge erkek aleyhine bozulmuş olacaktır.

c) Erkek evlenirken, eşine “mehir” vermekle yükümlüdür. Kadının ise, evlilikten doğan böyle bir yükümlülüğü olmamakta, aksine eşinden mehir almaya hak kazanmaktadır.

d) Kadın boşandığı takdirde iddet süresinde onun barınma, yeme-içme, giyim, tedavi gibi nafakasını ödemek kocanın görevi olduğu halde; kadının kocasına karşı böyle bir sorumluluğu yoktur.

Görüldüğü gibi malî mükellefiyetler bakımından kadın erkeğe karşı eşit olmak bir yana, avantajlı bir konumda bulunmaktadır. Pek çok konudaki malî yükümlülükler erkeğe yüklenmiştir. İşte yukarıdaki sebeplerden dolayı, kardeşler arası miras taksiminde, malî yükümlülüklerinin ağırlığına uygun olarak erkeğe iki hisse; hemen hiçbir malî yükümlülüğü olmayan kadına ise bir hisse verilmiştir. Bu da adalet ve hakkaniyete en uygun olan taksimdir.

Yukarıda zikredilen dayanak ve gerekçeler ışığında;

a) İslâm'a göre, gerek ontolojik olarak, gerekse dinî sorumluluk, hukukî ehliyet, temel hak ve hürriyetler bakımından ilkesel bazda kadın erkek ayrımı söz konusu olmadığına,

b) Şahitlik konusunda, borçlanma ayetinde belirtilen ve dönemin şartları ışığında, kadınların ticarî faaliyetlerdeki pasif rolünden kaynaklanan farklılığın, genel düzenleme içermediğine,

c) Konuyla ilgili ayetler birlikte değerlendirildiğinde, kadının şahitliğinin erkeğinkine denk olduğuna,

d) Kardeşlerin miras paylaşımında kadınların payının, erkeklere nispetle farklı olarak düzenlenmesinin, erkeğin çeşitli alanlardaki mali sorumluluğunun kadına nispetle daha ağır olmasıyla doğrudan ilişkili olduğuna,

e) Kadının ihtiyacının daha fazla olduğu veya erkeğin mali sorumluluğun daha az bulunduğu durumlarda, karşılıklı rıza ile bu paylaşımın daha farklı bir şekilde yapılabileceğine, karar verildi.²³⁸

Toplumu aydınlatma amacıyla yayın faaliyetlerinde bulunmak üzere Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 24 Mart 1972 gün ve 615 sayılı kararı gereği 1973'te yayınlanmış *Hutbeler* kitabında yer alan "Hakimiyet Milletindir" başlıklı hutbede "Millî Hakimiyet Kitabımızın [kasdedilen Kur'an'dır] ve Peygamberimizin gösterdiği yoldur"²³⁹ tanımı geçmektedir. Ulusal egemenliğin bu şekilde ele alınması milletin kendi iradesiyle siyasi ter-cihlerde bulunduğu demokratik siyasal yapılar yerine ilahi yasalarla yönetildiği ve yönlendirildiği bir sistemin savunulduğu anlamını taşır. Aynı kitapta, "Allah katında gerçek din İslâm'dır. (...) İslâm'dan başka dinlere rağbet edenler tam bir sapıklık ve ziyan içindedirler" ifadeleri kullanılmakta;²⁴⁰ bunun yanında Hristiyan dininin benimsediği akideler reddedilmekte ve çürütülmeye çalışılmaktadır.²⁴¹ İslâm'ın hoşgörü dini oldu-

238 Bkz. <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp> Kurul Kararları Kurul Kararları Kadınların Şahit ve Mirasçı Olmaları.

239 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hutbeler*, s. 180.

240 A.g.e., s. 216-217.

241 A.g.e., s. 4.

ğunu çeşitli vesilelerle beyan eden Diyanet İşleri Başkanlığı ve onu yöneten din adamlarının laik bir Anayasa sisteminde ve laik bir ülkede resmi ağızdan, farklı inanç ve dindekilere “sapıklık içindedirler” ifadesini kullanması geçerli şekilde açıklanamayacak bir olgudur.²⁴²

Diyanet İşleri Başkanlığı, yayını olan 21. Yüzyıl Türkiye’sinde Hurafeler başlıklı kitapta, aralarında “türbe, yatır gibi yerlerden medet ummak”, bir yatırın mezar başına mum yakıp dilek tutmak; iki bayram arası nikâhı uğursuzluk saymak; sağ elinin içi kaşındığında para geleceğine, sol elinin içi kaşındığında da para çıkacağına, ayak altı kaşındığında da yola çıkılacağına inanmak; merdiven altından geçmeyi uğursuzluk saymak; cenazenin 7., 40., 52. gecesi ile ölüm yıldönümünde hatim ve mevlit okutmak; hıdrellez günü sahile gidilerek kuma veya toprağa ev, araba veya kadın resimleri çizilerek böylece çizilen resimler sayesinde ileride onlara sahip olunacağına inanmak; kahve falına bakmak, falcılara, büyücülere gitmek; nikâh esnasında gelin ve damadın birbirlerinin ayağına basması halinde, önce basanın sözünün geçeceğine inanmak; nazar boncuğu takmak, muska taşımak gibi inançların bulunduğu bir listeyle “hurafelere karşı halkı bilinçlendirmek” amacını gütmektedir.²⁴³ Böylelikle Türkiye “volk” İslâm kültür-

---

242 Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz imzasıyla 8 Aralık 1992 tarihinde yayımlanan ve camilerde sadece Diyanet İşleri Başkanlığı’nca gönderilen veya il müftülerinin denetiminden geçerek paraf edilen hutbelerin okunacağına dair haber için bkz. “İmamlara uyarı”, *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1992, s. 1; anılan düzenlemeye ilişkin olarak Başbakan Süleyman Demirel, Devlet Bakanı Ekrem Ceyhan, Başbakan yardımcısı Erdal İnönü, RP İstanbul milletvekili Hasan Mezarıcı ve Diyanet İşleri eski başkanlarından Dr. Lutfi Doğan’ın tepkilerini içeren haber için bkz. “İmam bildiğini okuyor”, *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1992, s. 1. Hutbelere ve vaazlara müdahale konusunda bkz. R. Çakır-1. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 120-122.

243 “Kitabın giriş bölümünde mantuki tabanı olmayan, gerçek hayatla ilişkisi bulunmayan inanç ve uygulamaların izlerinin tüm dinlerde görülebileceğine işaret edilerek, bilgisizlik, yalnızlık, çaresizlik, zorda kalmışlık, korku, üzüntü, hastalık, sıkıntı ve felaketlerin insanları hurafelerin tuzağına ittiği kaydedildi. Kitapta bilgisizliğin, batıl inançların, mesnetsiz yorumların ve çarpık anlayışların düşünce dünyasında kök salmasına zemin hazırladığına vurgu yapıldı.” İlgili haber için bkz. *Taraf*, “Bunların hepsi hurafeymiş”, 10 Aralık 2008, s. 4. “Hakiki/doğru Müslümanlık” ve “hurafeler” vurgusu tüm Cumhuriyet tari-

ründe²⁴⁴ sıkça rastlanan pek çok pratik olumsuzlanmaktadır. İnançların yanlış ve doğru olarak vasıflandırılması, dinsel belli bir yorumun ve uygulamanın norm alınarak farklı pratiklere ayrımcılık güdüldüğünü gösterir; oysa bu tavır tüm inançlara eş mesafede durulmasını gerektiren laiklik ilkesi çerçevesinde problemli dir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın son dönemlerde sürdürmekte olduğu pek çok olumlu çalışmalar mevcuttur. Bunlar arasında doku ve organ nakli ile ilgili açıklamaları,²⁴⁵ kadınların iş hayatında ve yönetimde yer almaları hususunda verdiği mütalaalar,²⁴⁶ kız çocuklarının eğitimi konusundaki katkıları,²⁴⁷ Uluslararası Af Örgütü'yle müştereken yürütülen "Kadına Karşı Şiddet ve Ayrımcılığın Durdurulması" ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu ve Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü ile işbirliği ile sürdürülen "Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesinde Din Görevlilerinin Katkısının Sağlanması" projeleri sayılabilir.²⁴⁸ Kurum bünyesinde ayrıca, kadın müftü yardımcılarının

---

hinde, hatta İkinci Meşruiyet'ten bu yana sürdürülmekte: Diyanet'in başka yayınlarında da bu tutuma sıkça rastlanmaktadır. Bkz. Ali Bardakoğlu, "Hurafeyi Sahih Bilgi ile Aşmak", *Diyanet Aylık Dergi*, 186 (Haziran 2006), s. 1; Kıyasettin Koçoğlu, "21. Yüzyılın Türkiye'sinde Hurafeler", *Diyanet Aylık Dergi*, 186 (Haziran 2006), s. 5-8; Fikret Karaman, "Modern Hayat ve Hurafeler", *Diyanet Aylık Dergi*, 186 (Haziran 2006), s. 15-17.

244 Bkz. Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 115 vd. Bu tür inançları "hurafe" ve "batıl" olarak nitelendiren ve meselenin eğitimle çözülmesini öneren bir çalışma için bkz. F. Yılmaz, *Din Eğitimi Işığında Kadınlar Arasında Yaşayan Hurafeler*.

245 Din İşleri Yüksek Kurulu'nun bu husustaki 3 Mart 1980 tarihli kararı için bkz. <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp> Kurul Kararları Kurul Kararları organ nakli. Din İşleri Yüksek Kurulu'nun bu husustaki 14 Aralık 2006 tarihli mütalaasına yaşayanlar arası nakillerle ilgili hüküm de ilave edilmiştir. Bkz. <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp> Kurul Kararları Kurul Mütalaaları Kişinin Yaşam Destek Ünitesinden Çıkarılması.

246 Bkz. <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/default.asp> Kurul Kararları Kurul Kararları Kadınların İş Hayatında ve Yönetimde Yer Almaları.

247 Kız çocuklarının eğitimine büyük önem verilmesi gerektiğini belirtmiş olan ve Başkanlığın kız çocuklarının okutulması için hutbe ve vaazlarda destek vermesini isteyen Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu ile ilgili haber için bkz. *Zaman*, 4 Eylül 2004. Ayrıca bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, s. 25.

248 Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, s. 20. Ayrıca din hizmetlerinin iyileştirilmesine yönelik gayretlere ilişkin olarak basında zaman za-

rehberliğinde aile danışmanlık hizmetleri; cezaevleri hizmetleri; engellilere yönelik camilerde yapılan düzenlemeler ile Braille alfabeli yayınlar; DİB Türk Tasavvuf Musikisi Korosu gibi sosyal içerikli din hizmeti olarak nitelendirilebilecek faaliyetler sürdürülmektedir.²⁴⁹

Ahlâk esaslarıyla ilgili işleri yürütmek ve devlet

633 sayılı Kanun'a, hükümet teklifinde bulunmamasına rağmen, görüşmeler sırasında AP Adana milletvekili ve Geçici Komisyon'un sözcüsü olan Hasan Aksay'ın²⁵⁰ dile getirdiği itirazlarıyla ilave edilen "ahlâk" sözcüğü, aslında dönüşmekte olan Türkiye siyasetinin ve aynen Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun modernite projesinde uygulamış olduğu gibi toplumu bu kez de milliyetçi-mukaddesatçı Türk-İslâm sentezi çerçevesinde dönüştürme çabalarının bir simgesi olarak okunabilir. Bu ilaveye ilişkin değerlendirmelerde²⁵¹ gözden kaçan bir husus Aksay'ın, "bir devlet olarak, hükümet olarak laik bir ahlâkın içerisindeyiz. Halbuki dinî ahlâk, laik ahlâkın dışında, ondan daha ayrı kayıtları ortaya koyan bir ahlâktır. Laik ahlâkta içki içmek başkadır, dinî ahlâkta içki içmek başkadır. Eğer burada ahlâk kelimesini koymayacak olursak, o takdirde *bir din adamının içki içmesi veyahut da yani, dinî ahlâkın*

---

man yer alan haberlerden bir örnek için bkz. "İmam ve müezzinlere şan kursu", *Taraf*, 20 Kasım 2008, s. 4.

249 Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, s. 20-22.

250 Hasan Aksay, 1961 seçimlerinde AP'den Adana milletvekili oldu. AP Yönetim Kurulu üyeliğinde ve Millet Meclisi Grup Yönetim Kurulu'nda bulundu. Çeşitli dernek ve federasyonun başkan ve genel başkanlığını yaptı. AP'den ayrılarak Milli Nizam Partisi kurucuları arasında yer aldı. Bu partide genel başkan yardımcısı, teşkilat başkanı ve İstanbul İl Başkanı oldu. Milli Nizam Partisi kapatıldıktan sonra kurulan Milli Selamet Partisi kurucularındandır. 1973 seçimlerinde bu partiden İstanbul milletvekili seçildi. MSP Genel Başkan Yardımcısı ve Devlet Bakanı oldu. Partinin organı durumundaki *Milli Gazete*'yi kurdu. Bu gazetenin sahip ve başyazarlığını yaptı. "Etik yetmez. Ahlâk gerekir" iddiası ile ilgili olarak bkz. H. Aksay, *Egemen Halkın Siyasetnamesi 1*, s. 324-328.

251 B. Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilatı'nın Gelişmeleri", s. 99, 101; İ.B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum*, "Laik" Devlet, s. 71-73, 96-97; İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye-si'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 65-66.

dışında laik ahlâka göre davranması Diyanet Teşkilâtı bakımından bir suç olmayacaktır. Halbuki teşkilâtın hususiyeti bakımından buraya ahlâk kelimesinin konmasında zaruret vardır (vurgu bana ait-IG)”²⁵² ifadesidir. Diğer bir anlatımla Aksay, bu kavramın Diyanet kurumuyla ilgili kanuna katılmasını, öncelikle kurumun bir iç işlemesi gereği olarak sunmaktadır. Ancak, gerek bizzat kendisinin izleyen, “Anayasa düzeni içerisinde olmasını biz tabii olarak karşılıyoruz ve bunu bir haşiv olarak telakki ediyoruz” ifadesi gerek bu tartışmaya katılanların algılamaları, meselenin, “ahlâk” kavramının laik hukuk mevzuatında yeri olup olmadığına ilişkin olarak kurulduğunu ortaya koymaktadır.

Bu tarihten sonraki iktidarların, Diyanet kurumunu, toplum için “milli birlik ve beraberlik” sağlayıcı bir İslâm anlayışı tesis eden bir yapı olarak biçimlendirme çabaları ifadesini 1982 Anayasası’nın 136. maddesinde bulur: “Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir (vurgu bana ait – IG).”²⁵³ Devlet Bakanı Kâzım Oksay’ın, 1987 bütçesine ilişkin olarak TBMM’de yaptığı konuşmadaki ifadeleri bu anlayışın yalnızca bir örneğidir: “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın hizmetleri, Cumhuriyetimizin demokratik ve laik karakteri göz önünde tutularak verilmektedir. Böylece, milletimizin manevi alandaki ihtiyaçları bizzat devlet tarafından karşılanmakta ve demokratik rejim için tehlike teşkil edebilecek akımların gerçekçi ve akılcı tedbirlerle önlenmesine çalışılmaktadır...” Bakan, “Türk vatandaşlarını, kendi kendine başka yollar arama mecburiyetinde bırakmamak için resmî kursların yaygınlaştırıldığını” belirtmekte ve resmî din hizmetlerine ilişkin temel politikanın amacını çizmektedir: “Biz hükümet olarak din hizmetlerini beka ve hayat davamız açısından son derece lüzumlu görüyoruz. Ancak, bu hizmetlerin Anayasa ve kanunlar çerçevesinde topluma male-

252 Millet Meclisi Tutanak Dergisi, I, 39 (1965), s. 381-382.

253 2709 sayılı ve 7 Kasım 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası.

dilmesi, devlete ve rejime zarar verebilecek eylem ve davranışları akamete uğratacak bir şuur ve muhteva içerisinde verilmesi gereğini de varlığımızın devamı için önemli ve hayati bir mesele olarak addediyoruz.”²⁵⁴

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2003-2005 yıllarında hazırlanan hutbeler üzerine yapılan bir araştırmada “vatan, millet, milli ve Türk” kelimelerinin 263 kez kullanılırken “insan hakları, eşitlik, özgürlük ve İslâm kardeşliği” gibi kavramların 29 kez ifade edildiğini; Allah sevgisinin beş, vatan sevgisinin ise altı kez konu edildiğini ortaya koymuştur. Ocak 2003’ün son hutbesinde “Milli hasletlerimize ve dinî inançlarımıza ters düşen görüş ve iddialar, kimler tarafından ortaya atılırsa atılsın, bunlara itibar etmemek gerekir” denirken, “fakir ve inanç özgürlüğünün bu tür görüş ve iddiaların ortaya atılması için bir gerekçe olamayacağı” savunulmuş; Eylül 2003’te hazırlanan bir hutbede, “... Ne var ki ‘Su uyur düşman uyumaz’ atasözünde vurgulandığı gibi, Müslüman Türk milletinin düşmanları hiç uyumamış, hep sinsi emeller beslemiş” ifadesi kullanılmıştır.²⁵⁵

Dinsel propaganda ve devlet

633 sayılı Kanun’un Din İşleri Yüksek Kurulu’nun görevlerinin belirlenmiş olduğu 5/e maddesi, “Yurt içindeki ve yurtdışındaki din ile ilgili yayınları izlemek, gereğine karar vermek ve karşı yayınlarla bilimsel mücadele esaslarını hazırlamak” hükmünü getirmektedir. Bu amaca yönelik olarak yayımlanmış kitaplar-

254 *TBMM Tutanak Dergisi*, aynı resmî görüş bir başka ifadesini de Diyanet İşleri eski Başkanı Mustafa Said Yazıcıoğlu’nun, okullarda zorunlu din eğitiminin devamından yana oluşunu, “Bu görev devlet eliyle yerine getirilmezse, vatandaşların bu ihtiyaçlarını karşılamak için değişik yollara ve usullere başvuracakları da bir gerçektir,” şeklinde gerekçelendirmesinde bulmaktadır. Bu konuda bkz. “Dini devlet öğretmeli, yoksa...”, *Nokta*, VII (26 Mart 1989) 12, s. 20. Bu tutum, “devletin kendi resmî ideolojisini oluşturan paradigması içinde dini tanımlaması ve resmî kurumlarıyla dinî hayatı etkilemesi” olarak nitelendirmekte ve “Bizantist” bir tavır olarak adlandırılmaktadır. Bu görüş için bkz. A. Bulaç, *Gündemdeki Konular*, s. 70.

255 ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü doktora öğrencisi Nezir Akyeşilmen tarafından hazırlanan “Diyanet Hutbelerinde İnsan Hakları” başlıklı araştırmaya ilişkin haber için bkz. “Vatan yahut Diyanet”, *Taraf*, 15 Kasım 2007, s. 13.

dan biri de “Yehova Şahitleri”²⁵⁶ hakkındadır. “Dinler Tarihi Bakımından Tenkidi Bir İnceleme” altbaşlığını taşıyan ve önsözünde yer alan “Türkiye’de ortamın zaaflarından, bilgi eksikliğinden ve manevi milli eğitimin açıklarından faydalanan Yehova Şahitleri de yayılma, gelişme imkânları bulmuşlardı. Bir taraftan da Emniyet Teşkilâtı’nın uyanık ve başarılı elemanlarının takibi sonunda önemli belgeler ele geçirilerek mesele yer yer dava konusu haline gelmişti. Fakat Türkçe’de Yehova Şahitleri hakkında yazılmış kitap ve broşürlerin eksikliği, Yehova Şahitleri’nin çalışma ve gelişmesini kolaylaştırıyordu”²⁵⁷ paragrafıyla eksikliği kapatacak “bilimsel mücadele” amaçlı bir “karşı-yayım” olduğu ifade edilen bu kitapta “Yehova Şahitlerine ve diğer Hristiyan misyonerlerine karşı alınacak tedbirler” şöylece maddeleştirilmiştir.²⁵⁸

1- İlmî Yayınlar

Yehova Şahitlerinin zararını önleyici ve bilgi verici, uyarıcı bir broşürle, konuyu daha etraflı ve ilmî şekilde açıklayan bir kitabı yayımlayarak, Türkiye’de olduğu kadar yurtdışındaki vatandaşlarımıza ulaştırmanın ve bu konuda konuşmalar yaptırmanın faydasının Diyanet İşleri Reisliği’nce bilindiği, bu yayınlarıyla açıklık ve kesinlikle sabit olmaktadır.

2- Diyanet İşleri Reisliği’nin konuları bilen, din görevlilerini artırma çalışmasında, yabancı yurtlara sık sık din görevlileri göndererek konuşmalar yaptırmasında, vaazlar verip uyarılmasında elbette çok fayda mevcuttur.

3- Polis, kanun ve mahkemelerle ilgili hukuki tedbir.

4- Maarifle ilgili eğitim ve öğretim tedbiri. Aynı zamanda İslami, manevi, ahlâki öğretim ve eğitimi geliştirme. Milli Eğitim’de zararlı akımlara karşı uyarıcı çalışmalar, yayınlar, konuşmalar.

5- Özel yayınevlerince bu konuyla ilgili eserler yayınlanması.

6- Gazete ve dergilerle halka gerekli şekilde bilgi verilmesi.

7- Radyo, televizyon vb. yayın araçlarıyla milletimize gerekli şekilde bilgi verilmesi.

---

256 Hikmet Tanyu, *Yehova Şahitleri*.

257 A.g.e., s. 9.

258 A.g.e., s. 143-144.

Bu öneriler öncesinde bir de, “Zaten Kur’an-ı Kerim ... meâlen şöyle demektedir: ‘Allah katında hak din, İslâm dinidir’” ifadesinin kullanılmış olduğu göz önüne alındığında ortaya çıkan, devletin temel nizamlarını dinî esas ve inançlara uydurmak için yapılan dışında, laik anayasal düzen içinde gerek “din ve vicdan hürriyeti” gerek “düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti” çerçevesinde serbest olması gereken din propagandasının, İslâm dışı dinler için Türk Ceza Kanunu’nun 143. maddesi gibi hükümler kullanarak yasaklandığı; böylelikle yalnız ve yalnız “resmî” İslâmî görüşün idare içinde yer alan bir kurum eliyle yaptırıldığıdır.²⁵⁹

13 Aralık 2002 tarihli olarak Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz imzasıyla Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı’na gönderilmiş, “üniversite gençliğinin burs ve barınma ihtiyacı” konulu bir yazıda şu ifadelere yer verilmiştir:

259 Diyanet İşleri Başkanlığı’nın görevleri arasına dinî propagandayı da katan bakış, muhalefet konumunda yer alan taraflar arasında da görülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı 1989 mali yılı bütçesinin TBMM’de görüşülmesi sırasında Sosyaldemokrat Halkçı Parti adına söz alan Kahramanmaraş milletvekili Ali Şahin’in konuşmasının bir bölümü bu bakışı açıkça sergilemektedir: “Ülkemiz, Avrupa Ekonomik Topluluğu’na girmek için başvurmuştur. O topluluğa girdiğimiz zaman, yalnız ekonomide değil, din bakımından da Hristiyan alevine karşı, İslâm dinini bu kadroyla korumakta güçlük çekeceğiz. (...) Son zamanlarda ülkemizde Avrupa’dan gelen Hristiyan misyonerlerin dinimizi parçalamak istedikleri, Avrupa’da çalışan işçilerimizin ev adreslerini tespit ederek, onlara kilise tarafından yardım yapmak suretiyle, Hristiyanlık propagandası yapıp, bize göre batıl dini yaymak istediklerini basından öğreniyoruz. Diyanet İşleri Başkanlığımızın, imam-hatip liselilerin iki sene daha ilahiyat Fakültesi tesislerinden yararlanarak eğitilmesi ve yetiştirilmesi görüşünü memnuniyetle öğrendik.”Anayasasında resmî bir din yer almayan laik bir ülkenin yasama meclisinde görev yapan bir temsilcinin vurguladığım ifadeyi kullanmasındaki hukuka aykırılık ortadadır (Bu konuşmanın metni için bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, s. 299). Buna karşın dönemin Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Said Yazıcıoğlu demec ve söyleşilerinde aynı konuya çok daha temkinli bir dille yaklaşmaktadır. Basında yer almış olan bir söyleşisinde oldukça liberal bir üslup kullanan Yazıcıoğlu, Türkiye’nin Avrupa Topluluğu’na katılması durumunda “dinde rekabet” görüleceğini; bunun bir “pazarlama hadisesi” olduğunu; buna karşı tek yolun hızla değişen Türk toplumuna en iyi şekilde hizmet verecek, eğitimli din adamlarının yetiştirilmesi olduğunu belirtmiştir. Bkz. Özcan Ercan, “Tatil Sohbeti”, *Milliyet*, 18 Haziran 1989, s. 5. Yazıcıoğlu’nun benzer ifadeli bir diğer demeci için bkz. “Diyanet de AT’a hazırlanıyor”, *Milliyet*, 6 Ocak 1989, s. 6.

Toplumumuzun *milli birlik ve bütünlük içerisinde* maddi ve manevi yönden kalkınmış, sağlıklı bir toplum olarak geleceğe taşınmasında dini, ahlaki ve kültürel değerlerin rolü ve önemi büyüktür. Asırlar boyunca bir arada yaşamanın ve aynı değerleri paylaşmanın bir sonucu olarak oluşan ve *bizi biz yapan kültürel değerlerimizi* bozma, tahrif etme hatta yok etme girişimlerinin bir takım *dış odaklar* tarafından her fırsatta denendiği bilinen bir gerçektir. Son zamanlarda ülkemizin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik şartları fırsat bilen söz konusu odakların, özellikle büyük kentlerimizde, çoğunlukla ekonomik sıkıntı içerisinde bulunan gençlerimizi hedef alan ve pek çok vatandaşımız tarafından ilk bakışta iyi niyetli, masumane yardım faaliyetleri olarak algılanabilen misyonerlik faaliyetlerinin nihai hedefinin de kültürel değerlerimizi yok etmeye yönelik çabalarının bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Bu faaliyetler sonucu pek çok gencimiz kendi *öz değerlerinden* uzaklaşmakta, kimlik bunalımına sürüklenmekte ve söz konusu odakların ve güçlerin maşası durumuna getirilmektedir. Başkanlığımız Teftiş Kurulu Başkanlığı tarafından Edirne, İzmir il ve ilçelerinde *Yahova Şahitliği, Misyonerlik, Babilik, Bahailik, Satanizm, Hizbuttahir, Hizbullah* vb. bölücü ve yıkıcı grupların faaliyetleri ile ilgili olarak yapılan inceleme sonucu hazırlanan ve ilgili Devlet Kuruluşlarına da gönderilen raporlar yukarıda belirtilen durumu teyit etmektedir (vurgular bana ait – IG).²⁶⁰

1982 Anayasası'nın din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 24., düşünce ve kanaat hürriyetini düzenleyen 25. ve düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetini düzenleyen 26. maddeleri gereği, her inancın yayılması için çalışmalarda bulunma özgürlüğü mevcut olmasına karşın ve 5 Şubat 2006'da Trabzon'da Santa Maria Katolik Kilisesi rahibi Andrea Santoro'nun katledilmesi ve 18 Nisan 2007'de Malatya'da Zirve Yayıncılık ofisine giren bir grup saldırganın misyonerlik faaliyetinde bulundukları gerekçesiyle üç kişiyi işkence sonucu öldürmesi olayları yaşanmışken Samsun İl

260 T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Din Eğitimi Dairesi Başkanlığı, sayı: B.02.1.DİB.072.00.03.10-2233

Müftüsünün, “Misyonerlik faaliyeti duyumu alıyorum. Bununla mücadele etmezsek gaflete düşeriz. Herkesi bu konuda üzerlerine düşen görevi yerine getirmeye çağırıyorum” sözleri, yanlış yönlendirmelere açık, ceza hukuku kapsamında suça teşvik etmek suçu kapsamında değerlendirilebilecek ifadelerdir.²⁶¹

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkililerinden birinin, Yayınlar Dairesi Başkanı Ahmet Gül'ün, faaliyetleriyle ilgili bir açıklamasında kullanmış olduğu “Gençliği kazanmak amacıyla başlattıkları atağı sürdürecekleri” şeklindeki ifade, kurumun kendi görevlerini algılayışını yansıtmaması bakımından ilginçtir. Yukarıda irdelenmiş yapı çerçevesinde, “daha geniş kitlelerin dinin koşullarını yerine getirmesini sağlamak” Başkanlığın bir görevi değildir ve devlet eliyle bir dinin propagandası anlamını içerdiğinden anayasal laik devlet nitelemesiyle de bağdaşmaz.²⁶²

İdare hukukunda kamu hizmeti kavramı ve dinsel faaliyetler

Devletin dinî nitelikte kamu hizmeti kurup, işletmesi karşısında ortaya çıkan ilk sorun bunun laiklik ilkesiyle bağdaşıp bağdaşmadığı noktasındadır.²⁶³ Süheyp Derbil'e göre laik bir devlet için bu tür bir kamu hizmeti olamaz; çünkü kamu hizmetleri din ayırdı yapılmaksızın bütün vatandaşlardan alınan vergi ve resimlerden sağlanan parayla gerçekleştirilir. “Vergi-yi İslâm, Hıristiyan ve dinsizler de verirler. Bütün dinlerin yalan ve sihirbazlık olduğunu, bilgisizlik kurumundan doğmuş bulunduğunu düşünen ve insanları dinlerin etkisinden kurtarmak için canla başla çalışmak gerektiğine inanmış bir dinsiz de dinî ayin yapılması ve din adamlarına aylık verilmesi için vergi ödemeye mecbur tutulursa yalnız devletin laikliği değil, din

261 İlgili haber için bkz. “Beş cinayet kesmedi mi müftü”, *Taraf*, 1 Nisan 2008, s. 1 ve 12.

262 Anılan ifadenin yer aldığı haber için bkz. Hakan Aygün - Günseli Önal, “Kur'an bilgisayarda”, *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1991, s. 3.

263 Bu hususta ortaya çıkan bir diğer sorun, kamu hizmetlerinde eşitlik ilkesi karşısında Diyanet İşleri Başkanlığı uygulamasının hukuka uygun olup olmadığı sorunudur. Bu konu ayrıntılarıyla, Üçüncü Bölüm'ün “Din, Kamu Hizmeti ve Eşitlik İlkesi” başlıklı alt ayrımında irdelenecektir.

hürriyeti bile zedelenir.”²⁶⁴ 1961 Anayasası’na yönelik olarak İstanbul ön tasarısını hazırlayan ekip içinde de bu konu yoğun tartışmalara neden olmuştur. Kaleme alınan metnin 12. maddesinin, “Devlet, Anayasa esaslarına uygun olmak şartıyla, halkın çoğunluğunun veya gerekli görürse, azınlıkta olan din veya mezhep mensuplarının din ihtiyaçlarını veya din eğitim öğretimini sağlayacak kamu hizmetleri koyar ve gereken teşkilâtı kurar” şeklindeki üçüncü fıkrası aleyhine muhalefet şerhi koyan Lütfi Duran’a göre laik devlet, “vatandaşların yalnız dünya işleriyle meşgul olabilir ve onlardan aldığı vergileri münhasıran bu işlere tahsis ve sarf edebilir. Ahiret işleri kamu hizmetlerine konu olamaz.”²⁶⁵

Ancak, “toplum için önem kazanmış olan ortak ve genel bir ihtiyacın tatminine yönelik olarak kamu tüzel kişileri ve onların denetimi altında özel kişilerce yönetilen bir faaliyet”²⁶⁶ olarak tanımlanan kamu hizmeti bakımından, devletin din işleriyle ilgilenmesi kanımca laiklik ilkesiyle çelişkili değildir. Sıddık Sami Onar’ın belirttiği gibi, “kolektif bir ihtiyaç şeklinde görünen ibadet ihtiyacının şahsi, aynı ve maddi vasıtalarını sağlamak ve bunun için gerekli kamu hizmeti teşkilâtını kurmak laiklik prensibine aykırı olmaz.”²⁶⁷

Dinsel bilginin üretimi

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Türkiye Cumhuriyeti İdare yap-
ılanması içinde yer alması, yürütülen hizmetlere ilişkin İslâmi

264 S. Derbil, *İdare Hukuku*, cilt II (İdari Faaliyet), s. 466.

265 Bu konuda bkz. T.Z. Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, s. 248-249.

266 A. Gülan, *Kamu Hizmeti ve Görüş Usulleri*, s. 4.

267 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3. baskı, s. 722. Kaldı ki, Prof. Onar’a göre kamu hizmeti kavramının sosyolojik bir yaklaşımla irdelenmesi sonucu, herhangi bir alanda bir gereksinme ortaya çıktığında, bunun sürekli olması halinde, giderilememesinden kamu düzenini etkileyici bir durum da söz konusu olabilecektir. Bkz. S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3. baskı, s. 37. Batı Avrupa ülkelerinde dinî alanda bir kamu hizmeti örgütü kurulması gereği olmayışına karşılık Türkiye’nin bu bakımdan özgün konumu hakkında ayrıntılı bir inceleme için de bkz. I. Özey, “Cumhuriyetin Dini”, s. 81-83.

dini bilginin devlet kontrolünde üretilmekte olduğu; kurumun İslâm'ın Sünni mezhebine, hatta onun da sadece Hanefi kolu-na hizmet ettiği iddialarını beraberinde getirmektedir. Bu iddialar çerçevesinde de, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kapısının İslâm'ın farklı yorumlarına kapalı olduğu" eleştirisi şekillendirilmektedir.²⁶⁸ Feroz Ahmad'a göre, Cumhuriyet'in kurucu kadroları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nı yani kendi kontrollerindeki bir İslâm anlayışını, kendi reform programları ve inkılaplarına meşruiyet sağlamak için kullanmışlardır.²⁶⁹ Cumhuriyet tarihi içinde devlete ait üç erki temsil edenlerin din ve devlet ilişkileri hususunda dönemlere göre farklılaştığı, hatta zaman zaman aynı zaman dilimi içinde yasama, yürütme ve yargı erklerinin farklı siyasetler götüğü verili bir durum olmakla birlikte, "doğru din" vurgusunun değişmez bir anlatı olarak kurulduğu görülmektedir. Bahis konusu vurgunun, Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoglu'nun 23 Nisan 2008 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Harvard Üniversitesi'nde yapmış olduğu konuşmanın "her zerresine sinmiş olduğu" iddiasıyla kaleme almış olduğu bir köşe yazısında Halil Berktaş'ın ifadesiyle, "... bütün din ve mezheplerin farklı yorumları var. Bu, bir bilim alanı değil bir iman alanı. Tanım icabı sübjektif. Bu yorumların herhangi birini 'doğru' saymak, sadece kişinin öznel tavrını yansıtır. Örneğin Atatürkçülüğün 'batıl (?) inançlardan arınmış bir İslâmiyet' söylemi, belirli bir tercihin 'bilim' diye takdimi demek."²⁷⁰

268 Bu iddialar hakkında bkz. R. Çakır - İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 114-117. Ayrıca bkz. K. Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, s. 198-200. ve K. Taş, "The Social Statüs of the PRA in Turkey and its Overall Assessment: Common Public Opinion", s. 363-369.

269 F. Ahmad, *Turkey: The Quest for Identity*, s. 84. Benzer yaklaşımlar için bkz. D. Jung-C. Raudvere, "Turkey: European Dimensions and the Status of Islam", s. 12; İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 77-92; A. Özdemir - K. Frank, *Visible Islam in Modern Turkey*, s. 200-203 ve 242-243; Pak, "Cultural politics and vocational religious education: the case of Turkey", s. 327. "(Mustafa Kemal) İslâm'ı kendi söylemi içerisinde aktif bir şekilde yeniden yazmaya çalıştı" ifadesinin açılımı için bkz. S. Sayyid, "Bir Model Olarak Kemalizm ve İslâm'ın Siyasallaşması", s. 951 vd.

270 Halil Berktaş, "Bardakoglu'nun Harvard konuşması", *Taraf*, 10 Mayıs 2008, s. 12. 'Doğru İslâm' vurgusu ile ilgili olarak bkz. M. Akan, "Contextualizing Multiculturalism", s. 70; bu bağlamda 'Devlet İslâmı' kavramını kullanan bir

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü - Merkezi idare ilişkileri ve yetkiler

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın, Üçüncü Kısım İkinci Bölüm'de yer alan "Yürütme" erki ile ilgili düzenlemeler içinde IV. altbaşlıkta "İdare"ye ayrılmış paragrafta kullanılan "kuruluş" kavramıyla İdare örgütü kastedilmektedir. İdare'yi oluşturan ögeler 123. maddede ifade edilen "kuruluş ve görevler"den ibaret olmayıp; İdare'nin "görevleri" yanında, bunların yerine getirilmesi için zorunlu olarak sahip olduğu "yetkileri" de vardır.²⁷¹

1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'ndan farklı olarak, gerek 1961 Anayasası (madde 154) gerek 1982 Anayasası (madde 136) Diyanet İşleri Başkanlığı'nı Genel İdare içine alıp, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirmekle ödevlendirmiş bulunmaktadır. Bu düzenleme çerçevesinde kendine özgü kamu tüzel kişiliğine sahip olmayan ve merkezî idare içinde yapılanmakla devlet tüzel kişiliği içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'la (madde 1) da, ilk kuruluş kanunu olan 3 Mart 1340 /1924) tarihli ve 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkânıharbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlğasına Dair Kanun'la (madde 4) olduğu gibi, Başbakanlığa bağlı olduğu belirlenmiştir.

Lütfi Duran'a göre, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana, birtakım hizmet örgütlerinin başbakanlıkla bir bakanlık imişçesine ilgilendirilmiş bulunması, anayasa, siyaset ve idare bilimleri açısından tartışılıp doğru ve yerinde görülmeyebilirse de, Devlet İdare Teşkilâtı'nda benimsenmiş ve yerleşmiş bir olgu olarak kabul edilmek gerekir.²⁷² Ne var ki, her biri bir bakanlık kadar geniş ve görevleri çok olan bağlı kurum ve dairelerin işlerini Başbakanlığın bizzat yürütmesi ve hatta izlemesi mümkün bulunmadığı için, 4951 sayılı Bakanlıklar kuruluşu hakkındaki kanunun yürürlüğe girdiği 1946 yılından beri,

---

çalışma için bkz. Ü. Cizre Sakallıoğlu, "Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey", s. 234.

271 Bu kavramlara ilişkin olarak bkz. L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, s. 33 vd.

272 A.g.e., s. 97-98.

Başbakanlığa bağlı kurum ve dairelerin, her yeni hükümet teşkili sırasında ve bazen ara yerde, devlet bakanları arasında bölüştürülmesi ve bir tür alt bakanlıklara konu olması şeklindeki uygulama,²⁷³ Diyanet İşleri Başkanlığı bakımından da geçerli olmaktadır. Böylelikle dönem dönem Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili görevlerden, bir Devlet Bakanlığı sorumlu olmakta; dönem dönem de doğrudan Başbakanlık bu görevi üstlenmektedir. Birtakım kuruluşların Başbakanlığa bağlı olmalarının yarattığı sakıncalar ne olursa olsun, Duran'ın belirttiği gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı da Milli İstihbarat Teşkilâtı gibi, siyasi nitelik ve etkileri dolayısıyla, Başbakanlığın otoritesinden çıkarılması doğru ve yerinde görülmeyecek hizmetlerdir.²⁷⁴

Görev alanının yakın olduğu herhangi bir bakanlığa devredilmesi söz konusu olamayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir devlet bakanlığına bağlı olması mevcut mevzuat bakımından bir sakınca yaratmaz; zira, 27 Eylül 1984 tarihli ve 3046 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkında 174 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile 13.12.1983 Gün ve 174 Sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'nin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 202 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun'un²⁷⁵ 4. maddesiyle devlet bakanlıkları düzenlenmiş; "Başbakana yardım etmek, Bakanlar Kurulu'nda koordinasyonu sağlamak, özel ve önem ve öncelik taşıyan konularda tecrübe ve bilgilerinden istifade edilmek amacıyla Başbakan'ın teklifi ve Cumhurbaşkanı'nın onayıyla Devlet Bakanı görevlendirilebileceği" ve (a) bendinde de, "Devlet Bakanları, Başbakan tarafından verilecek görevleri yerine getirirler" hükmü yer almıştır. Böylelikle, Duran'ın eski mevzuat çerçevesinde belirtmiş olduğu aykırılıklar²⁷⁶ giderilmeye çalışılmıştır; nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gö-

273 Bu uygulama ilk kez, 7 Ağustos 1946 tarihinde kurulmuş olan Peker Hükümeti döneminde görülmüştür. Anılan saptamanın dayandığı veriler için bkz. N. Erdilek, "Hükümetler ve Programları".

274 L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, s. 99.

275 *Resmî Gazete*, 9 Ekim 1984-18540, s. 1-11.

276 L. Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, s. 98.

rev alanına ilişkin ortak kararnamelerde, bir Devlet Bakanlığı'nın görevli olması durumunda, tüm diğer devlet bakanlarının olduğu gibi, bu Devlet Bakanının da imzasına yer verilmektedir. Mevcut mevzuatın, devlet bakanlarının hizmet bakanları gibi işlev görmesi için geçerli hukuki gerekçeyi sağladığı söylenebilir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, merkezden yönetim içinde yer almakla hiyerarşı ilişkisine tabi bir konumda kalmaktadır. Kurum içinde personel ilişkileri bakımından tabii ki astlık-üstlük bağları mevcuttur; bunun da ötesinde, anılan özel hizmet birimi, kuruluş yasası gereği Başbakanlığa bağıdır. Bir Devlet Bakanlığının Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili işlerden sorumlu olması durumunda dahi, gerek 1982 Anayasası'nın, 1961 Anayasası'ndan farklı olarak, her bakanı başbakana karşı sorumlu kılmış olması (madde 112/27 gerek devlet bakanlıklarının Başbakanlıkla ilişkileri bakımından haiz oldukları özel durum nedeniyle Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, daha özgül bir çerçevede de Diyanet İşleri Başkanı'nın hiyerarşik üstü konumundadır. Böylelikle bütün yetki ve sorumluluklar Başbakanlık'tadır; Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinde salt siyasal anlamda değil, hukuk bakımından da hiyerarşı gücünü haizdir. Bunun sonucu olarak da, gerektiğinde, hiyerarşı ilişkisinden doğan iç düzene ilişkin karar ve tedbirler almak; önceden emir ve direktif vermek; memurların yaptığı işlem ve eylemleri, sonradan onaylamak, düzeltmek, değiştirmek, yeniden yapmak, kaldırmak ya da iptal etmek, uygulamayı ertelemek veya durdurmak; astları disiplin yetkisine dayanarak, cezalandırmak ya da ödüllendirmek gibi her türlü yetkiyi²⁷⁷ kullanabileceğini kabul etmek gerekir.

İdare hukukunda "İdare'nin yetkileri", geniş anlamıyla, İdare'nin işlem ve eylem yapma gücünü ifade eder.²⁷⁸ İdare, yetkilerini kullanırken, birtakım işlemler yapar, yani hukuk alanında değişiklik ve yenilik yaratan irade açıklamalarında bulunur. İdare'nin tek yanlı iradesiyle yaptığı işlemlerin ya bir kural iş-

277 Bu yetkilere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. a.g.e., s. 57.

278 A.g.e., s. 380.

lem, diğer bir sözcükle de genel düzenleyici işlem ya da birel-özgül işlemler olarak görüldüğü malumdur.

1982 Anayasası'nın 124. maddesi ilk fıkrasında yer alan, "Başbakanlık, bakanlıklar ve kamu tüzel kişileri, kendi görev alanlarını ilgilendiren kanunların ve tüzüklerin uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla, yönetmelikler çıkarabilirler" şeklindeki hükümle yönetmelik çıkarabilecek kuruluşlar belirtilmiştir. Genel İdare içinde yer alan ve kamu tüzel kişiliğine bizzat sahip olmayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, bu anayasal düzenleme çerçevesinde yönetmelik çıkarma yetkisi bulunmadığı açıktır. Nitekim bu durum, Danıştay 5. Dairesi'nin 86/1938 esas; 88/2866 karar sayılı ve 6 Aralık 1988 tarihli kararıyla²⁷⁹ da yargısal hükme bağlanmıştır. 5. Daire'ye göre, "her ne kadar, 633 sayılı Yasa'nın 5/f ve 14/f maddelerinde "yönetmelik hazırlamak" yetki ve görevinden söz edilmekte ise de, bu konunun belirtilen çerçeve içinde değerlendirilmesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel idare içinde Başbakanlığa bağlı bir kuruluş olması nedeniyle bu yetkinin, münhasıran, kendisine 633 sayılı Yasa ile verilen görevlerin yerine getirilmesi ile ilgili yönetmelikleri hazırlayarak uygulamaya konulmak üzere Başbakanlığa sunulması için yapılan hazırlık çalışması olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanmış ve yayınlanmış olan yönetmelik şeklindeki kural işlemler, işlemin "yetki" unsuru bakımından sakat; diğer bir ifadeyle hukuka aykırı düzenlemelerdir.

Anılan gerekçeyle yönetmelik yapma yeteneği bulunmayan Başkanlık, idare hukuku kuralları gereğince, farklı adlar altında düzenlenen ve idare hukukunda adsız düzenleyici işlemler olarak nitelendirilen kategori kural işlemleri de ancak iç düzen işlemi niteliğinde olmaları koşuluyla yapabilir; zira bu işlemler de hukuk bakımından son tahlilde yönetmelik hükmünde sayılmaktadır. Böylelikle kurumun yetkileri, bir noktada birel-özgül işlemler yapabilmeyle sınırlandırılmıştır.

---

279 Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, XIX (1989) 74-75, s. 243-249'da yayınlanmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı personeli ile ilgili hukuki düzenlemeler

Kamu yönetiminin insan ögesini oluşturanların hukuksal durumlarının irdelenmesi, diğer idari birimlerde olduğu gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da bilimsel olarak değerlendirilebilmesi bakımından önemlidir. Bu alt bölümde, kurumdaki görevlilere özgü yasama işlemleri ve idari düzenlemeler, din hizmetleri sınıfı ve hukuksal sonuçlarıyla kamu görevlisi kavramı; Başkanlığa tahsis edilmiş bulunan kadrolar; atama usulleri; haklar ve yükümlülükler; sicil ve disiplin esasları bakımlarından yargı kararları ışığında ve personel hukukunun ana hatları çerçevesinde incelenecektir.

Din hizmetleri sınıfı ve hukuksal sonuçlarıyla kamu görevlisi kavramı

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 36. maddesinde, 31 Temmuz 1970 tarihinde kabul edilen 1327 sayılı Kanun'un 9. maddesiyle yapılan bir değişiklikle "din hizmetleri sınıfı" ihdas edildi. Değişiklikle, mevzuata şu düzenleme getirilmişti:

VI- DİN HİZMETLERİ SINIFI:

Din hizmetleri sınıfı özel kanunlarına göre çeşitli derecelerde din eğitimi görmüş olan ve dinî görev yapan devlet memurlarını kapsar.

Bu sınıfa:

a) İlkokul mezunu olanlardan kayyımlar 16. derecenin ilk kademesinden, imam-hatipler, müezzinler, Kur'an kursu öğretmenleri, vaiz ve müftüler 15. derecenin ilk kademesinden işe başlarlar ve bunlardan kayyımlar 11. derecenin, imam-hatipler, müezzinler ve Kur'an kursu öğretmenleri 10. derecenin, vaiz ve müftüler 10. derecenin son kademesine kadar yükselebilirler.

b) İmam-hatip okulunun 1. devresini bitirmiş olan imam-hatipler 15. derecenin 4. kademesinden işe başlarlar ve 9. derecenin son kademesine kadar yükselebilirler.

c) İmam-hatip okulunun ikinci devresini bitirmiş olan imam-hatipler 13. derecenin ilk kademesinden işe başlarlar ve 5. derecenin son kademesine kadar yükselebilirler.

d) Dinî eğitim veren yüksek okul veya fakültelerden mezun olanlar 10. derecenin ilk kademesinden işe başlarlar ve 1. derecenin son kademesine kadar yükselebilirler.

Bu düzenlemenin Anayasa'nın çeşitli maddelerine aykırı olduğu gerekçesiyle Birlik Partisi tarafından açılan iptal davasında Anayasa Mahkemesi, 1327 sayılı Kanun'un 9. maddesinin din hizmetlilerine ilişkin VI sayılı bendinin Anayasa'ya aykırılık taşımadığına, Avni Givda ve Ahmet Akar'ın esasa; Muhittin Gürün'ün gerekçenin bir bölümüne karşı oylarıyla ve oy çokluğuyla karar verdi.²⁸⁰ Dava dilekçesinde Anayasa'ya aykırılık iddialarının ve iptal isteminin gerekçesi özet olarak, "Anayasa'nın 2. maddesi hükmünce Türkiye Cumhuriyeti laik bir devlettir. Laiklik, klasik anlamıyla din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması demektir. Anayasamıza göre din ve devlet işleri birbirinden ayrılmıştır. Din hizmetleri bir kamu hizmeti niteliği taşımadığına göre din adamlarının memur sayılması laik devlet ilkelerine uymaz. Kanunun da görevlerini kapsamına alması Anayasa'nın 117. maddesine aykırıdır. Dava konusu hükmün din hizmetleri sınıfı kurması yoluyla devlet, din işleriyle uğraşan teokratik bir devlet hüviyeti almış olacaktır. Bu ise Atatürk devrimlerinin, 1961 Devrim Anayasası'nın tam manasıyla inkârıdır ve dolayısıyla Anayasa'nın 2., 4., 19., 17. ve 154. maddelerine aykırıdır" şeklinde ifade edilebilir. Anayasa Mahkemesi, anılan düzenlemeyi esas yönünden incelemeye geçtiğinde, ilk olarak laiklik ilkesini kuramsal olarak irdelemiş; ardından bu ilkeyi Anayasa'da yer alan ilgili hükümler ışığında Anayasa koyucunun kastettiği anlamı tartışarak toplamaya çalışmıştır. Anayasa Mahkemesi'ne göre,²⁸¹

280 Anayasa Mahkemesi, E. 1970/53, K. 1971/76, 21 Ekim 1971. Anılan karar, *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 10 (1973), s. 52-59'da yayınlanmıştır.

281 A.g.e., s. 67-68.

Diyanet İşleri Başkanlığı dinî bir teşkilât değil; Anayasa'nın 154. maddesinde saptandığı üzere genel idare içinde yer almış idari bir teşkilât durumundadır ve bu teşkilâta mensup kişiler de 154. maddede sözü geçen özel kanun ve dolayısıyla 154. madde hükmünce memur niteliğinde sayılmışlardır. Bu durumun bir Anayasa hükmü olması dolayısıyla da, Anayasa'nın 117. maddesine aykırılıktan söz edilemez.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasa'da yer almasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının, ... birçok tarihi nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla gereksinmelerinin doğurduğu bir zorunluk sonucu olduğundan kuşku yoktur.

...

Din devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla din taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevi bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi, ana ereğinin gerçekleştirilmesi gibi nedenlere dayandığı gibi aynı zamanda toplumun çoğunluğunun Müslüman bulunduğu ülkemizde, dinî ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için din işleri görecekt kişiler, mabet ve başka maddi ihtiyaçların sağlanması ve bunların bakımı gibi konulara yardım etmek nedenlerine de dayanmaktadır. (...) Diyanet İşleri Kuruluşu görevlilerinin memur sayılması devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyip ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır.

Bu karara bir karşı oy kaleme almış olan Avni Givda'ya göre ise, "633 sayılı Kanun'un ve dolayısıyla bu kanunla düzenlenmiş kurumun, Anayasa koyucunun düzenlediği Diyanet İşleri Başkanlığı birimine uyarlılığı Anayasa'ya uygunluk denetiminden geçmemiş olduğundan bir ölçüt ve dayanak olarak kabul edilmesi hukukça savunulabilir bir tutum olmaz. ... Anayasa'nın Diyanet İşleri Başkanlığı olarak öngördüğü kurum, ülkenin tarih boyunca geçiregeldiği acı ve ağır tecrübeler sonucu, devletin, din alanına ilişkin anayasal ilkelerin aksamadan, saptırılmadan işlemesine dikkatle, titizlikle bekçilik ve koruyucu-

luk etmesini sağlayan g bir teftiş ve denetleme kuruluşudur. ... Bu çerçeve içinde ancak teftiş ve denetleme hizmeti gerçek bir kamu hizmeti niteliğini taşıdığından, Anayasa'nın 117. maddesi uyarınca, bu hizmetin gerektirdiği asli ve sürekli görevler memurlar eliyle grlebilir".²⁸² Buna karşılık, iptal isteminin reddi kararına katılmakla birlikte, gerekçe bakımından bir karşı oy kaleme almış olan Muhittin Gürün, kanımca yerinde bir mantıkla, "Anayasa'nın kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan Diyanet işleri Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun'la bu Başkanlığa verilmiş olan görevler ve bu görevlerin yerine getirilmesi için meydana getirilmiş bulunan kuruluş ve kadroların Anayasa koyucu tarafından bilindiği göz önüne alınacak olursa sözü geçen 154. madde ile bu görevlerle kuruluşa gönderme yapılmış olduğunu söylemek de yanlış sayılamaz" kanaatine varmaktadır.²⁸³

Kararın esasına ve gerekçesine ilişkin bu azınlık oylarına karşın, Devlet Memurları Kanunu'nda bir "din hizmetleri sınıfı" düzenlenmesini Anayasa'ya aykırı bulmayan Anayasa Mahkemesi, kamu hizmeti kavramını açık olarak tartışmamış olmakla birlikte, din hizmetlerinin kolektif bir gereksinim olduğu ve dava konusu düzenlemenin Anayasa'nın memurlarla ilgili hükümlerinin yer aldığı bölümündeki "genel kural" başlıklı 117. maddesine aykırı olmadığı gerekçeleriyle son tahlilde Diyanet işleri Başkanlığı personelini kamu görevlisi saymıştır. Bu hükmün hukuksal sonucu, din hizmetleri sınıfında yer alan görevlilerin de yürürlükte olan 1982 Anayasası'nın 128.²⁸⁴ ve 129. maddelerine tabi olup; sorumluluk bakımından 129/5 ile getirilen düzenlemeye ve disiplin soruştırmalarındaki güvenceye sahip olmalarıdır.

Öte yandan Yargıtay Ceza Genel Kurulu, 20 Ocak 1969 tarih ve 3/17 sayılı kararında, 633 sayılı Diyanet işleri Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun hükümleri, yasanın gerekçe-

---

282 A.g.e., s. 75-76.

283 A.g.e., s. 78.

284 Nitekim durumu irdeleyen Ali lk Azrak, Diyanet işleri Başkanlığı memurlarının, Anayasa'nın 128. maddesinin doğal sonucu olarak kamu hizmeti grdğn belirtmektedir: "Dünden Bugüne Yönetim", s. 17.

si ve Türk Ceza Kanunu'nun 279. maddesi hükmü ile 8 Ağustos 1941 tarih, 1255 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisi yorum kararını²⁸⁵ gerekçe göstererek din görevlilerinin görevinin kamu görevi niteliğinde kabulüne ve memur sayılmasına olanak bulunmadığına hükmetmiştir.²⁸⁶ Yargıtay'ın çeşitli daireleri tarafından verilmiş kararlar da aynı yöndedir.²⁸⁷ Bu hükümlerin hukuksal sonucu olarak, bu görevliler Memurin Muhakematı Hakkında Kanun'la getirilen prosedüre tabi olmayıp; haklarının da doğrudan ceza davası açılabilir.

Danıştay İkinci Dairesi de, vermiş olduğu bir kararında "idari görev" kriterini kullanmıştır. Bu Daire'ye göre,

Türk Ceza Kanunu'nun 279. maddesi ve bu maddeye açıklık kazandıran 1255 sayılı TBMM yorum kararı memur tanımında

---

285 Anılan kararın metni için bkz. *Resmî Gazete*, 13 Ağustos 1941-4885.

286 Anılan kararın metni için bkz. *Doktrin ve İçtihatlar Bülteni*, 2 (1969), s. 7.

287 Yargıtay Birinci Ceza Dairesi, E. 71/2155, K. 72/19, 28 Haziran 1972, "... Ceza Kanunu uygulaması bakımından memur, kamu görevini yerine getiren kimse-dir. Halbuki vaiz, imam, hatip gibi din hizmetlilerinin yaptıkları vazifeler kamu görevi mahiyetinde olmadığından, bunların TCK'nın 279 ve 251. maddeleri uygulamasında memur sayılması mümkün değildir" (*Resmî Kararlar Dergisi*, 8, III/2 [1973], s. 28); Yargıtay İkinci Ceza Dairesi, E. 1982/6983, K. 1982/6929, 24 Aralık 1982, "ÖZET: İmamın görevi, kamu görevi niteliğinde değildir. Davanın iddianame ile Sulh Ceza Mahkemesi'ne açılması gerekir. Bu konuda Memurların Yargılanmalarına İlişkin Yasadaki usul uygulanmaz" (*Yargıtay Kararları Dergisi*, IX [Mart 1983] 3, s. 426). Bu konuya ilişkin bir farklı yargısal hüküm, 633 sayılı Kanun'da değişiklik yapan 1982 sayılı Kanun'un 23. maddesinin (D) bendiyle getirilmiş olan, "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilatı'nda çalışan müftü, vaiz, murakıp, kur'an kursu öğreticisi ve imam-hatip gibi personelin görevlerinden doğan veya görevlerinin yapılması sırasında işledikleri suçlardan dolayı yargılanmaları, Memurin Muhakematı Hakkında Kanun hükümlerine göre yapılır" şeklindeki düzenleme karşısında Yargıtay Dokuzuncu Ceza Dairesi'nin almış olduğu E. 1979/4660, K. 1979/4665 sayılı ve 19 Kasım 1979 tarihli karardır: "... Savunmalarında (imam), (imam-hatip) olduğunu bildiren sanığın 633 sayılı Kanun'un değişik 23/D maddesinde belirlenen kişilerden olup olmadığı ve kendisinin Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanun'a tabi bulunup bulunmadığı araştırılmadan iddianame ile açılan dava üzerine duruşmaya devamla yazılı şekilde mahkûmiyet hükmü tesisi yasaya aykırı ... görülmüş olduğundan ... hükmün ... bozulmasına ... karar verildi" (*Yargıtay Kararları Dergisi*, V [Aralık 1979] 12, s. 1793). 1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ve bu hükmün yürürlüğe girmesinden sonraki kararlar, yukarıdaki 1982 tarihli örnekte olduğu gibi, yine de din görevlilerinin ceza hukuku bakımından memur sayılmadığı yönündedir.

kamu görevini esas almıştır. Ceza Kanunu bakımından memur, kamu görevini yerine getiren kimsedir. Halbuki imam-hatip vaz gibi din hizmetlilerinin yaptıkları vazifeler, kamu görevi niteliğinde olmadığından bulunan Ceza Kanunu uygulanmasında da memur sayılmalarına olanak yoktur. Nitekim Yargıtay Ceza Genel Kurulu'nun 20.1.1969 gün ve K. 693/17 sayılı kararında bu durum açıkça ifade edilmiştir. Öte yandan Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 16. maddesi ile, il ve ilçe müftüleri Diyanet İşleri Başkanlığı'nı temsilen bölgelerindeki din hizmetlerini, dinî müesseseleri yönetmek ve din görevlilerinin hizmetlerini düzenleyip, kontrol etmek ile görevlendirilmişlerdir. Müftülerin, ancak anılan idari görevleri ile ilgili ya da bu görevleri yaparken işledikleri suçları Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanun kapsamında düşünmek mümkündür. Halbuki, olayımızda devletin askeri ve emniyeti muhafaza kuvvetlerini alenen tahkir ve tezyif etmek suçunu vaaz sırasında işleyen sanık .... ilçesi müftüsü ... 'nun vaaz etmek görevi bir kamu görevi niteliğinde olmadığından adı geçen sanık hakkında Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanun'a göre il yönetim kurulunca karar verilmesinde yasaya uyarlık yoktur.²⁸⁸

Bu kararla Danıştay İkinci Dairesi “idari görev-idari olmayan görev” ayrımı yaratmakta ve Başkanlığın teknik-idari hizmetler dışında kalan görevlerini kamu görevi saymamaktadır. Yargıtay kararlarındaki ceza hukuku bakımından memur tanımından bir kademe farklı olmasına rağmen yine de bu yorumla Danıştay tarafından da son tahlilde varılan sonuç, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın personelinin bir kısmının Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanun'a tabi olmayacakları yönündedir. Oysa Sıddık Sami Onar'a göre, “memur mefhumunun umumi ve müşterek sayılan iki esaslı unsuru vardır.”²⁸⁹ Bunlardan birincisi, memurun “kendisine bir kamu hizmeti tevdi edilen kimse” olduğu; ikincisi de, “İdare'nin daimi, sabit ve normal kamu hizmetleri kadrosuna girmiş ve bu kadronun dereceleri içinde

288 Danıştay İkinci Dairesi, E. 1982/4344, K. 1983/477, 28 Şubat 1983. Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, XIV (1984) 52-53, s. 87'de yayınlanmıştır.

289 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3. baskı, s. 1074-1075.

kaynaşmış” bulunduğudur.²⁹⁰ İkinci unsur, “memur sıfatının tayin ve tespiti ve memurları diğer ajanlardan ayırmakta en ehemmiyetli rol oynayan bir karakterdir.”²⁹¹ Çünkü, kamu hizmetlerinin kesintisiz yürütülmesi için, hizmete sürekli biçimde bağlı, hizmetin daimi unsuru haline gelmiş kamu görevlileri kitlesinin varlığı zorunludur. Gerek Anayasa koyucu, gerek yasama organı, gerek Anayasa yargısı tarafından açıklanmış ilgili iradelerinde, Diyanet İşleri Başkanlığı kadrolarında yer verilmiş tüm personelin de, bu iki koşulu karşılayacak şekilde düzenlenmiş olduğu görülmektedir.

“Kamu görevlileri” teriminin gerek Anayasa metninde, gerek kanunlar ve diğer genel düzenleyici işlemlerde karışıklığa yol açacak biçimlerde, tertiplerde kullanılmış ve kullanılmakta olduğu; bu kavram çerçevesinde kullanılan, “kamu hizmeti görevlileri”, “kamu görev ve hizmetinde bulunanlar”; “kamu hizmetlerinde herhangi bir sıfat ve suretle çalışmakta olan kimse”; “kamu hizmeti”; “kamu hizmetine girenler” gibi terimlerin de bu kargaşayı artırdığı öğretilde gözlemlenen bir sorundur.²⁹² Ancak irdelemekte olduğumuz kurum personelinin, Sait Güran’ın Anayasa Mahkemesi’nin XXII. kuruluş yıldönümü dolayısıyla 25-27 Nisan 1984 günlerinde düzenlenen sempozyuma sunmuş olduğu ve Anayasa’nın 128. ve 129. maddeleri yönünden kamu görevlileri ve bakanların durumunun tartışıldığı bildirisindeki belirlemelerin bazısı ışığında ele aldığımızda ortaya, Anayasa’nın gerek 128. gerek 129. madde hükümlerine tabi oldukları çıkmaktadır.²⁹³ 128/1’de anılan görevler, hem genel idare, yani “kamusal yönetim” usullerine göre yürütülen; hem de asli ve sürekli nitelikte olduğundan ve tanım gereği öncelikle ve kaideten memurlar tarafından yerine getirilen türdendir. 128/1’de memurlar dışında, kapsamına “ancak idare ile ‘kamu hukuku’ ilişkisi bulunup, hizmetin ‘as-

290 A.g.e., s. 1075.

291 A.g.e., s. 1076.

292 Bu konuda bkz. S. Güran, “Anayasa’nın 128 ve 129. Maddeleri Yönünden Kamu Görevlileri ile Bakanların Durumu” s. 30-32.

293 Aralarında, inceleme konum gereğince özellikle üçüncü ve beşincisinden yararlanmış olduğum anılan belirlemeler için bkz. a.g.e., s. 34-35.

li elemanı' sayılabilecek bir görevde çalışanlar" girebilir hük-
müne varılan "diğer kamu görevlileri" de anılmaktadır. Bu şe-
kilde çizilen geniş yelpaze içinde Anayasa'da genel İdare için-
de yapılandırılmış Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 657 sayılı Ka-
nun'a tabi tüm personelinin de yer alması gerekir. 129. mad-
denin son fıkrası uygulaması bakımından, bu hükmün amaç
ve işlevinden hareketle, 128/1'e ait açıklamalarla irtibatlandı-
rılması ve bu suretle izin güvencesinin, memurlar ve "ancak
İdare ile 'kamu hukuku' ilişkisi bulunup, hizmetin 'asli elema-
nı' sayılabilecek bir görevde çalışanlar"dan oluşan diğer ka-
mu görevlilerini kapsadığının belirtilmesi karşısında, bu ola-
naktan Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin de yararlanması
hukuken kaçınılmazdır. Böylelikle, gerek bu çerçevede gerek
anılan Anayasa Mahkemesi kararı ışığında, Yargıtay ve Danış-
tay'ın benimsemiş olduğu yorumların zorlama olduğunun ka-
bul edilmesi gerekir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin kadro düzenlemeleri

3 Mart 1340 (1924) tarih ve 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Er-
kânıharbiye Umumiye Vekâletlerinin İlğasına Dair Kanun'la²⁹⁴
kurulmuş olan Diyanet İşleri Reisliği'nin teşkilât ve kadroları
bu kanunda gösterilmemiştir.

1924-1926 yıllarında Diyanet İşleri Reisliği'nin kadro yapı-
sı, bütçe kanunlarında yalnızca maaş ya da ücret yekûnu ola-
rak gösterildi. Buna göre, merkez teşkilâtında Reis, Heyet-i
Müşavere ile me'murin-i merkeziye ve müstahdemin-i muh-
telife; taşra teşkilâtında da müfti, müfti müsevvidi, müfti kâ-
tibi, müftilik müstahdemi, müstahdemin-i ilmiye, dersiam,²⁹⁵
kürsü şeyhi, vaiz, cuma vaizi, huffaz muallimi ve Hayrat-ı Şe-

294 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1931) 5, s. 665.

295 Dersiam, Osmanlı İmparatorluğu devrinde medreselerde ders veren müderris-
lerin unvanıdır. 3 Mart 1340 ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün
medreseler kapatılınca, buralarda ders veren dersiamlara kayd-ı hayat şartıyla
Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinden maaş bağlanmıştır. Sonradan gerçekleştiril-
len bir düzenlemeyle, Cumhuriyet hükümetlerinde memuriyet görevi alan der-
siamların dersiamlık maaşı kesilmemiş, her iki maaşı da almaları sağlanmıştır.

rife hademesi unvanları yer almış; ancak kadro sayıları belirtilmemiştir.²⁹⁶

Reisliğin merkez ve taşra teşkilâtlarının kadro yapısı unvan, adet ve maaş ya da ücret olarak ilk kez 1927 yılı Bütçe Kanunu'nda²⁹⁷ gösterildi. Buna göre, kurumun merkez teşkilâtına 57 maaşlı memur ve 5.728 ücretli müstahdem; taşra teşkilâtına da 1.373 maaşlı memur ve 5.668'i hademe-i hayrat olmak

296 Cami Hademeleri Nizamnamesi'nde, iki tür cami hizmetleri bulunduğu; bunlardan birinin imamlık, hatiplik, vâzlık, reisülkurrâlık gibi ilmi hizmetle, diğerinin de kayyımlik, mahyacılık gibi bedeni hizmetle ilgili olduğu belirtilmekteydi. Nizamname'nin 2. maddesine göre, "ilmi ve bedeni hizmetleri ifa edenlerin intihabı, tayin ve azilleri bu nizamnameye, köy imamlarının tayini Köy Kanunu'na tabi"ydi. Anılan düzenlemenin metni için bkz. 12 Ağustos 1928 gün ve 6995 sayılı Cami Hademeleri Nizamnamesi'nin Meriyete Vaz'ı Hakkında Kararname, *Düstur*, III (1931) 9, s. 1146-1152; *Resmî Gazete*, 1 Eylül 1925-977. Köy imamlarının statüsü, 18 Mart 1924 tarihli ve 442 sayılı Köy Kanunu'nun 83-86. maddelerinde düzenlenmiştir. Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1931) 5, s. 336; *Resmî Gazete*, 7 Nisan 1924-68. 1928 tarihli Cami Hademeleri Nizamnamesi'ne ilişkin şu işlemler mevcuttur: Cami Hademeleri Nizamnamesi'nin 32 ve 38. Maddeleri Hakkında 8 Kanunuevvel 1928 Tarihli ve 69 Sayılı Şurayı Devlet Kararı (*Düstur*, III (1934) 10, s. 182; *Resmî Gazete*, 29 Kanunusani 1929-1105); 26 Nisan 1930 tarihli ve 9180 sayılı Cami Hademeleri Nizamnamesine Zeyl Olmak Üzere Takdim Kılınan Nizamnamenin Mer'iyete Vaz'ı Hakkında Kararname (*Düstur*, III (1930) 11, s. 378-379; *Resmî Gazete*, 19 Mayıs 1930-1497); 13 Mart 1932 tarihli ve 12398 Sayılı Cami Hademeleri Nizamnamesi'nin Bazı Maddelerinin Tadili Hakkında Nizamname (*Düstur*, III (1932) 13, s. 147-150; *Resmî Gazete*, 26 Mart 1932-2060); 8 Mayıs 1933 tarihli Cami Hademeleri Nizamnamesi'nin 14 ve 7. Maddelerinin Telifi Hakkında Şurayı Devlet Kararı (*Düstur*, III (1933) 14, s. 1624-1625; *Resmî Gazete*, 17 Temmuz 1933-2454). 1935 yılında, Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından yeni bir Cami Hademesi Nizamnamesi hazırlanıldı ve gerekli prosedürden geçirilerek 22 Nisan 1935'te yürürlüğe konuldu. Anılan düzenlemelerin metni için bkz. 22 Nisan 1935 gün ve 2/2392 sayılı Cami Hademesi Nizamnamesi'nin Meriyete Konulması Hakkında Kararname, *Düstur*, III (1936) 16, s. 724-732; *Resmî Gazete*, 1 Mayıs 1935-2991. 1935 tarihli Cami Hademeleri Nizamnamesi'ne ilişkin şu işlemler bulunmaktadır: 21 Kanunuevvel 1936 tarihli ve 2/5740 Sayılı Cami Hademesi Nizamnamesi'nin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve 3. ve 13. Maddelerine Birer Fıkra Eklenmesi Hakkında Nizamname (*Düstur*, III (1937) 18, s. 176-181; *Resmî Gazete*, 31 Kanunuevvel 1936); 15 Kanunusani 1937 tarihli ve 3092 sayılı Vaiz ve Dersiamlar Hakkında Kanun (*Düstur*, III [1937] 18, s. 230-231; *Resmî Gazete*, 23 Kanunusani 1937-3515); 15 Şubat 1938 tarihli ve 2/8124 sayılı 22/4/1935 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesi'nin 21. Maddesini Değiştiren Nizamname (*Düstur*, III [19..] 19, s. 319-320; *Resmî Gazete*, 2 Mart 1938-3845). Bu dönemdeki yargısal uygulamadan bir örnek için bkz. *Danıştay Kararları Dergisi*, 7 [1938-1939], s. 52-53.

297 19 Nisan 1927 tarihli ve 1011 sayılı 1927 Senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu. Bkz. *Düstur*, III (2. baskı, 1946) 8, s. 190 ve 277-280.

üzere 5.728 ücretli müstahdem kadrosu tahsis edilmiş; toplam kadro sayısı 7.172'ye ulaşmıştı. Bu kadrolar 1928 yılı Bütçe kanunu'yla²⁹⁸ merkez örgütünde 65, taşra örgütündeysen 6.251'e; toplam olarak da 6316'ya varmıştır.

30 Haziran 1929 tarihli *Resmî Gazete*'de yayınlanan 1452 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun'a²⁹⁹ ekli Diyanet İşleri Reisliği kadro cetvelinde, ilk defa kurumun daimi maaşlı memur kadroları belirlenmiş ve derece, unvan, adet, maaş olarak gösterilmiştir. Bu Kanun'la Diyanet İşleri Reisliği'nin merkez örgütüne 53, taşra örgütüne de 485 olmak üzere toplam 538 kadro tahsis edildi. Ancak, anılan cetvelde yer almayan, özellikle dersiam, vaiz, hıfz muallimi, hademe-i hayrat ve odacı gibi din hizmetleri ve yardımcı hizmetlerle ilgili diğer kadrolar 1929'dan 1970 yılına dek barem dışı olarak, her yıl bütçe kanunlarına ekli "D" cetvellerinde gösterilmiştir. 1929 yılı Bütçe Kanunu³⁰⁰ (D) Cetveli'nde Diyanet İşleri Reisliği merkez örgütü için barem dışı olarak 13. taşra örgütü için de 5.546 kadro saptanmış; böylece, Diyanet İşleri Reisliği'nin genel kadro sayısı 6.097 olmuştur.

Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 yılı Bütçe Kanunu ile, 1931 yılı Haziran ayından itibaren bütün cami ve mescitlerin idaresi ve bunların görevlilerinin Evkaf Umum Müdürlüğü'ne verilmesi üzerine, 1930 yılı Bütçe Kanunu'nda yer alan 26 adet İstanbul Kürsü ve Cuma Vaizi ve 4.081 cami görevlisi kadrolarıyla birlikte Evkaf Umum Müdürlüğü'ne geçmiş ve bu uygulama 1950 yılına kadar devam etmiştir.³⁰¹ Bu nedenle, 1931 yı-

---

298 1928 Senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu, *Düstur*, III (1931) 9, s. 341 özellikle s. 344.

299 Kanun metni için bkz. *Düstur*, c. III, 10/2 (1934), s. 1051 ve 1064-1066.

300 1929 Mali Senesi Bütçe Kanunu, *Düstur*, III, (1934) 10-2, s. 1172.

301 Kanun metni için bkz. *Düstur*, III (1930) 12, s. 551. Ayrıca, 4 Kanunusani 1932 tarihli ve 670 Sayılı Cami ve Medreselerin İdaresi ve Bunların Hademesi Hakkında Heyeti Umumiye Kararı'nın metni için bkz. *Düstur*, III (1932) 13, s. 72-73; *Resmî Gazete*, 9 Kanunusani 1932-1997. Anılan düzenlemeye ilişkin olarak şu işlemler mevcuttur: 15 Teşrinisani 1935 ve 2845 Sayılı Cami ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hademesine Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun (*Düstur*, III [1936] 17, s. 13-14; *Resmî Gazete*, 22 Teşrinisani 1935-3163; ilgili Meclis görüşmeleri için *Zabıt Ceridesi*, V

lından itibaren Diyanet İşleri Reisliği'nin toplam kadro sayısında büyük bir azalma olmuştur.³⁰²

22 Haziran 1935 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun³⁰³ eki cetvelde, merkez ve taşra örgütü kadroları derece, unvan, adet ve maaş itibarıyla yeniden tespit edildi; merkez örgütüne 29, taşra örgütüne 451, böylelikle de toplam 480 kadro tahsis edildi.

8 Temmuz 1939 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan 3656 sayılı Devlet Memurları Aylıklarının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun³⁰⁴ eki cetvelde Diyanet İşleri Reisliği'nin merkez ve taşra teşkilâtı kadroları da belirlenmiştir. Ayrıca, 11 Temmuz 1939 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan ve 2800 sayılı Kanun'da Değişiklik yapan 3665 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Kanun³⁰⁵ eki cetvelde, Diyanet İşleri Reisliği'nin kadroları yeniden tespit edilmiş; ancak, bu kanunun 3. maddesi gereğince 3656 sayılı barem (genel kadro) kanununun eki cetvel kaldırılarak yerine anılan 3665 sayılı Kanun eki cetvel konmuştur.

7 Temmuz 1939 tarihinde kabul edilen ve 11 Temmuz 1939 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan 3711 sayılı Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun³⁰⁶ eki cetvelde, Hatay il ve ilçe müftü-

---

[1935] 10-2, s. 19-20 ve 59); 9 Nisan 1941 tarihli ve 3994 Sayılı Cami ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hademesine Verilecek Muhassasata Dair 2845 Sayılı Kanun'un Birinci Maddesine Bazı Fıkralar İlavesi Hakkında Kanun (*Düstur*, III (1941) 22, s. 459; *Resmî Gazete*, 15 Nisan 1941-4785).

302 "Diyanet İşleri Reisliği kadrosunda dahil bulunan vaiz ve dersiam sınıflarında vuku bulacak münhaller kadrodan çıkarılır" hükmünü taşıyan 8 Mayıs 1933 tarihli ve 2171 Sayılı Vaiz ve Dersiam Maaşları Hakkında Kanun (*Düstur*, III, 14 [1933], s. 230-231; *Resmî Gazete*, 14 Mayıs 1933-2400) bu durumun bir örneğidir.

303 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1935) 16, s. 1501-1504; *Resmî Gazete*, 22 Haziran 1935-3035.

304 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1939) 20/2, s. 1397; *Resmî Gazete*, 8 Temmuz 1939-4253.

305 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, c. III (1939) 20/2, s. 1552-1554; *Resmî Gazete*, 11 Temmuz 1939-4255.

306 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, c. III, 20/2 (1939), s. 1552-1554; *Resmî Gazete*, 11 Temmuz 1939-4255. Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1939) 20/2, s. 1552-1554; *Resmî Gazete*, 11 Temmuz 1939-4255.

lüklerinin kurulması için, örgüt kadrolarına eklenmek üzere 6 müftü, 1 müftü müsevvidi, 4 vaiz ve 2 kâtip kadrosu; 1939 yılı Bütçe Kanunu'na³⁰⁷ eklenmek üzere de 6 hademe kadrosu ihdas edilmiştir. Bundan başka çeşitli yıllarda, ilçe kurulması hakkında çıkarılan kanunlarla da müftü kadroları ihdas edilmiştir.

CHP'nin tek parti döneminden kalan iktidarının ve Gönaltay Hükümeti'nin son günlerinin yaşanmakta olduğu³⁰⁸ 29 Nisan 1950 tarihinde yürürlüğe konulan 5634 sayılı, Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun³⁰⁹ eki cetvelde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez örgütüne 52, taşra örgütüne de 889 olmak üzere toplam 941 kadro tahsis edildi. Gezici vaizliğin de ilk kez ihdas edildiği hukuki düzenleme bu kanundur; ayrıca Geçici 7. madde gereği vaizlik kadroları tahsis edilerek vaizler kadroya geçirilmiştir. Anılan Kanun'un 5. maddesi gereğince de, Kanun eki (3) sayılı cetvelde gösterilen hayrat hademesi kadroları (4.503 adet imam-hatip ve müezzin-kayyım kadrosu), Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden tekrar Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmiş³¹⁰ ve bu kadrolar 1950 yılından itibaren, her yıl bütçe kanunlarına ekli "S" cetvellerinde gösterilmiştir. Bütçe kanunlarına ekli D cetvellerindeyse, barem dışı olarak sadece cuma ve kürsü vaizi, dersiam, Kur'an öğrencisi, memur ve odacı kadroları gösterilmeye devam edilmiş; vaiz kadroları 5634 sayılı Kanun eki (1) sayılı cetvelde yer almıştır.

11 Şubat 1955 tarihinde kabul edilen ve 1 Mart 1955 tarihinde yürürlüğe giren 6465 Sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına

307 1939 Mali Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu, *Düstur*, III (1939) 20, s. 707.

308 Birinci Menderes Hükümeti, 22 Mayıs 1950'de oluşturulmuştur.

309 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1950) 31, s. 1950-1957; *Resmî Gazete*, 29 Mart 1950-7469.

310 Ayrıca, bu Kanun'la imam-hatip, müezzin ve kayyımların atama, nakil, emeklilik ve göreve son verme işlerini yürütmek üzere bir müdür, bir müdür yardımcısı, bir tevcih şefi ve beş memurdan oluşan Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü kurulmuş; 6 madde gereğince hazırlanan Hayrat Hademesi Tüzüğü de, Bakanlar Kurulu tarafından 21 Nisan 1952 tarihinde kararlaştırılarak, 12 Mayıs 1952 gün ve 8107 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Dair Olan 5634 Sayılı Kanun'da Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun³¹¹ eki cetvelde 25 adet müftü kadrosu ihdas edildi ve imam-hatip okulu mezunlarının maaşlı memur olarak atanması için 100 adet imam-hatip kadrosu tahsis edildi.

2 Temmuz 1965 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanarak 15 Ağustos 1965'te yürürlüğe giren 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'a³¹² ekli (2) sayılı cetvel ile, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kadroları yeniden düzenlendi; merkez örgütüne 203, taşra örgütüne 19.490 olmak üzere toplam 19.693 kadro tahsis edildi.³¹³ Ancak, 1970 yılına kadar barem dışı olarak bütçe kanunlarının (D) cetvellerinde Kur'an öğrencisi, bucak ve köy imam-hatipleri, daktilo, hademe, kayyım, bekçi ve şoför kadroları; (S) cetvellerinde de hayrat hademesi (imam, hatip, müezzin, kayyım) kadroları gösterilmiştir.

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu³¹⁴ uyarınca, personelin intibak işlemlerinde kullanılmak üzere, 31 Temmuz 1970 tarih ve 1322 sayılı Genel Kadro Kanunu³¹⁵ ile Diyanet İşleri Başkanlığı'na çeşitli sınıf ve derecelerden 31.149 adet kadro verildi. Ayrıca 1971 yılından itibaren kadro ihdasları ve 1-4 derece kadroların iptal ve ihdas işlemleri Bakanlar Kurulu Kararlarıyla; 5-15 derece kadroların iptal ve ihdas işlemleriyse Maliye Bakanlığı yazılarıyla yapılmıştır.

14 Aralık 1983 tarihli *Resmî Gazete*'nin mükerrer sayısında yayımlanan 190 sayılı Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun

311 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1955) 36, s. 241-242; *Resmî Gazete*, 19 Şubat 1955-8935.

312 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, V (1965) 4, s. 291 1; *Resmî Gazete*, 2 Temmuz 1965-120389.

313 1965 tarihli ve 633 sayılı Kanun sonrasında, 1967'de imam-hatip, hatip, müezzin-kayyım ve kayyımların görevleri, nitelikleri, atanma ve yükselmeleri için gereken seçme ve sınav usulleri, disiplin cezaları, izin, nakil ve işten çıkarmayla ilgili düzenlemelerine ilişkin olarak Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Görevlileri Yönetmeliği çıkartıldı (*Resmî Gazete*, 15 Eylül 1967, s. 3-8). Aynı şekilde, vaizlere ilişkin düzenleme de 1969'da Diyanet İşleri Başkanlığı Va'z ve Va'z Edecekler Yönetmeliği ile gerçekleştirildi (*Resmî Gazete*, 17 Aralık 1969-13376, s. 5-7).

314 Kanun'un meini için bkz. *Düstur*, V (1965) 4-3, s. 3044.

315 Bkz. *Düstur*, V, (1970) 9-2, s. 2678.

Hükmünde Kararname'nin eki sayılan 18 Temmuz 1984 tarih ve 84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi³¹⁶ eki kadro cetvellerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütün kadroları bir kez daha belirlendi; çeşitli sınıf ve derecelerden merkez örgütüne 1.082, taşra örgütüne 77.251, yurtdışı örgütüne 143; döner sermaye işletmesine 103, şahsa bağlı olarak da 3 adet dersi-am olmak üzere toplam 78.582 kadro tahsis edildi. Ancak söz konusu cetvelde tutulu bulunan kadrolar, 1985,³¹⁷ 1986³¹⁸ ve 1987³¹⁹ yıllarında çıkarılan Bakanlar Kurulu kararlarıyla serbest bırakıldı.

31 Ağustos 1990 tarihli ve 90/844 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi³²⁰ ile, kurumun taşra örgütüne 3.027 ek kadro verilmiş olup; bunun 600'ü Kur'an kursu öğrencisi, 2.000'i imam-hatip, 396'sı müezzin, geri kalanı öğretmen ve Kur'an kursu müdürüdür. Tahsis edilen Kur'an kursu öğreticisi kadro derecesi 8-11 arasında değişken, müezzinlerinki 10-12. derece arasındadır. Kur'an kursu müdürüne ise, 3. dereceden kadro verilmiştir.

4 Mart 1991 tarihinde Bakanlar Kurulu, 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'ye bağlı (V) sayılı cetvelde yer alan "genel idari hizmetler" sınıfına bağlı 12. dereceden 725 adet kadronun sınıf, unvan ve derecelerinin değiştirilmesi suretiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilmesini kararlaştırmıştır.³²¹

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1998-2007 yılları arasındaki personel sayıları aşağıda belirtilmektedir:

316 Bu kararname *Resmî Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk - Y. Çelik - E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi* (1924-1987), s. 100-110.

317 3 Nisan 1985 tarihli ve 85/9352 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi, 22 Nisan 1985 gün ve 18733 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanmıştır.

318 29 Mayıs 1986 tarihli ve 86/106982 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi, 8 Haziran 1986 gün ve 19131 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanmıştır.

319 14 Mayıs 1987 tarihli ve 87/11810 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi, 10 Haziran 1987 gün ve 19483 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanmıştır.

320 *Resmî Gazete*, 11 Kasım 1990-20692.

321 91/1519 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, *Resmî Gazete*'nin 12 Mart 1991 tarih ve 20812 sayılı nüshasında yayınlanmıştır.

1998	79.685
1999	77.795
2000	75.433
2001	76.044
2002	74.374
2003	74.114
2004	71.693
2005	80.299
2006	79.810
2007	84.195

Kaynak: http://www.diyaret.gov.tr/turkish/tanitim/istatistiksel_tablolar/1_personel/1_1_personel_sayisi.xls

---

Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli Atama Usulleri

Kurumda halen atama ve yer değiştirmeler 25 Ağustos 2004 tarihli ve 25564 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe konmuş olan Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği gereğince yürütölmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı kurulduğundan beri geręekleřtirilmiş tüm hukuki düzenlemeler gereği Diyanet İşleri Başkanı, Başbakan'ın önermesi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanmış; halen kısmen de olsa yürürlükte olan düzenlemede bu prosedürde Cumhurbaşkanı'nın imza edeceği Bakanlar Kurulu Kararı'na yer verilmiştir. Başkan'ın atama yöntemi, 429 sayılı Şer'iye ve Evkaf ve Erkânıharbiyei Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun'un 3. maddesinde; 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun'un 3. maddesinin birinci fıkrasında; 3665 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun'da Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ve 5634 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun'un 2. maddesinin birinci fıkrasında; 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 21. maddesinin (a) bendinde düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı tarafından geri gönderilmiş olduğundan kanunlaşmamış olan 1893 sayılı Kanun Tasarısı'nda Diyanet İşleri Başkanı'nın, Aday Tespit Kurulu'nun seçeği üç aday içerisinde Başbakan'ın teklifi üzerine Cumhur-

başkanı'nın imza edeceği Bakanlar Kurulu Kararı'yla atanması yolu düzenlenmişse de; 1982 sayılı Kanun'la da, 633 sayılı Kanun'daki yöntem aynen benimsemiştir.

2800 sayılı Kanun'un 3. maddesinin ikinci fıkrasında da, Müşavere Heyeti azası ile Zat ve Yazı İşleri Müdürlerinin görev gelme sürecinin, Diyanet İşleri Başkanı'nın belirlemesi, Başbakan'ın ataması, Cumhurbaşkanı'nın onaylaması üzerine tamamlandığı esası düzenlenmiştir. 3665 sayılı Kanun'la bu mercilere "reis muavini" eklendi; 5634 sayılı Kanun'un 2. maddesinin birinci fıkrasında "Müşavere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu" üyeleri ve bu kurulun üye yardımcılarıyla müdürlerin atanma usulleri yer aldı. Bu düzenlemeyle kurul üyelerinin seçim süreci, yöntemi korunmuştur; üye yardımcılarıyla müdürler ise Diyanet İşleri Başkanı'nın belirlemesi üzerine Başbakan tarafından atanmaktaydı. Bu Kanun'un 2. maddesinin son fıkrasında da, alanlar dışında kalan memurların atanmasının Diyanet İşleri Başkanı tarafından gerçekleştirileceği düzenlenmişti.

2800 sayılı Kanun ayrıca, müftülerin atanma sürecine seçimin katıldığı tek yasal düzenleme olma özelliğini taşımaktadır. 4. madde gereğince, illerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlığı altında o yerdeki dersiam, vaiz, imam ve hatiplerle belediye üyelerinin bir araya gelerek müftülük için gereken ilim ve erdeme sahip kişiler arasından gizli oyla üç kişi seçmekteydi. Valilik, özel görüşü de eklenerek seçim sonucunu Diyanet İşleri Başkanlığı'na bildirmekte; bu üç kişiden biri tercih olunarak Diyanet İşleri Başkanı tarafından müftü olarak atanmakta; seçimin uygun görülmediği durumlarda da yenilenmesi için geri gönderilmekteydi.

633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 22. maddesi görevlerin gerektirdiği nitelikleri; 21. maddesi atamalara ilişkin düzenlemeleri içerir.³²²

---

322 633 sayılı Kanun'un, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelikleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na atanacaklarda aranacak özel niteliklere ve atanma usullerine ilişkin hükümlerin, 657 sayılı Kanun'un 237. maddesinin (b) fıkrasıyla yürürlükten kaldırılmamış olduğu hakkında Danıştay Üçüncü Dairesi'nin E. 71/498, K. 71/509 sayılı ve 15 Eylül 1971 tarihli kararı, Genel Kurul'dan geçmemiştir. Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, c. II, 6-7 (1972), s. 122-126'da yayınlanmıştır.

Bunlardan 22. maddede aranılan ortak nitelik “Diyanet İşleri Başkanı ile kuruluşun bütün görevlilerinde itikadı, ibadeti, tavır ve hareketinin İslâm törelerine uygunluğu çerçevesinde bilinir olduğu” şeklindedir; ayrıca çeşitli kadrolar için gerekli eğitim düzeyi de bu maddede düzenlenmiştir.³²³ 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nun 98. maddesinin (b) fıkrasında yer alan, memurluğa alınma şartlarından herhangi birini taşımadığının sonradan anlaşılması veya memurlukları sırasında bu şartlardan herhangi birini kaybetmesi halinde devlet memurluğunun sona ereceği hükmü bu gereklilikler bakımından da tabii ki geçerlidir.³²⁴ Halen yürürlükte olan düzenlemede başkan, başkan yardımcısı, Mushafları İnceleme Kurulu başkanı, daire başkanı ve başkanlık vaizi olabilmek için dört yıllık yüksek öğrenim mezunu olmak şartı aranmaktadır. Diyanet İşleri Başkanı olarak atanabilmek için ayrıca 40 yaşını tamamlamış olmak ve Başkanlık teşkilatında müftülük veya üstü görevlerde veya İlahiyat fakültelerinde öğretim üyesi olarak toplam on yıl çalışmış olmak koşulları mevcuttur. (Madde 5)

Halen Din İşleri Yüksek Kurulu³²⁵ üye adayları “Diyanet İşle-

---

323 Din öğrenimi veren bir yüksekokul veya fakülteyi bitirmemesine karşın böyle bir yüksekokul veya fakültede yalnız dinsel birimlerin herhangi bir dalında doktora yapmış olanların, 633 sayılı Kanun’un 22. maddesinde belirtilen görevlere atanamayacaklarına ilişkin bir yargı kararı için bkz. Danıştay Üçüncü Dairesi, E. 75/18, K. 75/32, 17 Ocak 1975. Genel Kurul’un 27 Şubat 1975 gün ve E. 1975/5, K. 1975/17 sayılı kararıyla onanmış olan anılan karar, *Danıştay Dergisi*, VI (1977) 20-21, s. 155-156’da yayınlanmıştır.

324 Yargı uygulamasından bir örnek için bkz. Danıştay Beşinci Dairesi, E. 80/5132, K. 83/6647, 11 Ekim 1983. Anılan karar yayınlanmamıştır.

325 Uygulamada bu kurulun yapısı hakkında oluşan tereddütlerin giderilmesi için Danıştay Üçüncü Dairesi, Müşavere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu üyelerinin, 633 sayılı Kanun’un yürürlüğe girmesiyle Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğine atanmış sayılacakları hususunda bir karar vermiş (E. 65/373, K. 66/366, 5 Kasım 1965); anılan karar Umumi Heyeti’nin 22 Kasım 1965 gün ve E. 1965/284, K. 1965/264 sayılı kararıyla onanmıştır. Bu karar yayınlanmamıştır. Danıştay Üçüncü Dairesi ayrıca, 633 sayılı Kanun’un Din İşleri Yüksek Kurulu’nun oluşumuyla ilgili 20, 21 ve 22. maddelerinde öngörülen bazı işlemlerin yapılması için duraksama duyulan konuların açıklığa kavuşturulmasına ilişkin bir karar da vermiştir (E. 70/299, K. 70/329, 18 Eylül 1970). Genel Kurul’dan geçmemiş olan bu karar, *Danıştay Dergisi*, I (1971) 1, s. 73-77’de yayınlanmıştır. Bu arada, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin atanma işlemleri aleyhinde açılan iptal davaları nedeniyle Kurul bir türlü oluşmamıştır. Dava Dai-

ri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeliğine Atanacak Üye Adaylığını Tesbitle Görevli Aday Tespit Kurulu Üyeleri ile Din İşleri Yüksek Kurulu Üye Adaylarının Seçim Usulüne Dair Yönerge” uyarınca belirlenmekte ve seçim sonuçları atama işlemi için Diyanet İşleri Başkanlığı’na bildirilmektedir.

1982 sayılı Kanun’un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ve bu kararın 11 Mayıs 1981’de yürürlüğe girmesi üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kuruluş ve görevlerinin hukuksal düzenlenmesi bakımından oluşan boşluk, diğer alanlarda olduğu gibi atamalar alanında da yönetmeliklerle çözümlenmeye çalışılmıştır. 15 sene kadar bir süre Diyanet İşleri Başkanlığı İller ve Yurtdışı Kuruluşları Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği,³²⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Memurlarının Yer

releri Kurulu’nda görülen 1966/194 esas sayılı davada, Kanun’un 20. maddesi hükmüne uymayan Tespit Kurulu’nca aday seçimi yapılmış olan kurulun üyelerinin atanmasına ilişkin olarak Devlet Bakanlığının 30 Ocak 1966 tarih ve 345 sayılı teklifi üzerine Bakanlar Kurulu’nca itiraz edilen 31 Ocak 1966 tarih ve 6/5908 sayılı kararın hukuka aykırılığı sebebiyle iptali istenmiştir. Müşavere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu üyesi olup, 633 sayılı Kanun’un yürürlüğe girmesiyle Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğine atanması gerekirken vazifeye atanmış olan davacı Ahmet Hamdi Kasapoğlu’nun evvelce Danıştay Beşinci Dairesi’nde açmış olduğu 1965/7728 esas sayılı davada Mahkeme, 20 Ocak 1966 tarihinde 202 sayılı kararı ile işlemin iptali hükmüne varmıştır. Dava Daireleri Kurulu da 5 Kasım 1966 tarihli ve 1966/1222 sayılı kararı ile, Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliği kazanılmış hakkı olan davacının bu durumu nazara alınmadan varılmış olduğu ve on bir üyeliğin tamamını içerdiğinden Kasapoğlu’nun bu göreve getirilmesi olanaklarını ortadan kaldırdığı gerekçelerine dayanarak Bakanlar Kurulu’nun anılan işlemi iptal etmiştir (Anılan kararın metni, *Danıştay Kararları Dergisi*, XXX, s. 107-110, 141-144’te yayınlanmıştır). Dava Daireleri Kurulu’nda görülen 1967/444 esas sayılı davada da, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelikleri için yapılan seçime ait olan 31 Aralık 1966 gün ve 6/7502 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı’nın, seçimlerin Kanun’un 20. maddesi hükmüne uymayan bir kurul tarafından yapılmış, nisaba riayet edilmemiş ve Müşavere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu’ndan intikal eden üyelerin seçiciler arasına alınmamış olması ve seçilenlerin gerekli niteliğe sahip bulunmaması sebepleriyle iptali istenmiştir. Mahkeme, 15 Kasım 1968 tarihinde, 1968/743 sayılı kararı ile davayı reddetmiş (bu kararın metni, *Danıştay Kararları Dergisi*, XXXII, s. 127-130, 28-30’da yayınlanmıştır). Bakanlar Kurulu’nun anılan işlemi bir başka davada, salt çoğunluk esasının yanlış uygulanmış olduğu ve Aday Tespit Kurulu’nun kanuna aykırı olarak kurulmuş olduğu gerekçelerine dayanan Dava Daireleri Kurulu tarafından iptal edilmiştir (bu kararın metni, *Danıştay Kararları Dergisi*, XXXIII, 135-138 (1970), s. 55-60’da yayınlanmıştır).

326 *Resmî Gazete*, 11 Ekim 1978-16431, 16 Ekim 1978 tarihli ve 16436 sayılı *Resmî Gazete*’de düzeltilmesi vardır. Ayrıca, Diyanet İşleri Başkanlığı İller ve Yurt-

Değiştirmek Suretiyle Atanmalarına İlişkin Yönetmelik³²⁷ ve Diyanet İşleri Başkanlığı Özel Sınav Yönetmeliği³²⁸ ile yürütülen Diyanet İşleri Başkanlığı personel hukuku, bu yönetmeliklerle ek ve değişiklikleri yürürlükten kaldırılarak yurtiçi personeli bakımından tek bir düzenlemeye bağlanmıştır.³²⁹ 2008 sonu itibariyle bu hususlar, yukarıda belirtilen Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği'nin yanı sıra, aynı *Resmî Gazete*'de yayınlanmış "Diyanet İşleri Başkanlığı Sınav Yönetmeliği" ve "Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli Görevde Yükselme ve Unvan Değişikliği Yönetmeliği" uyarınca yürütülmektedir. "Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilâtına Atanacak Personelin Seçim Esaslarına Dair Yönetmelik" 25 Ocak 2007 tarihli ve 26414 sayılı *Resmî Gazete*'de duyurulduğu üzere yürürlükten kaldırılmıştır.

İrdelemekte olduğum Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş ve görevlerine ilişik gerek 1961 gerek 1982 Anayasası'nda birer özel hüküm yer aldığı ve bunlarda alanın özel kanunuyla düzenleneceği ilkesi getirildiği göz önüne alındığında, konu bakımından yetkili organ olan Yasama Meclisi yerine Yürütme organının işlemlerine yer verilmesinin her şeyden önce yetki bakımından sakat, hukuka aykırı işlemlere yol açtığı görülür. Ayrıca, "usulde paralellik" ilkesi gereğince, bir kanun ancak ve ancak yine bir kanunla değiştirilebilir ya da yeniden düzenlenebilir. Bu koşullar altında bir kez daha belirtmek gerekir ki, önceki bölümde ayrıntılı olarak irdelendiği üzere, Anayasa yar-

---

dışı Kuruluşları Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği'nin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine, Bir Maddenin Kaldırılmasına ve Bu Yönetmeliğe Bir Madde Eklenmesine Dair Yönetmelik, *Resmî Gazete*, 12 Ekim 1979-16650; Diyanet İşleri Başkanlığı İller ve Yurtdışı Kuruluşları Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği'ne Bir Geçici Madde Eklenmesine Dair Yönetmelik, *Resmî Gazete*, 15 Aralık 1980-17191.

327 *Resmî Gazete*, 5 Nisan 1984-18511.

328 *Resmî Gazete*, 26 Ekim 1988-19971. Geçici Maddesi 20 Mayıs 1992 tarihli ve 21233 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan Diyanet İşleri Başkanlığı Özel Sınav Yönetmeliği'nin Geçici Maddesinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik ile değiştirilmiştir.

329 Diyanet İşleri Başkanlığı Sınav, Atama ve Nakil Yönetmeliği, *Resmî Gazete*, 1 Mart 1993-21511, s. 3-35.

gısıyla iptal edilmiş bir yasama işlemi yerine, aynı hükümleri birtakım yürütme işlemleriyle hukuk alemine katmak hukuk tekniğiyle asla bağdaşmaz.

Diyanet İşleri Başkanlığı personeliyle ilgili atama ve nakil işlemleri konusunda hukuka aykırı olarak ortaya çıkmış olan bir diğer husus da, personel hukuku uygulamasında görülen, yasal dayanağı bulunmayan ve bu yüzden de görevden alma kararnamelerinde ilgili kanun maddesi yazılamayan bir durumdur. Sa- it Güran'ın bir makalesinde "askıdaki memur" olarak adlandırdığı bu uygulama Türkiye idare örgütünün ağır bunalım dönemine girdiği 1970'lerle birlikte ortaya çıkmış ve 70'li yıllar ilerledikçe hızlanan "bürokrasiyi siyasileştirme" hareketine paralel olarak bütün hükümetlerce daha geniş ölçüde başvurulmuş önemli bir araç sayılmıştır.³³⁰ Diyanet İşleri Başkanı Lütfi Doğan da bu uygulamaya Milliyetçi Cephe döneminde maruz kalmış bir kamu görevlisidir; 16 Nisan 1976 tarihinde görevinden alınarak askıdaki memur statüsüne geçirilmiş,³³¹ Başbakanlık uzman müşavirliği görevine ise üç ay on dört gün sonra, 29 Temmuz 1976 tarihli ikili kararnameyle atanmıştır.³³² Güran'ın belirttiği gibi, "kanuni yönetim ilkesine, Anayasa'nın buyurucu temel hükümleriyle ikinci maddesindeki 'hukuk devleti'ne aykırı düşen ve Türk hukukunda memur güvenliğine inmiş ağır bir darbe olan"³³³ askıdaki memur uygulamasının Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en üst organına dahi uygulanmış olması, siyasi iktidarın idare'yi siyasileştirme çabalarının tipik bir şekilde bu kurum üstünde ve hatta içinde de yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.³³⁴

330 S. Güran, "Yeni Bir Buluş: 'Askıdaki Memur'," s. 75 vd.

331 *Resmî Gazete*, 29 Temmuz 1976. Dr. Lütfi Doğan'ın bu Bakanlar Kurulu Kararı'na karşı açmış olduğu 1976/427 esas sayılı davada Danıştay Dava Daireleri Kurulu, 13 Ocak 1978 tarihli ve 1978/90 sayılı kararı ile uyuşmazlık konusu işlemi iptal etmiştir. Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, IX (1980) 32-33, s. 290-297'de yayınlanmıştır.

332 *Resmî Gazete*, 30 Temmuz 1976.

333 A.g.e., s. 78.

334 Siyasetçilerin Diyanet ile ilgili tasarrufları hakkında bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 84-92.

Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin hak ve yükümlülükleri

Diyanet İşleri Başkanlığı personeli de, kendilerine verilmiş görevleri kesintisiz bir biçimde ve hizmetin gereklerine uygun olarak yürütürken diğer tüm devlet memurları gibi yasalara saygılı olmak, tarafsız hareket etmek gibi ödevleri yerine getirir; mal bildiriminde bulunmak, hukuki düzenlemelere uygun giyinmek gibi yükümlülüklerle ve memurlar için konulmuş yasaklara uyar, öte yandan da memurluk mesleğinin içerdiği çeşitli haklardan yararlanırlar.

Diyanet İşleri Başkanlığı personeline tanınmış haklar

Diğer memurlara olduğu gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı personeline de tanınan en önemli mali hak, aylık maaş ya da ücrettir. Yasama Meclisi zabıtları, siyasetçilerin kurum personeline yönelik olarak sarfettiği çabaların, çoklukla mali durumu iyileştirmek hususunda olduğunu ortaya koymaktadır. Bu gayretlerin ürünü, çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen hukuksal düzenlemelerde görülmektedir. Bunlar arasında kronolojik bir çizgi ve seçici bir yöntem izleyerek yapmış olduğum bir taramada ilk göze çarpan, Diyanet İşleri Reisi'nin atanmasını 3656 sayılı Kanun'un 6. maddesi hükmüne tabi kılmış, 1 Kânunuevvel 1941 tarihli ve 4135 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun'da Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'un 2. Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun'dur.³³⁵ 3656 sayılı Devlet Memurları Aylıklarının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun'un³³⁶ 6. maddesi, devlet memurluğuna ilk defa alınacak olanlardan bir kısmına ayrıcalıklar tanımakta; 3. maddesinde belirlenmiş derece kayıtlamalarına tabi tutulmaksızın kadrodaki derece maaşıyla atanabilecekleri esasını iç-

335 *Düstur*, III, 23 (1942), s. 51; *Resmî Gazete*, 6 Kanunuevvel 1941-4977. Kanun Meclis'teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI, (1941) s. 21-22, 57. Kanun layihası ve bütçe encümeni mazbatasını içeren 15 sayılı basma-yazı anılan zaptın sonundadır.

336 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1939) 20/2, s. 1397; *Resmî Gazete*, 8 Temmuz 1939-4253.

mektedir. Ayrıca bu memuriyetlerde bulunanların belirli yükselme sürelerini doldurdukça aynı görevlerin yüksek derecelerine yükseltilebilmeleri de bu hükümle sağlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanı'nın da, bu düzenlemeden yararlanmasının sağlanması, hükmün özgün metninde yer alan "Riyaseti Cumhur Dairesi Memurlukları", "elçilikler", "valilikler" düzeyinde bir konum taşımakta sayıldığını göstermektedir. Birkaç yıl sonra gerçekleştirilen bir başka düzenlemeyle de, Diyanet İşleri Müşavere Heyeti azalarına aynı hak tanınmıştır.³³⁷ 1965 tarihli ve 633 sayılı Kanun'un 26. maddesi de, Diyanet İşleri Başkanlığı'na, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkan ve üyeliklerine atanacaklar hakkında anılan hükmün uygulanacağını kabul etmiştir.

11 Haziran 1947 tarihli ve 5070 sayılı Memur ve Hizmetlilere Verilecek Olağanüstü Zam Hakkındaki 4178 Sayılı Kanun'a Ek Kanun,³³⁸ hak kapsamına aylıklı vaizlerin de alınacağı hükmünü taşımaktadır. Ayrıca bu dönemde, din görevlilerine parasız kumaş dağıtmak gibi birtakım ayni yardımların da yapılmakta olduğu, hukuksal düzenlemelerden anlaşılmaktadır.³³⁹

5027 sayılı Kanun'la yüksek dereceli birtakım görevlilere verilmesi kabul edilen "temsil ödeneği"nin, Diyanet İşleri Başkanı'na da aylık 250 TL olarak verilmesi, 23 Mart 1950 tarihli ve 5633 sayılı Temsil Ödeneği Hakkındaki Kanun'a ek Kanun'la hükme bağlanmıştır.³⁴⁰ Manisa milletvekili Kâmil Coşkunoglu ve üç arkadaşının bu düzenlemeye yönelik teklifinin gerekçesi, "Diyanet İşleri Başkanlığı[nın], birinci de-

---

337 2 Ağustos 1944 tarihli ve 4631 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair 3665 Sayılı Kanun'un Üçüncü Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun, *Düstur*, III (1944) 25, s. 1251; *Resmî Gazete*, 8 Ağustos 1944-5777.

338 *Düstur*, III (1947) 28, s. 1266; *Resmî Gazete*, 18 Haziran 1947-6635.

339 19 Temmuz 1943 tarihli ve 4484 Sayılı Cami ve Mescit Hademelerine Parasız Elbiselik Kumaş Verilmesi Hakkında Kanun, *Düstur*, III (1943) 24, s. 1608; *Resmî Gazete*, 24 Temmuz 1943-5464.

340 *Düstur*, III (1950) 31, s. 1949; *Resmî Gazete*, 29 Mart 1950-7469. Kanun'un Meclis'teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII (1950) 25, s. 8370. Kanun teklifi ve bütçe Komisyonu raporunu içeren 259 sayılı basmaya- zı anılan tutanağın sonundadır.

recede bir devlet memurluğu olduğu gibi haiz olduğu hususiyet sebebiyle temsil ödeneği verilmeye değer bir durumda" bulunmasıdır.

Mali haklarda iyileştirmenin dolaylı bir yöntemi de, Sayıştay Genel Kurulu 10 Eylül 1973 tarihli, E. 1973/6, K. 3688/1 sayılı kararı³⁴¹ ile gerçekleştirilmiş; genel bütçeden aylık alan köy imam-hatiplerinin bu aylıklarının, 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nun 202 sayılı Kanun'la değişik 23. maddesinin 5. fıkrası hükmü uyarınca, gelir vergisinden istisna edilmesi gerektiğine karar verilmiştir.

1980'li yıllarda kadro sayısı 50 binden 85 bine çıkan din görevlilerine ilişkin olarak maddi kalkınma konusunda da büyük adımlar atılmıştır. 1990 yılı bütçe tasarısında Dışışleri Bakanlığı bütçesinden 1,5 kat, Bayındırlık ve İşkân Bakanlığı bütçesinden 2,5 kat, Ulaştırma Bakanlığı bütçesinden 2 kat, Sanayi Bakanlığı bütçesinden 3,5 kat, Kültür Bakanlığı bütçesinden 2 kat, Turizm Bakanlığı bütçesinden 6 kat, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı bütçesinden ise 10 kat fazla olarak belirlenen Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin % 94,7'si personel giderlerine ayrılmıştır. Ancak, tüm tanınan olanaklara karşın Diyanet İşleri personelinin maaşlarına ilişkin şikâyetleri durmamıştır; nihayet Kasım 1990 tarihli bir Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle bir kısım üstdüzey yöneticilerle taşra personelinin maaşlarında artış sağlandı.³⁴² Bu kararla Diyanet İşleri bünyesindeki 60 bini aşkın imam, müftü ve diğer personelin alacağı fazla mesai ücreti de % 50 oranında arttı. Üstdüzey yöneticilerinin kadroları karşılığı sözleşmeli personel olarak çalışabilmelerine olanak sağlanmasıyla maaşları da bir misli oranında yükseldi. Ayrıca bu personelin de fazla mesaiden yararlanmasına; kendileri-

341 *Düştur*, V (1973) 12/2, s. 3011-3013; *Resmî Gazete*, 1 Ekim 1873-14672. Öte yandan Sayıştay Genel Kurulu'nun din görevlilerinden bir kısmına ilişkin olumsuz bir kararı da mevcuttur. Mahkeme, bir içtihadı birleştirme kararıyla, cezaevlerine giderek dinî ve ahlâki konferanslar veren müftülere ücret ödenmesinin mümkün bulunmadığına hükmetmiştir (E. 1075/4, K. 3770/1, 7 Nisan 1975; anılan karar *Düştur*, V [1975] 14/2, s. 2709-2715'te, ayrıca 21 Haziran 1975 gün ve 15272 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır).

342 *Resmî Gazete*, 12 Kasım 1990, 20693. Ayrıca bu konuda bir haber için bkz. "Diyanet İşleri'ne maddi destek", *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1990, s. 1.

ne, Başbakanlık elemanlarına ödenen fazla mesainin yarısı kadar ödeme yapılmasına karar verildi.

Aylık hakkından başka, Diyanet İşleri Başkanlığı personeli tabii ki başta, Devlet Memurları Kanunu'nun 19. maddesinde, memurların genel hakları arasında sayılan ve "özü itibariyle memurluğun meslek olması (kariyer) ilkesinin bir gereği ve sonucu olan"³⁴³ emeklilik de dahil olmak üzere, memurlara tanınan sosyal güvenlik haklarından yararlanmaktadır. Ayrıca, kurumun geçmişinde Diyanet İşleri Başkanı'nın, emeklilik için yaş haddi gibi düzenlemelerden ayrı tutulabileceğine ilişkin bazı düzenlemelere gidildiği de görülmüştür.³⁴⁴

Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı çalışanları sendikal haklardan da yararlanmaktadır; ilgililer tarafından kurulmuş sendikalar arasında Memur-Sen'e bağlı Türkiye Diyanet ve Vakıf Görevlileri Sendikası (Diyanet-Sen);³⁴⁵ Türkiye Diyanet ve Vakıf Hizmetleri Kolu Kamu Görevlileri Sendikası (TÜRK DIYANET VAKIF-SEN);³⁴⁶ Özerk Diyanet Evkaf Sendikası (ÖZDEV-SEN) sayılabilir.³⁴⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı personeli için konulmuş yasaklar

Diğer memurlara konulmuş başka görev alma, birlikte çekilme, ticaret ve kazanç getirici faaliyetlerde bulunma, hediye ve

343 S. Güran, "Memurların Sosyal Güvenliği", s. 117.

344 19 Temmuz 1931 tarihli ve 1842 Sayılı Diyanet İşleri Reisliği'nin 1683 Numaralı Tekaüt Kanunu'nun 3. Maddesinin Mülki Memurlara Ait Olan Kısımının (A) Fıkrası Hükmünden İstisnasına Dair Kanun, Diyanet İşleri Reisliği'ni ifa edecek zatların, İcra Vekilleri Kararı'yla, 65 yaş dolumunda emeklilik işlemlerine girileceği; ancak bunlardan yararlanabileceklerin görevlerine devam edebilecekleri, yalnız bu uygulamanın da beş yılı aşamayacağına dair düzenlemeden ayrı tutulabileceği şeklinde bir ayrıcalığı içermektedir. Kanun'un metni için bkz. *Düster*, c. III, 12 (1931); s. 631; *Resmî Gazete*, 26 Temmuz 1931-1857. Kanun'un Meclis'teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV (1931) 3, s. 200. Kanun teklifi ve mazbatayı içeren 56 sayılı basmayazı anılan zaptın sonundadır.

345 <http://www.diyanet-sen.org.tr>

346 <http://www.turkdiyanetvakifsen.org.tr>

347 İlgili bir haber için bkz. "Diyanet sendikalaşmada hızlandı", *Radikal*, 9 Temmuz 2007, s. 15.

çıkartma, siyasi partilere girme yasakları yanında Diyanet İşleri Başkanlığı personeli için “siyasetle ilgilenme” yasağı bulunmaktadır. 633 sayılı Kanun’un 25. maddesi gereğince, Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluşunun her derecesinde görev alan personel, Memurun Kanunu’nun hizmetliler için yasak ettiği siyasi faaliyetten başka, dinî görevi içinde veya bu görevin dışında, her ne suretle olursa olsun, siyasi partilerden herhangi birini veya onların tutum ve davranışını övemez ve yeremez. Bu gibi hareketleri tahkikatla sabit olanların, ilgili ve yetkili mercilerce işine son verilir.³⁴⁸

Diyanet İşleri Başkanlığı personeline uygulanan sicil ve disiplin esasları

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın merkez, taşra ve yurtdışı kuruluşlarında görevli personelinin değerlendirilmesi amacına yönelik sicil raporlarını doldurmaya yetkili birinci, ikinci ve üçüncü sicil amirleri, 1991 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Amirleri Yönetmeliği eki cetvellerde belirtilmiştir.³⁴⁹ Devlet Bakanlığı’nın 7 Temmuz 1987 gün ve P4/170/24498 sayılı onayıyla yürürlüğe konulmuş olan “Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Amirleri Yönetmeliği”ni yürürlükten kaldıran 1991 Yönetmeliği, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nun değişik 112. maddesine dayanılarak çıkarılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili mevzuatta, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’na dayanılarak çıkarıldığı belirtilen bir diğer düzenleme de 1986 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Di-

³⁴⁸ 7 Şubat 1976’da, Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Süleyman Ateş’in Devlet Bakanı Dr. Lütfi Doğan tarafından görevine son verilmesinde “kanun, yönetmelik ve insaf ölçülerini dikkate almadan yaptığı tayinlerle müftü, vaiz ve din görevlileri arasında huzursuzluk çıkararak, din görevlilerine saygısızca davrandığı, siyasi yararlar ve kişisel çıkarlar peşinde olduğu” gerekçe gösterilmiş ve 633 sayılı Kanun’un 25. maddesi hukuki dayanak olarak kullanılmıştır. Ayrıca, bu hükmün uygulamasına yargısal bir örnek olarak da, Danıştay Beşinci Dairesi’nin bir siyasi partinin genel başkan ve milletvekilleri ile siyasi mahiyetteki bir mitinge katıldığı soruşturma sonunda sabit olan davacının görevine son verilmesinde yasaya aykırılık bulunmadığı hükmüne yazdığı, E. 81/2793, K. 85/1797 sayılı ve 7 Haziran 1985 tarihli kararı verilebilir. Anılan karar yayımlanmamıştır.

³⁴⁹ Bkz. Resmi Gazete, 11 Şubat 1991-20783, s. 27.

siplin Amirleri Yönetmeliği'dir.³⁵⁰ Bu düzenlemelerde dayanak olarak özel kanun yerine genel kanunun belirtilmiş olması, Başkanlığın 1981'den itibaren kanuni dayanaktan yoksun olmasından kaynaklanmaktadır. 633 sayılı Kanun'u değiştiren ve Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş olan 1982 sayılı Kanun'da düzenlenmiş hususlardan biri de, disiplin kurullarına ilişkin hükümlerdir; dolayısıyla iptal hükmünün yürürlüğe girmesi üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı personeline uygulanacak disiplin esasları hukuksal olarak boşlukta kalmıştır. Diğer alanlarda olduğu gibi kurumun bu hususta da tutumu, boşluğu idari işlemlerle kapatmaya çalışmak olmuştur. İptal edilen Kanun'un getirdiği hükümler çerçevesinde düzenlenmiş olan 1980 tarihli ve bir Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulmuş "Diyanet İşleri Başkanlığı Disiplin Kurulları Kuruluş ve Çalışma Usulleri Hakkında Yönetmelik" in³⁵¹ yerini, dayanağı 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun değişik 124. maddesi ile Disiplin Kurulları ve Disiplin Amirleri Hakkında Yönetmelik³⁵² olan ve Devlet Bakanlığı onayıyla yürürlüğe giren altı maddelik 1986 tarihli Yönetmelik aldı. Yönetmeliğin, disiplin amirlerinin belirtildiği 4. maddesinde 10 Mart 1987'de yine aynı usuller izlenerek değişiklik yapıldı. Diğer bir ifadeyle, yayınlanmayan bu yönetmelik değişikliği de, Devlet Bakanlığı'nın 10 Mart 1987 tarihli onayıyla yine valiliklere (il müftülükleri ve eğitim merkezi müdürlükleri), kaymakamlıklara (ilçe müftülükleri), yurtdışı din hizmetleri, müşavirliklerine ve ataşeliklerine, merkez örgütü birimlerine dağıtıldı.

Günümüz mevzuatında yer alan ve yalnızca disiplin amirlerinin belirtilmesine ilişkin hükümler içeren bu yönetmelikte hizmetin özelliğinden doğan disiplin cezaları düzenlenmiştir. Uygulamada, alanın tüm memurlar bakımından düzen-

---

350 Bu Yönetmelik yayınlanmamış; Devlet Bakanlığı'nın 1 Kasım 1986 tarihli onayıyla valiliklere (il müftülükleri ve eğitim merkezi müdürlükleri), kaymakamlıklara (ilçe müftülükleri), yurtdışı din hizmetleri müşavirliklerine ve ataşeliklerine, merkez örgütü birimlerine dağıtılmıştır.

351 *Düster*, V (1980) 19, s. 1528-1533; *Resmî Gazete*, 26 Haziran 1980-17029.

352 *Resmî Gazete*, 24 Ekim 1982-17848. Bu yönetmeliğe ilişkin değişiklik de 30 Ocak 1986 tarih ve 19004 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır.

lenmiş olduğu Disiplin Kurulları ve Disiplinli Amirleri Hakkında Yönetmelik esasları çerçevesinde yapılanmış kurullar eliyle yürütülen ilke ve usuller kullanılmaktadır. Görevli bulunduğu camide birtakım şeylerin kaybolmasından sorumlu olan memurun cezalandırılması türü faaliyet bakımından, ilgili kurulların gerekli özeni göstermekte olduğu ilgili kararlardan³⁵³ ve kurum içi istatistiklerden açıkça anlaşılmaktadır. Öte yandan hac işlemleri ve diğer birtakım sebeplerle Diyanet İşleri Başkanlığı Umre İşleri Müdürü ve Hac Dairesi Başkanı hakkındaki açılan soruşturmaların bilerek geciktirildiği de iddia edilmiştir.³⁵⁴ Danıştay'ın yerleşik içtihadına göre, kararları yargı kararı niteliğinde olan yetkili disiplin kurullarının etkin ve tarafsız olarak çalışması, gerek kamu hizmetinin gerektiğince sunulabilmesi gerek güvenilir, hukuk devleti ilkesine saygılı bir İdare'nin gerçekleştirilebilmesi bakımlarından son derece önemlidir. Bu verimliliğin sağlanabilmesinin yolu da, her idari birimin, kendine özgü koşulları çerçevesinde hazırlanmış özel düzenlemelere sahip olmasıdır. Anayasa hükmü gereği var olması gereken kanuni düzenlemeden yoksun bir idari birimin uygulamada karşı karşıya olduğu sorunları kurum-içi düzenlemeler ve yürütme işlemleriyle çözümlemeye çalışmasıyla, siyasi etkilere tümüyle açık ortamlar yaratılabilmesi rahatça mümkündür. Bu durumdan son tahlilde zarar görenin, kamu yararı dışında amaçlar güdebilecek ve fakat kamu gücünü elinde tutan İdare karşısında son derece eşitliksiz bir konumda kalan bireyler olacağı muhakkaktır.

---

353 Görevli bulunduğu camide daha önce bazı şeylerin kaybolması üzerine suçlunun ortaya çıkarılması için cami kumbarasına atılan ve fotokopisi önceden alınmış olan 10.000 TL'yi olay sabahı camiye gelerek bir anahtarla kumbarayı açmak suretiyle aldığının sabit görüldüğü gerekçesiyle hakkında devlet memurluğundan çıkarma cezası verilen müezzin-kayyım ile ilişkin Yüksek Disiplin Kurulu Başkanlığı'nın 19 Ocak 1989 tarihli ve 5 sayılı kararı bu tür işlemlere bir örnektir.

354 Bu iddiaya ilişkin ayrıntılı haber için bkz. Tamer Erkiner, "Diyanet'te aşk skandalı", *Milliyet*, 5 Eylül 1989, s. 12.

Diyanet İşleri Başkanlığı personeli ile ilgili gözlemler ve düşünceler

Din görevlilerinin politik malzeme olarak kullanılması olgusu

Hemen her dönemin Meclis zabıtları, özellikle de bütçe görüşmeleri içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait kısımları okundığında, siyasetçilerin çoklukla ne kalabalık ifadelerle din duygularını okşamaya çabaladığı açıkça görülür. Bu gayretlerin konusu genellikle din adamlarının statülerinde ve olanaklarında olandan daha iyiyi sağlamaktır.

Cami görevlilerinin maaşlarını iyileştirmek konulu söylem, daha 1925'lerden itibaren Meclis'tedir; Karesi mebusu Vehbi Bey bir Meclis görüşmesinde, “.. buyuruluyor ki hatipler, imamlar namazda şöyle böyle. Evet ama ne maaş veriyoruz? On beş, otuz kuruşa kadar imama maaş. Sonra camilerimiz pis, evet amma o tanzifatı husule getirecek olan hademenin maaşı otuz kuruş, elli kuruş. Vaktiyle bir akçe imiş. Bugün beş akçe yapmışlar, külfet nimet mukabilidir”³⁵⁵ ifadesini kullanır.

Siyaset arenasında, dine karşı steril olarak nitelenebilecek bir siyasanın izlendiği Cumhuriyet'in ilk yıllarından sonra, 1945'lerde önceleri muhalefet tarafından ifade edilmeye başlanan din, din adamları, dinsel eğitim gibi konulardaki istemler zaman içinde CHP'yi de ekledi. 17 Kasım 1947 günü çalışmalarına başlayıp, 20 gün süren ve delegelerle parti yöneticileri arasında bir hesaplaşma havasında geçtiği anlaşılan CHP Yedinci Kurultayı sonucunda alınan kararlar,³⁵⁶ partinin din konusundaki siyasasında görülecek olan belirgin farklılığın ilk ifadesidir. 9 Temmuz 1942'de kurulan Birinci (Şükrü) Saraçoğlu Hükümeti'nin programında yer alan, “Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan mese-

355 TBMM Zabıt Ceridesi, II (1925) 14, s. 216. Aynı dönemin bir diğer örneği de, 1928 bütçesi görüşmelerinde Gaziantep mebusu Ahmet Remzi Bey'in, Muş mebusu İlyas Sami Bey'in, Kastamonu mebusu Hasan Fehmi Bey'in konuşmalarında da görülür. Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, II (1927) 31, s. 197-206.

356 Bu konuda bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Kurultay Tutanağı, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

lesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız”³⁵⁷ şeklinde ifade edilen eğitim ve kültür siyasasından, CHP’nin tek parti döneminden kalan iktidarının sonuncu hükümeti olan Gönaltay Kabinesi’nin programında, “... vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. (...) vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkânları hazırlayacağız”³⁵⁸ ifadesini kullanma gereği hissettiği siyasa-ya geçiş doğal olarak icraatlarına da yansımıştır. Gönaltay Hükümeti’nin son aylarını yaşamakta olduğu bir tarihte yürürlüğe konulan 5634 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun’da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun’a Ek Kanun’un Meclis’te görüşülmesi sırasında, 23 Mart 1950 günü Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu’nun, “Türkiye’de en mağdur olan sınıf hiç şüphe yok ki, Diyanet İşleri ve ona bağlı olan müftüler, imamlar, hatipler, vaizler, müezzinler ve sairelerdir. Arkadaşlar, bunların içinde o kadar mağdur olanlar vardır ki, minareye çıkmak için kudret kazanacak kadar maaş dahi alamayanlar vardır. Hatiplere, imamlara, müezzinlere vaktiyle buradan vaktiyle beş lira zammetmiştik. Şimdi bunun 60 liraya çıkarılmasını istiyoruz. Heyet-i Umumiyesi’nin hiç olmazsa imamlar aynı seviyeye gelmiş olurlar. 60 lira günde iki lira yapar, bundan vergi de kesilirse bir insan bir aileyi bu miktarla nasıl geçindirebilir bilmem. Onları kanaatkâr gördüğümüz için belki beş lirayla iktifa ederler. Onun için bu kanuna bağlı üç numaralı cetvelde yazılı 50 liranın 60 liraya iblağını ve imamların bir sınıf olarak kabulünü rica ederim”³⁵⁹ sözlerini sarfetmiş olduğu tutanaklarda yer almaktadır.

1965 seçimlerinden önceki son Meclis’te hazırlanmış bulunan 1966 bütçesinin Diyanet İşleri Başkanlığı’na ilişkin kısmının Millet Meclisi görüşme tutanakları, gerek parti grupları gerek şa-

357 N. Erdilek, “Hükümetler ve Programları”, s. 982-983.

358 A.g.e., s. 988.

359 TBMM Tutanak Dergisi, VIII (1950) 25, s. 838.

hısları adına söz almış bütün milletvekillerinin din, din adamları, din eğitimi konularında, en azından söylem düzeyinde birbirleriyle hemen hemen aynı tavır içinde olduklarını ortaya koymaktadır. CHP adına konuşan Sakarya milletvekili Yusuf Ulu-soy, kurumun durumu hakkındaki görüş ve temennilerinin ifadesine dinin insan yaşamındaki üstün ve kapsamlı yerini anlatmakla başlamış; “beşeriyet var oldukça, din ve dinî müesseseler de var olacaktır. (...) 20. yüzyılda medeni alemin dine ehemmiyet vermesinin sebebi, bu hakikatlerin layikiyle anlaşılmış olmasındadır” şeklindeki kanaatlerini Kur’an’daki ayetlerden örneklerle de desteklemiş ve İdare içinde yer alan bir kurumun bütçesi üzerinde yapılan görüşmeyi Üçüncü İnönü Hükümeti sırasında Diyanet İşleri personelinin maaşlarına ve kadrolarına yönelik olarak bulunulan icraatın, sağlanan zamların dökümünü vermek suretiyle CHP’nin propagandası için kullanmıştır.³⁶⁰ AP grubu adına konuşan Adana milletvekili Hasan Aksay’a göre,

Din hizmetlilerinin maaşlarının azlığı ise, her yıl bütçe münasebeti ile üzerinde uzun uzun durulan vakıalardan birisidir. (...) Bu bütçe ile maaşlara yapılan zammı memnuniyetle karşılıyoruz. (...) Şunu ehemmiyetle tebarüz ettirmek isteriz ki, burada memnuniyetle kaydettiğimiz husus vasıl olunan netice değildir. Bu memnuniyet, rakamların gösterdiği istikamet ve ifade ettiği alaka ve yükseliş temposuna mahsustur. (...) Din hizmetlileri çeşitli sebeplerle, çeşitli mahfiller tarafından ithamlara maruz kalmaktadır. Bir örnek olarak, her fırsatta tekrar edilen cahil ithamlarını alabiliriz. O kanaatteyiz ki, din adamları konusunda, cahil hükmü çok dar ölçülerle verilmekte, mesleki ihtisas ve ehliyet hiç nazara alınmadan ithamlar yapılmaktadır. Bu durum büyük kütleleri rencide etmekle kalmayıp, birer Devlet memuru olan din görevlilerinin otorite ve hizmet imkânlarını zaafa uğratmaktadır.³⁶¹

Erzurum milletvekili Nihat Diler, mensubu olduğu Yeni Türkiye Partisi (YTP) adına Diyanet İşleri bütçesine ilişik görüşle-

360 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I (1965) 39, s. 678-681.

361 A.g.e., s. 681-683.

rinin ifadesine, dinin insanlığın kuruluşundan bu yana toplumların hayatındaki yeri hakkında uzun bir açıklamayla başlamış, kurumun kuruluş ve görevlerine ilişkin olarak hazırlıkları yapılmakta olan kanun tasarısında yer alan düzenlemeler için sarfettiği, “sabahın alacakaranlığından gecenin geç saatlerine kadar kendilerine düşen bu kutsal vazifeyi çok cüzi bir ücretle, şerefle yapan personele diğer devlet memurlarına tanınan haklar tanınacak, barem dahiline alınacak, memnuniyeti mucip ferahlık yaratacaktır. Ahlâki ve manevi rolünü temel prensiplerinden biri kabul eden YTP Meclis Grubu tasarının süratle kanunlaşmasını beklemektedir” sözleriyle ve “Millet olarak topyekûn kalkınma hamlesi yapmak mecburiyetindeyiz. Yeraltı ve yerüstü servetlerimiz muazzam bir yekûn teşkil etmektedir. Bu servet ve nimetlerden istifade etmek için karşılıklı büyük fedakârlık ve feragate katlanmamız, yüksek bir vazife ve mesuliyet şuuru ile hareket etmemiz gerekmektedir. İşte bu manevi ruhu halkımıza aşıl原因an Diyanet İşleri Teşkilâtı topyekûn mensuplarını maişet ve geçiş derdinden kurtarmak haysiyet ve şerefleriyle mütenasip asgari devlet memurlarının emniyet ve güvenliğini sağlamak mecburiyetindeyiz” kanaatiyle bağlamıştır.³⁶² Millet Partisi (MP) grubu adına konuşan Kırşehir milletvekili Ahmet Bilgin’e göre, “... hakikaten biz bu mesleğin şerefli bir mevki ihraz etmesini istiyorsak (din adamlarına) lazım gelen yardımı ve ehemmiyeti vermeye mecburuz. (...) Şayanı şükran olan, şu son bütçelerde hiç olmazsa bu hademei hayrat ve din adamlarına lazım gelen ehemmiyet verilmeye başlamış, hiç değilse asgari bir geçim haddi kendilerine temin edilmeye başlanmış olması bizleri memnun etmektedir.”³⁶³

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi adına görüşlerini açıklayan Konya milletvekili Kadircan Kafllı, “Din adamlarına ufak da olsa zam sağlanmış bulunması senelerden beri ilk defa olmaktadır ve bu hayırlı bir başlangıçtır” sözleriyle duydukları hoşnutluğu ifade etmiş, bu arada konuşmasında, “İslâm dini elbette ilericidir. Lakin hiçbir zaman aşırı solcuların, açık manasiy-

362 A.g.e., s. 683-687.

363 A.g.e., s. 687-688.

le komünistlerin anladığı manada ilerici değildir. Asıl gerici-ler, dinsizliğe itibar edenler, açık ve sinsice din düşmanlığı yapanlar kütleleri hayvanlaştırmaya çalışanlardır” yolundaki kanaatlerini belirtmeyi de ihmal etmemiştir.³⁶⁴ Şahsı adına söz almış olan Konya milletvekili İhsan Kabadayı’ya göre de, “..bu yılki Diyanet bütçesi şimdiye kadar görülmemiş ilavelerle hazırlanmıştır. Bunu bir anlayış ve terakkinin ta kendisi buluyorum. Fakat teşkilâtta bir kısım hizmetlere ücret zammı yapılırken aynı camiaya mensup olan 66 Kur’an kursu öğrencisinin terfiden mahrum edilmesi ve barem dışı (D) cetvelindeki 116 vaizin de keza, bu terfiden mahrum bırakılması bizleri müteessir etmiş bulunmaktadır.”³⁶⁵ Meclis görüşmelerinden örneklerden de görüldüğü üzere, birbirlerinden farklı siyasal görüşleri temsil eden siyasetçiler, konu din ve din adamları olduğunda birbirlerinden pek farklı bir tutum sergilememekte; en azından söylemsel olarak aynı çabaları göstermektedir.

Bu çabaların bir diğer örneğini de, Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalılı olayı dolayısıyla AP Kayseri milletvekili Mehmet Ateşoğlu’nun Devlet Bakanlığı’na verdiği muhtıra oluşturur. TRT’de yapılan “Brahmanizm” konusunda bir konuşma aleyhinde girişimlerde bulunmuş olan Elmalılı’ya karşı Devlet Bakanı Refet Sezgin tarafından yapılan uyarıya tepki olarak kaleme aldığı “muhtıra”ya Ateşoğlu, “Ben seçim bölgem olan Kayseri’nin ve dolayısıyla bütün Türk milletinin bir vekili olarak, Türk’ün dinini, imanını, her türlü hakkını korumak ve her ne pahasına olursa olsun, mücadele etmek mecburiyetindeyim. Büyük Peygamberimiz Hazret-i Muhammed Aleyhisselam bu yuruyor ki: Haksızlık karşısında susan, dilsiz şeytandır” ifadesiyle başlamış; “Türklüğün iman teşkilâtının başında bulunan İbrahim Elmalılı gibi, cesur, mert, imanlı, amelli, faziletli, yiğit insana hürmet etmek, Türk milletinin imanına hürmet etmek demektir. O halde, son hadiselerle göre, Türk milletinin imanına karşı, memlekette bir hürmetsizlik, bir kundak hareketi vardır” şeklinde geliştirerek Devlet Bakanı’nı istifaya çağırmış

364 A.g.e., s. 688-690.

365 A.g.e., s. 694-695.

ve “istifa etmediği takdirde, yukarıda belirttiğim hususların ve bundan doğacak durumların mes’ulü olan Devlet Bakanı’nı Allah’a, tarihe, milli vicdana havale ediyorum. Allah, Türk milletiyle beraberdir” cümleleriyle sona erdirmiştir.³⁶⁶

5 Haziran 1977’de yapılan erken seçim sonrasında hükümeti kurmakla görevlendirilen Bülent Ecevit’in 28 Nisan 1977’de Meclis’te okuduğu; ancak, güvenoyu alamayan hükümet programında yer alan, “Toplumumuzun ve insanlığa ortak değeri olan İslâm dini, milli birliğin sağlanmasında, kalkınma çabalarımızın başarıya ulaşmasında, iç barışın oluşmasında ve kardeşlik duygularının geliştirilip pekiştirilmesinde kutsal bir kaynaktır. (...) Hükümetimiz, köylerde ve dar gelirli yörelerde cami yapımına yardımcı olacaktır. Vekil imam-hatiplerin kadro intibakları ivedilikle sağlanacaktır. Hükümetimiz bütün din görevlilerinin manevi ve maddi huzurunu sağlamayı ödev bilecektir”³⁶⁷ ifadesi, CHP’nin de din karşısında almak durumunda kaldığı tavrı sergilemektedir.

Verilen bütün bu örneklerden öte, 1934 yılında müzeye dönüştürülen, fakat yeniden cami haline getirilmesi Türkiye’deki İslâmi akımların ana hedefleri arasında gözüken Ayasofya’nın imam kadrosunun hiç kaldırılamamış olması ve İdare tarafından buraya imam tayin edilmesinin sürdürülmesi, siyasi görüş olarak ne renkte olursa olsun siyasetçilerin genel tavrının bir göstergesidir.³⁶⁸

Bu çabaların en azından bir kısmı, kişisel beklentiler ve oy sağlamaya yönelik siyasi yatırım aracıdır. Din görevlilerinin politik malzeme olarak kullanılması siyasetçiye hiç de vahim görünmeyebilir; ancak muhakkak ki bu durumdan en çok za-

366 M. Ateşoğlu, “Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalılı Olayı Dolayısıyla AP Kayseri milletvekili Mehmet Ateşoğlu’nun Devlet Başkanlığı’na Verdiği Muh-tıra”, *passim*.

367 Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, V (1978) 1, s. 43.

368 Ayasofya’nın müze haline getirilmesiyle imamı Hakkı Aydoğan daimi izinli sayılmış; kendisinin ölümünden sonra da herhangi bir cami gibi atamalar sürmüştür. Bu konuda bir yorum ve bir haber yazısı için bkz. Y. Doğan, “Ayasofya Camii İmamı!”, *Milliyet*, 25 Temmuz 1990, s. 15; Emin Demircioğlu, “Ayasofya’ya biletle giriyor”, *Milliyet*, 25 Temmuz 1990, s. 15.

rarı gören yanında yer aldığı devlet ve içinde yapılandığı düzendir.

İslâmiyet'te ruhban sınıf olmaması meselesi

Yusuf Ziya Yörükân *Müslümanlık* adlı eserinde, "Müslümanların ibadethanesi yeryüzüdür, kiblesi Kâbe'dir. Onlar her yerde namaz kılarlar. Herkes imam olabilir. Bu vazifeler belirli kimselelere, bir aileye veya sülaleye verilmiş değildir" ifadesini kullanmaktadır.³⁶⁹ Radyoda din ve ahlâk saatinde yaptığı bir konuşmasında Bahriye Üçok'a göre de, "Yakındoğu'daki komşularımız ve Uzakdoğu'daki Müslüman nüfusun en yoğun olduğu Pakistan ve Endonezya gibi Uzakdoğu ülkelerinde bir din adamı sınıfı yoktur. Endonezya'da yer yer cemaat tarafından her hafta seçilen bir kişi imamlık görevini üstüne almaktadır. (...) Kutsal dinimizde din adamlarına, yani ruhban sınıfına yer verilmediğini kanıtlayan sağlam bir delil arayanlara Kur'an-ı Kerim'in Hâdid suresindeki: 'Onların arkasından resullerimizi gönderdik, Meryem oğlu İsa'yı gönderdik, ona İncil verdik, İsa'ya uyanların gönüllerine esirgeme ve merhamet koyduk, onlar bizim kendilerine farz etmediğimiz ruhbanıyeti icad ettiler, biz onlar için Tanrı'nın hoşnutluğundan başka bir şey farz etmemiştik' (Yirmiyedinci) ayeti en kesin bir cevap olacaktır kuşkusuz."³⁷⁰

Halihazır Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Bardakoğlu'na göre, İslâm'da ruhban olmadığı tezi abartılmamalı ve tarihi olgulardan kopartılmamalıdır. İslâm'da ruhban olmaması demek, Allah ve din adına konuşabilecek ilahi yetkileri haiz özel bir sınıfın bulunmaması anlamına gelir. Ancak Peygamberin ilk dönemlerinden beri toplumun dinî hizmetlerini yürüten ve ibadet faaliyetlerini idare eden imamlar ile dinî görevliler bulunmaktadır. İslâm'da ruhban olmadığına dair fikir daha yüce, daha ilahiyatın kaynaklarına ve dinle dünyaya nakledilen mesaja ilişkin ilahiyata dayalı bir düşüncedir. Öte yandan, gündelik dinî hiz-

369 Y.Z. Yörükân, *Müslümanlık*, Ankara, 1957 (aktaran: F. Yavuz, "İmam-hatiplik meslek midir?", *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1968, s. 2).

370 B. Üçok, "İslâm ve Din Adamı", s. 24.

metleri yürüten bir sınıf bağlamında din görevlileri her zaman mevcut olmuştur. Bu sınıfın örgütlenmesi sosyal yapılara, kurumsal kültüre ve toplumun geleneklerine göre bağımsız, yarı kamusal ya da kamusal gibi tarzlarda yapılmıştır. Dolayısıyla diyanet kavramı İslâm'da ruhban olmadığı fikriyle çelişmez.³⁷¹

Bakanlar Kurulu'nun 13 Şubat 1962 tarihli ve 6/209 sayılı kararı uyarınca hazırlanan Merkezî Hükümet Teşkilâtı Araştırma Projesi (MEHTAP) raporunda, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez teşkilâtı ile il ve ilçelerdeki müftülük teşkilâtı görevlilerinin genel bütçeden maaş almaları usulünü muhafaza etmek zaruri görünmektedir. Aynı usulü imamlar, hatipler ve cami hizmetlileri için kabul etmek mümkün değildir. İbadet ve cami hizmetleri aslında İslâm geleneklerine göre mahalli topluluklar içinde dinî bilgi sahibi hemşehriler tarafından yerine getirilen ve başlı başına bir geçim kaynağı sayılmaması gereken hizmetlerdir. Bu kademeye mensup din adamlarının memur sayılması ve genel İdare kadrolarına geçmesi laik devlet ilkelere uymaz; ayrıca çeşitli etkiler altında hızla genişletilmesi muhtemel olan böyle bir kadro bütününe genel İdare masraflarına eklemek, devleti, karşılamakta güçlük çekeceği ağır bir mali külfet altına sokmak olur"³⁷² şeklinde ifade edilen görüşlere karşın, 1965 tarihli ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 29. maddesiyle bucak ve köy imam-hatipleri için, "en az aylık 300 lira üzerinden bütçenin (D) cetvelinde Diyanet İşleri Başkanlığı kısmına konulacak kadrolar ihtiyaç karşılanıncaya kadar her yıl (2.000) adet konulmak suretiyle artırılır" hükmü konulmuştur.

Bu durum, kanımca Cumhuriyet'in ilk kuruluşunda laik siyasi iktidarın din üzerinde bir denetim mekanizması olarak yapılandırıldığı kurumun, farklılaşan siyasalar çerçevesinde nitelik değiştirmesi sonucu, var olan siyasal düzeni koşullarıyla bağdaştırmayı kabullenmiş din ağırlıklı sağ kadroların istemi doğrultusunda yönlendirilmesinden ve güçlendirilmesi çabalarından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bilim adamlarının ortaya koydu-

371 A. Bardakoglu, *Religion and Society: New Perspectives from Turkey*, s. 11-12.

372 Merkezî Hükümet Teşkilâtı Araştırma Projesi (MEHTAP).

ğu ve kanıtlamaya çalıştığı, İslâm dininde bir ruhban sınıf olması ya da olmaması hiçbir siyasi iktidarın çözümlemek istediği bir mesele değildir; zira Diyanet İşleri kurumunun yapılandırılması ve tüm Cumhuriyet döneminde kullanılması, siyasi iktidarlarca ideolojik bir araç olarak algılanmasında odaklanmaktadır.

Din görevlilerinin eğitimi

3 Mart 1340 (1924) tarihli ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun³⁷³ 4. maddesi gereğince, "Maarif Vekâleti Yüksek Diniyat mütehasısları yetiştirilmek üzere Dârülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi te'sis ve İmamet ve Hitabet gibi hidemât-ı diniyenin ifâsı vazifesiyle mükellef memurların yetiştirilmesi için de ayrı ayrı mektepler küşat edecektir."

Birinci Bölüm'de de değinildiği üzere, Tevhid-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde ilk kez 1924 yılında 29 imam-hatip okulu ve Darülfünun bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi açılmış; ancak, 1930 yılında bu okullar "öğrenci bulamama" gerekçesiyle kapanmıştır. CHP'nin Yedinci Kurultayı'nda alınan kararlar doğrultusunda 1948 yılında, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak on aylık imam-hatip kursları açılmış; 1951'de de bunların yetersiz kaldığı ve aydın din adamlarına gereksinim duyulduğu kanaatine varılarak Ankara, İstanbul, Adana, Isparta, Maraş, Konya ve Kayseri illerinde birer imam-hatip okulu açılmıştır.

1951'den 1971'e dek iki devreli bir meslek okulu olarak işlev gören imam-hatip okullarının dört yıllık birinci devresi uygulamada ortaokula, üç yıllık ikinci devresi de liseye muadil sayılmaktaydı. 4 Ağustos 1971 tarihli bir kararla imam-hatip okullarının birinci devreleri kaldırılmış,³⁷⁴ 14 Haziran 1973 tarihli ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun³⁷⁵ 32. maddesi imam-hatip liselerine ilişkin bir yasal düzenleme getirmiştir:

373 Bkz. *Düstur*, III (2. baskı, 1948) 5, s. 322.

374 Bu icraatın din eğitimi bakımından olumsuz etkiler yarattığı yönünde bir görüş için bkz. K. Erdil, *İmam-Hatip Okulları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İstihdam-İhtiyaç Sorunu*, s. 17-18.

375 Bkz. *Düstur*, V (1973) 12/2, s. 2342; *Resmî Gazete*, 24.6.1973-14574.

“İmam-hatip liseleri, imamlık, hatiplik ve Kur'an Kursu öğreticiliği gibi dinî hizmetlerin yerine getirilmesiyle görevli elemanları yetiştirmek üzere, Milli Eğitim Bakanlığı'nca açılan ortaöğretim sistemi içinde, hem mesleğe hem yüksek öğretime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumlarıdır”. 31. maddesi, meslek lisesi mezunlarının yalnız yetiştirildikleri yönde eğitim veren fakültelere kabulüne olanak vermekte olan bu Kanun'da 16 Haziran 1983 tarihli ve 2842 sayılı Kanun'la³⁷⁶ yapılan bir değişiklikle, lise dengi tüm okulları bitirenlerin yükseköğretim kurumlarına girmek için aday olmaya hak kazanması, imam-hatip lisesi çıkışlılara İlahiyat Fakültesi dışındaki yüksek öğretim kurumlarının da yolunu açtı.

1990 itibariyle, imam-hatip liselerinden mezun olarak Diyanet İşleri örgütünde görev alanların sayısı 39.907'dir. Oysa, imam-hatip eğitiminden geçmiş toplam öğrenci sayısı 433.277 olup, din hizmetlerinde görevli imam-hatip lisesi çıkışlı eleman sayısının yaklaşık on katıdır. Bu sayısal gelişme bu okulların genel eğitim kurumuna dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Dönüşmenin bir başka göstergesi de, yükseköğretim dallarına yönelik tercihlerdir. Örneğin 1988-89 öğretim yılında fakültelere yeni kayıt yaptıran toplam 9.931 imam-hatip lisesi mezunundan 988'i İlahiyat Fakültesi'ni seçmişken, geri kalan 8.943'ü mühendislik, öğretmenlik, kamu yönetimi, tıp ve hukukun da aralarında bulunduğu farklı alanlarda eğitim veren yükseköğretim kurumlarını tercih etmiştir.³⁷⁷

16 Ağustos 1997'de, ilköğretimi kesintisiz sekiz yıla çeviren yasal düzenleme TBMM'ce kabul edildi.³⁷⁸ Bu kanunla, diğer li-

376 14.6.1973 Tarih ve 1793 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun Bazı Maddele-
rinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun. Bkz. *Düstur*, V (1984) 22/1, s. 403; *Res-
mî Gazete*, 18.6.1983-18081.

377 Sayısal verilerde kaynak olarak Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği tara-
fından hazırlatılan *Türkiye'de Eğitim* başlıklı rapor alınmıştır. Bkz. Z. Baloglu,
Türkiye'de Eğitim, s. 132-139.

378 4306 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu, Milli Eğitim Temel Kanunu, Çırak-
lık ve Meslek Eğitimi Kanunu, Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görev-
leri Hakkında Kanun ile 24.3.1988 tarihli ve 3418 Sayılı Kanunda Değişik-
lik Yapılması ve Bazı Kâğıt ve İşlemlerden Eğitime Katkı Payı Alınması Hak-
kında Kanun. İlgili TBMM görüşmeleri için bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/tuta->

selerin yanı sıra, imam-hatip liseleri dahil tüm meslek liselerinin ortaokul bölümleri kapatıldı; diğer bir ifadeyle Anadolu liseleri, kolejler ve diğer meslek okullarında olduğu gibi imam-hatiplerin ortaokul bölümleri de, sekiz yıllık zorunlu temel eğitimin bir parçası oldu.

1990'lı yıllarda başlayan Ankara Üniversitesi İlahiyat Önlisans Programı'na ilave olarak, kurumun Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) ve Ankara Üniversitesi ile vardığı bir anlaşmayla bütün din görevlilerinin dört yıllık fakülte mezunu olmasının yolu açılmıştır. İlahiyat Meslek Yüksek Okulu ve Açıköğretim İlahiyat önlisans mezunu personelin lisans tamamlamaları konusundaki girişimler sonuç vermiş; Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde açılan İlahiyat Lisans tamamlama programına Diyanet personelinin yoğun bir şekilde katılımı sağlanmıştır.³⁷⁹

Ruşen Çakır ve İrfan Bozan tarafından hazırlanan *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* başlıklı TESEV araştırmasında, Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin 1993 ve 2003 yılları eğitim durumları karşılaştırılmış ve bu on yıllık süre içinde ilkokul mezunu çalışan sayısında % 13'lerden % 1'lere düşüş olduğu belirlenmiştir. Ancak dört yıllık fakülte mezunu oranındaki artış bu süre içinde % 2,5'ler civarındadır. Kurumun,

---

nak/donem20/tutanak2.htm Dönem: 20 Cilt: 32 Yasama Yılı: 2 Tutanak Dergisi 134-137. Birleşimler (13-15 Ağustos 1997). Kanun metni için bkz. *Resmî Gazete*, 18.08.1997 - 23084. Bu uygulamayla ilgili olarak Hayreddin Karaman şu eleştirileri getirmektedir: "Dinin etkisini sosyal hayatın bütün alanlarından çekip kişi vicdanına hapsetmek isteyenler (böyle bir şeyin mümkün olduğunu zannedenler) İmam-Hatip Liselerini de yalnızca imam yetiştiren okullar haline getirmek istiyorlar. 'Bunlar camide oldukları sürece zararları sınırlı olur, parlamentodan vilayete, emniyetten orduya kadar bütün kademelere yayılan İmam-Hatipler ise bizi korktuğumuza uğrattılar' diyorlar. İşte bu korkudan (vehimden) kaynaklanan arzularını gerçekleştirmek için yıllardan beri çeşitli tedbirlere başvurdular: Önce orta kısmını kapattılar, buna karşı direnme ile karşılaşınca mezunların gidebilecekleri yüksek öğretim kurumlarını sınırlama yoluna girdiler. Her fırsatta bu okulların sayısını azaltma teklifinde bulundular. En son olarak da sekiz yıllık ilköğretim projesini devreye soktular; daha doğrusu bütün dünyada uygulanan bu projeyi Türkiye'ye sokarken bu arada İmam-Hatip Liselerinin orta kısmını ortadan kaldırmanın yolunu bulur gibi oldular. Şimdi mücadele bu noktada cereyan ediyor." Bkz. H. Karaman, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak 1*, s. 295-296.

379 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, s. 12.

eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla yoğun bir çaba içerisinde olduğu görülmektedir. Bu amaçla Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'nde açılan İlahiyat Önlisans programına Diyanet personelinin yoğun bir ilgisi olduğu belirtilmektedir.³⁸⁰ Ocak 2005 itibariyle Diyanet personelinin devam ettiği akademik programların listesi aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

<i>Yüksek okulun adı</i>	<i>Devam eden</i>	<i>Mezun olan</i>
İlahiyat önlisans	29.808	2.463
İlahiyat Meslek Yüksek Okulu		798
Diğer yüksek okullar	2.511	4.919
Toplam	32.319	8.180

Kaynak: DİB Personel Daire Başkanlığı (Ocak 2005).

<i>Lisans üstü ihtisas</i>	<i>Cinsiyet</i>				<i>Toplam</i>
	<i>Kadın yapan</i>	<i>Kadın devam eden</i>	<i>Erkek yapan</i>	<i>Erkek devam eden</i>	
Yüksek lisans	1	8	253	248	510
Doktora	1	3	52	54	110
Doçent			10	3	13
Profesör	1		4		5
Toplam	3	11	319	305	638

Kaynak: DİB Personel Daire Başkanlığı (Ocak 2005).

Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin kuruma ilişkin değerlendirmeleri

Çeşitli dönemlerde din adamlarının Diyanet İşleri Başkanlığı ve icraatı hakkında yayınlanan görüşleri, personelinin kurum hakkındaki görüşlerine ışık tutmaktadır. Şile Müftüsü Rahmi Serin'in kaleme aldığı *Türkiye'de Din Adamlarının Dünü ve Bugünü* adlı kitap bunun bir örneğidir.³⁸¹ Serin'in başlıca kaygısı, "tavan taban sürtüşmesi" olarak adlandırdığı durumun ortadan kaldırılmasına yöneliktir. Serin, "Temel din eğitimi için şart" olarak gördüğü Kur'an kurslarının yaygınlaştırılabilmesi için Başkanlık kadrolarının yeterli olmadığı gerekçesiyle, resmî

380 R. Çakır-I. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 23-24.

381 R. Serin, *Türkiye'de Din Adamlarının Dünü ve Bugünü*, s. 51-52

olmayan ve fakat tabanı oluşturduğunu ileri sürdüğü kurslara karşı çıkılmaması gerektiğini üstü kapalı ifadelerle savunmaktadır. Açık adlandırma yapılmamakla birlikte Serin'in kastettiği kurumlar, Süleymancılar olarak adlandırılan grubun yurt dışında yaygın olarak faaliyet sürdürdüğü Kur'an kurslarıdır. Durdurulmasını istediği "hizipçilik"le de kurum içi Süleymancılar alınan tavır eleştirilmektedir.³⁸²

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1990 sonlarında yurt çapında, 11 ildeki imam ve diğer din görevlileri arasında, ana hizmetlerle ilgili değerlendirmelerini ölçmek üzere uyguladığı ankete alınan sonuçların genel bir değerlendirmesi, imamların kurumu beğenmediğini sergilemektedir. "Dinimize ve teşkilatımıza zarar veren söz ve yazılara karşı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın takip ettiği icraatını yeterli buluyor musunuz?" sorusuna din görevlilerinin % 37,5'i, "yetersiz buluyoruz" yanıtını verdi. Diyanet personelinin % 44,5'i ise kurumun dine ve örgüte zarar veren söz ve yazılara karşı takip ettiği icraatı "kısmen yeterli" bulduklarını açıkladılar. İmam ve diğer görevlilerin sadece % 18'i Diyanet'in icraatını yeterli bulduklarını söylediler.

Ankette, "Kur'an kurslarını beğeniyor musunuz?" şeklindeki soruya ise % 21,6 olumsuz yanıt verdi. Bu kişilerin büyük çoğunluğu da (% 56,6) memnuniyetsizliklerini, "kısmen beğeniyoruz" şeklinde ifade ettiler. Diyanet mensuplarının Kur'an kurslarından % 21,8 oranında memnun oldukları ortaya çıktı.

Diyanet İşleri Başkanlığı anketinin bazı sorularına verilen yanıtlar şöyledir:

Soru: "Başkanlığın dinî ve millî kültürümüzü koruma, millî birlik ve beraberliği sağlama faaliyetlerini beğeniyor musunuz?"

Yanıt: % 35,2 "beğeniyoruz"; % 50,3 "kısmen beğeniyoruz"; % 14,5 "beğenmiyoruz".

382 Aynı konuda birtakım saptamalarda bulunan bir kişi de Süleymancıların lideri olarak nitelendirilen Kemal Kaçar'dır. Kendisiyle yapılan ve bir dizi yazı olarak basında yer alan röportaj sonrasında Diyanet İşleri eski Başkanı Tayyar Altıkulaç'ın verdiği ve yine aynı basın organında çıkan yanıtlara karşılık veren Kaçar, Altıkulaç ve ona bağlı kadroların kurumda, dosyalara (S) harfi vurup Süleymancıları tasfiye ettiğini iddia etmektedir. Bkz. "Kemal Kaçar Cevaplıyor", *Tercüman*, 24 Aralık 1989.

Soru: “Dinî hükümler, Başkanlıkça, günün ihtiyaçlarına göre nasıl ortaya konuyor?”

Yanıt: % 19,1 “iyi ortaya konuyor”; % 33,3 “orta düzeyde ortaya konuyor”; % 41 “az ortaya konuyor”; % 6,6 “hiç ortaya konmuyor”.

Soru: “Başkanlıkça yayınlanan eserleri toplumu aydınlatma açısından yeterli buluyor musunuz?”

Yanıt: % 27,8, “yeterli”; % 50,8 “kısmen yeterli”; % 21,4 “yetersiz”.

Soru: “Halka götürülmekte olan irşat hizmetlerini yeterli buluyor musunuz?”

Yanıt: % 12,8 “yeterli”; % 48,5 “kısmen yeterli”; % 38,7 “yetersiz”.

Soru: Merkez teşkilâta geldiğinizde nasıl bir ilgiyle karşılanıyorsunuz?”

Yanıt: % 41,8 “yeterli ilgiyle”; % 38,4 “az ilgiyle”; % 13,4 “hiç ilgi görmüyoruz”; % 6,4 “merkeze hiç gelmedik”.³⁸³

Ruşen Çakır ve İrfan Bozan tarafından hazırlanan *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* başlıklı TESEV araştırmasında, çoğunluğu cami görevlileri ile yapılmış bazı araştırmaların sonuçlarına atıfta bulunmaktadır.³⁸⁴

Din Görevlilerinin, Teşkilatın Tabanıyla İlişkilerini Değerlendirmeleri

<i>Tabanla ilişki durumu</i>	<i>Sayı</i>	<i>Yüzde</i>
İyi	55	36,6
Kısmen iyi	19	12,7
İyi değil	58	38,6
Cevap yok	15	10,1
Başka	3	2
Toplam	150	100

Kaynak: C. Yıldız, *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, s. 312.

383 *Din Görevlileri Hakkında Bilgiler*, s. 23 vd.

384 R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 75-77.

Halkın Dinsel İhtiyaçlarının Karşılanması Durumu

	Sayı	Yüzde
Evet	25	16,7
Kısmen	100	66,7
Hayır	24	16
Cevap yok	1	0,6
Toplam	150	100

Kaynak: C. Yıldız, *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, s. 208.

Din Görevlilerinin Meslektaşlarını Değerlendirme Bıçımına Göre Dağılımı

Kategoriler	Sayı	Yüzde
Ahlâk ve bilgi yönünden yeterli	46	30,7
Ahlâken yeterli, ancak, bilgi yönünden yetersiz	29	19,3
Bilgi olarak yeterli, ancak ahlâken eksikliği olan	17	11,3
Bilgi ve ahlâksal olarak birçok eksikliği olan	52	34,7
Cevap yok	1	0,7
Başka	5	3,3
Toplam	150	100

Kaynak: C. Yıldız, *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, s. 242.

Din Görevlilerinin Din-Siyaset İlişkileri Konusundaki Görüşleri

	Sayı	Yüzde
Din ve siyaset bir bütündür, ayıramaz	45	30
Siyaset, din için yapılmalı	41	27,3
Din, siyasete alet edilmemeli	16	10,7
Din-siyaset ayrıdır	14	9,3
Cevap yok	26	17,3
Başka	8	5,4
Toplam	150	100

Din Görevlilerinin Yaptıkları Görevden Memnunluk Duyumları

	Sayı	Yüzde
Teşkilatım ve görevimden memnunum görevimi severek yapıyorum	2.298	68,4
Teşkilatım içinde başka bir göreve atanmak istiyorum	363	10,8
Maddi yönden daha iyi bir iş bulursam ayrılmak istiyorum	485	14,4
Teşkilatım ve görevimden memnun değilim ayrılmak istiyorum	216	6,4
Toplam	3.362	100

(*) Araştırma 20 il ve 28 ilçede bizzat gidilerek yapılmıştır.

Kaynak: DİB APK, Eylül 2003, Ankara.

Din Görevlilerinin Meslekten Memnuniyet Durumları

	Sayı	Yüzde
Memnun	95	63,3
Kısmen memnun	47	31,3
Memnun değil	7	4,7
Cevap yok	1	0,7
Toplam	150	100

Kaynak: C. Yıldız, *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, s. 184.

Din görevlilerinin kamu görevlisi sayılması ve laiklik ilkesi

Türkiye'nin siyasal modernleşme sürecinin irdelendiği ve Japonya'yla karşılaştırıldığı 1964 tarihli bir derlemede yer alan "Sivil Bürokrasi" başlıklı incelemede yazar, bir yabancı gözüyle, Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunun kurulmasının açık etkisinin din kurumunun bastırılarak; işlevi ve personelinin büyüyen sivil bürokrasi içinde eritilmesi olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁵

Bu saptama, 1924'teki kanunkoyucunun Diyanet İşleri Reisliği'ni ihdas ederken, Cumhuriyet'in ilk yılları ideolojisi çerçevesinde, gerçekleştirilmeye çalışılan yeni siyasal ve toplumsal yapıya uygun bir düzenleme getirmiş olduğu bağlamında doğru kabul edilebilir. Ancak süreç içinde çeşitli etkenlerle siyasal konjonktürde görülen farklılaşmalar kurumun iktidar tarafından ele alınışını ve yapısını etkilemiş; bu olgunun yansımaları alanı düzenleyen hukuksal metinlerde de görülmüştür.

Bu çerçevede Diyanet İşleri Başkanlığı kurumu, karmaşık bir görünüm arz etmektedir. Kuruma sekülerite³⁸⁶ anlayışıyla yaklaşıldığında, özellikle üst düzey yöneticilerin atanması sürecinde idari makamların aldığı etkin konum dolayısıyla, dinsel yaşamın

385 R.L. Chambers, "The Civil Bureaucracy", s. 107.

386 "Sekülerite" kavramını genel bir anlatımla, din ve devlet işlerinin ayrı tutulmasını tercih eden siyasi yapılar; buna karşılık laik kavramını devletin dine müdahale etme imkânını düzenleyen siyasi yapılar tanımıyla kullanmaktayım. Bu kullanımın biçimlendirdiği başka çalışmalarım için bkz. İ. Gözaydın, "Diyanet and Politics", s. 216-227 ve İ. Gözaydın, "Religion, Politics, and the Politics of Religion in Turkey", s. 159-176.

laik devletin denetimi altında olduğu izlenimi edinilmektedir. Öte yandan, Diyanet de, özellikle 1960'lardan itibaren siyasette ve devlet yapılanmasında gittikçe yaygınlaşan milliyetçi-mukaddesatçı siyasalardan payını almıştır. Kaldı ki, kurumun tüm yurt sathında, hemen hiçbir idare örgütünün sahip olmadığı yaygın bir ağa sahip olması, siyaset yelpazesinin neresinde olursa olsun neredeyse tüm hükümetler için büyük bir olanaktır.

Bu durum kurumu, çözümünü hiç de kolay olmayan bir çelişkiye sokmaktadır. Uygulamada da, kendisine hukuksal metinlerin satır aralarında “denge” işlevi verilmiş Başkanlık, gerek laikçilerin gerek İslâmcıların eleştirileriyle karşı karşıyadır. Son tahlilde kanımca kurumun varlığını sürdürmesi, iktidarın kendisine ideolojik bir aygıt olarak verdiği önemle sıkı bağlantılıdır; bu bağlamda çelişkiler çözümlenmeyecek; ancak, farklılaşabilen konjonktüre göre şu ya da bu yönde daha fazla bir eğilim sergileyecektir. Bu bağlamda, Genel İdare içinde din işleriyle ilgili bir kurumun varlığı ve personelinin kamu görevlisi olması Batı demokrasileri anlamında yadırgatıcı olsa da, Türkiye kendine özgü koşullarının yapılandığı laiklik anlayışını sürdürdüğü sürece birlikte taşıyacağı sonuçlarından biri olarak gözükmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gelirleri ve mallar

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, İdare içinde yer alan bir birim olarak bütçesi ve malları olduğu gibi, Türkiye Diyanet Vakfı'nın da Başkanlığın mali durumu üzerinde büyük bir etkisi mevcuttur. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gelirleri ve malları incelendiğinde Vakfın da göz önünde tutulması kaçınılmazdır.

Genel idare yapısı içinde gelirler ve mallar

Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi

Özellikle 1981 yılından bu yana, devletin din alanına ayırdığı kaynakların hızla arttığına gözlemlenmesi, yoğun eleştirilere

yol açtı.³⁸⁷ 1981 yılında Diyanet İşleri'ne bütçeden ayrılan pay 11,3 milyar lirayken, turizme 5,8, sanayiye ise 8,7 milyar liralık pay ayrılmıştı. 1982-1987 yıllarında belirgin bir farklılık görülmediyse de, 1988 bütçesinden itibaren kurumun bütçesi hızla yükselen bir grafik çizdi. Aşağıdaki tabloda, 1924-1992 yıllarının toplam bütçeleri; bunlar içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen miktarlar ve her yılın toplam bütçesinde Başkanlığa ayrılan oran yer almaktadır:

Yıllar	Referans	DİB	Genel	Pay
1924	III/5 s. 438	1.422.650	140.433.369	0.0101
1925	III/6 s. 348	1.687.401	183.932.767	0.0092
1926	III/7 s. 940	1.598.600	190.103.544	0.0084
1927	III/8 s. 194	1.796.240	194.454.619	0.0092
1928	III/9 s. 175	1.719.587	207.169.388	0.0083
1929	III/10-2 s. 1177	1.677.157	220.408.481	0.0076
1930	III/II-1 s. 724	1.653.119	222.646.523	0.0074
1931	III/12 s. 639	640.350	186.582.005	0.0034
1932	III/13 s. 578	607.196	169.146.747	0.0036
1933	III/14 s. 688	616.586	170.474.794	0.0036
1934	III/15-1 s. 663	611.986	184.075.636	0.0033
1935	III/16 s. 874	610.616	195.011.053	0.0031
1936	III/17 s. 667	607.630	212.755.580	0.0029
1937	III/18 s. 746	608.241	231.017.776	0.0026
1938	III/19 s. 765	608.100	249.954.020	0.0024
1939	III/20 s. 712	625.540	261.064.192	0.0024
1940	III/21 s. 938	672.518	268.476.321	0.0025
1941	III/22 s. 662	697.518	309.740.396	0.0023
1942	III/23 s. 694	880.835	394.326.938	0.0022
1943	III/24 s. 729	905.404	486.717.349	0.0019
1944	III/25 s. 446	927.044	570.434.417	0.0016
1945	III/26 s. 433	753.907	418.936.486	0.0018
1946	III/27 s. 59	1.500.669	990.572.884	0.0015
1947	II/28 s. 386	2.716.106	1.136.215.530	0.0024
1948	III/29 s. 353	2.897.573	1.243.563.197	0.0023
1949	III/30 s. 516	2.859.215	1.222.184.799	0.0023
1950	III/31 s. 1380	2.912.720	1.487.208.563	0.0020

387 Bu arada, kaynak ayırımındaki yüksek oranlara karşın yurtdışında görev yapan görevlilerin maaşlarının karşılanmasında, Suudi Arabistan kökenli uluslararası İslami bir kuruluşun yardım alınmakta olduğunun ortaya çıkması oldukça büyük çalkanılara yol açmıştır. Bu konuda yabancı basında çıkan bir yorum yazısıyla konunun ayrıntılı olarak incelendiği bir kitap için bkz. A. Cowell, "A Scandal Rubs Nation's Raw Nerves", *The New York Times*, 28 Mart 1987, 4L; U. Mumcu, *Rabıta, passim*.

Yıllar	Referans	DİB	Genel	Pay
1951	III/32 s. 870	7.819.071	1.274.746.465	0.00619
1952	III/33 s. 695	9.149.072	1.375.741.765	0.0067
1953	III/34 s. 867	10.738.940	1.566.357.419	0.0069
1954	III/35 s. 810	11.550.926	1.693.338.876	0.0068
1955	III/36 s. 554	15.225.497	2.063.368.337	0.0074
1956	III/37 s. 668	21.156.661	2.369.710.119	0.0089
1957	III/38 s. 686	23.232.635	2.733.377.184	0.0085
1958	III/39 s. 443	24.431.136	4.475.552.400	0.0055
1959	III/40 s. 486	6.038.876	4.062.816.796	0.0015
1960	III/41 s. 566	39.353.031	4.638.486.305	0.0085
1961	IV/1 s. 1873	45.472.800	5.961.365.000	0.0076
1962	V/1 s. 350	51.825.610	6.783.996.017	0.0076
1963	V/2 s. 868	17.361.648	8.164.488.319	0.0021
1964	V/3 s. 1051	59.767.871	6.639.572.924	0.0090
1965	V/3 s. 1912	83.295.376	7.269.516.882	0.0115
1966	V/5-1 s. 1176	156.761.984	8.288.026.634	0.0189
1967	V/6-1 s. 986	167.561.297	9.397.911.139	0.0178
1968	V/7-1 s. 1232	184.403.459	21.612.211.235	0.0085
1969	V/8-1 s. 906	194.760.810	25.696.976.157	0.0076
1970	V/9-2 s. 1500	207.062.400	28.860.265.467	0.0072
1971	V/10-2 s. 1404	13.418.290	37.092.900.305	0.0004
1972	V/II-2 s. 1227	473.644.615	50.312.079.043	0.0094
1973	V/12-1 s. 967	523.169.516	61.453.023.020	0.0085
1974	V/13-2 s. 1434	759.340.615	82.411.411.359	0.0092
1975	V/14-1 s. 521	894.713.980	107.680.514.782	0.0083
1976	V/15-2 s. 1580	1.240.667.800	153.637.351.500	0.0081
1977	KKRs. 20-21	1.508.700.000	229.692.988.900	0.0066
1978	RG.1.3.1978 - 16215 s. 31	1.594.841.000	276.148.529.050	0.0058
1979	RG.1.3.1979 - 16565 s. 32	3.138.732.000	409.430.671.000	0.0077
1980	V/19 s. 76	6.448.132.000	75.668.718.200	0.0085
1981	V/21 s. 250	17.233.855.000	1.780.640.059.000	0.0069
1982	V/21-1 s. 250	12.233.855.000	1.780.640.059.000	0.0069
1983	RG.18.12.1982 - 17895 s. 32	18.224.800	2.558.902.500	0.0071
1984	RG.5.1.1986 Mük. s. 402	27.572.968.2614	6.275.525.840.072	0.0060
1985	RG.31.12.1984 - 18622 mük. s. 27	34.103.648	5.412.082.049	0.0063
1986	RG.31.12.1985 S. 24	45.951.000	7.104.111.000	0.0065
1987	V/26-1 S. 72	67.482.000	10.885.686.000	0.0062
1988	RG.28.4.1988 - 19789 mük. s. 24	128.795	20.706.923	0.0062
1989	RG.28.12.1988 No.20033 Mük.	232.616	32.733.446	0.0071
1990	RG.30.12.1989 No.20388 Mük.	788.390	63.925.354	0.0123
1991	R.G.28.12.1990	122.3270	10.521.7150	0.0116

Görüldüğü üzere, bu sayıların incelenmesi, 67 yıl içinde beş kez toplam bütçenin % 1 ile % 2'sine varan oldukça yüksek bir payın kuruma ayrıldığını göstermektedir; diğer yıllar bu oran hep bindelik sayılarda kalmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı büt-

çesi bakımından “istisnai” olarak nitelendirilebilecek bu beş yıl, 1965; 1966; 1967; 1990 ve 1991’dir.

1965 yılı bütçesi, 1965 seçimlerinden önceki son iktidar olan Ürgüplü hükümeti döneminde hazırlanmış; görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Kanımca 1965 bütçesinin Diyanet İşleri Başkanlığı için % 1,15’lik bir oranla ortaya çıkışında asıl etken, yaklaşmakta olan 1965 seçimleridir. Cumhuriyet’in ilk çok partili seçimlerine katılmaya hazırlanan siyasi partiler oy sağlamaya yönelik hiçbir faaliyetten kaçınmamaktadır. Meclis üyelerinin, gerek Diyanet İşleri Başkanlığı’na bir kuruluş kanunu hazırlama, gerek bütçeden Kurum’a daha fazla pay ayırma yolundaki yoğun çabaları, Meclis zabıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. 19 Mayıs 1965’te Millet Meclisi’nde Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi dolayısıyla geçen görüşmeler, tüm siyasi partilerin dine, din adamlarına ve din işlerine ayrılması uygun görünen pay hakkında hemfikir olduğunu göstermektedir.³⁸⁸ Siyasi yelpazenin neresinde yer alırsa alsın, gerek parti grubu gerek şahsı adına söz alan bütün milletvekilleri söz birliği etmişçesine, dinin toplum yaşamındaki derin öneminden söz etmekte; hazırlıkları süren kuruluş kanununun bir an önce tamamlanması yönünde dileklerini belirtmekte; din adamlarının gelirlerinin artırılması için var olan lüzumu ifade etmekte ve inanç hürriyetinin önemini vurgulamaktadır! Ironi bir tarafa, bu durum, dinle ilgili konuların siyasi beklenti ve kaygılara nasıl malzeme olduğunun açık bir göstergesidir. Siyasi yaşamda çok partili döneme geçildiği 1945 sonrası, aynen CHP’nin iktidarı kaybetmemek amacıyla dinle ilgili konularda o güne kadarki siyasasından yaptığı büyük dönüş gibi, 1965 seçimlerine hazırlanan siyasi partilerin de oynadıkları koz din ile ilgili konular olmaktadır.

1965 seçimlerinden bir zaferle çıkan AP, sonraki icraatında daha açıkça görüleceği üzere, İslâmcı çevreleri de hoşnut edici siyasasını bütçeden Diyanet İşleri kurumuna ayrılan paylara da uygulamış; toplam bütçeden ayrılmış, Başkanlık tarihinde gö-

388 Bu görüşme tutanakları için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 1 (1965) 39, s. 677-698.

rülen en yüksek pay olan % 1,89, 1966 bütçesinde yer almıştır. Kurumun bütçe tarihindeki üçüncü istisnai yıl olan 1967 de, bütçenin AP iktidarı döneminde hazırlanmasının bir sonucu olarak gözükmemektedir; bu kez toplam bütçenin % 1,78'i Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilmiştir.

ANAP iktidarı döneminde hazırlanmış olan 1990 ve 1991 bütçeleri de, kalan diğer iki istisnai yılı oluşturmaktadır; 1990 yılı genel bütçesinin % 1,23'ü, 1991 yılı genel bütçesinin ise % 1,16'sı Diyanet İşleri kurumuna ayrılmıştır.

1993-2008 yılları arasındaki konsolide bütçe ile Diyanet İşleri Başkanlığı bütçe ödenekleri karşılaştırılması aşağıda sunulmaktadır:

**Konsolide Bütçe ile Diyanet İşleri Başkanlığı
1993-2009 Yılları Arası Bütçe Ödenekleri Karşılaştırılması (YTL)**

<i>Bütçe yılı</i>	<i>Konsolide bütçe ödeneği</i>	<i>D.İ.B. bütçe ödeneği</i>	<i>D.İ.B. Bütçe payı</i>
1993	398.710.000	3.711.000	0,9
1994	826.396.307	8.368.000	1,0
1995	1.341.978.053	12.323.000	0,9
1996	3.568.506.822	20.965.000	0,6
1997	6.361.685.500	47.130.860	0,7
1998	14.789.475.000	96.646.050	0,7
1999	27.286.800.000	172.760.060	0,6
2000	48.827.438.000	257.300.080	0,5
2001	48.619.480.000	302.112.100	0,6
2002	98.131.900.000	553.364.200	0,6
2003	147.230.170.000	770.292.000	0,5
2004	150.658.129.000	976.834.294	0,6
2005	156.088.874.910	1.125.744.626	0,7
2006	170.156.782.052	1.308.187.000	0,8
2007	215.059.364.450	1.638.383.000	0,8
2008	233.956.370.463	1.998.412.595	0,9
2009*	330.312.972.895	2.454.275.000	0,7

(*)Tasarı.

Not: Konsolide bütçe rakamları içinde Diyanet İşleri Başkanlığı rakamları dahildir.

Maliye Bakanı Kemal Unakıtan tarafından 23 Ekim 2008'de TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu'nda yapılan 2009 yılı bütçe sunuş konuşmasında Diyanet için 2009 yılı için 2.454.275.000 TL teklifte; 2010 ve 2111 yılları için sırasıyla 2.683.421.680 TL

ve 2.942.290.000 TL tahminde bulunulduğu ifade edilmiştir.³⁸⁹ Diyanet'in bütçesinin büyüklüğü öteden beri eleştiri ve tartışma konusudur; ancak bu bütçenin % 90'ı personel maaşlarına ayrılmakta, geri kalanıyla da ülke genelindeki 80.000 civarındaki caminin bakım ve tefrişi yapılmakta olduğu gözardı edilmemelidir.

Mabetlerin hukuksal statüsü ve ilgili düzenlemeler

Sıddık Sami Onar'a göre, "Amme hizmetlerine tahsis edilen ve bu hizmetle maddi veya manevi sıkı bir alakası bulunup onun bir unsuru veya mütemmin cüz'ü sayılabilecek mahiyette olan binalar" amme emlaki kategorisindedir ve "camiler ve buna benzer aynıyla intifa edilen vakıflar da gerek tarihi ve sınai kıymetleri ve gerek umumun istimaline ve istifadesine arzedilmiş veyahut bir hizmete tahsis olunmuş bulunmaları itibariyle bu kategoriye girer."³⁹⁰

Kamu mallarını kamusal mallar-özel mallar olarak sınıflandıran Lûtfi Duran'a göre ise,

... cami, mescit, kilise ve havra gibi mabedler, ötekilerden (yollar, meydanlar, köprüler, park ve bahçeler, korular, deniz, göl ve akarsular gibi kamunun ortaklaşa ve serbestçe yararlandığı yerler; askeri tesisler, bölgeler, barajlar, enerji santralleri, yalnız yetkili ve ilgililere açık binalar, araştırma ve bilgisayar merkezleri ve benzerleri gibi kamu hizmetlerinde kullanılan mallar, hizmete özel binalar, okul, hastane, müzeler, kitaplıklar gibi kamu hizmetlerinde kullanılan ve kamunun hizmet dolayısıyla yararlandığı yerler, otlak, yaylak, kışlak, bataklık gibi köy orta malları) farklı yanlara sahip ayrı birer çeşit kamusal mal oluşturur.³⁹¹

389 Bkz. <http://www.maliye.gov.tr/> Bkz. "Maliye Bakanı Sayın Kemal UNAKITAN'ın 2009 Yılı Bütçe Sunuş Konuşması (TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu)."

390 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3. baskı, s. 1317.

391 L. Duran, "Kamusal Malların Ölçütü", s. 44.

Öte yandan, 18 Mart 1924 tarihli ve 442 sayılı Köy Kanunu'nun³⁹² 2. maddesine göre köy camii bir orta malıdır. Kanun 13. maddesi 14. fıkrasıyla, köylü zorunlu olan işler arasına köyde bir mescit yapmayı da katmıştır. 44. maddenin 2. fıkrasına göre köy muhtar meclisi, cami gibi köylüye faydalı olan işleri yapmak için istediği yeri karşılığını ödeyerek satın alır.

Kanımca camiler ve diğer mabetler, Yargıtay Dördüncü Hukuk Dairesi'nin 20 Mayıs 1985 tarihli ve E. 1985/398-K. 1985/ 5074 sayılı kararında,³⁹³ kamu mallarında ayırım ölçütünü açıklarken kullandığı “mal kamu hizmetinin görülmesinde önemli rol oynuyorsa, kamu malıdır. Burada malın, yalnız kamu hizmetine tahsis edilmiş olması, onun kamu malı olması için yeterli değildir; bunun yanında malın, hizmetin bir unsuru veya onun tamamlayıcı parçası olması da gereklidir” ifadesi ve buna “kamusal mal” tanımında eklediği, “kamu tarafından yararlanılanlar” nitelemesi çerçevesinde yer alır ve bazı özellikleri olmakla birlikte birer kamu malıdır. Kamu emlak hukuki rejimi tüm özellikleriyle bu grup mallar için de geçerlidir: Devir ve ferağ edilemez;³⁹⁴ haczedilemez; zamanaşımı yoluyla özel kişiler tarafından kazanılamaz; haklarında tahrip, çalma gibi fiiller bakımından özel korunma hükümleri uygulanır; her türlü resim ve vergiden bağıstır; kamulaştırılmaz. 6570 sayılı ve 18 Mayıs 1955 tarihli Gayrimenkul Kiraları Hakkında Kanun'un³⁹⁵ 1. maddesinin ikinci fıkrası, “Mabetler kiraya verilemez ve ibadethane haricinde hiçbir iş için de kullanılmaz”³⁹⁶ hükmünü getirmiştir; oysa bu tür hukuksal bir düzenlemeye hiç gerek yoktur. Kamu emlakı kura-

392 Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III (1931) 5, s. 336; *Resmî Gazete*, 7 Nisan 1924, 68.

393 Anılan karar, *Yargıtay Kararları Dergisi*, XI (Ekim 1985) 10, s. 1454-1458'de yayınlanmıştır.

394 Jaschke bir eserinde, 1928 yılında İstanbul'da bir caminin Halk Partisi'ne satıldığını belirtmektedir. Bkz. *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, s. 66.

395 Bkz. *Düstur*, III (1955) 36, s. 469, *Resmî Gazete*, 27 Mayıs 1955-9013.

396 Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı 27 Aralık 1966 tarihli ve 1966/230 sayılı kararıyla, “sandık kurulunca gerekli görüldüğünde, oy verme sandıklarının mabetlerin bilfiil ibadet eden kısımları dışında kalan elverişli yerlerine konulabileceğine” hükmetmiştir.

mı ve hukuki rejiminin özünde yer alan bu olanaksızlığı Duran, “Gerçi, amme emlaki nazariyesine göre, İdare’nin bu kabil mallardan (kamusal mallar) bazı hususi ve istisnai şekillerde birtakım menfaatler te’min etmesi caiz ise de, bunlar üzerinde kira gibi şahsi haklar tesisi suretiyle fayda sağlanması hukuken imkânsız ve memnudur” cümleleriyle ifade etmektedir.³⁹⁷ Nitekim, Yargıtay 1. Hukuk Dairesi ilgili bir kararında benzer saptamalarda bulunmaktadır:

... camiler, müslümanların ibadetine mahsus umuma açık mabetlerdir. Bu nitelikleri gereği de kamu mallarındandır. Bilindiği üzere 3402 sayılı Kadastro Kanununun 16. maddesi kamunun ortak kullanımına ayrılan, cami, namazgah ve benzeri yerlerin Hazine, kamu kurum ve kuruluşları, il, belediye, köy veya mahalli idare birlikleri tüzel kişilikleri adına tesbit olunacağı hükmünü içermektedir. Bunun yanında Medeni Kanunun 641. maddesinde de, menfaati umuma ait malların kural olarak devletin hüküm ve tasarrufu altında olduğuna değinilmiş, bunların işletilme ve kullanılmasının özel hükümlerle düzenleneceği belirtilmiştir. Bu cümleden olarak, 633 sayılı Kanunun 35. maddesinin değiştirilmesine dair 4379 sayılı Yasa ile değişik söz konusu maddede cami ve mescitlerin Diyanet İşleri Başkanlığı’nın izni ile açılıp Başkanlıkça yönetileceği, gerçek ve tüzel kişiler tarafından yapıldığı halde iznili ve izinsiz olarak ibadete açılmış bulunan cami ve mescitlerin yönetiminin üç ay içerisinde Diyanet İşleri Başkanlığı’na devredileceği hükmü getirilmiştir. ... Bütün bu düzenlemeler karşısında, kamunun yararlanmasına mahsus, kamu mallarından olan cami ve müstemilatlarının, kamu tüzel kişileri dışında, özel ve tüzel kişilerin (vakıf, dernek vs.) mülkiyetine konu olamayacağı gibi, bu yerlerin yönetim ve tasarrufunun da özel ve tüzel kişilere bırakılmayacağı kesin sonucuna varılmaktadır. Ayrıca, din hizmetlerinin bir bütün olarak topluma sunulması amacıyla, cami ile birlikte oluşturulan imam evi, kur’an kursu ve bu yerleri yaşatma amacının ekonomik

397 L. Duran, *İdare Hukuku Meseleleri*, s. 152.

destegini saglayan, aynı külliye içerisindeki iş yerlerinin yek
digerinden ayrılma olanağı bulunmadığı, buraların da özel ve
tüzel kişilerin edinme ve yönetme yasağı kapsamında olaca-
ğı kuşkusuzdur.³⁹⁸

1982 sayılı Kanun'la değişikliğe uğramamış olduğu için 633
sayılı Kanun'un, hukuken hâlâ yürürlükte olan 30, 37 ve 38.
maddeleri, günümüz mevzuatında da yer alan vakıf türlerine
bağlı camilere ilişkin düzenlemeler içermektedir. Günümüzde
de camiler, mazbut vakıflara bağli olanlar ve mülhak vakıflara
bağli olanlar şeklinde bir hukuki düzene tabidir.

Mazbut vakıflar ayrı ayrı kişiliğı haiz olmakla birlikte, doğ-
rudan doğruya devlet tarafından idare olunan vakıflardır. Bu-
na karşılık mülhak vakıflar mütevellileri tarafından yönetilir;
ldare bunları yalnızca gözetim ve denetimi altında tutar. Maz-
but vakıflarla mülhak vakıflar arasında, ldare'nin yönetime ka-
tılmasının tarz ve derecesi bakımından fark vardır: Mazbut va-
kıflar doğrudan doğruya ldare tarafından yönetildikleri halde
mülhak vakıflar vakıf senedinde gösterilen mütevellileri tara-
findan yönetilmektedir, ancak denetimin kapsamının genişliğı
yer yer yönetime katılmayı da içerir.³⁹⁹

Vakıflar, 3 Mart 1340 (1924) tarihli ve 429 sayılı Şer'iyeye ve
Evkaf ve Erkânıharbiye Umumiye Vekâletlerinin llgasına Da-
ir Kanun'un 7. maddesi, "Evkaf umuru, Millet'in hakiki me-
nafiine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdüriyeti
umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir" hük-
mü uyarınca 3 Haziran 1935 tarih ve 2762 sayılı Vakıflar Ka-
nun'uyla⁴⁰⁰ kurulmuş olan Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağ-
lıdır. Mazbut vakıflar Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün tüzel ki-
şiliğı içindedir. Genel Müdürlük bunların malvarlığı ve perso-
nelini de doğrudan doğruya yönetir. Öte yandan Vakıflar Ge-
nel Müdürlüğü, ayrı ayrı tüzel kişiliğini koruyan ve mütevel-

398 Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, E. 1998/11508, K. 1998/13445, T. 27.11.1998 (bu karar yayınlanmamıştır).

399 Bu konuda bkz. S.S. Onar, *ldare Hukukunun Umumi Esasları*, 3. baskı, s. 674-675.

400 Bkz. *Düştur*, III (1935) 16, s. 1293.

lileri eliyle yönetilen mülhak vakıfları da denetleme yetkisine sahiptir. Bu yetki, İdare'nin genel anlamda sahip olduğu kolluk yetkilerinden öte, bu kurumların işlevleriyle ilgili bir niteliktedir.⁴⁰¹

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce mazbut vakıflar arasında alınan mülhak vakıflara bağlı cami ve mescitlerdeki imam-hatip ve müezzinler, 633 sayılı Kanun'un 38. maddesi gereği, ertesi bütçe yılı başından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı maaşlı veya ücretli kadrolarına geçirilirler. Mülhak vakıflara bağlı cami görevlilerinin ise, bir kısmının ücretleri Vakıflar Genel Müdürlüğü, geri kalanının da mütevellî heyetleri tarafından ödenmektedir. Bunlardan ücretlerini Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden alan cami görevlilerinin atanmasında, vakfın koşullarından başka 633 sayılı Kanun'da belirtilen özellikler aranır.

30. maddeye göre de, mazbut vakıflar arasında alınmış ve alınacak cami ve mescitlerin aydınlatma, ısıtma ve bakım giderleri için her yıl Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesine konulacak ödenekler bir taraftan Hazine tarafından irat ve diğer taraftan bu hizmetlere harcanmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin ilgili tertiplerine Maliye Bakanlığı'nca ödenek kaydedilir. Bu arada, 633 sayılı Kanun'un, Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş olan 1982 sayılı Kanun'la değişikliğe uğramış maddelerinden biri olduğu için yürürlükte olmayan 14. maddesi gereği cami, mescit ve müftülüklerle din hizmetinde kullanılan bilumum yerlerin ve buralardaki eşya ve demirbaşların bakımı ve korunması ile ilgili her türlü işleri düzenlemek Donatım Müdürlüğü'nün görevleri arasındaydı; bu görev halen yürürlükte olan Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 31. maddesi gereği Din Hizmetleri Şubesi Müdürlüğü'ne tevdi edilmiştir.

Yeni cami ve mescit yaptırılması hususunda devlet bütçesine ödenek konulmamaktadır. Esasen İslâm'da öteden beri mabetlerin halk eliyle yaptırılması alışlagelmiş olan usuldür. Günümüzde bu icraatı çokça yürüten, cami yaptırma dernekleri-

401 Vakıflar Genel Müdürlüğü konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3. baskı, s. 894-896.

dir. Ancak devlet yer yer gerekli maddi yardımı da sağlamaktadır. 14 Şubat 1975 tarih ve 15159 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren Camilerini Yaptıracak Köylere Yapılacak Malzeme ve Yardım Fonu Yönetmeliği, ilgili düzenlemeleri sağlayan mevzuata bir örnektir.

Türkiye Diyanet Vakfı

Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 11. Noterliği'nde düzenlenen 13 Mart 1975 gün ve 9125 yevmiye No'lu senetle kurulmuş, Ankara Asliye 14. Hukuk Hakimliği'nin 7 Nisan 1975 gün ve E. 1975/203, K. 1975/194 sayılı ilamıyla Vakıf Senedi'nin tesciline karar verilmiştir. Vakfın kuruluşu, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce *Resmî Gazete*'nin 8 Mayıs 1975 gün ve 15230 sayılı nüshasının 15. sayfasında ilan edilmiştir.

Vakıf Senedi'nin 2. maddesinde vakfın amacı, "İslâm dininin gerçek hüviyetiyle tanıtılmasında, toplumun din konusunda aydınlatılmasında Diyanet İşleri Başkanlığı'na yardımcı ve destek olmak, gereken yerlerde cami yapıp donatmak, fakir hastalar için tedavi kurumları açıp işletmek, zekât fitre gibi Müslüman vatandaşlarımız tarafından yapılacak yardımları şartlarına uygun olarak toplumdaki ihtiyaç sahiplerine intikal ettirerek sosyal yardım ve hizmeti geliştirmektir" şeklinde ifade edilmiştir.

Türkiye Diyanet Vakfı, bu amaç çerçevesinde görüldüğünden adıyla uyumlu bir diyani vakıftır.⁴⁰² Ancak vakfın faaliyetleri ve özellikle örgütlenmesi, belirli bir mal varlığını gerçekleştirmek istediği amaca özgülemiş bir özel hukuk tüzel kişinin ötesinde olduğunu sergilemektedir.

Vakfın yapılanmasına model olarak "devlet" in alınmış olduğu aşikârdır. Bu durum, tümüyle devlet memurlarına ilişkin bir hukuksal düzenleme niteliği taşıyan ve Vakıf Mütevelli Heyeti'nin 13 Ocak 1985 tarih ve 4 sayılı kararıyla kabul edilmiş olan "Türkiye Diyanet Vakfı Personel Talimatı"ndan da açık-

402 Bu konuda ayrıntılı açıklama için bkz. H. Güneri, *Türk Medeni Kanunu Açısından Vakıfta Amaç Kavramı ve Amacına Göre Vakıf Türleri*, s. 175-221.

ça bellidir. Vakfın faaliyetleri arasında, “yurt içindeki ve yurtdışındaki vatandaşlarımıza irşad ekipleri göndermek” dahi vardır; bu durum akla, idare içinde yer alan ilgili birimin görev ve işlevini yerine getirmekten aciz olduğu dışındaki başka bir sebep getirememektedir.

Vakıf Mütevelli Heyeti’nin 20 Mart 1986 tarih ve 76 sayılı kararıyla kabul edilmiş olan “Türkiye Diyanet Vakfı Şubeleri Çalışma Talimatı”nın 10. maddesi gereği şube yönetim kurulu başkanı, şubenin bulunduğu il veya ilçedeki müftü ya da vekilidir. Vakfın personelinin büyük çoğunluğunun aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı personeli de olması, birçok bakımdan büyük sakıncalara yol açacaktır. Bu konuda ilk akla gelen, herhangi bir nedenden bir zarar oluştuğunda ortaya çıkacak sorumluluk sorununun hangi esaslara göre, ne tür hukuk uygulanarak çözümleneceğidir. Son tahlilde bir özel hukuk faaliyeti olan vakıf işlerinin kamusal nitelikte ve özellikle faaliyetlerinin örgün bir nitelik kazanmasına Hüseyin Hatemi tarafından yöneltilen eleştiri, bu konuda başka bir yoruma gerek bırakmayacak niteliktedir.⁴⁰³

Dikkati çeken bir diğer husus da şudur: Türkiye’de, kamu hukuku alanında “iş yapmak” isteyen kişilerin karşısına çıkan “bürokrat engeller”den öteden beri yakınılır. 903 sayılı kanun “cazip” hükümler getirince, II. Meşrutiyet’te alıp yürüyen ‘dernekçilik akını’na benzer bir akım, bu defa da vakıf hukuki çerçevesinden yararlanmak üzere kendisini göstermiştir. Böylece, her Bakanlığın, her kamu kurumunun ve her mahalli idarenin yanında, ilkokulların yanındaki “okul-aile birlikleri”ni veya koruma derneklerini andırır biçimde “korumaya, destekleme, güçlendirme vs. vakıfları” kurulmak istenmektedir. Bu vakıflar sadece “parayı verip”, “dudugu çalışmay” kamu tüzel kişiliklerinin yetkili organlarına bıraksalar, bu uygulama karşısında endişeye kapılmak yersiz görülebilir. Oysa, vakıf yöneticilerinin kamu tüzel kişiliğinin içişleri-

403 H. Hatemi, “Önceki Hukukumuzda ve Türk Medeni Hukukunda Vakıf Kurumu’na İlişkin Bazı Sorunlar ve Düşünceler”, s. 78-79.

ne karışması sonucunu doğuracak dolaylı ve dolambaçlı yollara girmesi, “hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasa’dan almayan bir devlet yetkisi kullanamaz” diyen Anayasa ilkesine (m.4/son) aykırı olur. Ayrıca, bu vakıflar dolayısı ile, baskı gruplarının kamu hizmetlerinin görülmesi işlevleri üzerinde olumsuz, kamu yararına aykırı etkilerine yol açılabilir. “Türkiye’yi Güçlendirme Vakfı” adı altında bir vakıf kurulduğunu, bu vakfın yönetim kurulunun Bakanlar Kurulu gibi çalıştığını bir an için düşünelim. Bu örnek nasıl çarpıcı ise, bir kamu tüzel kişiliği ile bir özel hukuk tüzel kişiliğinin fazla “içli-dışlı” olmasının da çarpıcı görünümeler doğurabileceği hesaba katılmalıdır. Devlet tüzel kişiliği için sakıncalı görülebilen bir uygulama, Devlet dışındaki kamu tüzel kişilikleri için de kendi çapında ve boyutlarında sakıncalıdır. Hele bu vakıfları kamu tüzel kişilikleri bizzat kuruyorsa, buna imkân olup olmadığı kamu tüzel kişilerinin “ehliyet”i açısından incelenmelidir. Kamu tüzel kişiliği değil de bu tüzel kişiliğin yetkili makam veya kurullarında görevli olan kişi veya kişiler birer “fert” olarak kuruyorlarsa, bu davranışın saikleri üzerinde düşünülmelidir. Gerçekten sıkıcı ve yararsız bürokratik engeller dolanılmak isteniyorsa, mevzuat gözden geçirilmeli, “teşrifi müdahale” ile “kanuna karşı hile” istekleri söndürülmelidir. Kamu hukuku kurallarının haklı ve yararlı denetim kuralları dolanılmak istemiyorsa, yine kanuna karşı hileleri önleyecek tedbirler alınmalıdır. Ne olursa olsun, “dolaylı yoldan” da olsa, kamu gücünün özel hukuk tüzel kişilerine aktarılması önlenmelidir.

Derhal belirtelim ki, bir kamu tüzel kişiliğine mali destek sağlama amacı, meşru olmayan bir amaç değildir. Yapılacak şey, bu amaçla vakıf kurulmasını önlemek değil, sadece vakıf senetlerini iyi inceleyerek “kanuna karşı hile”leri, bu yol ile kamu hukuku kurallarının denetiminden kaçınılmasını, kamu mal ve gelirlerinin özel hukukun serbesti alanına aktarılmasını ve baskı gruplarının kamu yararı amacından saptırıcı etkilerde bulunabilmesini önlemektir.

Türkiye Diyanet Vakfı, halen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın maddi anlamda en büyük destekçisidir. 1982'de, ticari sahada çalışmalarına yayıncılık-matbaacılık faaliyetlerini de katan Vakıf, ISAM (İslâm Araştırmaları Merkezi) ve *İslâm Ansiklopedisi* gibi başarılı projeler üretmiştir.⁴⁰⁴

---

404 Bu projeler ve vakfın diğer faaliyetleri için bkz. Ö. Turan, "The Turkish Diyanet Foundation", s. 370-384; R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 33-34 ve 99-101 .

Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşleri'nin Örgütlenmesi Bağlamında Devlet-Din İlişkileri Üzerine Tezler

"I need a secular state to be a Muslim. If I don't have the freedom to disbelieve, I can not believe."

"Müslüman olabilmek için seküler bir devlete ihtiyacım var. İnanmama özgürlüğüm yoksa, inanmam."

ABDULLAHİ AN-NA'İM

Bir ideoloji olarak Türkiye'de dinin yeri

Din, kişilerin yalnızca özel yaşantılarında kişisel davranışlarını belirlemekle yetinmez; aynı zamanda inananlara toplum içindeki ilişkilerinde de yol gösterir. Dinin kişisel davranışlar üzerindeki etkisi ahlâkın konusudur; öte yandan toplumu ilgilendiren olayların yorumu olarak dinin konusu siyaset alanına girmektedir.

İdeolojilerin, "belli bir çıkar yönünden toplum olaylarının, yine aynı çıkar yönünden çözümlerini ve takınılması gereken tutumlarını da içeren yorumlaması"¹ olarak tanımlanması durumunda, din de mükemmel bir ideoloji örneği olmaktadır. Şerif Mardin'in kullanmış olduğu kavramla din "yumuşak" bir ideolojidir; yani, sistematik bir şekilde incelenmiş, temel teorik eserlere dayanan, seçkinlerin kültürüyle sınırlandırılmış, içeriği kuvvetli bir yapının kastedildiği "sert" ideolojilerin ak-

1 B. Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, s. 215-216.

sine, kitlelerin çok daha şekilsiz inanç ve bilgesel sistemlerinden oluşur.²

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren, İslâm gibi siyasal anlayışı gereği din ve devletin birbirinin içine geçmiş olduğu³ bir ideolojinin, ulus ideolojisini ve bilincini benimsetmeye çalışan Kemalist kadrolar için en büyük rakip olacağı ortadaydı. Her şeyden önce, İslâmiyet'e göre meşru otorite Allah'ın otoritesini yansıtan otoritedir; dolayısıyla egemenliğin ulusa ait olduğunu savunan Cumhuriyetçi görüşle çelişkedir. Güçlü rakipten kurtulmak isteyen Mustafa Kemal ve yandaşları, önce kuramsal düzeyde dini değiştirmek için girişimlerde bulunmuşlar, ancak uygulamaya koymadan bu projeden vazgeçmişlerdir.⁴ Bunun üzerine, dinin bireyle Tanrı arasında bir mesele olduğunun öne

2 Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara, 1969, s. 6.

3 "İslâm'da din ve dünya için ayrı ayrı hakikat yoktur. İnsan fiilleri bu iki alem için aynı bir kanuna, yani şeriate bağlıdır. Binaenaleyh cismani ve ruhani kuvvet birdir ve bu kuvveti halife-sultan temsil eder." Bkz. A.F. Başgil, *Esas Teşkilât Hukuku* (I. Cilt: *Türkiye'nin Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri*), s. 75; "İslâmi sistem içinde hiçbir dönemde siyasal laikliğin uygulandığı görülmemiştir, çünkü İslâm'ın Ortodoks yorumu, devlet ile dini birbirinden ayırmaz." Bkz. İ. Hüseyin, "Hilafet Sonrası İslâm'ın Tarihsel Bir İncelemesi ve Yeni Bir İslâmi Düzen Arayışı: 1924-1969 Dönemi" s. 33. Ayrıca, İslâmiyet'in teolojik olarak sosyal ve siyasal yapıyı önemsemesi ve bu yapının meşruiyetini kutsal bir güce bağlaması hususunda bkz. D. Little, J. Kelsay ve A.A. Sachedina, *Human Rights and the Conflict of Cultures: Western and Islamic Perspectives on Religious Liberty*, passim. Özellikle bu kitabın içinde bkz. A.A. Sachedina, "Freedom of Conscience and Religion in the Qur'an", s. 53-90. ".. fûruat-ı İslâmiye değişmeye kabil bir libas hükmünde değil ki, onlar tebdil edilse esas din baki kalabilsin (Said Nursi)." İ. Işık, *Bedüzzaman Said Nursi ve Nurculuk*, s. 128. Öte yandan bkz. ".. hayatın dinamizmine ayak uydurabilmek için, bizzat Şeriatin de dinamik bir bünyeyle techiz edilmiş olması şarttır. İşte bunun içündür ki bizzat Kur'an-ı Kerim ve Resulullah tarafından icthad müessesesi ihdas edilmiştir. (...) Kitab ve Sünnet, bize, daha ziyade, fikir ve hareketlerimizin nirengi noktalarını verirler. (...) ananevi şekliyle fıkıhın da kifayet etmeyeceği, diğer bütün ilimlerden, hatta muasır felsefi tefekkürden dahi istifade etmek lazım geleceği, aşikâr bir hakikattir." Yesevizade, *Laisizm (İlme Göre Din-Dünya Münasebeti)*, 180-181 ve "Gerçekte (İnkârcılar ya da sentezciler ne derse desin) İSLÂM İslâm'dır. Laiklik de laikliktir. Bir başka ifadeyle, tamamlanmış ve seçilmiş Hak Din olan İSLÂM ile laikliği ya da sekülerizmi SENTEZLEMEK veya Müslüman bir kimsenin aynı zamanda LAİK olması İSLÂM AÇISINDAN mümkün görülmemektedir."

4 1982'de İlahiyat Fakültesi'ne hazırlanan "reform projesi" ve akıbeti hakkında bkz. S. Albayrak, *Türkiye'de İslâmcılık-Batıcılık Mücadelesi*, s. 331-338.

sürülmek suretiyle vicdanlara itilmesi siyasası güdülmeye başlanmıştır ki bu, siyasal ve toplumsal yaşamda gerçekleştirilen laikleştirme sürecinin bir parçasından ibarettir.

Devrimle eski yönetici sınıf yerini bürokrat ve aydınlardan oluşan ikincil elite bırakmıştı.⁵ Bir yandan, oluşturulan yeni kurumlarla yapılandırılan ilk Cumhuriyet ekonomik düzeninin de etkisiyle kuvvetlenen yeni bir yönetici sınıf; öte yandan siyasal meşruiyet ilkeleri ve toplumsal sınırlarla sembollerde görülen farklılaşma, merkez-çevre ilişkilerinin modernleşmeye doğru ideolojik yeniden yapılanmasıyla ilintiliydi. Devrimin ilk yıllarında rejim tümüyle yönetici sınıf tarafından kontrol edilmekle birlikte, bu gelişmelerin sonucu olarak siyasal katılım olanakları daha geniş gruplara ulaştı.

Bu arada Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının laiklik siyasası çerçevesinde öngöremedikleri bir husus, modernleşmiş toplumlarda da dinin insanların siyasal davranışını etkileyen faktörlerden biri olabildiğidir.⁶ Bir yandan ekonomik ve sosyal yoksunlukların, öte yandan değerler bakımından ortaya çıkan boşlukların suçlusu olarak görülen devlet karşısında toplumun farklı sınıflarında oluşan tepki, bir yandan resmî ideoloji dışı dinsel akımlar şeklinde görülmüş,⁷ öte yandan genişlemekte olan katılım mekanizmaları kullanılarak bir siyasal isteme dönüşmüştür.

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroların, siyasalın yanı sıra toplumsal olguları da laikleştirme çabaları ve fakat yeni bir değer yaratmada tam anlamıyla başarılı olmamaları sonucu,⁸ Tür-

5 Bu kavram ve saptama için bkz. S.N. Eisenstadt, "The Kemalist Regime and Modernization: Some Comparative and Analytical Remarks", *Atatürk and the Modernization of Turkey*, s. 9.

6 Bkz. A.Y. Sanbay, "Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslâm", s. 63.

7 Baykan Sezer, tarikatların, İslâm aleminin önderliğini ele geçiren Osmanlıların Sünni savunuculuğuna geçmesiyle çelişkiye düşen unsurların muhalefet merkezleri olarak varlıklarını sürdürdükleri kanaatindedir Bkz. B. Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, s. 188. Aynı tepkinin, tüm engellemelere karşın Cumhuriyet döneminde de görüldüğü söylenebilir.

8 Mümtaz Soysal'a göre, "Türkiye gibi dine dayalı bir toplumdan laik bir toplum yaratmaya çalışmak, çözümü olmayan bir problemi yapmaya kalkmaktır. Hiçbir aşamada biz bu problemi çözemeyiz, bu çelişkiyi kabullenerek bu

kiye'de fertlerin kişilik ve kimlik krizlerini halletmekte zorluk çekmiş oldukları açıktır. Ancak Kemal Karpat'ın, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de laikleşmenin siyasal amacının kısmen başarılmış olduğu yolundaki saptaması da konunun bir diğer boyutudur. Karpat'a göre, kasaba ve köy halkı, din dışı konuların devlet tarafından daha iyi ve verimli bir şekilde yürütülebileceğini; genel olarak İslâm'ın modern yaşamın karmaşıklığı ve gereksinimleriyle baş edemeyeceğini anlamış ve kabullenmişlerdir.⁹ Kanımca, tanınan hukuki olanaklar sonucu ortaya çıkan cami yaptırma ya da fahri Kur'an kursuna yardım, imam-hatiplere yardım, din görevlilerine yardım gibi dinsel amaçlı dernekler, devlet dışında bir tüzel kişilik şeklinde meşru bir varlık kazanmaya başlayan toplumun, yerel kültürel istemlerini bizzat karşılama araçlarıdır.¹⁰ Ayrıca bu örgütler, siyasal istemlerin meşru siyasal örgütlere ulaştırılmasını sağlayıcı baskı grupları olma işlevini de üstlenmişlerdir.

Bu arada, siyasal partilerin dini "kullanması" iki farklı düzeyde görülmektedir. Birincisi, dinin en azından kültürel ve sosyal bağlamda yadsınamaz bir olgu olduğu bilinciyle tüm siyasal partiler, dinsel istemleri farklılaşan düzeylerde tatmin etme-

---

problemle olumlu bir şekilde yaşamayı öğrenmemiz gerekir." Bkz. M. Soysal, "Laiklik problemini çözemeyiz", *Güneş*, 14 Ocak 1990, s. 3. Bu konuda mevcut olduğu iddia edilen başarısızlık, Türkiye'de burjuva devletin burjuva toplumundan önce doğmuş olduğu gerekçesiyle de açıklanmıştır. Bkz. K. Steinhauş, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 127. Öte yandan, bir diğer görüşe göre Kemalistlerin yanlılığı, İslâm'ın sosyal yönüne karşı tavrı alırken dinin bireyin özel yaşamındaki yerini yeterince önemsememiş olmalarındadır. Bkz. S.M. Akural, "Kemalist Views on Social Change", s. 128.

9 K.H. Karpat, *The Transition of Turkey's Political Regime To a Multi-Party System*, s. 287(1974).

10 Bu konuda, 1946-1968 yıllarını kapsayan bir çalışma için bkz. A.N. Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*. Mardin'e göre din, bu şekilde artık devletin kontrolünün dışında gelişmek imkânları kazanmıştır. Bkz. Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 125. Aynı sonuca ulaşan bir diğer inceleme için bkz. N. Abadan-Unat ve A.N. Yücekök, "Religious Pluralism in Turkey", s. 31 vd. Ancak bu arada, anılan derneklerin özellikle iktidara geçen sağ partiler tarafından "komünizm"e karşı bir sübap olarak örgütlendirilmiş olduğu unutulmamalıdır. Bu çerçevede derneklerin meşruiyeti, ancak iktidar tarafından kendilerine verilen yaşam hakkı ölçüsündedir. Son tahlilde kolluk yetkilileriyle de bu örgütlerin idarenin denetimi altında olduğu unutulmamalıdır.

ye çalışmaktadır.¹¹ Ancak çizgileri ne olursa olsun tüm partiler, var olan anayasal düzeni korumayı yeğleyen ideolojilere sahiptir. Diğer taraftan, Türkiye'deki meşru siyasal örgütler arasında İslâm ideolojisine sahip sosyo-ekonomik tabanı ilk doğrudan temsil eden parti MSP olmuştur. Binnaz Toprak'a göre, Kemalist aydınların devrim anlayışının karşısına MSP, ilk defa olarak, yapısal değişiklikleri içermeyen ikinci bir çağdaşlaşma tanımını getirmektedir. MSP'nin tanımında Batılılaşma, çağdaşlaşmanın bir önkoşulu olmaktan çıkmaktadır.¹²

Öte yandan değişen sosyal yapının¹³ etkisiyle farklılaşan düşünce, değer ve çıkarları oluşması sonucu toplumun, hatta giderek geleneksel grupların, bu tavır karşısında tepki göstermesi de olasıdır. Zira tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte, toplumsal yapıda meydana gelen değişme dinde de değişmeye yol açar. Yeni toplumsal yapıda din yeni bir içerikle, yeni bir konum kazanır. Son derece temelde ve geniş değişmelerin yer aldığı Türk toplumunda dinselliğin değişmesi de kaçınılmazdır.¹⁴ Nitekim Mübeccel Kıray'ın yapmış olduğu bir alan araş-

11 Milli Selamet Partisi'nin propagandası için yazılmış bir kitapta yer alan eleştiri, bu bakımdan ilginçtir: "Her gelen parti, tabii CHP dışında, milletin dinî duygularını gıcıkıyor, fakat bir türlü İslâm dininin prensiplerine itibar etmiyordu. Böylece de büyük bir din istismarcısı oluyorlardı. Ezanla vakit geçiriliyor. Kur'an kursları açılıyor, İ.H. Okulları açılıyor, ama bir türlü laik düşüncenin çerçevesinden çıkılmıyor ve din ruhbanlıktan kurtarılmaya bakılmıyordu. Daha doğru bir deyimle, ruhbanlık haline getirilmiş olan din sömürülüp duruyordu". Bkz. Z. Karib, 1975 *Türkiye'sinde Niçin MSP?*, s. 77. Bu arada kanımca, CHP'nin de dinin oy bakımından önemini hiç yadsımadığı, 1927'deki VII. Kurultay kararlarından ve 1977'deki bir hükümet programından (bkz. *Millîet Meclisi Tutanak Dergisi*, V [1979] 1, s. 43) açıkça anlaşılmaktadır.

12 B. Sayarı, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi, s. 185.

13 Mübeccel Kıray'a göre, "değişme sosyal yapının her tarafında zincirleme reaksiyonlar şeklinde kendini gösterir." Bkz. M. Kıray, "Toplumsal Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve", s. 15-16.

14 Nur Vergin'in, Ereğli civarındaki köylerde Nakşibendi tarikatı üzerine yaptığı inceleme önemli ve ilginçtir. Vergin, buralarda Nakşibendi tarikatı üyelerinin yaptığı toplumsal eleştirinin, ekonomik gelişmeyle beraber toplumu istila eden yabancı değerlerin yarattığı kültür bunalımını ifade ettiğini anlatmaktadır. Meydana gelen yapı ve kültür değişikliklerine karşı bir set çekme denemesi olan Nakşibendi hareket, ideolojik ve siyasal değişime karşı direnmeyi ifade etmektedir. Vergin, Ereğli'de gözlemlenen geleneğin "pseudo-gelenekçilik" olduğunu, ki bunun da zaten geleneğin başkalaşmasına işaret ettiğini belirt-

tırmasının sonuçları bu konuda ilginç veriler içermektedir.¹⁵ İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen ekonomik ivme de modernitenin yerleşiklik kazanması yönünde kuvvetli bir etken olmuştur.¹⁶ Modernleşme bağlamında tek tek ele alınabilecek konular arasında, İslâmi radyo ve televizyonlar, holdingler hatta tatil merkezleri sayılabilir.¹⁷

Çağdaş sosyoloji biliminde toplum ile din arasındaki ilişkiler için saptanan durum, toplumun dini ya da dinin toplumu belirlediği ve oluşturduğu değil, fakat her ikisinin de belirlenme ve oluşma yönünden birbirleri üzerinde etkin olduklarıdır.¹⁸ Bu etkileşime, ekonomik üretim koşullarındaki farklılaşmaların,¹⁹

mektedir Bkz. N. Vergin, "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", s. 9-18.

15 M. Kıray, "Toplum Yapısı ve Laiklik", *passim*. Ayrıca farklılaşan dinsel içerik konusunda bir değerlendirme ve arkasında güçlü bir sekülerizasyon eğilimi bulunduğu iddiası için bkz. F. Atacan, *Sosyal Değişme ve Tarikat: Cerrahiler*, özellikle s. 15-17.

16 Devrimin başarısı görüşünü yansıtan bir inceleme için bkz. M. Heper, "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective", s. 362-363. Aynı doğrultuda bir diğer görüşe göre de Türk laikliği "ulusal ve demokratik bir olay" olarak tanımlanmakta; bütün karşılaşılan engellere rağmen, bu alanda gerçekleşen değişikliklerin artık bir geriye dönüşü imkânsız kılacak derecede köklü karakterler arz ettiği ileri sürülmektedir. B. Tanör, "Türkiye'de Laikliğin Yükselişi", s. 33 ve 34. Buna karşılık, Binnaz Toprak'ın, Kemalist ideoloji aleyhine getirmiş olduğu "başarılı bir modernleşme için alternatif yaratma" eleştirileri ve devrimin başarısız kaldığı, bunun 1950'lerdeki siyasi yaşamda dinin kazandığı rolle belirginleştiği, MSP'nin başarısının da bu durumu pekiştirdiği yolundaki sonuçları hakkında bkz. B. Toprak, *Islam and Political Development in Turkey*, Leiden, 1981, *passim*.

17 Bkz. N. Göle, *İslâm'ın Yeni Kamusal Yüzleri*; N. Göle, *Melez Desenler: İslâm ve Modernlik Üzerine*. "Türkiye öyle bir ülke ki, bir 'Nakşibendi-Halidi' radyosu'nda 'Müslüman kadının denize girme özgürlüğü' tartışıldıktan sonra 'Yeni Türkü'den Vira Vira' istek parçası çalınabiliyor." Bkz. G. Çetinsaya, "Türkiye'de laikleşme süreci: 'Zarf'a ya da 'mazruf'a bakmak", s. 109. Ayrıca bazı lokanta, *café* ve konser salonları ile ilgili olarak bkz. A. Çınar, *Modernity, Islam, and Secularism in Turkey*, s. 127-137 ve popüler kültürden örnekler için bkz. D. Kandiyoti ve A. Saktanber, *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey*.

18 T. Parsons ve A.L. Kroeber, "The Concepts of Culture and of Social System", s. 583.

19 Yücekök, 1989 sonunda Gölçük'te yapmış olduğu bir alan araştırması sonucunda, 1968'de görülen dernekleşme sürecinin yerini, bir "vakıflaşma" sürecinin almış olduğu, dolayısıyla yeni örgütlenmenin ekonomik kaynaklardan beslendiği saptamasına varmıştır. Bkz. A. Yücekök, *Sosyoekonomik Düzene Tepki Olarak Din: Gölçük Örneği*, s. 25-26.

devletin dinsel pratikleri biçimlendirme gayretinin²⁰ ve günümüz koşullarındaki gerek küreselleşme dinamikleri gerek ulusötesi faaliyetlerin ilave edilmesiyle ortaya karmaşık bir oluşum çıkmaktadır. Bu bağlamda Türk(ie) Müslümanlığı kavramsallaştırmasını “dindarlık” kavramı çerçevesinde tartıştıran *İslamiyat*²¹ dergisinin Ekim-Aralık 2002 sayısına katkıda bulunanlardan Necdet Subaşı’na göre,

Türkiye dindarlığı öncelikli olarak Türkiye’de var olan farklı kültür ve buna bağlı aidiyetlerin altını çizen bir kavramsallaştırmaya işaret etmektedir. Türkiye söz konusu olduğunda monolitik düzeyde bir dindarlıktan veya dinsellikten söz etmenin imkânsız olduğu açıktır. Gerçi İslâm önceliğiyle bakıldığında ağırlıklı nüfusun Müslüman olduğu genellikle teslim edilir. Ancak, dindarlığın yansıma biçimleri, pek çok açıdan, özellikle de kültürel bağlamlar dikkate alındığında, bariz farklara sahiptir. Dinsellik, mezhebi farklılaşmalardan etnik çeşitliliğe, coğrafi dağılımdan siyasi tercihlere kadar belli düzeydeki ayrışımara imkân veren gevşek bir örüntüler toplamı özelliğine sahiptir. Aslında dindarlığın tek tek bireyler söz konusu olduğunda başta eğitim olmak üzere, cinsiyet, yaş, medeni durum, sosyo-ekonomik statü, meslek, modernlik deneyimi (geleneksel-modern, kentsel-kırsal ayrışmalar), bireysel talepler vs. gibi çeşitli değişkenlerle ilişkilendirilebilir boyutları bile bu ayrışmada açıkça yönlendiricidir. Yine de Türkiye dindarlığına hâkim tonları kazandıran temel özellik, dinselğin kültürel dağılımıyla ve buna dayalı aidiyet örüntüleriyle daha sık ilişkilendirilebilir. Öte yandan, bu farklılıkların bir öznellik boyutundan her zaman için söz etmek mümkündür.²²

20 “Türkiye Müslümanlığı” kavramını, Cumhuriyet’in kuruluş dönemlerindeki ulusallaşma ve İslâm’ı Türkleştirme çabalarından Türk-İslâm sentezine, oradan da Fethullah Gülen’in ve hareketinin faaliyetlerine izleyen bir çalışma için bkz. Ü. Bilir, “‘Turkey-Islam’: Recipe for Success or Hindrance to the Integration of the Turkish Diaspora Community in Germany?”, s. 259-283.

21 “Ankara İlahiyat Fakültesi’nden bir grup yenilikçi genç akademisyenin çıkardığı...” Bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 54 dn. 1.

22 N. Subaşı, “Türk(ie) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler”, s. 18.

Ali Murat Yel'e göre, "... üzerinde ittifak edilebilecek tek bir 'ideal İslâm' tanımı olmadığı için, İslâm'ın farklı bağlamlarda, farklı şartlarda ve farklı zamanlardaki tezahürleri göz önünde bulundurularak ... 'İslâm' terimi yerine 'yerel İslâmlar' tabiri kullanılabilir ve Türk İslâmı da bu yerel dinlerden birisi olarak kabul edilebilir".²³

Ahmet Yaşar Ocak'a göre ise, "İslâm tek ve semavi, Müslümanlık veya Müslümanlıklar ise beşeri ve çeşitlidir"; dolayısıyla, "... tarihsel yahut sosyolojik, hatta antropolojik açıdan baktığımızda, rahatlıkla bir 'Fars (Iran) Müslümanlığı'ndan vs. söz edebileceğimiz gibi, bir Kuzey Afrika, yahut Uzak Doğu Müslümanlığından, 'Türkiye Müslümanlığı'ndan da söz edebiliriz."²⁴

İngilizce bir çalışmasında, bu dildeki *Muslimhood* ya da *Muslimness* sözcüklerini, İslâm'ın yerlileştirilmiş halini yansıtmadığı için; Türk İslâmı terimini de etnik göndermede bulunduğu ve aynı zamanda İslâm'ın evrenselliğinin reddi anlamına gelebileceğinden ötürü kullanmadığını ifade eden Hakan Yavuz, İslâm dünyasını Arap, Fars ve Türk olarak bölgelere ayırıp Türkiye İslâmı nitelemesini kullanmayı tercih etmektedir.²⁵ Yavuz'a göre, koşullar ve insani faillik (*human agency*) dolayısıyla

---

23 A.M. Yel, "Türk İslâmı", s. 170.

24 Bkz. A.Y. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, s. 152. Türklerin İslâm yorumlarını Sünni (ortodoks) ve heterodoks (gayri Sünni İslâm) olarak başlıklayan Ahmet Yaşar Ocak, Türk tarihinde İslâm'ın görünümleri biçimleri olarak, halk İslâmı (popüler İslâm), kitabi İslâm (medrese İslâmı), tekke İslâmı (mistik İslâm), devlet İslâmı (siyasallaşmış İslâm) gruplarına giunmektedir. Bkz. A.Y. Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, s. 33-69. Ocak, kimi çalışmalarında "Türk Müslümanlığı" tabirini de kullanmaktadır. Bkz. A.Y. Ocak, "Türk Müslümanlığı: Çözüm Bekleyen Tarihsel ve Aktüel bir Kimlik Problemi". Nur Vergin de Türkiye Müslümanlığı nitelemesini tercih etmektedir. Bkz. N. Vergin, "Türkiye Müslümanlığı ve sözde 'Türk İslâmı'", *Yeni Yüzyıl*, 6 Eylül 1998. Ayrıca, Yahya Kemal Beyatlı'nın yazılarından hareketle, Yesevi, Hanefi ve Maturidi üzerine kurulu bir kavramsallaşma geliştiren bir çalışma için bkz. S. Başer, *Yahya Kemal'de Türk Müslümanlığı: Yahya Kemal'e göre Türk Kimliği ve görüşlerinin kamuoyundaki yansımaları*. Bu doğrultuda Türkiye İslâmı'nın düşünsel kökenlerini ve 'Türkiye Modeli'ni tartışan bir çalışma için bkz. E. Uğur, "Intellectual Roots of 'Turkish Islam' and Approaches to the 'Turkish Model'", s. 327-345.

25 M.H. Yavuz, "Is there a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus", s. 218 vd.

İslâm'ın yerelleşmesi kaçınılmazdır; ancak bu kavramsallaştırma Farsi İslâm ya da Arap İslâmı nitelemelerinde olduğu kadar sorunludur, zira inanç ve davranış arasında çeşitli nedenlerden bir açıklık oluşmaktadır.²⁶ "Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak'ın araştırmasına göre, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının % 86'sı kendini dindar olarak tanımlamakta, % 84'ü düzenli olarak Cuma namazına katılmakta, % 46'sı günde beş vakit namaz kılmaktadır; ama bu piyasalardaki, siyasetteki ve hatta günlük yaşamdaki davranışları açıklamaktan uzaktır."²⁷

Cumhuriyet dönemi Türkiye dindarlığının biçimlenmesi ve üretilmesinde Diyanet kurumunun önemli bir rolü olduğu tartışmasıdır.²⁸ Ancak, Ruşen Çakır ve İrfan Bozan'ın belirttikleri üzere, "Diyanet'e yönelik bir ... eleştiri, kurumun İslâm'ın Sünni mezhebine, hatta onun da sadece Hanefi koluna hizmet ettiği iddiası etrafında şekilleniyor. Eleştiri sahipleri, kurumun İslâm yorumlarının ya da yayımladığı kaynakların Hanefi ekolüne hizmet ettiğini, eğitim kurumlarında Hanefi yorumlarının öğretildiğini ileri sürüyorlar. Türkiye'de sayıları tam olarak bilinmese de Alevi, Şafii, Caferi gibi İslâm'ı farklı yorumlayan gruplar da var".²⁹

Laiklik üzerine

Türk hukuk mevzuatına 1937'de giren laik nitelemesi, 1961 ve 1982 anayasalarında da Cumhuriyet'in nitelikleri arasın-

26 A.g.e., s. 227.

27 Yavuz'un atıfta bulunduğu değerler Çarkoğlu ve Toprak'ın 2000 yılında yayınlanan araştırmalarının sonuçlarıdır; araştırmacıların daha sonraki çalışmasında dindarlık nitelemesi % 93.2'ye yükselmiş, ancak buna karşılık "Türkiye'de şeriata dayalı bir din devleti kurulmasını istar mısınız?" sorusuna verilen olumlu cevapların oranı 1999'daki % 21'den % 9'a inmiştir. Bkz. A. Çarkoğlu-B. Toprak, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, s. 94.

28 Ejder Okumuş, Türkiye dindarlığı ile ilgili bir çalışmasında Diyanet'in dindarlığın biçimlendirilmesindeki etkileri bakımından tek partili ve çok partili dönem ayrıştırması yaptıktan sonra, çok partili dönemdeki Diyanet faaliyetlerini de 1950-2002 ve kurumun halihazır başkanı Ali Bardakoğlu'nun göreve başlamasıyla açılan 2002 sonrası dönem olarak farklılaştırmaktadır. Bkz. E. Okumuş, "Turkey-Religiosity and the PRA, s. 354 vd.

29 R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 114.

da yer aldı. Anayasa gereğince değiştirilemeyecek hükümlerden birini oluşturan laikliğe, 1982 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlendiği, "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir" hükmünü taşıyan 136. maddede de yer verilmiş olması Diyanet İşleri Kurumu'na ilişkin bir çalışmada kavramın irdelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Herhangi bir siyasal rejimin kurucuları tarafından, adı hukuksal belgelerde konulmuş olsun ya da olmasın, laik olarak nitelendirdiği bir siyasi iktidar düzeni modelini benimsemesi, sosyo-politik koşulları çerçevesinde ilgili toplum için şekillendirilmiş amaç ve siyasalarının mevcudiyetini gösterir. Her toplum farklı sosyo-politik koşullara sahip olduğundan sekülerizm ya da laisizmin siyasal ve dolayısıyla hukuksal sistemlerde yorumlanması ve uygulanışı da farklılıklar arz eder; bu bakımdan yasama ve yürütme organlarının işlemlerinin denetleyicisi ve dengeleyicisi sıfatıyla önemli bir işleve de yargı sahiptir. Çoğunluğun Hristiyan inancında olmasına karşın bu dinin çok değişik mezheplerine mensup bir nüfusa sahip ABD örneğinde devlet, laikliği din ve inançlar karşısında tarafsızlık olarak yorumlamayı yeğlemiştir. Anayasasında, dinin gereklerini serbestçe yerine getirmeyi engelleyici yasama faaliyetlerinde bulunulmasını yasaklayan bir ilkenin yanı sıra bir dinin devletçe düzenlenmesine ilişkin herhangi bir yasama faaliyetine girişilmesini de önleyici bir ilke bulunan ABD'nin laiklik anlayışı Yüksek Mahkeme'nin Lemon-Kurtzman³⁰ kararında formüle edilmiştir: 1) Hiçbir yasama ya da İdare işleminin amaç unsuru dinsel olmamalıdır (*secular purpose*); 2) İşlemin uygulanmasıyla din ne olumlu ne de olumsuz bakımdan etkilanmemelidir (*primary effect*); 3) İşlem dolayısıyla devlet dine aşırı bir ilgi göstermemelidir (*excessive entanglement*).³¹ Öte

30 403 U.S. 602 (1971).

31 Laikliğin ABD bakımından ayrıntılı bir irdelemesi için bkz. İhtar B. Tarhanlı, "ABD Yüksek Mahkemesi'nin Kararları Işığında Din Özgürlüğünün Düzen-

yandan, ABD yargı organlarının dinin kamusal yaşamın dışında tutulması gerektiği hükmüne karşın sivil toplumda bu konuda farklı kanılara bölünölmüş olduğu, kimilerinin bu seköler tutumu dinsel özgörlöğün ihlali olarak gördöğü gözlemlenmektedir.³²

Öte yandan, kilise-devlet arasında bir siyasi güç mücadelesinin verilmiş ve ayrışmanın sağlanması üzerinden asırlar geçmiş olmasına karşın bir bakıma hâlâ Katolik Kilise'nin gölgesini üzerinde hisseden Fransa örneğinde ise laiklik ABD'ye nazaran daha katı bir yorum yeğlenmektedir. Bu nedenle *Conseil d'Etat* "düzenleyici ve uzlaştırıcı" bir rol üstlenmiştir; bir yandan kamu düzeninin gerekleri ve ibadet özgörlöğünün kullanılması arasında, diğeri yandan herkesin inanç özgörlöğü ile laiklik ilkesinin gözetiminde ve inananlarla inanmayanların hakları arasında tam anlamıyla 1789 Bildirgesi'nin getirdiğı "dinî düşünce özgörlöğü" ve "laik devlet" ilkelerine bağılı kalarak, Gabriel Le Bras'ın belirttiğı gibi, "düzenleyici" bir görev yürötmektedir.³³ Rivero'nun deyişiyile *Conseil d'Etat*, "İdare'nin, inananların özgörlöğü pahasına, inanmayanlar üzerinde çeşitli baskı ve tedirginliklere yol açmamasını" sağlamak amacıyla çok dikkatli davranmaktadır.³⁴

Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucularının Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kuruma idare içinde yer vermelerinin gerekçesini de kanımca, adı baştan Anayasa'da konulmuş olmasa da sonraki icraatlarıyla "laiklik" olarak nitelenebilecek ideolojiyi benimsemeleri sonucu oluşturmaya çalıştıkları siyasal yapıyı korumaya yönelik olarak hukuk düzenine koydukları kurallar ve dengeler sisteminde aramak gerekir; paradoksal bir şekil-

---

lenmesi Sorunu", *İdare Hukuku ve İlimler Dergisi (IHİD)*, c. IX, 1-4 (1988), s. 289-311.

32 Bu konudaki gelişmeler hakkında bir inceleme için bkz. N. Gibbs, "America's Holy War", *Time*, 9 Aralık 1991, s. 54-56.

33 Le Conseil D'Etat, *regulateur de la vie paroissiale dans cette revue, annee 1950* [aktaran: F. Gazier, M. Gentot, B. Genevois, "1789 İlke ve Düşüncelerinin, Anayasa Konseyi ve Conseil D'Etat Kararlarına Etkisi".

34 *La notion juridique de laicete, chronique au Dalloz*, 1949, Rec., s. 137 (aktaran: a.g.e.).

de devlet dine ve bunun sosyo-politik alandaki muhtemel nüfuzuna karşı Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kullanmaktadır.

Yeni düzenin, nüfusunu çok az bir oran dışında tek bir dinin mensuplarının oluşturduğu ve bu dinin, en azından belirli güç mücadelelerinin yaşanmış ve halledilmiş olduğu Hristiyanlıktan da farklı olarak başlı başına siyasi bir nitelik taşıyan İslâmiyet olduğu bir ülkede gerçekleştirilmeye çalışıldığı düşünüldüğünde, kurucuların koyduğu hukuksal düzenin kendi amaçlarına uygunluğu ortadadır. Konjonktür gereği ertelenmiş olduğu anlaşılan devletin dini ibaresinin Anayasa'dan çıkarılması, laik nitelemesinin Anayasa metnine katılması gibi birtakım gelişmelerin de sonunda siyasal yapı bakımından ortaya çıkan panorama meşruiyet kaynağının ilahi yasalar yerine "ulus iradesi" olarak belirlenen kurallara dayandırıldığını ortaya koymaktadır. Böylelikle ortaya çıkan laiklik anlayışı, Kemalist söylemde ileri sürüldüğü gibi "devletin dinle ayrılığı"³⁵ olarak değil; devletin siyasal meşruiyet temellerinin ve dolayısıyla hukuk düzeninin din dışı kurum ve kurallara dayandırılmasında kendini gösterir. Cumhuriyet'in kurucularının fiili laiklik anlayışının içine, gerektiğinde din kurumu temsilcisi olarak belirledikleri makamın bir tür olurunun almaya yönelmek kadar,³⁶ oluşturdukları bu kurumu, resmî İslâm'ın yayıcısı ve farklı grupların denetleyicisi olarak kullanmak da sığar; ancak ileriki yıllarda görülecek siyasalardan farklı olarak burada nihai amaç, toplumdaki yapısal değişikliklere yönelik eylem planları içinde, din kurumunun öteki toplumsal kurum ve ilişkilerle, olanak ölçüsünde ilgisinin kesilmesidir. Diğer bir ifadeyle bu çerçevede bir laiklik anlayışıyla, "devletin din karşısında tarafsızlığı"nın öngörüldüğü klasik anlamından farklı olarak "din dışı kurallarla yönetilen devlet" oluşturulmuş; siyasi rejimin gü-

35 Kavramın, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarında yer alan bir kişi tarafından, belirtilen doğrultuda bir tanım getirilerek, kanımca yer yer çelişkili olmakla birlikte ifade ettiği amaç bakımından gayet radikal bir anlatımla açıklanması için bkz. M.E. Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, İstanbul, 1940, s. 426 vd.

36 Diyanet İşleri Reisliği'nden 1200 sayı ile gönderilmiş, "Tayyare (ve Hava Kurumu) hakkında müftülere tamim" için bkz. İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, s. 128-134.

vencesi olarak bir adım daha atılarak toplum da “eğitilerek” laikleştirilmeye çalışılmıştır.³⁷ Laik (din dışı) devlete bir tehlike olarak görülen din olgusunun denetim altına alınması için İdare içi bir örgüt yapılandırılmıştır.³⁸ Bu arada, İslâm dininin laiklikle bağdaşmasına ilişkin kuramsal yapı da, “Türkiye Cumhuriyeti’nde muameleatı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükûmete ait olup dini mübini İslâm’ın bundan maada itikadat ve ibadete dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyet’in makarında bir (Diyanet İşleri Reisi) makamı tesis edilmiştir” hükmünü içeren Şeriye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin İlhasına Dair Kanun’da temellendirilmiş; muameleat ve inanç ile ibadet ayrılmış-

37 “Atatürk’ün önderliğindeki Türk aydınları, laikliğe yalnız politik ve yönetim-sel gereklerle değil, halkın modern ve müreffeh bir millet haline gelmesini önleyen batıl inançların, dogmaların ve cehaletin baskı altında tuttuğu sosyal ve kültürel hayata yeni bir temel teşkil edecek olan ileri bir fikir sistemi olarak ulaşmak istemişlerdir.” B. Daver, “Laiklik, 1973”, *Tahsin Bekir Balta’ya Armağan*, Ankara, 1974, s. 41.

38 Bu bağlamda ele alındığında çeşitli çevrelerce sürülmekte olan “Türkiye Cumhuriyeti’nin laik bir devlet olmadığı” ya da “Kemalist laikliğinin laik olmadığı” savına ilişkin bazı örnekler için bkz. “Türkiye’de Din Devlet İlişkisi”, *Kitap Dergisi*, 33 (Kasım 1989), s. 10 (bu yazıda Türkiye’deki laiklik “Bizantizm” olarak nitelendirilmektedir); A. Ünaltay, “Türkiye’de Din Devlet İlişkisinin Tarihsel Boyutu”, *Kitap Dergisi*, 33 (Kasım 1989), s. 22; Murat Belge, “Laiklik Nedir, Ne Degildir?” (dizi-röportaj), *Cumhuriyet*, 4 Mart 1990, s. 6; A. Insel, “Kemalist ‘laiklik’ mi, çoğul toplum laikliği mi?”, *Birikim*, 20 (Aralık 1990), s. 21. Prof. Dr. Hatemi’ye göre de, “Batı demokrasilerinde laiklik; tüzel kişilik olarak dinî örgütün Devlet’ten ayrılması ve vicdan hürriyetinin tanınması anlamına gelir. Dinî örgütün Devlet’ten ayrılması ilkesi de her yerde tekdüze bir uygulama göstermez. Bizde ise, laiklik ilkesinin en ateşli taraftarları, bu ilke adına ve Batı’daki uygulamaya karşı biçimde, dinin Devlet baskısı ve vesayeti altında kalmasını, Türk-İslâm sentezi gibi, yeni ‘Moğol İmparatoru Ekber’ dinlerinin icat edilebilmesi için, şiddetle savunurlar.” Bkz. “Gerçek Din Anlayışı ve Karşılaştığı Hücumlar”, *İktisat Dergisi*, 310 (Aralık 1990), s. 11. Bu görüşlerin aksi (bir gerekçe sunulmaksızın), şu satırlarda ifade edilmiştir: “Cumhuriyet yönetimi Osmanlı İmparatorluğu’nun şeriat kaynaklı ve askeri” destekli iktidar düzeni yerine, halk egemenliği ilkesi bağlamında, parlamenter demokrasi amacını getirerek, laik ve demokratik bir hukuk devletini kurmayı amaçlamıştır. Cumhuriyet döneminin parlamenter demokrasi sınavında çok başarılı olduğunu söylemek zordur. Ancak Türkiye Cumhuriyeti’nin laik olmadığını söylemek çok daha zordur; bilimsel temeli olan bir iddia da değildir.” Bkz. K. Saybaşı, “‘Sivil Toplum’, Siyasal Toplum Laiklik ve Demokrasi”, *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1990, s. 2.

tır. Bunun önemi İslâmiyet'in Kur'an'daki ayetleri inanç, ibadet ve muamelat olarak üç kısma ayırmış olmasındadır. İnanca ve ibadete ait olanların değişmezliği kabul edilirken; dünya işlerine devletin düzenlenmesine dair olan muamelat hakkında din, Mecelle'de de yer almış olan "zamanın değişmesi ile hükümler değişebilir" ilkesine uygun olarak sosyal gerçeklere ve gereksinimlere uygun yasalar yapılmasını görev olarak devlete yüklemiştir. İslâmiyet'te devletin amacı adaleti gerçekleştirmek olduğundan, Kemalist laiklik anlayışının tam bir formülasyonu olan 429 sayılı Kanun'la son tahlilde İslâm anlayışına da uygun bir hukuki yapı kurulabilmesi en azından kuramsal olarak başarılmıştır.³⁹

Kemalist laiklik yorumunu meşru kılmaya yönelik olarak Niyazi Berkes, "Türk örneğinde dinle devletin karmaşıklığının zorunlu olarak ayrılması sayesinde, devlet yok olmaktan kurtulmuştur"⁴⁰ savını ileri sürer. Kanımca, izleri 1982 Anayasası'nda da kuvvetle görüleceği üzere, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye'de devletçilik, devleti toplum güçlerine karşı savunmak olarak anlaşılmış ve uygulanmıştır. Türkiye'de laikliğin resmî ele alınış biçimi, bu devletçi geleneği tamamlar. Bu gelenek, toplum içinde özerk siyasal, kültürel alanların yasal varlığını tanımamaya, bunları devletin varlığına karşı yönelen tehlikeler olarak ele almaya ve meşru toplumsal pratikten sadece devletin denetlediği pratikleri anla-

---

39 Böylelikle laiklik konusunda devletin Batı'da idoeolojik yansızlığı mevcutken Türkiye'de ideolojik yanlılığı söz konusu olagelmıştır [B. Çağlar, "1982 Anayasa Sistemi Bir Devlet Krizinin Cevabıdır", s. 26]; ancak, Prof. Rustow'a göre Atatürk'ün laiklik ilkesi hiçbir şekilde Avrupa'da ya da Amerika Birleşik Devletleri'nde kabul gördüğü anlamı tam olarak taşımasına karşın; ortaya konulmuş olan düzenlemelerin sonuçları İngiliz kilisesi ya da İsveç'in Lutherci Devlet Kilisesi'nden pek de farklı değildir. Diyanet İşleri Başkanı'nın Canterbury Başpiskoposu'yla en büyük farklılığı törensel bir işlevi olmamasındadır; öte yandan Mısır ve diğer Sünni Müslüman ülkelerde olduğu gibi Diyanet İşleri Başkanlığı bir yandan din adamlarının finanse edilmesi, öte yandan devlet denetimi altında tutulmasını sağlamakta; son tahlilde de dinsel örgütlenme ve yayınların köktenci ya da diğer devlet karşıtı eylemlerinin aracı olamaması için gerekli işlevi yerine getirmektedir. İlgili yorumlar için bkz. D. Rustow, *Turkey: America's Forgotten Ally*, s. 29.

40 N. Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, s. 22.

maya dayanır.⁴¹ Din de resmî ideoloji çerçevesinde, kaçınılmaz olarak bu devletçi gelenek içinde ele alınmıştır.⁴² Sonuç olarak, Binnaz Toprak'ın ifadesiyle, "her ne kadar çelişkili görünse de, İslâmiyet'te dini devletten ayırmanın olanaksızlığı dinin devlet bürokrasisine bağlanarak kontrol altına alınmasıyla sonuçlandı."⁴³

Mustafa Kemal henüz hayattayken, 5 Şubat 1937'de İsmet İnönü ve 153 arkadaşının vermiş olduğu bir kanun teklifi üzerine Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yer verilen laik nitelemesi hakkında Yedinci İnönü Hükümeti'nin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, "maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmektir. (...) Dinler, vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işine karışmasın"⁴⁴ ifadesini kullanmaktaydı. Bu ifadenin Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin olarak yapılan eş zamanlı düzenlemelerle birlikte değerlendirilmesi, amacın, başkalarının din faaliyetlerinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmek olduğunu açıkça ortaya koyar.

İzleyen on yıl içinde CHP'nin laiklik siyasasında ortaya çıkan farklılaşma, en belirgin ifadesini Yedinci Kurultay'da özellikle parti program tasarısının laikliğe ilişkin maddesi dolayısıyla yapılan görüşmeler ve sonuçta alınan kararlarda ortaya koyar. Anılan görüşmeler, delegelere 1920'ler ve özellikle 1930'lar rejimi dışında niyet ve istemleri bulunduğunu belirtmek olanağı tanınması bakımından ilginçtir; gençlere okullarda din bilgisi verilmesi istemi dile getirilmiş,⁴⁵ dinin gerekliliği defalarca tekrarlanmış,⁴⁶ birtakım eleştiri ve yakınmalarda bulunul-

41 Bu bakımdan, son dönemin bir resmî yayınında yer almış olan şu ifade ilginçtir: "İrticanın şahsi çıkarlara, politikaya alet ederek yaptığı çaresiz çırpınışlar inkılabın sert kanunları karşısında ezildi." V. Tanfer, "İrtica Olayları Karşısında Atatürk", s. 317.

42 "T.C. Devleti, kendi dışında oluşmuş her türlü toplumsal meşruiyet odağından huzursuzdur." A. Insel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, s. 111.

43 B. Toprak, "Dinci Sağ," s. 240.

44 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, V (19) 16, s. 61.

45 *Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ankara, 1948, s. 448 (Sinop delegesi Vehbi Dayıbaş).

46 "Dinini kuvvetlendiren milletler daima sosyal tekâmüle mazhar olmuş, payı-

muştur.⁴⁷ Bu gelişmeler karşısında Kemalist laiklik yanlıları tedirgindir.⁴⁸ Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair Kanun Tasarısı'nın Meclis'teki görüşmeleri de, temelde laik kurallara dayanan bir sistemin savunulmasıyla birlikte, Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından amaçlanan düzende yer alabileceklerden farklı istemlerin yasama organında dile getirilmesine sahne olmuştur.⁴⁹ Ortam, Diyanet Başkanlığı'na ilişkin olanlar başta olmak üzere bu dönemde yapılmakta olan hukuk düzenlemeleriyle birlikte değerlendirildiğinde ortaya çıkan, var olan ancak o güne dek ifade edilememiş görüşlerin de belirmesiyle, olması gereken çok sesli topluma doğru bir gidişin kaydedilmekte olduğudur.

DP'nin en azından kâğıt üzerindeki laiklik anlayışı CHP'ye göre daha dürüsttür; parti programında, "Partimiz, laikliği hiçbir din düşüncesinin, kanunların tanzim ve tatbikatında müessir olmayacağı manasına anlar" ifadesi yer alır. Din bakımından içe dönük, kendi anlayışlarına göre bir Türkiye İslâmı yaratmaya çalışan Kemalist siyasadan farklı olarak diğer İslâm ülkeleri

---

dar olmuştur; ihmal edenler ise geri kalmışlardır", *a.g.e.*, s. 449 (Çorum delegesi Abdülkadir Güney); "Dinsiz milletler yaşayamaz, muhakkak ki bir gün gelir, ademe giderler. Tarih, bunu ispat etmiştir ve ortaya koymuştur. (...) Dinsiz bir milletin memleketinde hiçbir korku kalmaz, yaşayabilmesi için bir merhumdan korkusu olmalıdır", *a.g.e.*, s. 451 (Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu), "Bugünkü ihtiyaç, Türk milletinin ve Türk gençliğinin muhtaç olduğu ve hasretle özlediği manevi gıda ihtiyacıdır", *a.g.e.*, s. 482 (Kayseri delegesi Şükrü Nayman), İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Tannöver'in eskisine göre farklılaşmış bulunarak birtakım eleştirilere maruz tutulan görüşleri de bu doğrultudadır (*a.g.e.*, s. 454-459).

- 47 "Bir de milletle şefi arasına bir kara çalı gibi, girmek isteyenler vardır. (...) Artık yeter, bu adamlar vicdanımıza, dinimize ve mukaddesatımıza dil uzatmasınlar" ve "Türk milletinin bünyesinden doğmayan Medeni Kanunu kabul ederken acaba nazım rolünü oynayacağını nereden ve hangi mantığın sinesinden çıkardılar?", *a.g.e.*, s. 453 (Maraş delegesi Dr. Emin Karpuzoğlu).
- 48 "Eski teokratik cemiyetin bazı unsurlarının meydana terk ettiği henüz iddia edilemez. Eğer yeni topluluğun bütün şartları mutlak bir istikrar kazanmadan laisizm prensibinde müsamaha gösterirsek, o zaman, eski topluluğun henüz devam eden bu dinî esastaki unsurları hemen geri gelir ve belki de laik esprinin getirdiği müesseselere bir aksülamel olarak, biraz şiddetli avdet eder." B. Savcı, "Laiklik Prensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti", s. 292.
- 49 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII (1949) 20, s. 572-599, 633-676, 680-699.

ve anlayışlarına açık olunmaya başlanmış; ancak iktidar temelinde bağlı olduğu laik düzeni korumaya yönelik sübapları koymaktan da geri kalmamıştır.⁵⁰

Türkiye'deki laikliğin içeriği konusunda ortaya çıkan başlıca iki görüş, başlangıcından son hükümlerine kadar Atatürkçü, devrimci ve laik bir nizamı kurmak için düzenlenmiş olan⁵¹ 1961 Anayasası'nın hazırlık çalışmalarında da görülmüştür. Bu görüşlerden biri Kemalist uygulamanın belirlediği laiklik anlayışını savunurken; gelenekçi yapıdaki diğer görüş klasik Batı laiklik kavramında ısrar etmekteydi. Onar'a göre Komisyon laikliği, dinin devlet işlerine müdahale etmemesi şeklinde kabul ediyordu; "yani Devlet kanun, tüzük, yönetmelik gibi kaide-tasarrufları veya diğer işlem ve eylemlerini, tasarruflarını ve fiillerini dinî bir esasa istinat ettirmek mecburiyetinde olmadığı gibi, fonksiyonlarını ifade teokratik esaslarla, dinî kaidelerle bağlı değildir, din Devleti bağlamaz."⁵² Temsilciler Meclisi içindeki güç dengelerinde Kemalist laiklik anlayışı yandaşları üstün gelmiş; devletin dine müdahalesi anlamına gelse de, dinin herhangi bir şekilde siyasi iktidar üzerinde vesayetini sağlayacak bir araç olmaması bakımından hiyerarşi içinde bulunması laikliğe aykırı görülmeyerek Diyanet

50 Bunun bir örneği, Türk öğrencilerinin yabancı ülkelerde okumalarıyla ilgili düzenlemede, diğer alanlardan farklı olarak din öğrenimi yapmak için yurtdışına gitmek isteyen öğrencilerde en az "olgunluk" sınavını vermiş lise mezunu olmak koşulunun aranmasıdır. Bu hususta ve dahası, parti hatta parti Meclis grubu içinden gelen ancak dozu fazla görünen istemlerin yöneticiler tarafından ele alınışı bakımından bir örnek olarak, Maraş milletvekili Abdullah Aytemiz'in, din adamı yetiştirmek üzere Mısır'daki Cami-ül-ezher'e ne için talebe gönderilmediğine, gitmiş olanların durumuyla Hükümet'in alakadar olmadığına ve bu ilim müessesesinden mezun olanlara ne gibi haklar tanındığına dair başbakanlıkla Milli Eğitim Bakanlığı'ndan olan sorusuna İkinci Menderes Hükümeti Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin sözlü cevabı ile izleyen tartışmalara bakılabilir. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, IX (1953) 17, s. 214-222. Nitekim dönemin İslamcı kesiminin DP'nin iktidara gelmesi durumunda güdeceği din siyasası hakkında tereddütler taşımakta olduğuna ilişkin olarak bkz. Eşref Edip, "Demokrat Parti'nin Din Siyaseti Henüz Tamamiyle Aydınlanmış Değildir", *Sebilürreşad*, II (Ocak 1949) 27, s. 27-28.

51 Bu husus Anayasa Meclis Komisyonu'nun gerekçesinde açık olarak belirtilmektedir. Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, II, S. sayısı 35, s. 6.

52 S.S. Onar, *Idare Hukukunun Umumi Esasları*, (3. baskı), s. 722.

İşleri Başkanlığı'na anayasal bir düzenlemeyle genel idare içinde yer verilmiştir.

Diyanet İşleri Kurumu'yla ilişkili olarak, anayasal laik devlet ilkesine indirilmiş ilk açık ağır darbe, kanımca 1965 tarihli ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'dur. Bu düzenlemede Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri "İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esaslarıyla ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" olarak belirlenmiştir. Nüfusunun % 95'lere varan çoğunluğunun, Batı'da yaşanmış olduğu gibi bir ilahi iktidar-siyasi iktidar ayrışması deneyimi olmayan İslâm dinine mensup olduğu bir ülkede bu dinin ibadetine ilişkin genel, günlük gereksinimlerin tatminine yönelik olarak hizmet sunulması ve bunun için idare içinde teknik bir kurum oluşturulması siyasal yapıya ve hukuk sistemine uygun görülebileceği halde; bu kuruma "ahlâk esaslarıyla ilgili işleri yürütmek" gibi içeriği hukuken belirlenemeyecek bir işlev yüklemek ancak devletin bir dinî ideoloji olarak benimsemiş olduğu anlamına gelir. Bu dönemin anayasakoyucusu, kurumun yapısını oluştururken, daha önceki düzenlemelerde olduğu gibi yine işlevinin dışına çıkmasını önleyici sūbaplar yerleştirmiştir;⁵³ ancak öte yandan bizzat kendisi de kurumu ideolojik bir aygıt olarak kullanma yoluna gitmiştir.⁵⁴ Bu noktada, 1960'lı yılların sosyal ve siyasal konjonktürü içinde yapılmış olan kanun koyucunun, kimi yurttaşların ferdi kimliklerini oluşturmada İslâm'ın oynadığı rolü anlayamamış olan Kemalizmin yanılmasını düzeltmek amacı güttüğü düşünülebilirse de, bunu aynı araçla yani devlet eliyle gerçekleştirmeye çalışmanın gerek hukuki gerek sosyal sağlıksızlığı ortadadır. Anayasasında laik olduğu belirtilen bir sistem içindeki yasa-

53 Merkez ile taşra örgütü arasında kurulan hiyerarşik bağ, kurumun personelinin kamu görevlisi olmasından kaynaklanan hukuki sonuçlar bu sūbaplara örnektir.

54 "Laik devletin tarafsızlığı, onu somutlaştıran organların ve temsil eden kişilerin, resmî işlem ve eylemlerinde, mü'minlere has ifade ve hareketlerde bulunmamalarını ve herhangi bir dinin propagandasını veya koruyuculuğunu yapmamalarını gerektirir." L. Duran, "Bizde Laiklik", *Cumhuriyet*, 8 Mart 1965.

ma organının faaliyetinin hukuki meşruluğu, bir yandan dinsel hak ve özgürlüklerin kullanılabilmesini sağlamak, öte yandan da kamu düzenini koruyucu tedbirleri almaktan ibaret olmaya bağlıdır; bunun ötesinde herhangi bir müdahale madalyonun her iki yanı içinde zedeleyici olur.

1982 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlendiği 136. maddede, ayrıca kurumun "laiklik ilkesi doğrultusunda" çalışacağını belirtilmesi, 1923'ten beri sürdürülmekte olan düzenin yapısını korumaya yönelik bir önlem ve sübaptır. Daha önceki anayasakoyucularla 1982 tarihli Anayasası'ninkiler arasındaki fark güç dengelerindedir; milliyetçi mukaddesatçı yaklaşımlar siyasette ağırlıklarını belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır;⁵⁵ nitekim bu Anayasa'nın 136. maddesiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiş olan "milletçe dayanışma ve bütünleşme görevi", bu durumun açık bir göstergesidir.

Anayasa yargısının laikliği yorumlayışı ise Kemalist laiklik anlayışının bir yansıması olmuştur. Milli Nizam Partisi'nin kapatılması hakkındaki E. 1971/1, K. 1971/1 sayılı, 20 Mayıs 1971 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında partinin kapatılma gerekçesi, kurulu düzenin kısmen veya tamamen dinî esaslara dayandırılması amacıyla faaliyette bulunmayı yasaklayan Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesinin kaldırılmasını istemek; din derslerinin orta öğretimde mecburi hale getirilmesini savunmak; hilafetin geri gelmesinde "büyük faydalar görmek ve millet isterse bunun olabileceğini söylemek"; dinle devletin ayrılamayacağını iddia etmek (buna bağlı olarak, Türkiye'de geçen yüzyılın ortalarında başlayan Batılılaşma ve laikleşme yönündeki gelişmeleri mahkûm etmek ve son elli yıllık laik devriyse "dalalet" devri olarak görmek); her alanda İslâmlaşma zorunlu-

---

55 Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkililerinden birinin, Başkan Yardımcısı Hamdi Mert'in Ankara'da 8-10 Nisan 1988'de verilmiş *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkiye'nin Manevi Hayatındaki Yeri Resmî Statü ve Fonksiyonu* başlıklı bir tebliğinde yer alan "'bölge', 'servet' ve 'etnik' farklılık iddialarının devlet aleyhine istismarının önlenmesinde 'din'in bütünleştiriciliğinden faydalanmak, akılcı bir yol olsa gerekir" şeklindeki ifadesi 1990'ların siyasi anlayışı ve yönetiminin tipik bir tezahürüdür.

luğundan söz etmek şeklindeki eylem ve amaçların laikliğe aykırı bulunmuş olmasıdır.⁵⁶

Birlik Partisi'nce 1970/53 esas sayıyla, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'ndaki bazı ekleme ve değişikliklere karşı açılan iptal davasına ilişkin 21 Ekim 1971 gün ve 1971/76 sayılı kararında⁵⁷ da Anayasa Mahkemesi tarafından, Türk toplumu açısından laikliğin anlamının saptanabilmesi için Anayasa'nın Başlangıç bölümüyle 2., 19., 153. ve 154. maddelerinde yer alan esasların herhalde göz önünde tutulması gereğine işaret edildikten sonra,

Anayasa'nın 153. maddesinde, bu Anayasa'nın hiçbir hükmünün Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik niteliğini koruma amacını güden, madde metninde gösterilmiş devrim kanunlarının, bu Anayasa'nın halkoyuyla kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamayacağı ve yorumlanamayacağı belirlenerek böylece laik devlet düzeninin korunması hedef tutulmuş bulunmaktadır. 1961 Anayasası'yla güdülen ana erek Başlangıç bölümünde (Türk ulusunun daima yücelmesi) ve 153. maddesinde ise (Türk ulusunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi) biçiminde saptanmıştır. Bu esasların Anayasa'da yer alması, az önce açıklanan, ana ereğe varılmasını engelleyebilecek veya zorlaştırabilecek nitelikte hiçbir hak ve özgürlüğün Anayasa'da tanınmamış olduğunu, Anayasa'da benimsenmiş laiklik düzenine ilişkin kuralların ancak bu ana ereği Anayasa'da öngörülen birçok sınırlandırmaları zorunlu kılan bir neden, daha açıkçası Anayasa'da benimsenmiş bütün temel ilkelere egemen bir düşünce olduğu⁵⁸

vurgulanmıştır. Anayasa Mahkemesi'ne göre Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda kabul edilmiş olan laiklik ilkesinin esasları da,

56 *Düstur*, V (1972) 11/1, s. 28-85, özellikle s. 82.

57 Metin için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, X (1973), s. 52-79 ve *Resmî Gazete*, 15 Haziran 1972-14216.

58 *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, X (1973), s. 63.

a) Dinin, devlet işlerinde egemen ve etkili olmaması esasını benimseme;

b) Dinin, bireyin manevi hayatına ilişkin olan dinî inanç bölümünde aralarında ayırım gözetilmeksizin sınırsız bir hürriyet tanımak suretiyle dini anayasal güvence altına almak;

c) Dinin, bireyin manevi hayatını aşarak toplumsal hayatı etkileyen eylem ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etmek ve dinin kötüye kullanılmasını ve sömürülmesini yasaklamak;

ç) Devlete, kamu düzeninin ve haklarının koruyucusu sıfatıyla dini hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisi tanımak

olarak özetlenebilir.

Huzur Partisi'nin kapatılması hakkındaki E. 1983/2, K. 1983/2 sayılı, 25 Ekim 1983 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında⁵⁹ da laikliğe ilişkin şu açıklamalar yer almaktadır:

Laikliğin, dinle devlet ilişkilerini düzenleyen bir ilke olması nedeniyle, her ülkenin içinde bulunduğu ve her dinin bünyesinde oluşturulan koşullardan esinleneceği, bu koşullar arasındaki uyum ya da uyumsuzluğun laiklik anlayışına da yansarak farklı ve değişik modelleri ortaya çıkarması doğal sayılmalıdır.

Hukuki yönden ve klasik anlamda laiklik, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir. Buna rağmen, Hristiyan ve İslâm dinlerinin koşulları, inanç ve gerekleri aynı olmadığından, ülkemizde ve Batı ülkelerinde oluşan durumlar ve ortaya çıkan sonuçlar birbirinin aynı olmamış, aksine büyük farklılıklar göstermiştir. Dini ve din anlayışı tamamen farklı olan bir ülkenin, laikliği o ülke Batı medeniyetine açık olsa dahi Batı ülkeler(in)deki anlayış içinde benimsemesi esasen düşünülemez ve beklenemez. Bu durum, koşullar ve kuralları arasındaki farklılıkların doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Kaldı ki, aynı dini benimseyen Batı ülkelerinde dahi devletlerin laiklik anlayışı birbirinin aynı olmamıştır (s. 10-11).

(...)

59 Resmi Gazete, 15 Ekim 1984-18546, s. 3-20.

Bugün dahi bazı kimselerle örgütlerin, dini kötüy e kullanmak ve böylece din sömürüsünden birtakım çıkarlar sağlamak eğiliminde oldukları bilinen bir gerçektir. Bu nedenle Anayasa ve yasakoyucuları bu alanı düzenlemişler ve kötüy e kullanmaya set çekmişlerdir:

a) Türkiye Cumhuriyeti anayasaları ile kabul edilen laiklik ilkesi geçirilen tarihi tecrübeler e, devrimlere, ulusun dinî ve siyasi özelliklerine ve yurdumuz koşullarına uygun bir anlam taşımaktadır (s. 11).

(...)

Şu hususu açıkça belirtmek gerekir ki, Atatürk devrimlerinin hareket noktasında laiklik ilkesi yatar ve devrimlerin temel taşı nı bu ilke oluşturur (s. 13).

E. 1986/11, K. 1986/26 sayılı ve 4 Kasım 1966 tarihli kararında⁶⁰ Mahkeme, 1982 Anayasası'nın laiklik ilkesini 1961 Anayasası'ndan pek az değişikliklerle devraldığından bahisle anılan Anayasa döneminde verdiği ve yukarıda bazı bölümlerinin aktarılmış olduğu 21 Ekim 1971 günlü ve 53/76 sayılı kararında koymuş olduğu ilkelere atıf yaparak, bunların geçerliliğini 1982 Anayasası döneminde de bütünüyle koruduğunda duraksamaya yer kalmadığına hükmetmiştir. Laiklik ve eşitlik ilkeleri ışığında yaptığı değerlendirme neticesinde Yüksek Mahkeme, Türk Ceza Kanunu'nda yapılan bir değişiklik ile getirilmiş olan "semavi dinler ve ona inananlar" ile "semavi olmayan dinler ve ona inananlar" ayrımını ve yalnızca birinci kesime girenlere yönelik saldırıları cezalandıran hükümleri, herkes için tanınan din, inanç ve ibadet özgürlüklerine aykırı olma gerekçesiyle (s. 313-314) iptal etmiştir. Bu karar üzerine yasama organı tarafından yeniden düzenlenen ilgili maddelerde anılan ayrıma gidilmeyerek, semavi olsun olmasın bütün dinlerle (ilkel kabile dinleri, Tao dini gibi ulusal ya da Budizm gibi evrensel vs.) ilgili inanç ve ibadetlerin eşit koruma altına alınmış bulunmasının,⁶¹ hak ve özgürlükler düzeni için-

60 *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 22, s. 298-323.

61 3369 sayılı ve 20 Mayıs 1987 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun 175. ve 176. maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun (*Resmî Gazete*, 26.5.1987-19471).

de olunması gereken noktaya yönelik olarak Anayasa Mahkemesi sayesinde gerçekleştirilmiş önemli bir ilerleme olduğu açıktır.⁶²

Resmî Gazete'nin 27 Aralık 1988 günlü 20032. sayısında yayımlanan 10 Ekim 1988 günlü, 3511 sayılı 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun 44. Maddesinin Değiştirilmesi ve Bu Kanun'a Bir Ek ve Dört Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun'un 2. maddesiyle 2547 sayılı Kanun'a eklenen Ek Madde 16'nın, Anayasa'nın Başlangıç kısmıyla 2., 10., 24. ve 174. maddelerine aykırılığı iddiasıyla Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından açılmış iptal davasına ilişkin olarak bir yasal düzenlemenin din kurallarına, dinsel inançlara ve gereklere göre yapıp yapılamayacağı noktasında yoğunlaştığı belirtilen kararında⁶³ da Anayasa Mahkemesi laikliğe bakış çizgisini sürdürmektedir. Hakkında hüküm verdiği hususa yönelik gerekçelerine⁶⁴

62 Bu arada, 175. maddenin yeni düzenlemesinin, 1957'de M.H. Ürgüplü'nün büyük tepkilere yol açtığından yasalaştırılmamış önerisinin benzeri olduğu (bkz. Birinci Bölüm, dipnot 102 ve bağlı olduğu metin) gözden kaçırılmamalıdır. Oysa laik devletin görevleri bunları değil dinsel hak ve özgürlükleri korumaktır.

63 E. 1989/1, K. 1989/12, T. 7 Mart 1989, *Resmî Gazete*, 5 Temmuz 1989-20216, s. 15-41.

64 Mahkeme'ye göre, "Siyasal alanda dinsel çabalar, dinsel geleneklere uygunluğu aranan düzenlemeler, eylem ve işlemler ne kadar geçersizse, öğretim ve eğitim alanlarında da din buyruklarıyla ilişki kurulamaz" (29). Oysa sorun öğretim ve eğitim alanına ilişkin olmadığı gibi, bu şekilde laikliğin ihlal edilmesi de söz konusu değildir; öyle ki başörtü takılmasının yasaklanması, üniversite çağına gelmiş öğrencilerin herhangi bir giysiye giymelerine müdahale edilmesi kadar hak ve "özgürlükleri ihlal edici" niteliktedir. Anayasa Mahkemesi, "denetlenen yasa maddesi(nin), dinsel inançları simgeleyen başörtüsü ya da türbanla yükseköğretim kurumlarına gelip öğrenimlerini ve bilimsel çalışmalarını bu durumda sürdürmelerine olur vermekle yükseköğretim ilgilileri, özellikle gençler arasında sosyal görüş, inanç, din ve mezhep ayrılığını kızdırtarak bölünmelerine yol açabilecek, sonuçta devlet ve ulus bütünlüğünü, kamu düzenini ve güvenini bozabilecek nitelikte" (32) olduğu görüşündedir; "dinsel olsun olmasın, çağdaşlığa aykırı, devrim yasalarının öngördüğü düzenlemeye çelişen giysiler uygun karşılanamaz" (33). Kanaatime göre bu şekilde öngörülen ancak tekdüze bireylerden kurulu bir düzendir ki, her renkten oluşacak olan demokratik toplum ilkelerine uymadığı gibi sosyal gerçeklere de aykırı düşer. İster dinsel inançlar gereği, ister moda olgusunun ya da herhangi dünya ve yaşam görüşünün bir parçası olarak olsun giysiyle kamu düzeni arasında bir ilinti kurmak ve "devrim yasalarının öngördüğü" gibi tanımlar getirmek olgunluk ve kendinden güvenle bağdaşamaz. Huzur Partisi'nin kapatılması hakkındaki E. 1983/2, K. 1983/2 sayılı, 25 Ekim 1983 tarihli Anaya-

katılmadığım kararında belirtildiği üzere Mahkeme'ye göre "laiklik, ortaçağ dogmatizmini yıkarak aklın öncülüğü, bilimin aydınlığı ile gelişen özgürlük ve demokrasi anlayışını, uluslaşmanın, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli kılan bir uygar yaşam biçimidir (s. 24-25). (...) Laik düzende din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Böylece, siyasal yaşamın dayanağı bilim ve hukuk olur (s. 25). (...) Türkiye'de laiklik ilkesinin uygulanması, rejimleri değişik kimi Batılı ülkelerdeki laiklik uygulamalarından farklıdır (s. 25). (...) Gerçekte laiklik din-devlet işleri ayrılığı biçiminde daraltılamaz. Boyutları daha büyük, alanı daha geniş bir uygarlık, özgürlük ve çağdaşlık ortamıdır (s. 27). (...) Devlete, dinsel konularda denetim ve gözetim hakkı tanınması, din ve vicdan özgürlüğünün demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı bir sınırlama sayılamaz (s. 25)."

Anayasa Mahkemesi'nin ilgili iptal kararından sonra 25 Ekim 1990 gün ve 3670 sayılı bir Kanun'la 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'na eklenen bir maddeyle "yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydıyla; Yükseköğretim Kurumlarında kılık ve kıyafet serbesttir" hükmünün getirilmesi üzerine açılan iptal davasını Mahkeme E. 1990/36, K. 1991/8 sayılı ve 9.4.1991 tarihli kararıyla reddetmiştir. Üye Haşim Kılıç'ın gerekçesinde farklı bir yorum getirilmiş olmasına karşın bu karar Mahkeme'nin laiklik anlayışında herhangi bir değişikliği yansıtmamakta, 1989/12 sayılı ve 7 Mart 1989 tarihli iptal kararına konu düzenlemeden farklı olarak hüküm-

---

sa Mahkemesi karşısında da Orhan Onar'la birlikte esasa yönelik bir karşıoy yazmış olan Mehmet Çınarlı bu kararda da çoğunluğa, benim de paylaştığım, "Bu gibi inanç sahiplerinin arasına siyasi amaç taşıyanların, yabancı telkinlere uyanların, laik Cumhuriyet rejimini devirmek isteyenlerin katılmadıklarını, katılamayacaklarını ileri sürecek değilim. Ama, böyle bir durum, inanç sahiplerinin inançlarına göre giyinmelerini engellemenin gerekçesi yapılmamalı, kurular yanında yaşlar da yakılmamalıdır. Üstelik, böyle bir engelleme, rejimin korunması açısından da doğru sayılmaz. Dinî inançlara konan engel ve yasaklar, samimi inanç sahiplerinden bir kısmını –ister istemez– kötü niyetlilerin saflarına kaydıracak, kötü niyetlilerin eline önemli bir koz verecektir" (41) gerekçeleriyle katılmamaktadır.

de yer alan “yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydıyla” koşulu nedeniyle Anayasa’ya uygun olduğu kanaatine varılmaktadır.⁶⁵

Danıştay’ın da laiklik konusunda, bir anlamda “köktenci” olarak nitelendirilebilecek yorumu benimsemiş olduğu ilgili kararlarına yansımaktadır. 8. Daire’nin gerek cuma günlerine ait mesai saatlerinin düzenlenmesi gerek Yükseköğretim Kurumları öğrencilerinin başörtüyle fakülteye gelmelerini yasaklayan düzenlemede yer alan gerekçeler, rejiminin korunması kaygısının hak ve özgürlüklere nazaran çok daha ağırlıklı tutulduğunun göstergesi sayılabilir. Bu kararlardan ilkinde⁶⁶ “din ve devlet işlerinin birbirinden bağımsız şekilde yürütülmesi olarak tanımlanabilen laiklik ilkesi, mevzuatın din kurallarından tamamen bağımsız dünyevi ve objektif esaslara göre düzenlenmesini gerekli kılmaktadır. (...) Laiklik ilkesinin doğal sonucu olarak, kamu kudretine dayalı hukuki tasarruflarda bulunanlarda bu görevini yerine getirirken din kurallarından bağımsız ve laiklik ilkesini öncelikle göz önünde bulundurma zorunlu olup dinsel inanç serbestliğini sağlamak ya-

---

65 Kanımca bu karar Anayasa’ya uygunluk denetimi bakımından önemli bir nitelik taşısa da (Anayasa Mahkemesi bu karara konu olan Kanun’u gerekçesinden bağımsız bir şekilde yorumlayarak kanunkoyucunun niyetine bakılması yöntemini bertaraf etmiştir), açıkça başörtüsü ya da benzer kılık-kıyafeti yasaklayan bir hüküm mevcut olmadığından, iptali istenmiş olan kuralın anlam ve kapsamının değerlendirilmesinde hataya düşülmesi itibarıyla son tahlilde amaçladığı anlaşılan sonuca varmış değildir. Kararda atıf yapılan “devrim kanunları” arasında yer alan Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun da din adamlarının giysilerini düzenlemektedir, böylelikle ne Anayasa’nın 174. maddesiyle güvenceye bağlanmış düzenlemeler arasında bu hususta pozitif hukuk bakımından atıf yapılabilecek bir hüküm bulunmakta ne de kararda zikredilmiş olan Anayasa’nın temel görüş ve nitelikleri, Cumhuriyet’in özgün nitelikleri, yükseköğretim yasalarında belirlenmiş amaçları gibi genel ilkeler iptal davası konusu olmuş düzenlemede öngörülen pozitif hukuk kurallarını karşılamaktadır. Görüldüğü anlaşılan amaç, iptali isteminde bulunulmuş düzenlemenin kapsamına başörtüsünün girmesi olasılığının bertaraf edilmesi olduğuna göre izlenmesi gereken yöntem, üyelerden Selçuk Tüzün, Ahmet N. Sezer ve Güven Dinçer’in karşıoy yazılarında belirtildiği üzere Anayasa Mahkemesi tarafından daha önce iptal edilmiş bir düzenlemenin yeniden yasalastırılmış olmasının Anayasa’nın 153. maddesine aykırı düşüğü gerekçesiyle iptal yoluna gitmektir.

66 E. 1975/1933, K. 1976/672, T. 2 Mart 1976, TÜRK-İŞ (metin için bkz. *a.g.e.*, s. 31-33).

nında bireyler üzerinde dinsel nitelikte baskıda bulunmamakla da görevlidirler. (...) Öte yandan idari tasarrufların kamu yararına uygunluk göstermesi idare hukukunun genel ilkelerinden-
dir. Cuma günlerine ait çalışma saatlerinin, cuma namazı ibadetini yerine getirebilmek amacıyla değiştirilmesinde ise kamu yararı bulunmadığı” gerekçeleriyle dava konusu işlemin iptaline hükmedilmiştir. Bu hükümle, ibadetin gereklerini yerine getirebilmeyi de kapsadığı kuşkusuz olan din ve vicdan özgürlüğü bir yana itildiği gibi, Mahkeme’nin kamu yararı kavramının içinde salt egemen ideoloji mensuplarının bulunduğu da anlaşılmaktadır.

Anılan ikinci kararda⁶⁷ da Mahkeme, “..kendi toplumsal çevrelerinin baskısına veya gelenek ve göreneklerine boyun eğmeyecek ölçüde eğitim gören bazı kızlarımızın ve kadınlarımızın sırf laik Cumhuriyet ilkelerine karşı çıkarak dine dayalı bir devlet düzenini benimsediklerini belirtmek amacı ile başlarını örttükleri bilinmektedir. Bu kişiler için başörtüsü masum bir alışkanlık olmaktan çıkarak kadın özgürlüğüne ve Cumhuriyetimizin Temel İlkelerine karşı bir dünya görüşünün simgesi haline gelmektedir. Davacı Yüksek Öğretim düzeyinde eğitim gördüğüne göre bu ilkelerin Cumhuriyetimizin kuruluşunda ve korunmasındaki önemini bilmesi gerekmektedir. Aydın, uygar ve Cumhuriyetçi gençler yetiştirmekle görevli eğitim kurumlarının bazı kuralları öğrencilere uygulaması doğaldır. Bu kurallar herkesçe bilinen ve benimsenen Cumhuriyet’in kurallarıdır. Bu kuralları öğretmek ve benimsetmekle görevli eğitim kurumlarının bunlardan ödün vermesi düşünülemez. Bu nedenle Yüksek Öğrenim görmek üzere okula geldiği sırada dahi başörtüsünü çıkartmamakta direnecek ölçüde laik devlet ilkelerine karşı bir tutum içinde bulunan davacının okula alınmamasında yasaklara aykırılık olmadığı” gerekçesiyle derslere devam etmenin yasaklanması işleminin iptali istemini reddetmiştir.

Yargıtay’ın kararları ise, laiklik kavramının tüm yönleri ve

67 E. 1983/207, K. 1984/330, T. 23 Şubat 1984, [metin için bkz. *Danıştay Dergisi*, 56-57 (1985), s. 317-318].

Türkiye'deki özellikleriyle büyük ölçüde kavranmış olduğunu ortaya koymaktadır. Bireysel faaliyetlerin denetlenmesine ilişkin ve gerekli hususiyetin gözetilmekte olduğu kararlarının dışında Yargıtay'ın üç grup için ayrı ayrı önemli içtihatları bulunmaktadır. Bunlardan, Yehova Şahitleri ile ilgili ilk grupta⁶⁸ din ve vicdan özgürlüğünün geniş bir yorumu yer almaktadır. Mahkeme'ye göre kişinin özgür bir iradeyle inançlarını yerine getirmesi ibadet biçiminde olsun, belli bir toplantıda kitap okuması biçiminde olsun, devletin laik düzeni aleyhine propaganda amacı taşımadıkça din ve vicdan özgürlüğü sınırlarındadır. Buna karşılık ikinci grup olan Nurculuk ile ilgili kararlarda⁶⁹ Nurculuğun doğrudan doğruya devletin laik düzenine yönelik ve devletin özünü, biçimini tümüyle dinî esaslara uydurmak amacına yönelik eylemler halinde görüldüğüne hükmedilerek laikliğe aykırılık saptanmıştır. Üçüncü grup Genel Kurul kararı olmamakla birlikte, konuyla görevli olmuş olan 1. ve daha sonra da 9. Ceza Dairesi'nin yerleşik hale gelmiş içtihadıdır. Bu mahkemeler, Kitabı Mukaddes Şirketi'nce yayınlanan ve dağıtılan Hıristiyanlıkla ilgili kitapların propaganda amacı olmadan satılması ve sergilenmesinde laikliğe aykırı hiçbir unsur bulunmadığı görüşündedir.⁷⁰ Böylelikle görülmektedir ki Yargıtay, bir yandan laik anayasal düzeni koruyucu kanunlara uygunluğun denetimini sağlamakta, öte yandan anayasal güvence altındaki din ve vicdan özgürlüğünü de gerektiğince gözetmektedir.

68 Bu kararlardan bazıları için bkz. Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E. 1979/276, K. 1980/115, T. 24 Mart 1980 (anılan karar *Yargıtay Kararları Dergisi*, VI (Temmuz 1980) 7, s. 1015-1033'te yayınlanmıştır); Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E. 1985-9-596, K. 1985/293. T. 26 Mayıs 1986 (anılan karar *Yargıtay Kararları Dergisi*, XIII (Nisan 1987) 4, s. 597-621'de yayınlanmıştır).

69 Bkz. Yargıtay 1. Ceza Dairesi, E. 67/2828, K. 68/2291, T. 18.9.1968 (metin için bkz. Cevat Özel, *Yargıtay Ceza Daireleri ve Genel Kurul İçtihatları*, İstanbul, 1988, s. 7); Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E. 1976/9-3, K. 1976/23, 26 Ocak 1976 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, IV (Nisan 1976) 6, s. 542]; Yargıtay Dokuzuncu Ceza Dairesi, E. 1977/4375, K. 1978/454, T. 8 Şubat 1978 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, IV (Mayıs 1978) 5, s. 850-852].

70 Bu konudaki Birinci Ceza Dairesi kararları yayınlanmamıştır; bu alanda yayınlanmış tek karar için bkz. Yargıtay Dokuzuncu Ceza Dairesi, E. 1976/2, K. 1976/24, T. 18 Mayıs 1976 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, VI (6 Haziran 1976), s. 937].

Türkiye'nin siyasal gündemine "türban yasası" olarak giren 5735 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddele-
rinde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'la, dinî amaçlı örtün-
me, dinî kıyafet dahil her türlü dinî simge ve üniformayı da
içerecek, kapsamlı bir kıyafet serbestisi tanınmış olduğu iddi-
asıyla ve anılan düzenlemenin iptali istemiyle mesele Anaya-
sa Mahkemesi'ne taşınmıştır. Mahkeme, ilgili kararının⁷¹ ge-
rekçesinde,

dinî örtünme amaçlı kıyafetlerin giyilmesinin sınırsız, koşul-
suz serbest bırakılması halinde, bu tür kıyafetlerin giyilme-
si, kamu yönetiminde ve toplumsal yaşamda ayırimcılığı da-
vet edebilecek; bu tür kıyafetleri giyenlerin giymemeyi tercih
edenlere yönelik bir etkileme, baskı, dayatma ve tehdit unsu-
ru haline gelebilecek; örtünen-örtünmeyen, inançlı-inançsız,
Müslüman olan-olmayan şeklinde din eksenli ayrışmalar, ku-
tuplaşmalar ve bunlara bağlı olarak kamu düzenini ve huzu-
runu tehdit edecek gerginlikler ve çatışmalar ortaya çıkabi-
lecektir. Türbanın veya benzeri türden din kökenli kıyafet-
lerin ülkemizde artık bütünüyle masum bir alışkanlık ve kı-
yafet tercihi olmaktan çıkarak (Leyla Şahin dosyasında, Tür-
kiye Cumhuriyeti adına beyanda bulunan dönemin Dışişleri
Bakanlığının 19 Kasım 2002 tarihli dilekçede ifade ettiği gi-
bi) kadın özgürlüğüne ve Cumhuriyetimizin temel ilkelerine
karşıt bir dünya görüşünün simgesi haline gelmiş bulunma-
sının, bu kutuplaşma ve çatışmaların daha da büyük boyutla-
ra taşınmasına neden olacağı ortadadır. Avrupa İnsan Hakla-
rı Mahkemesi Kararları incelendiğinde "eşitlik ilkesi"nin vur-
gulandığı görülmektedir. Ancak, siyasi iktidarın çözüm ola-
rak ortaya koyduğu Anayasa değişikliği, "eşitliğe" değil "eşit-
sizliğe" hizmet etmektedir. Bireysel anlamdaki eşitlik ilke-
si, kolektif anlamdaki cemaatçiliğe indirgenmektedir. Bu-
nunla birlikte, Leyla Şahin davasında AİHM'nin çoğu Müslü-

71 Anayasa Mahkemesi, E. 2008/16, K. 2008/116, 5 Haziran 2008. Resmi Gazete 27032, 22 Ekim 2008. Karar metni için ayrıca bkz. <http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/IPTALITIRAZ/K2008/K-2008-116.htm>. Bu kararla ilgili bir değerlendirme için bkz. Z. Arslan, "Başörtüsü, AK Parti ve Laiklik", s. 5-14.

man olan bir ÷lkede dinsel bir simge olan t÷rbanın üniversi-
telerde bu simgeyi giymeyenler üzerindeki etkisini dikkate al-
mak gerektiği şeklindeki yorumu, konunun özg÷rlükler bağ-
lamında topluma sunulmasının yanlışlığını ortaya koymakta-
dır. Dinî inanç ayrılıkları bağlamında ortaya çıkan kutuplaş-
maların ve ona bağlı çatışmaların boyutlarının ÷lkemizde ne-
relere kadar uzanabileceği hakkında fikir verecek, yaşanmış
pek çok olay vardır.

şeklindeki ifadelere yer vermiş ve dava konusu yasama işleminin
hakkında iptal hükmüne varmıştır. Anayasa Mahkemesi ayrıca
bu kararında laiklik meselesine de şu şekilde değinmiştir:

Lâiklik, Atatürk ilke ve inkılâplarının en önemlisidir. Anayasa Mahkemesinin E. 1989/1, K. 1989/12 sayı ve 7.3.1989 tarihli kararında “laiklik ilkesi” hakkında özetle şu temel değerlendirmeler yapılmıştır: “Lâiklik, ortaçağ dogmatizmini yıkararak aklın önc÷l÷đü, bilimin aydınlığı ile gelişen özg÷rlük ve demokrasi anlayışını, uluslaşmanın, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli kılan bir uygar yaşam biçimidir. Çağdaş bilim, skolastik düşünce tarzının yıkılmasıyla doğmuş ve gelişmiştir. Lâiklik, dar anlamda, devlet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlansa, değışik tanım ve yorumları yapılsa da, gerçekte toplumların düşünsel ve örg÷tsel evrimlerinin son aşaması olduğu görüşü, öğretilerde paylaşılmaktadır. Lâiklik; egemenliğe, demokrasiyle özg÷rlüğe ve bilgi bileşimine dayanan toplumsal bir atılım; siyasal, sosyal ve kült÷rel yaşamın çağdaş düzenleyicisidir. Onurunu üstün tutarak bireye kişilik ve özg÷r düşünce olanaklarını veren, bu yolla siyaset-vicdan ayrımını gerekli kılarak vicdan ve dinsel inanç özg÷rlüğ÷n÷ sağlayan ilkedir. Dinsel düşünce ve değerlendirmelerin geçerli olduğu, dine dayalı toplumlarda siyasal örg÷tlenme ve düzenlemeler dinsel niteliklidir. Lâik düzendeki din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Böylece, siyasal yaşamın dayanağı bilim ve hukuk olur. Düşünce ve inanç alanlarının ayrılması dinin kutsallığı-

na en uygun durumudur. Dünya işlevinin hukuksal, din işlerinin de kendi kurallarıyla yürütülmesi ilkesi, batı demokrasilerinin dayandığı temellerden birisidir.

Lâik anlayış, devletin, göreviyle ilgili düzenlemelerinin salt günlük yaşamla ilgili olmasını gerektirdiği gibi içeriklerinin de mutlaka dinsel doğrultuda olmasını gerektirmemektedir. Dine uygunluğunun aranması zorunluluğu yoktur. Düzenlemenin kaynağı din değildir. Din ve dünya işlerinin ayrılmasıyla vicdan, din ve ibadet özgürlükleri daha belirginleşmekte ve özgür biçimde korunmuş olmaktadır.

Türkiye’de lâiklik ilkesinin uygulanması, rejimleri değişik kimi batılı ülkelerdeki lâiklik uygulamalarından farklıdır. Lâiklik ilkesinin, her ülkenin içinde bulunduğu koşullarla her dinin özelliklerinden esinlenmesi, bu koşullarla özellikler arasındaki uyum ya da uyumsuzlukların lâiklik anlayışına yansıtılarak değişik nitelikleri ve uygulamaları ortaya çıkarması doğaldır. Klâsik anlamda, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması tanımına karşın, İslâm ve Hıristiyan dinlerinin özelliklerindeki ayrılıkları gereği, ülkemizde ve batı ülkelerinde oluşan durumlar ve ortaya çıkan sonuçlar da ayrı olmuştur. Dini ve din anlayışı tümüyle farklı bir ülkede lâiklik uygulamasının, batıyla geniş ilişkiler içinde bulunulsa da batı ülkelerindeki gibi olması, lâikliğin aynı anlam ve düzeyde benimsenmesi beklenemez. Bu durum, koşullar ve kurallar arasındaki ayrılığın olağan karşılanması gereken sonucudur. Kaldı ki; aynı dini benimseyen batı ülkelerinde bile devletlerin lâiklik anlayışı ayrılıklar göstermiştir. Lâiklik kavramı, değişik ülkelerde ayrı ayrı yorumlandığı gibi, kimi dönemlerde, kimi kesimlerce de kendi anlayış ve siyasal tercihleri gereği değişik biçimde yorumlanabilmiştir. Yalnızca felsefî ve ideolojik bir kavram olmayıp yasalarla yaşam geçirilerek hukuksal bir kurum niteliğini kazanan lâiklik, uygulandığı ülkenin, dinsel, sosyal ve siyasal koşullarından etkilenmekte, kendisi de onları etkilemektedir. Türkiye için lâiklik anlayışı tarihsel gelişimi nedeniyle özellik taşımakta, Anayasa ile benimsenen yapısıyla, batıda ayrı biçimde ele alınsa da, özenle korunması zorunlu bir ilke olarak yaşatılmaktadır.

Anayasa Mahkemesinin 21.10.1971 günlü 53/76 sayılı; 3.7.1980 günlü, 19/48 sayılı; 25.10.1983 günlü, 2/2 sayılı ve 4.11.1986 günlü 11/26 sayılı kararlarında da lâikliğin hukuksal, sosyal, siyasal tanımları yanında ulusal ve hukuksal değeri de geniş bir biçimde belirtilmiş, özenle korunması gereken anayasal ilke niteliği vurgulanmış, Türk Ulusunun yücelmesi bakımından Anayasada öngörülen kimi sınırlamaları zorunlu kılan bir neden, Anayasada benimsenmiş bütün temel ilkelere egemen bir düşünce olduğu yinelenerek ortaya konulmuştur.

Anayasa Mahkemesi, AKP hakkında açılan kapatma davasında verdiği kararda⁷² da laiklik ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

Anayasanın 2. maddesinde öngörülen laik Cumhuriyet ilkesi, egemenliğin ulusa ait olduğu, ulusal irade dışında herhangi bir dogmanın siyasal düzene yön vermesi olanağının bulunmadığı, hukuk kurallarının dinsel buyruklar yerine demokratik ulusal talepler esas alınarak aklın ve bilimin öncülüğünde kabul edildiği, çoğunluk ya da azınlık dinine, felsefi inançlara veya dünya görüşlerine mensup olup olmadıklarına bakılmaksızın, din ve vicdan özgürlüğünün ayrımsız ve önkoşulsuz olarak herkese tanındığı ve anayasada öngörülenin ötesinde herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmadığı, dinin kötüye kullanılması ve sömürülmesinin yasaklandığı, devletin tüm işlem ve eylemlerinde dinler ve inançlar karşısında eşit ve tarafsız davrandığı bir cumhuriyeti öngörmektedir.

Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin birçok kararında ayrıntılı olarak açıklanan ve çağdaş demokrasilerin ortak değeri olan laiklik ilkesi düşünsel temellerini Rönesans, Reformasyon ve aydınlanma döneminden alır. Laiklik, ulusal egemenliğe, demokrasiye, özgürlüğe ve bilime dayanan siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın çağdaş düzenleyi-

72 Anayasa Mahkemesi, E. 2008/1 (Siyasi Parti Kapatma) K. 2008/2, 30.7.2008. Karar metni için bkz. <http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/SPK/K2008/K-2008-2SPK.htm> Bu kararla ilgili bir değerlendirme için bkz. Z. Arslan, "Başörtüsü, AK Parti ve Laiklik", s. 14-20.

cisidir. Bireye kişilik ve özgür düşünce olanaklarını veren, bu yolla siyaset-din ve inanç ayrımını gerekli kılarak din ve vicdan özgürlüğünü sağlayan ilkedir. Dinsel düşünce ve değerlendirmelerin geçerli olduğu dine dayalı toplumlarda, siyasal örgütlenme ve düzenlemeler dinsel niteliklidir. Lâik düzende ise din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Dünya işlerinin lâik hukukla, din işlerinin de kendi kurallarıyla yürütülmesi, çağdaş demokrasilerin dayandığı temellerden biridir. Laikliğin bu işleviyle toplumsal ve siyasal barışı sağlayan ortak bir değer olduğu açıktır. Bireylerin özgür vicdani tercihlerine dayanan ve sosyal bir kurum olan dinler, siyasal yapıya egemen olmaya başladıkları veya ulusal irade yerine siyasal yapının hukuksal kurallarının meşruiyet temelini oluşturdukları anda toplumsal ve siyasal barışın korunması olanaksızlaşır. Hukuksal düzenlemelerin katılımcı demokratik süreçle ortaya çıkan ulusal irade yerine dinsel buyruklara dayandırılması, birey özgürlüğünü ve bu temelde yükselen demokratik işleyişi olanaksız kılar. Siyasal yapıya egemen dogmalar öncelikle özgürlükleri ortadan kaldırır. Bu nedenle çağdaş demokrasiler, mutlak hakikat iddialarını reddeder, dogmalara karşı akılcılıkla durur, dünyayı dünyanın bilgiyle açıklayabilecek toplumsal ve düşünsel temelleri yaratır, din ve devlet işlerini birbirinden ayırarak, dini siyasallaştırmaktan ve yönetim aracı olmaktan çıkarır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Refah Partisi kararında da ifade bulduğu gibi, laikliği reddeden düzenlerin demokratik olarak nitelendirilmesi olanaksızdır. Ulusal egemenlik ilkesi laikliğin bir gereği olduğu gibi, demokrasinin temel koşulu da ulusal egemenliğin yine ulusun doğrudan ya da dolaylı katılımıyla kullanılmasıdır. Demokratik katılımın bulunmadığı sistemlerde ulusal egemenlikten söz edilemeyeceğinden, esasen laiklikten de söz edilemez. Laikliğin temel bir değer olarak kabul edilmediği sistemlerde ise, inançlar ve dinler arasında ayrımcılık ve imtiyazlar söz konusu olacağından, ulusun tüm mensuplarının egemenliğin kullanımına eşit biçimde

katılımından, buna bağı olarak demokrasiden söz edilemez. Demokrasi ve laiklik arasındaki bu zorunlu ilişki, Anayasanın her iki ilkeyi de cumhuriyetin değiştirilemez nitelikleri arasında kabul etmesini gerektirmiştir.

Talal Asad'ın ifade ettiği gibi, devlet, "temel siyasi ilkeleri" cebir yoluyla yerleştirip savunur, yasalar her zaman şiddet yoluyla işler, yani yaptırımlar mahkemeler aracılığıyla gerçekleştirir.⁷³ Cumhuriyet Türkiye'sinde de, devletin üç erkenden, tahmin edilebileceği üzere, resmî ideolojinin koruyucusu olarak başta Anayasa Mahkemesi olmak üzere tüm yüksek mahkemeler eliyle "temel siyasi ilkeler" savunulup korunmaktadır.⁷⁴ Ancak burada ilginç olan, yukarıda kararlarına atıfta bulunduğum yargı mercilerinin tamamının laikliği tanımlarken aslında bu kavramı sekülerizm⁷⁵ bağlamında ele alıp, Türkiye Cumhuri-

73 Bkz. T. Asad, *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, s. 6.

74 Laikçi demokratik düzen savunucuları tarafından üzerinde durulması gereken, "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, hür demokratik düzen ve nitelikleri Anayasa'da belirtilen Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan doğruya devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla" görevli Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nden birinde verilmiş olan takipsizlik kararı gibi durumlardır. Konya Devlet Güvenlik Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından 1989/16 hazırlık sayılı, Konya Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nın Selçuk Üniversitesi Kampüsü'ne öğrencileri taşımakla görevlendirilmiş otobüs seferlerinde cinsiyete göre ayırım yapıldığının belirlenmesi üzerine yapılmış suç duyurusu, 1989/5 karar sayısıyla yerinde görülmemiştir. Devlet Güvenlik Mahkemesi Cumhuriyet Savcısı Mehmet Çavuşoğlu tarafından, din kurallarına uygun davranmak amacı güdüldüğü aşikâr olan bir idari işlem aleyhine verilmiş takipsizlik kararında, laikliğin yasalarda tanımlanmamış olduğu gibi hangi hareketlerin laikliğe aykırı olduğunun herkes tarafından kabul edilebilir bir tanımı yapılabilmemiş olmadığından bahisle "cinsiyet ayrımı esas alınarak yapılan her eylem ve işlemin laikliğe aykırı olduğu iddiasının ortaya atılabileceği, ki bunun toplumsal gerçeklere ve yasakoyucunun amacına uygun bir yorum olmadığı" gerekçesine dayanılmıştır.

75 Daha önce de belirttiğim gibi, "sekülerizm" kavramını genel bir anlatımla, din ve devlet işlerinin ayrı tutulmasını tercih eden siyasi yapıları; buna karşılık "laiklik/laikçilik" kavramlarını devletin dine müdahale etme imkânını düzenleyen siyasi yapıları tanımlamak üzere kullanmaktayım. Bu kullanımın biçimlendirdiği başka çalışmalarım için bkz. I. Gözaydın, "Diyanet and Politics", s. 216-227 ve I. Gözaydın, "Religion, Politics, and the Politics of Religion in Turkey", s. 159-176. Andrew Davidson'ın çalışmaları, söz konusu bağlam farklılığının ortaya konulması bakımından önemlidir. Bkz. A. Davidson, "Turkey, a 'Secular' State? The Challenge of Description", s. 333-350 ve A. David-

yeti'nin kurucularının ya da Fransa'nın,⁷⁶ değişik vurgularla da olsa, uygulamayı tercih ettikleri şekilde, devletin din işlerine kolluk yetkisi ötesinde müdahale etmek siyasasına hiç değinmemeleridir. Bu durum, tüm çok partili dönem boyunca Türkiye Cumhuriyeti yasama meclisi mensuplarının kimilerinde görülen, Batıcılık karşıtı bir söylem benimsemekle birlikte bir siyasi öğreti olarak sekülerizmi sıkı sıkıya savunup, muhtemelen de bir bilgi kategorisi olarak sekülere karşı tavır almalarınındaki ikilemden pek de farklı değildir.

Auguste Comte, Herbert Spencer, Emile Durkheim, Max Weber, Karl Marx ve Sigmund Freud'la başlayan, "sanayi toplumunun gelişmesiyle dinin öneminin silikleşeceği ve belirleyiciliğini yitireceği" kanısı,⁷⁷ 20. yüzyılın neredeyse sonlarına kadar akademik değerlendirmelere yansdı. Modernleşme ve gelişmenin, dinî inanç, sembol ve kurumların kamusal ve hatta özel hayattan dışlanmasına yol açacağını öngören bu takım iddialara verilen genel adlandırmayla sekülerleşme⁷⁸ tezleri,

son, *Secularism Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration*. Sekülerlik ve laiklik kavramlarının ve tanımları konusundaki mücadelelere ilişkin bir çalışma için bkz. A. Salvatore, "Authority in Question: Secularity, Republicanism and 'Communitarianism' in the Emerging Euro-Islamic Public Sphere", s. 135-160. Ancak literatürde sekülerizm ve laiklik kavramlarının sıkça eşanlamlı olarak kullanılmakta olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların bazıları için bkz. R. Bottoni, "The Origins of Secularism (Laiklik) in Turkey", s. 175-186; J. Casanova, "Catholic and Muslim Politics in Comparative Perspective", s. 102-107; D. Jung, "'Secularism': A Key to Turkish Politics?", s. 117-137; E.F. Keyman, "Modernity, Secularism and Islam: The Case of Turkey", s. 215-234.

- 76 Laiklik ilkesinin Fransa bağlamında ele alınıp, ABD ile karşılaştırılması için bkz. T.J. Gunn, "Religious Freedom and *Laïcité*: A Comparison of the United States and France", özellikle s. 428-429 ve 432-479. Bu makale Türkçeye de çevrilerek, kitap olarak yayınlanmıştır: T. Jeremy Gunn, *Din Özgürlüğü ve Laïcité: ABD ile Fransa Arasında bir Karşılaştırma* (çev. Hüseyin Bal - Ömer Faruk Altıntaş), Liberte Yayınları, Ankara (tarih yok). Ayrıca bkz. A.T. Kuru, "Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, Ideological Struggles, and State policies toward Religion", s. 568-594 ve A.T. Kuru, "Secularism, State Policies, and Muslims in Europe: Analyzing French Exceptionalism", s. 1-19.
- 77 Bu görüşlerle ilgili olarak bkz. P. Norris-R. Inglehart, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, özellikle s. 3-32; S. Bruce, "Secularisation and politics", s. 145-158. Ayrıca sekülerleşme tezinin değerlendirilip eleştirildiği bir çalışma için bkz. E. Okumuş, "Modernleşme, Sekülerleşme ve Din".
- 78 Sekülerleşme tabirinin bilimsel literatürde kullanılması hakkında bir çalışma için bkz. C.J. Sommerville, "Secular Society/Religious Population: Our Tacit

1960'ların sonlarından 1980'lerin ikinci yarısına dek ilgili literatürün "dogma"sı oldu.⁷⁹

José Casanova, 1994 yılında yayınladığı *Public Religions in the Modern World* adlı kitabında,⁸⁰ sekülerleşme kuramının çekirdeğinin ve merkezî tezinin, toplumun yapısı, örgütlenmesi ve işlemesiyle ilgili modernleşme sürecinin kavramsallaştırılması olduğunu belirterek, Max Weber'den beri modernliğin gelişiminde esas alınan üç ögesine işaret eder: (1) toplumsal alanlar arasındaki yapısal farklılaşmanın artması sonucunda dinin siyasetten, ekonomiden, bilimden vs. ayrılması; (2) dinin kendi alanı içerisinde özelleşmesi; (3) dinî inancın, bağlılığın ve kurumların toplumsal öneminin azalması. Casanova'ya göre, yalnızca birinci ve üçüncü ögeler uygulanabilir; dinin kendi alanı içinde özelleşmesi sekülerleşmenin bir parçası olsa da, modernlik açısından esas değildir. Casanova'nın argümanı, dinin kişiye özel olmaktan çıkarılmasının modernliği tehdit edip etmediği dinin nasıl kamusal olduğuna bağlıdır. Eğer Polonya'da olduğu gibi sivil toplumun inşasını ilerletiyorsa ya da ABD'de olduğu gibi liberal değerler etrafında dönen kamusal tartışmaları teşvik ediyorsa o zaman siyasallaşmış din ile modernlik birbirleriyle tamamen uyumludur. Yok, eğer Mısır'da olduğu gibi sivil toplumun ya da İran'da olduğu bireysel özgürlüklerin altını oymaya çalışıyorsa, o zaman siyasallaşmış

Rules for Using the Term 'Secularization'", s. 249-253.

79 Bu literatürün bazı önemli kaynakları olarak bkz. L. Shiner, "The concept of secularization in empirical research", s. 207-220; P.L. Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*; T. Luckmann, *The Invisible Religion*; B.R. Wilson, "Secularization", s. 1-20. 1980'lerin sonlarından itibaren Berger, dinin hem eski hem yeni haliyle yalnızca hâlâ geçerli olduğunu kabul etmekle kalmayıp, pek çok durumda geçmişteki bazı dönemlerden çok daha capcanlı bir şekilde yaşanmakta olduğunu da alenen kabul etti. Dinin hâlâ güçlü bir toplumsal güç olduğunu da kabul etmekle birlikte, çoğulculuğun ve küreselleşen dünyanın bireylerin inanç deneyimlerinde değişikliklere neden olduğuna ve dinin kabul edilemeyen karakterinin yerine, çokça bireyin kişisel dinî tercih arayışlarının geçtiğine işaret etmektedir. Bkz. P.L. Berger, "The Desecularization of the World: A Global Overview", s. 1-18. Pierre Bourdieu'nün de din alanındaki çalışmaları büyük ölçüde, bu kurumun modern dünyada bir düşüşte olduğu varsayımına dayanır. Bu konuda bkz. T. Rey, *Bourdieu on Religion: Imposing Faith and Legitimacy*, s. 57 vd.

80 J. Casanova, *Public Religions in the Modern World*.

din gerçekten de modernliğe ve Aydınlanmanın evrensel değerlerine karşı bir isyan halini alır.⁸¹

Charles Taylor, Batı Hristiyan toplumunun yıkıcı din savaşlarına çözüm olarak üretmiş olduğunu belirttiği sekülerizmin, modernleşmiş tüm gayri Hristiyan toplumlarda da uygulanabilir olduğu kanısındadır.⁸² Taylor'a göre sekülerizmin ortaya çıkışı modern ulus-devletin yükselişiyle yakından bağlantılıdır; birbiriyle çatışan dinî mezheplerin öğretileri arasında en küçük ortak paydayı bulma çabası ve dinî kanaatlerden tümüyle bağımsız bir siyasi etik tanımı getirme çabası sekülerizmin meşruiyet gerekçeleridir. Taylor bunlardan "dinî kanaatlerden tümüyle bağımsız bir siyasi etik tanımı getirme çabası" ile John Rawls'un "örtüşen mutabakat"⁸³ görüşünün bağdaştırılması gerektiğini ileri sürer. Taylor'a göre, bu sekülerizm modeli, modern bir demokratik devlet açısından olmazsa olmazdır.

Talal Asad'a göre, "(b)ugün dünyanın dört bir yanında yükselen dinî hareketler, ayrıca araştırmacıların ve gazetecilerin bu hareketler üzerine yaptığı yığınla izahat, modern dünyada dinin hiçbir şekilde ortadan kaybolmadığını açıkça göstermektedir."⁸⁴ Asad, bu saptamadan hareket etmekle birlikte, bilgi kategorisi olarak "sekülerin" kavramsal açıdan siyasi bir öğreti olan "sekülerizmi" öncelediğini ve zaman içerisinde çeşitli kavramların, pratiklerin ve duyarlılıkların bir araya gelerek "sekülerleri" oluşturduğunu ileri sürer. Dolayısıyla, bu kavramın soy-

81 Casanova'nın ve benzer görüşlerin bir eleştirisi için bkz. T. Asad, *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, s. 6181 vd. Casanova, bu eleştirilere yanıt vermiş (bkz. "Secularization Revisited: A Reply to Talal Asad", s. 12-30), Asad da bunu yanıtlamıştır (bkz. "Responses", s. 207-210). Bu tartışmaları, Avrupa sekülerliği ile kamusal İslam kavramları bağlamında ele alan bir çalışma için bkz. A. Salvatore, "Power and Authority within European Secularity: From the Enlightenment Critique of Religion to the Contemporary Presence of Islam", s. 543-561.

82 Taylor'ın bu görüşleri için bkz. C. Taylor, "Modes of Secularism", s. 31-53.

83 Rawls'ın bu görüşünü tartışmış olduğu bazı çalışmaları için bkz., J. Rawls, "The Idea of an Overlapping Consensus" s. 1-25; "The Domain of the Political and Overlapping Consensus" s. 233-255; *Political Liberalism*.. (1993 ve 2005 ciltli baskılarında 1993 ciltli baskısında olmayan "Reply to Habermas" makalesi ilave edilmiştir.)

84 T. Asad, *Sekülerliğin Biçimleri: Hristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*, s. 11.

kütüğünün bir kısmını, Foucault ile Nietzsche'nin yöntemlerinden yola çıkarak ve fakat kendi izlegini oluşturarak *Formations of the Secular*⁸⁵ adlı kitabında ortaya koyup, literatürde sekülerizm antropolojisi olarak adlandırılabilir yepyeni bir düşünsel ufuk açmış bulunmaktadır.⁸⁶

Türkiye'de sekülerin oluşmasının arkeolojine girişecek olursak, Osmanlı'nın erken dönemlerine, kanunnamelere değin uzanmamız gerektiğini düşünüyorum. Ancak şimdilik bu arayışı başka çalışmalara bırakıp, Osmanlı'nın son yıllarında devletin modernleşmesi sürerken, İslâm'a dayalı bir meşrulaştırmaya her zamankinden de fazla bir vurgunun yapıldığını; bu dönem boyunca dinsel olanla modern olanın iç içe geçmiş olduğunu hatırlatmak isterim.⁸⁷ Cumhuriyet'in kurucu seçkinlerinin tercihi olan laiklik uygulamasının, gerçekleştirmek istedikleri modernlik projesi bakımından gayet tutarlı bir siyasa olduğundan kuşku yoktur; aldıkları tüm tepkiye rağmen, farklı algı ve saiklerle de olsa Türkiye toplumunun büyük kesimi bakımından modernliğin kabul görmesinde toplumsal hafızasındaki İslâm-seküler sarmalının etkili olduğunu düşünüyorum.⁸⁸

85 Asad'ın bu eserinin son derece akıcı bir dille Türkçeye kazandırılmış olmasını kıvanç verici bulmakla birlikte, kitabın adındaki "formations" sözcüğünün oluşma anlamına geldiğini; dolayısıyla "formations of the secular" ifadesinin "sekülerliğin biçimlenmeleri" olarak çevirilebileceğini düşünüyorum.

86 Asad'ın yaklaşımının Türkiye Cumhuriyeti'ndeki oluşumları anlayabilmek açısından çok yararlı olacağı kanısındayım; dolayısıyla üzerinde çalıştığım bu yapı içinde dini otorite, hukuk ve ahlak alanında yaşanan dönüşümleri ele alan bir çalışmayı yakın gelecekte tamamlamayı umuyorum.

87 Bu konuda bkz. S. Deringil, *Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*.

88 Prens Sabahattin ve Ahmet Agaoglu odaklanmasıyla bir laiklik okuması için bkz. A. Kadioğlu, *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, s. 73-98. Özellikle Osman Turan ve Ali Fuat Başgil odaklanmasıyla bir laiklik okuması için bkz. N. Mert, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", s. 197-209 ve N. Mert, "Muhafazakârlık ve Laiklik", s. 314-345. Tapper ve Tapper'a göre, Kemalist ve İslâmcı epistemolojiler arasında devamlılık vardır. Her ne kadar Cumhuriyet'in resmî anlatısında dinî değerlerin yerini seküler olanların almış olduğu yer olsa da, aslında cumhuriyetçilik ve İslâm aynı kaynaktan beslenmektedir: "Atatürk'ün vecizeleri ve kişisel hayatının bazı ayrıntıları okullarda ve başka yerlerde *doğruluğu tartışılmaz (rehber) metinler* olarak kullanılmaktadır. Bunlar hiçbir şekilde eleştirilemez; tarihsel öncülleri ve daha geniş toplumsal bağlamları yokmuş gibi sunulurlar. Bu metinler Tür-

Adlandırılması ya da uygulaması ister sekülerizm ister laiklik olsun, dünyadaki hiçbir pratığın bir diğerine eş olduğu görül-meyen⁸⁹ bu anlayış çerçevesinde Türkiye’de farklı faillerin et-kileşimiyle kendine özgü bir izlek oluşturulduğu⁹⁰ ve sürecin hâlâ da sürmekte olduğu görülmektedir.⁹¹

---

kiye Cumhuriyeti mitolojisinin merkezî bir parçasıdır.” Bkz. R. Tapper-N. Tapper, “Religion, Education and Continuity in a Provincial Town”, s. 76. Ben bu durumu, “gömülü pratikler” (*embedded practices*) olarak okuyorum!

- 89 Bu çerçevede, toplumun dindar devletin seküler olduğu ABD örneğinden, devlet dininin hukuki varlığının devam etmesine rağmen toplumun büyük ölçüde sekülerleşmiş olduğu Büyük Britanya ya da Danimarka örneklerine kadar farklı düzenleme ve anlayışlar sürmektedir. Bu arada, Danimarka’da, devlet tarafından tanınmayan bir dine mensup oldukları için, genel nüfus içindeki oranları ne olursa olsun kendilerine mezarlık yeri tahsis edilemediğinden Müslümanların cenazelerini başka ülkelere taşımak zorunda kaldıkları da gözardı etmemek gerekir. İnanc ve hukuk meselelerini Büyük Britanya bağlamında irdeleyen ve liberal, seküler bir devletin dini ne denli koruyabileceği sorusuna yanıt arayan bir çalışma için bkz. A. Bradney, *Law and Faith in a Sceptical Age*. Avrupa Birliği’ne bağlı ülkelerdeki din-devlet ilişkileri için bkz. J. Baubérot, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*; İslâm Araştırmaları Merkezi (ISAM), *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi: Hukuki Yapı, Din Eğitimi, Din Hizmetleri/State and Religion in Europe: Legal System, Religious Education, Religious Affairs*. Ayrıca seküleriteye dinsel karşıtlığı ekseninde yaklaşılması yerine alternatif bir okuma öneren ve tezini Ralph Waldo Emerson ve Gilles Deleuze gibi Amerikan ve Kıta Avrupası felsefecileriyle çağdaş edebiyat ve sinema ürünleriyle destekleyen ilginç bir çalışma için bkz. J.H. Atchley, *Encountering the Secular: Philosophical Endeavors in Religion and Culture*.
- 90 Türkiye’nin kendine özgü modernleşme ve sekülerleşme tarihine ilişkin bir çalışma için bkz. H. Gölalp, “Sekülerleşme Kuramının Avrupa-Merkezciliği ve Demokrasi Sorunu”, s. 115-136.
- 91 Laikçi düşünce dışı failleri anlama bakımından, Ahmet Davutoğlu’nun ufuk açıcı bir argümantasyon neticesinde vardığı açıklamaların yer aldığı bir çalışmasının yardımcı olabileceğini düşünüyorum. Bu çalışmasında Davutoğlu, Batı merkezliliğinden ötürü sekülerleşme sürecinin Batı-dışı toplumlarda ben-idrakine doğrudan bir saldırı olarak yaşandığını ifade etmektedir. Davutoğlu’na göre, bu nedenle tepkisel bir direniş sergileyenler arasında yer alanlardan Müslüman zihnin, kutsal ve dindışı şeklinde bir ikili öbeikle sınırlı bırakılmadıkça, doğayı ve tarihi akılcı bir yolla anlama yolu olarak sekülerleşme süreciyle bir sorunu yoktur. Bkz. A. Davutoğlu, “Philosophical and Institutional Dimensions of Secularisation”, özellikle s. 207-208. Günümüz Türkiye’sinde laikçi ve İslamcı faillerin karşılıklı meydan okumaları ve “ikiz tolerans” olarak kavramsallaştırılan durumla örüldüğü ileri sürülen sekülerizm ile ilgili olarak bkz. E.S. Hurd, *The Politics of Secularism in International Relations*, s. 72.

Diyanet İşleri'nin statüsü

Önceki alt bölümde değinildiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti devletin kurucuları tarafından dinsel güçler ilk baştan itibaren modernleşmenin en önemli engeli olarak görülmüş ve böylece laiklik dinin devletçe denetlenmesi biçiminde yorumlanarak uygulanmıştır. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kuruma İdare içinde yer verilmesinin gerekçesini, oluşturulmaya çalışılan siyasal yapıyı korumaya yönelik olarak hukuk düzenine konulan kurallar ve dengeler sisteminde aramak gerekir. Kurum'un 85 yıllık varlık sürecinde, özellikle laiklik ilkesi çerçevesinde yeri, üzerinde en çok tartışma olan meselelerden biridir. Diyanet İşleri'nin düzenlenmesine ilişkin olarak gerek TBMM'deki tartışmalarda gerek doktrinde üç ana görüş bulunmaktadır; bir grup bu işlerin devlet çatısı içinde yer alan bir kurumca yürütülmesi, ikinci bir grup kurumun devlet organizması içinde tutulmakla birlikte özerk bir nitelik kazandırılması, bir diğer grup da Diyanet İşleri'nin sivil toplum içinde yapılması gerektiğini savunmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet yapısı içinde yer alması

İlhan Özay'ın ifadesiyle, "Din olgusu karşısında, Cumhuriyet'in kurucuları seçenekleri pek fazla olmayan bir konumdaydılar. Ya bu olgu hiç yokmuş gibi davranacaklar ya da yönelmekte bulundukları laik Devlet modeline en az ters düşebilecek bir çözüm arayacaklardı. Din olgusunu 'yok' farzedemeyecek kadar basiret ve ileri görüş sahibi olan Cumhuriyet'in kurucuları İdare içinde bulunmakla beraber mümkün olduğunca bağımsız ve etkilenmelerden uzak kalabilecek bir yapıda olmasına özen gösterdikleri 'Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kurmuşlardı."⁹² Cumhuriyet'in kurucularının, bu kuruma başlıca iki işlev

92 İ.H. Özay, *Devlet İdari Rejim ve Yargısal Korunma*, s. 28. "(Kuruluş günlerinin koşullarında) din işlerinin devlet kontrolünden tamamen uzak şekilde cemaat teşkilâtlarına bırakılması, çok sakıncalı olur; bu kuruluşlar, devlet organları üzerinde büyük bir siyasi etki sahibi olarak, Atatürk'ün Türk toplumuna

yüklemiş oldukları gözlemlenebilmektedir. Bir kamu hizmeti sunmak ve bu hizmeti sağlayan personeli gözetim altında tutmak suretiyle laik düzeni korumak.

Hıristiyanlıktaki kilise örgütünün aksine İslâmiyet'te ruhban sınıfının olmayışı, devletin dini bir kamu hizmeti olarak kabul ederek gereğini yerine getirmesini meşru kılıcı en önemli gerekçelerden biridir.⁹³ Sıddık Sami Onar'ın belirttiği gibi, orada tatminsiz ve uzun süreli toplumsal bir gereksinimin bulunduğu, bu gereksinimin giderilememesinden de toplumda huzursuzluk doğması hususunda güçlü bir olasılığın var olduğu durumlarda devlet bahis konusu alanı, bir kamu hizmeti olarak, görevleri arasında üstlenebilir.⁹⁴ Burada söz konusu olan herhangi bir başkası gibi din hususunda da kolektif bir gereksinimin tatminidir. Ancak bu görevi üstlenecek örgütün tarafsız olması, imanla değil salt teknik gereksinimle uğraşması gerekir.⁹⁵

---

gösterdiği çağdaş medeniyet düzeyine ulaşmak hedefini tehlikeye atabilirlerdi." E. Özbudun, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II: Atatürkçülük (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri)*, s. 77. Ancak Şerif Mardin'e göre bu hususta düşülen hata, bir halk dininin varlığını gözden kaçırarak, reformların Sünni İslâm'ın ortodoks şekline yeni ve "medenî" bir şekil vermek olarak planlanmasındadır ve bu tutumlar, uzun vadede, bir halk dini olduğunu bilen ve onu ciddiye alan şihlâra, hocalara, batıl itikad ticareti yapanlara yaramıştır. Bkz. *Din ve İdeoloji*, s. 119.

93 Diyanet İşleri eski başkanlarından Dr. Lütü Doğan'a göre, "İslâm'da Allah adına bu görevi yüklenecek, kilise teşkilâtına benzer bir teşkilât yoktur. Çünkü Müslüman'ın inancından, ibadetinden ve dinî eylemlerinden yalnız kendisi sorumlu olur. Kendini temize çıkaracak, nefsinin hesabına çekecek yalnız tek yüce Allah'tır. Onun adına hiç kimse yetkili değildir. Din bilginleri, ruhaniler, araçlar değil, ancak iyilikte, takvada Allah yolunda ona hizmet ve yardım edenler, öğretici, eğitici önderlerdir. Bundan ötürü 1924 yılında yeni yapılanmada dinî hayattan sorumlu ve Müslüman'ın inanç ve vicdanını koruyucu, ibadetinde din işlerinden yardım sağlamayı amaçlayan Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu." Bkz. "Laiklik ve yeni yapılanma", *Milliyet*, 4 Mart 1989.

94 S.S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, c. II, 3. baskı, s. 722-723.

95 Buna karşılık Süheyye Derbil, kamu hizmetlerinin din ayırdı yapılmaksızın vatandaşlardan alınan vergi ve resimlerle sağlanmasından ötürü dinin bir kamu hizmeti konusu yapılamayacağı görüşündedir: *İdare Hukuku II (İdari Faaliyetler)*, s. 466. 1961 Anayasası için İstanbul Komisyonu'nun hazırladığı ön tasarı hakkındaki muhalefet raporunda ilgili 12. maddenin üçüncü fıkrasına sert bir eleştiri getirmiş olan Lütü Duran'a göre de laik devlet, "vatandaşların yalnız

Uygulama sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunun daha çok laikliği korumayı sağlamak için bir araç olarak kullanıldığı; bunun çeşitli gerekçelerle meşru kılınmaya çalışıldığı gözlemlenebilmektedir. Turhan Feyzioğlu'na göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İdare içinde tutulması salt dinî hizmetleri sağlamak için değil, devletin laik yapısını korumak, dinin devlet işlerine ve siyasete karışmasını önlemek için de gereklidir.⁹⁶ 1965 seçimleri öncesindeki bir demecinde Nihat Erim, devletin başlıca görevinin kamu düzenini sağlamak olduğundan ötürü aşırı siyasi akımları serbest bırakamayacaklarını; bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da İdare dışına çıkarılamayacağını belirtmekteydi.⁹⁷ "Devlet kasasından din görevleri için harcanan paralar, 'devlet işlerine din karışsın' diye değil, tam tersine, 'din, devlet işlerine karışmasın' diye harcanır. Daha doğrusu öyle harcanması gerekir. Devlet, din görevlerinin yürütülmesini üzerine alacaktır ama, bu yürüyüşün laikliğe uygun olarak yapılmasını sağlamak üzere alacaktır. Dinin bir 'vicdan', bir 'iç inanç' konusu olarak kalması, laik devlet gücünün sağlayacağı böyle bir denetim yoluyla gerçekleşecektir."⁹⁸ Diğer bir ifadeyle, "laik bir devlette 'Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel idare içinde yer alması, Türk devriminin özelliklerine uygun bir laikliğin, yani dini toplum işlerinden kişisel vicdanlara itebilme işinin daha sağlam ve emin yollardan gerçekleştirilmesi dışında herhangi bir anlam taşıyamaz."⁹⁹

---

dünya işleriyle meşgul olabilir ve onlardan aldığı vergileri münhasıran bu işlere tahsis ve sarf edebilir. Ahret işleri kamu hizmetlerine konu olamaz" (aktaran: T.Z. Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, s. 248-249). Ayrıca bkz. L. Duran, "Laiklik prensibinin manası ve icapları", *Cumhuriyet*, 5 Mart 1955: "Laik devlet, hiç şüphesiz, Diyanet İşleri'ni bir amme hizmeti şeklinde tanzim ve tedvire yetkili olamaz. Çünkü din fertlerin hususi hayatına müteallik bir konudur ve Devlet'in bu hürriyet sahasına doğrudan doğruya müdahalesi caiz değildir."

96 T. Feyzioğlu, "Secularism: Cornerstone of the Turkish Revolution", *Atatürk's Way*, s. 188 ve 216.

97 İ. Aslan, *İktidar Adayları*, s. 119 (aktaran: Geyikdağı, *Political Parties in Turkey*, 100).

98 M. Soysal, "Laiklik nasıl yıkılır?", *Milliyet*, 31 Mayıs 1975, s. 2.

99 M. Soysal, *Anayasa'nın Anlamı*, s. 260.

... “geri kalmışlık” ortamında laik devlet denetiminin dışında kalacak bir din örgütünün, yabancı sömürücülerden ve yerli ortaklarından destek görüp ekonomik güç de biriktirebileceği ve toplumu daha kolaylıkla bölüp parçalayıcı, atomlaştırmacı bir etkene de dönüşebileceği de açıktır.

Özetle: imam, hatip, vaiz ve müftülerin laik devlet, laik toplum ölçüleri içinde görevlerini yapmalarını güvenceye almak ve onların özlük işleri ile din hizmetlerini görmek üzere, devlet örgütü içinde, Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.

İşte bu içtenlikli ve derin kavrayışın bir anlatımı olmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı laik devlet yapısı içinde korunmuştur. Ve dinsel duygular her türlü boş inançlardan arınıp, bilim ve teknoloji ışıklarıyla dupduru oluncaya değin, dini sömürülmekten kurtarmanın ve gerçekten ergin kişilerin dinsel inançlarını özgür kanılarıyla oluşturacakları ve bireysel vicdanlarında tutacakları, hiçbir baskıya konu yapmayacakları bir düzeye ulaşıncaya değin, dini birey vicdanlarında tutabilmenin en demokratik yolu, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Atatürk'ün düşündüğü özellikleriyle devlet yapısı içinde saklı tutulması olacaktır.

Neredeyse 90 yaşına gelmiş bir devletin düzenini kuruluş günleri koşulları gözlüğüyle görüp, lehine yorumladığı rejim içinde tutabilmek için bazı görüşleri vesayet altında tutmanın tipik göstergesi olan bu düşünceler ancak bir aczin ifadesi olabilir. Her düzenin kendini koruma güdüsü olması doğaldır; ancak “en demokratik yol” gibi anlam saptırmalarıyla devleti düzenin baskıcı bekçisi olarak kabul etmek ne hak ve özgürlükler rejimi anlayışıyla ne de demokratik toplum gerekleriyle bağdaşmaz.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı tarafından hazırlanmış “Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası” başlıklı raporda “bütün bu nedenlerle devlet, ibadeti gözetiminde bulundurmak görevini resmî işleri arasından söküp ata-

mamıştır” hükmüne gerekçe olarak “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın devletten ayrılması”nın doğuracağı düşünülen sakıncalar gösterilmiş ve “bütün bu nedenler” şu şekilde sıralanmıştır:¹⁰¹

(1) Ayrılması, halkta huzursuzluk yaratabilir ve bu hareket cahil ortamda dinsizlik diye nitelenebilir.

(2) Özel din öğretimi altında birtakım boş ve yanlış inançlar öğretilmeye girişilebilir. Halbuki halkın inanma gereksinimi duyuracak [not: doyuracak olması gerektiğini sanmaktayım IG] ve temin [not: tatmin olması gerektiğini sanmaktayım IG] edecek kurumlar, uygar devlet tarafından bilimin ışığı altında korunacak ve aynı zamanda kontrol edilecek olursa bu sakıncalar ortadan kalkacak ve din boş inançlar karanlığından kurtularak gerçek nuru [not: nurunu olması gerektiğini sanmaktayım IG] ruhlara saçabilecektir.

(3) Kurulacak dernekler, cemaatler arasından mezhep anlaşmazlıkları olasılığını da bir oranda önlemiş olacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunu “devletin ibadeti gözetiminde bulundurmak göreviyle” mücehhez saydığını açıkça ifade eden bu bakış,¹⁰² anayasasında laik nitelikte olduğu belirtilen bir devlette hukuken meşru sayabilmek olanaksızdır. 12 Eylül 1980 harekâtını izleyen günlerde dönemin devlet, adalet, içişleri, dışişleri, milli eğitim, köy işleri ve kooperatifler, gençlik ve spor bakanlarıyla, diyanet işleri başkanından oluşan sekiz kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmış olduğu ileri sürülen “Türkiye’de Din Eğitimi-Din İstisarı” konulu rapordan alınmış ve basında çıkan alıntılar, raporu hazırlayanla-

101 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Laiklik ve Atatürk’ün Laiklik Politikası*, s. 59-60. Anılan sakıncaların, bir atıf verilmemekle birlikte, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu’nun “Din, Halk ve Devlet” başlığıyla 16 Nisan 1952 tarihli *Cumhuriyet*’te yayınlanmış bir makalesinden alındığı görülmektedir.

102 Çetin Özek de, 1962’de yayınlanmış tezinde, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tamamıyla idari, memur hiyerarşisine dahil bir örgüt olduğunu; dinî icraatların kontrolünü ve bir elden idaresini sağlamak için kabul edildiğini; tamamıyla zabıta hizmeti gördüğünden hiçbir şekilde laikliğe aykırı anlam taşımadığını ileri sürerek tek yönlü bir laiklik anlayışını savunmaktadır. Bkz. *Türkiye’de Laiklik (Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri)*, s. 57.

rın zihniyetinde laikliğin devletin dini denetim altında tutması, hatta bu denetimi artırarak yaygınlaştırılması anlamını taşıdığını gösterir niteliktedir.¹⁰³ Bu çerçevede devlet Diyanet İşleri Başkanlığı eliyle Türkiye'deki Müslümanlara, kendi kurgusu doğrultusunda bir Müslümanlığı benimsetmek gibi bir işlevi yüklenmektedir.¹⁰⁴ Ancak bu durumun kimi gözlemcilerce savunulduğu da görülmektedir.¹⁰⁵ Mehmet Şevket Eygi'ye göre, "Ben şahsen statükonun muhafazasına taraftarım. Zira zaman İslâm'ın ve Müslümanların lehine işlemektedir. Evet, her şey olduğu gibi kalmalı ve Müslümanlar var güçleriyle yetenekli, üstün, müessir kadrolar yetiştirmelidir. Gün gelecek hak yerini bulacaktır. Sünni İslâmlık'ta din ve dünya ayrımı olmadığına göre mevcut modelin muhafazası en akıllı yoldur; şerrin ehvenidir."¹⁰⁶

Yasin Aktay'ın, "Türkiye'de dindar halk, ancak devletle barışık olabildiği oranda Diyanet İşleri'ni dinde otorite kabul ediyor, aksi takdirde Diyanete de siyasal iktidarın bir kurumu olarak mesafeli davranıyor"¹⁰⁷ diye nitelendirdiği Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kaldırılmasını takiben, ancak din görevlilerini Milli Eğitim Bakanlığı'nda kurulacak bir din işleri müstesharlığı ve bir genel müdürlüğe bağlamanın en doğru yol olacağı da savunulmuştur.¹⁰⁸ Bu tür şekli değişikliklerin bir anlamı yoktur; ancak Türkiye toplumunun büyük çoğunluğu-

---

103 Metinden alınları ve ilgili yorumlar için bkz. Y. Arslan, S. Kaplan, E. Kılıçoğlu, "Din Eğitimi, Laiklik ve Ötesi", *Nokta Dergisi*, VII (26 Mart 1989) 12, s. 16-25.

104 Bu uygulamanın İslâm dini adına bir eleştirisi için bkz. M. Yılmaz, "Laiklik, Din-Devlet İlişkileri ve Ötesi", s. 24-26.

105 "Türkiye Cumhuriyeti'nde dini destekleyici durum inkâr edilemez. (..) En mühim nokta genel bütçede Diyanet İşleri Başkanlığı'na (..) her yıl milyarlarca lira ayrılmaktadır. (..) Diyanet İşleri gerek mali gerek hukuki bakımdan gittikçe bir gelişme göstermiştir. Diyanet İşleri'nin muhtar olması ve bir cemaat teşkilâtı kurulması (..) bununla şimdiki kadar bir mali imkâna kavuşup kavuşmaması (..) üzerinde tartışılan ve kabul edilmeyen bir konudur." Bkz. H. Tanyu, *İslâm Dininin Düşmanları ve Allah'a İnananlar*, s. 200.

106 M.Ş. Eygi, "Tek engel güçsüz Müslümanlar", *Nokta Dergisi*, VIII (19 Ağustos 1990) 33, s. 35. Ayrıca bkz. İsmail Kara, "Devlet mi, cemaat mi?", *Nokta Dergisi*, VIII (12 Ağustos 1990) 32, s. 64.

107 Y. Aktay, *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*, s. 230.

108 Ş. Yaşatan, *Kemalizm Işığında Din ve Eğitim*, s. 262.

nu oluşturan nüfusun dini olan İslâm'da Hıristiyanlık'taki gibi bir kilise örgütü olmamasından kaynaklanan kendine özgü şartların yarattığı kolektif gereksinimin tatmini için dini kamu hizmeti sunmak amacıyla yapılandırılmış bir kurumun, İdare içinde yer alması hukuka tek uygun çözüm olarak görülmektedir.¹⁰⁹

Özerk bir kamu tüzel kişisi olarak Diyanet İşleri Başkanlığı

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İdare içinde özerk bir kurum haline getirilmesi, 1960 Harekâtı'ndan beri zaman zaman bir tür ara çözüm olarak ortaya atılmıştır. Yazı Kurulu'nda, 27 Mayıs sonrası Diyanet İşleri Başkanlığı'na atanan Ömer Nasuhi Bilmen'in de bulunduğu *İslâm Mecmuası*'nın 34 numaralı ve Temmuz 1960 tarihli sayısında yayımlanmış olan "Din hürriyeti istiyoruz" başlıklı bildiride yer alan taleplerden biri de Diyanet İşleri Teşkilâtı'nın özerkleştirilmesidir.¹¹⁰ Ali Fuat Başgil, 31 Temmuz 1960 tarihli *Yeni Sabah*'ta yayınlanmış "Din Hürriyeti ve Laiklik Prensibi Üzerinden Anayasa'ya Girmesini Uygun Gördüğümüz Hükümler" başlıklı yazısında sıraladığı esaslar içinde, "Türkiye Cumhuriyeti'nde, İslâm dinine ait işler Diyanet İşleri Reisliği'ne bağlıdır. Türkiye Diyanet İşleri Reisliği, beş senelik bir gelişme devresi sonunda, ilmî, dinî ve idari hususlarda muhtariyeti haizdir. Gelişme devresi içinde, Diyanet İşleri Reisliği, başvekâlete bağlı olarak idare edilir,"¹¹¹ önerisini ortaya koymaktaydı. Ancak bu dönemdeki diğer yazılarıyla bir bütün olarak değerlendirildiğinde Başgil'in muhtariyet ya da özerklikle kastının İdare dışı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.¹¹² An-

109 Laiklik ilkesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 106-109.

110 Metin için bkz. G. Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 129-130.

111 Metin için bkz. A.F. Başgil, *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, s. 133.

112 "Ben şuna kaniim ki, istismarı önlemenin tek çaresi, diyaneti, laiklik esası üzerinden, personeli ve teşkilatıyla birlikte politika dışı yapmaktır. Bunun için ise, Diyanet Teşkilâtı'nı şuurlu ve muhtar bir benlik haline koymak lazımdır. Bizde Diyanet, içtimai bir müessese olarak, kendine has bir benliğe sahip olmadığı

cak, bu yapının devlet eliyle mi, yoksa tümüyle devlet dışı sivil toplum tarafından mı oluşturulacağı muğlaktır.¹¹³ Bu konuya, 1962'de yeniden gözden geçirilerek düzeltmeler ve bazı eklemelerle ikinci kez basılan *Din ve Laiklik* adlı incelemede açıklık getirilir: "Bizce bugün Türkiye'de İslâmi sahada, yapılacak işlerin ve ele alınacak meselelerin başında, Diyanet İşleri'ni yeniden tanzim edip teşkilâtlandırmak ve vücuda getirilecek yeni teşkilâtı devletten ayırıp, hiç olmazsa üniversiteler gibi, muhtar bir müessese haline koymak gelir."¹¹⁴ Ayrıca, Başgil'e göre, "Şer'îye Vekâleti'ni ilga eden 429 sayılı kanun, birinci maddesiyle devletin dinin vesayetinden kurtarmış, içtimai münasebetler hayatının icra ve teşri sahalarında ona mutlak bir karar ve hareket selahiyeti temin etmek suretiyle devlete tam bir istiklal kazandırmıştır. Fakat buna mukabil, mabede de, itikat umurunda, ahlâk ve ibadete bağlı amel hususunda olsun, bir karar ve hareket selahiyeti tanımak ve onu kendi sahasında muhtar (=autonome) kılmak lazım gelirdi. Laiklik prensibinin mantığı bunu emrederdi. İşte Şer'îye Vekâleti'ni ilga eden kanun bunu yapmamış ve laiklik yolunun yarısında duraklamıştır."¹¹⁵

"Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lağvedilmesi ve din işlerinin bütünüyle cemaate bırakılması demek, ABD'deki gibi yüzlerce mezhebin ya da inanç grubunun ortaya çıkması demektir. Bu yolla ancak, Müslümanlığın Güney Afrika'da olduğu gibi parçalanmasına hizmet edilebilir"¹¹⁶ görüşünde olan Hüseyin Ha-

---

içindir ki, esen havaya tabi olmaktadır. Düşünülün ki, bizde Devlet hem laiktir hem de Diyanet İşleri Başvekâlete bağlı, onun emrinde ve devlet bütçesinden beslenen bir teşkilâttır. İstisnâ önlemek için ilk yapılacak iş bu tenakuzu ortadan kaldırmak ve laikliği Garp Hukukundaki şekil ve manası ile tatbik etmektir. Fakat asıl güçlük de bu noktada kendisini göstermektedir." Bkz. a.g.e., s. 155.

113 1960 Ağustos'u basınında çıkan haberler Milli Birlik Hükümeti'nin Eylül başlarında Ankara'da bir "Din Şurası" toplamayı kararlaştırdığını belirtmektedir. Başgil, sorunun, devlet eliyle oluşturulacak anılan Şura tarafından çözümlenmesinin en uygun çözüm olacağı düşüncesindedir; dolayısıyla devlete din konusunda yine bir işlev yüklenilmiş gözükmektedir. Bkz. a.g.e., s. 152-153 ve 155.

114 A.F. Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 203.

115 Bkz. a.g.e., s. 188-189.

116 Bkz. A. Gümüş, S. Kaplan, N. Ersanel, "Devlet mi, cemaat mi?", *Nokta*, VIII (12 Ağustos 1990) 32, s. 63.

temi'ye göre de Diyanet İşleri Başkanlığı, "iyice özerk" olarak tanımlandığı ve 12 Eylül öncesi üniversitelerinin ya da 1971'den önceki TRT'nin statüsü şeklinde örneklediği bir tür kamu tüzel kişiliğine dönüştürülmelidir.¹¹⁷

1991'in sonlarına doğru yapılan bir araştırmada ileri sürülen öneriler arasında Diyanet İşleri kurumunun özerk bir yapıya kavuşturulması da bulunmaktadır.¹¹⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcut yapısıyla Türk toplumunun beklentilerine cevap vermekten uzak¹¹⁹ ve hem İslâmiyet hem de laikliğe ters¹²⁰ bir kurum olduğu iddia edilmektedir. Eski Diyanet İşleri başkanlarından Tayyar Altıkulaç'a göre Başkanlık en azından doğrudan doğruya Başbakanlığa bağlı olmalı; Başkan siyasi tercihlere konu olmayacak şekilde, teşkilâtın temsil edileceği bir kurul tarafından seçilmelidir.¹²¹ İslâmi Araştırmalar Vakfı Başkanı Ali Özek ise, devlet protokolünde yeri olması gerektiğini iddia ettiği Başkan'ın seçilmiş müftülerden oluşan bir istişare kurulunca belirlenmesini önermektedir; mevcut statüsüyle Diyanet İşleri Başkanı hükümetlerin isteğini yerine getiren herhangi bir genel müdür konumundadır.¹²² Kurumun eski başkanlarından Süleyman Ateş de Diyanet İşleri'nin özerk olmasını tercih etmektedir: "Bugün, Türkiye'de din örgütü, siyasetin etkisi altındadır. Son zamanlarda ise mantar gibi biten dinî gruplar, zaten kendi kendilerini özerk Diyanet örgütü haline getirmektedirler. Diyanet'in de böyle bir grup haline dönüşmesinden endişe duyduğum için şimdilik mevcut statünün korunmasını uygun buluyorum. Şayet ileride din adamları, siyasetin üstüne çıkabilecek olgunluğa ve geleneğe ulaşırlarsa, elbette o zaman din teşkilatının, tamamen özerk, bağlı-

---

117 Diyanet İşleri'yle ilgili kurumun devletten ayrı bir kamu tüzel kişiliğine dönüştürülmemiş olmasının eleştirisi için bkz. H. Hatemi, *Batılılaşma*, s. 113.

118 Seyfullah Türksoy-Hüseyin Sarıkoç, "Diyanet Özerk Olmalı", *Türkiye*, 23 Kasım 1991, s. 3 ve 13.

119 A.g.e. (Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Said Yazıcıoğlu).

120 A.g.e. (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Bekir Topaloğlu).

121 A.g.e.

122 A.g.e.

larına kendi bütçesinden maaş veren etkili bir kuruluş olmasını arzu ederim.”¹²³

Özerklik hukuken net bir tanıma sahip değilse de, herhangi bir kurumun özerk kılınmak istenmesinin başlıca gerekçesinin, o kurumu siyasi iktidarın etkisinden uzaklaştırabilmek olduğu temelde birleşilen nokta gibi gözükmektedir.¹²⁴ 1961 Anayasası’nda özerk olarak nitelenmiş olan üniversiteler ile Radyo ve Televizyon Kurumu’na ilişkin düzenlemelere bakıldığında da, Türk hukukunda özerkliğe atfedilen anlamdaki ortak paydanın, bir kurumu siyasi etkiler ve iktardan gelme baskılar karşısında korunmak amacıyla organlarının tarafsızlığı sağlanmaya çalışılması olduğu gözlemlenebilir. Başka ulusal hukuk sistemlerinde görüldüğü gibi, Türk hukuk uygulamasında da siyasi etkilerden ari kılınması gerekli bulunan kurumlara idari, mali ve teknik anlamda özerklik tanınmıştır. Ancak bu hususta çeşitli hukuk düzenleri arasında ve hatta her biri içinde çok farklı düzenlemeler ve uygulamalar doğmuştur; kamu tüzel kişiliği olarak düzenlenme, hiyerarşi ve idari vesayet ilişkileri dışında tutulma, siyasi iktidar olduğu kadar özel çıkarların da müdahalesi olmadan varlığını sürdürme kavramları özerkliğin temel ilkeleri gibi görülmüşse de, bu arada Fransa’da radyoya ilişkin birtakım düzenlemelerde olduğu üzere idari vesayetle bağdaşır bir statünün benimsenmesi, Almanya’da görüldüğü gibi kamu tüzel kişiliğin zorunlu kılınmayıp özel hukuk tüzel kişileriyle de özerkli-

---

123 Süleyman Ateş, “Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili Anımız ve Temennimiz - 2: Diyanet İşleri Özerk Olmalı”, *Vatan*, 25 Nisan 2004, s. 22 (Bu yazı, 15 Ağustos 1991’de, Diyanet İşleri Başkanlığı’nca yazara sorulan sorulara yanıt olarak hazırlanıp gönderilmiş yazıdan özetlenmiştir). Benzer doğrultuda görüşler için bkz. Şahin Alpay, “Diyanet Nasıl Özerkleşebilir?”, *Zaman*, 3 Mart 2005.

124 Özerkliğe ilişkin bazı incelemeler olarak bkz. S. Güran, *İfade Hürriyeti Üzerinde İdare’nin Yetkileri*, s. 449-454, 622. Dipnot 190; S. Gürcan, “Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nin Özerkliği Sorunu”, özellikle s. 4-7; E. Ilal, *Radyo Hürriyet, Özerklik ve 1961 Anayasası*; A.S. Yüksel, “Demokrasilerin Temel Taşlarından Biri Merkez Bankası Özerkliği”, 2 (bu yazının içeriği, özellikle Merkez Bankası bağlamındaki irdelemesiyle, yazarın özerklik kavramından tam anlamıyla ne anladığını belirginleştirmeye yeterli değilse de siyasal iktidar karşısında bir dereceye kadar bağımsızlığın, en azından organların azledilemezliğinin sağlanması amaçlandığı görülebilmektedir).

ğin gerçekleştirilmesi, ABD, Kanada ve Japonya'da uygulanıldığına tekel yaratılmamasının benimsenmesi gibi durumlara da rastlanılmaktadır.¹²⁵

Diyanet işleriyle ilgili bir kurumun da özerk yapıda olması gerektiğini ileri sürenlerin bu bağlamdaki özerklik kavramını nasıl şekillendirdikleri belirgin değildir;¹²⁶ ancak bu öneriyi ileri sürmekteki asli amacın, kurumu siyasi iktidarın etkisinden uzaklaştırabilmek olduğu düşünülebilir. Mesele yerinde olarak ele alınacak olursa, kavram ve kurumun özellikleri üzerinde durulması gerekir. Yukarıdaki örneklemelerde de görüldüğü üzere özerklik, kurumların işlevleri ve mahiyetine göre farklılık taşıyan bir kavramdır; dolayısıyla bir kuruma özerklik kazandırılması tartışma konusu olacaksa *per se* nitelikler göz önüne alınmalıdır. Türkiye'de dinin devlet eliyle örgütlenmesinde, nüfusun büyük çoğunluğunun, devlet dışında bir kuruma sahip olmayan İslâm dinine mensup kişilerden oluşması gösterilmektedir. Önceden de belirtmiş olduğum üzere, kanımca dinin bu çerçevede teknik bir kamu hizmeti olarak sunulmasının, anayasal laiklik ilkesine uygun olduğu söylenebilir; ancak merkezî idare dışında bir yapılanma ile farklı bir hukuki alana kayılacağı ortadadır. Özerklik, merkezî yapının dışında kamu tüzel kişiliğini haiz bir kamu kurumu statüsüyle anlam taşır; bu tür bir tercihe gidildiğinde anayasa değişikliği dahil olmak üzere yeni birtakım hukuki düzenlemeleri ve öncelikle de siyasi bir mutabakat gerektireceği kuşkusuzdur.¹²⁷

---

125 Ayrıntılı bilgi için bkz. E. İlal, *Radıyo, Hürriyet, Özerklik ve 1961 Anayasası*, özellikle s. 86.

126 Öyle ki, CHP 7. Kurultayı'nda bir önerge veren Maraş delegesi Dr. Emin Karpuzoğlu, "Laiklik umdesi karşısında tezat teşkil eden Vakıflar İdaresi ile Diyanet İşleri Riyaseti'ni birleştirerek 'muhtar' bir idare kurulmalıdır" ifadesini kullanabilmiştir. Böyle bir düşünce ancak özerkliğin ve İdare yapısındaki yerinin bilinmemesinden ileri gelebilir sanırım.

127 Diyanet'e siyasi müdahale ve özerklik tartışmaları hakkında bkz. R. Çakır-İ. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 37 ve 110.

Diyanet İşleri'nin sivil toplum içinde yapılanması

Batı'nın laiklik anlayışıyla Türkiye'deki uygulamanın bağdaşmadığına ilişkin eleştiriler Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren özellikle yasama organında sık sık ileri sürülmüştür.¹²⁸ Hatta laik niteliğin 1937'de Anayasa metnine girmesine rağmen devletin bizzat İslâm dini ve kurumlarıyla resmî bağlarını sürdürmesi, "Türk siyasetine yabancı katkı" olarak nitelenmiş ilkenin tümüyle bir toplumsal kabul görmemesiyle aynı paralellikte değerlendirilmiştir.¹²⁹ Öğretide kimi laikçi ve İslâmcı görüşleri temsil eden ifadeler arasındaki ortak payda laiklikle devlet içinde diyanet işlerini düzenleyen bir kurumun yer almasının bağdaştırılamayacağıdır.

Dönemin Başbakan Yardımcısı Nihat Erim'in, Diyanet İşleri bütçesinin görüşmeleri sırasında belirttiği dinin sosyal bir vakıa olduğu ve amme intizamını yakından ilgilendirdiği yolundaki görüşlerini *Sebilürreşad*'da eleştiren Eşref Edip'in ifadesiyle, "Devlet laik bir idare şeklini kabul etmiş olduğu halde Diyanet riyasetinin umumi bir müdiriyet, bir riyaset halinde Başbakanlığa bağlı olması, Diyanet bütçesinin diğer umumi müdiriyetler ve devlet müesseseleri gibi Meclis'ten geçmesi ve muvazenei umumiye dahil olması, Diyanet riyaseti teşkilâtının tevsi ve inkişafı hususunda laik hükümetin bir hükümet vazifesi olarak alakadar olması laiklikle nasıl kabili telif olur?"¹³⁰ Aynı görüş çok daha açık olarak Abdurrahman Dilipak'ın şu ifadesinde dile getirilmektedir: ".. Bugünkü tapu kadastro memuru statüsündeki Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Müslümanları temsil etmesi düşünülemez gibi mecburi din dersleri de olamaz. Bu hem Müslümanlığa hem de laikliğe aykırıdır."¹³¹

128 Örnek olarak bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II (1927) 31, s. 203 (Ergani mebusu Kazım Vehbi Bey); *TBMM Zabıt Ceridesi*, V (1937) 16, s. 62 (Muş mebusu Hakkı Kılıçoğlu); *CHP 7. Kurultay Tutanağı*, s. 450 (Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu).

129 R.H. Davidson, "Enviromental and Foreign Contributions", *Political Modernization in Japan and Turkey*, s. 107.

130 E.E. Fergan, "Laik Devletin Laik Meclisinde Din Meseleleri Konuşulamaz", *Sebilürreşad*, II (Mart 1949) 33, s. 115.

131 A. Dilipak, *Bu Din Benim Dinim Değil* ("Resmî Din" Öğretisine Eleştirel Bir Yaklaşım), s. 183.

Idare Hukukunun Umumi Esasları'nın 1952 baskısındaki ifadesiyle Sıddık Sami Onar'a göre, "Bugün Diyanet İşleri Reisliği'nin Devlet teşkilâtı içinde yer alması ve Devlet'in bu teşkilât marifetiyle dinî birtakım faaliyetler ifa etmesi laiklik esasıyla telif edilemez. Filhakika Müslümanların ekseriyeti teşkil ettiği ve bu itibarla bunların ihtiyaçlarına cevap vermek de Devlet için bir vazife, bir amme hizmeti mahiyeti aldığı ileri sürülebilir. Ancak bu ekseriyet, ekaliyetler gibi bu ihtiyaçlarına kendi teşkilât ve vasıtalarıyla cevap verebilir. Devlet belki de bu teşkilâta diğerleriyle beraber ve umumi menfaatlere hadim cemiyetlere yaptığı tarzda bazı yardımlar yapabilir. Fakat laik bir Devlet'e idarenin din sahasında müsbet faaliyetler icra etmesine sebep ve lüzum yoktur. Diyanet İşleri Reisliği'nin idare teşkilâtı içindeki yeri ve rolü hukuki esaslardan ziyade siyasi mülahazalarla izah edilmek ve muvakkat ve geçici bir tedbir sayılmak daha doğru olur. Aynı suretle tekkelerin kapatılması ve bunların amme intizamını, maddi nizamı ihlal etmeyecek bir şekilde ayinlerine müsaade edilmemesi de gene siyasi esaslara müstenit ve geçici bir tedbir sayılmak lazım gelir. Bu ancak inkılabın icabettirdiği ve muayyen bir zaman ve mekâna mahsus fevkalade bir zabıta tedbiri mahiyetindedir."¹³² Nitekim Bülent Daver de, "Bir gün Türkiye'deki içtimai şartlar tamamıyla olgunlaşınca, hukuki esaslardan ziyade siyasi mülahazalarla ve içtimai zaruretlerle kabul edilmiş yarı laik Devlet sistemimizden tam laik Devlet sistemine yani Din İşleri'nin Devlet'ten ayrılığı rejimine gitme(nin) en makul ve mantıki yol olacağı" kanaatindedir.¹³³ Öğretide bazılarına göre günümüz koşulları devletin diyanet işlerinden tümüyle sıyrılarak, dinsel gereksinimlerin sivil toplum içindeki yapılanmalarca karşılanmasına bırakmasını gerektirmektedir.¹³⁴ Ancak bu düzenlemeye gidi-

132 S.S. Onar, *Idare Hukukunun Umumi Esasları*, s. 565. Onar'ın bu düşüncelerinin sonradan farklılaştığı, 1961 Anayasası'na yönelik İstanbul Komisyonu öntasarısındaki düzenlemede ve 1966 baskısında görülmektedir.

133 B. Daver, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Laiklik*, s. 89-90.

134 E. Aydın, *İslamcılık ve Din Politikaları*, s. 253-254; A. İnsel, "Kemalist 'laiklik' mi, çoğul toplum laikliği mi?", s. 22; D. Perinçek, *Anayasa ve Partiler Rejimi*, s. 307; G. Şaylan, *İslamiyet ve Siyaset: Türkiye Örneği*, s. 58; M. Taplamacıoğlu,

lebilmesi için gerekli Anayasa değişikliği dışında bir de Siyasi Partiler Kanunu'nun Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Genel İdare dışına çıkarılmasının bir siyasi parti tarafından önerilmesi halinde kapatılacağı esasını içeren 89. maddesinin kaldırılması gerekmektedir. Lutfi Duran'ın ifadesiyle, "din konusuna ilişkin anayasal düzenlemeler Türkiye Cumhuriyeti'nin teokratik bir devlet olmasına yetmese bile, laiklik niteliğini silecek kadar gölgelemektedir. Bu da, çağdaş demokratik niteliğini etkiler."¹³⁵

Aralık 1989'da, o zamanki Diyanet İşleri Başkanı Said Yazıcıoğlu'nun basında yer alan bir söyleşide¹³⁶ belirtmiş olduğu görüşler oldukça büyük bir tepki uyandırdı. Laikliğin tartışıldığı bu söyleşide Yazıcıoğlu, "İlmi ve batılı anlamda laikliği ... dinin devlet işlerine, devletin de din işlerine karışmaması" olarak tanımlıyor ve bu tanımdan hareketle Türkiye'de laik bir rejimin var olduğunu kabul edemeyeceğimizi ileri sürüyordu. "Çünkü" demektedir, "Türkiye'de ... dinî müessese devlet yapısı içinde yer alıyor. ... Laiklikten söz edebilmek için din işlerinin devlet içinde olmaması lazımdır. Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir teşkilâta devlet içinde yer verilmemesi lazımdır. Din İşleri'nin cemaate bırakılması lazımdır."

Bunun üzerine, laikçiler tarafından öncelikle Başkan'ın bir kamu görevlisi sıfatıyla "hiyerarşik amirinden" talimat almaksızın demeç veremeyeceği ileri sürüldü.¹³⁷ Bunun dışında, "büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede, devlet, laik olmak

---

Din Sosyolojisi, s. 278-279. 2006 Mayıs'ında bir gazeteye demeç veren dönemin TBMM Başkanı Bülent Arınç da bu görüştedir: "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın konumunun tartışmalı olduğunu ifade eden Arınç, gerçek bir laik ülkede, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın olamayacağını, olmaması gerektiğini söyledi. Arınç, 'Türkiye, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcudiyetini tartışmalıdır. Gerekirse bu kurumu kaldırmalıdır. İmamların maaşının verilmesinden, camilerin bakımına kadar, geçmişte olduğu gibi vakıflar eliyle sürdürülmelidir. Bir taraftan AB, bir taraftan gerçek laiklik ölçütleri, bir taraftan devletin tekelinde bir din tartışmaları, belki bunu özerk bir noktaya getirmekle, laiklik çok daha iyi Türkiye'de uygulanabilir, dinî hizmetlerin yapılması bakımından...' dedi." Bkz. "Arınç: Cumhurbaşkanlığı teklifi gelirse düşünebilirim", *Zaman*, 5 Mayıs 2006.

135 L. Duran, *Türkiye Yönetiminde Kargaşa*, s. 24.

136 "Türkiye laik değil" (söyleşi: Fikret Bila), *Milliyet*, 9 Aralık 1989, s. 1 ve 14.

137 C. Kırca, "Türkiye Laik Değilmiş!", *Milliyet*, 10 Aralık 1989, s. 11.

ve kalmak istiyorsa, dinî faaliyetlerin laiklik sınırını aşmamasını denetim altında tutmak zorundadır. Atatürk laikliği, aynı zamanda, devlet denetimi olarak görmüştür”¹³⁸ gerekçeleri ve “Din İşleri’nin tümüyle cemaate terk edilmesi halinde ulusal birliğin bozulacağı, dinî grupların din devletleri kurmaya kalkacağı ve mezhep çatışmalarının ortaya çıkacağı”¹³⁹ varsayımları bir kez daha ortaya atıldı. ‘Atatürkçü ve anayasal laiklik anlayışına ters düştüğü’ ileri sürülen bu yaklaşım neticesinde “bakar(d)ınız bir kıvılcım umutları tutuşturur; ardından bilinmezliğin boğucu karanlığı yüreklerde çöreklenir.”¹⁴⁰ Oysa, zamanın birileri için bir noktada durmuş olduğunu yansıtan bu arkaik, anti-demokratik ve çağın getirdiği gerek iç koşullara gerek dış dinamiklere aykırı tepkiler yerine, çok daha sakın, toplumun farklı gruplarını yalnızca barış içinde yan yana yaşamının gerçekleştirebilmesine olanak tanıyıcı bir platformda toplayabilecek bir yaklaşımın en azından daha akılcı ve dürüst olabileceği, Korkut Boratav’ın tümüyle katıldığım bir makalesinin sonuç paragrafında ifade bulmaktadır:¹⁴¹

Diyanet İşleri Başkanı Dr. Yazıcıoğlu’nun önerisini destekleyelim; onun yorumladığı anlamda laikliği mantıki sonuçlarıyla birlikte hayata geçirmek üzere –yani Diyanet İşleri Başkanlığı, din dersleri, resmî Kur’an kursları, imam-hatip liseleri ve kadrolu din adamları konusunda bu yazıda belirtilen önerileri gerçekleştirmeyi hedefleyen– bir kampanya başlatalım ve dinci siyasi akımların yasallaşmasını bu kampanya başarıya ulaştıktan sonra ve ancak o zaman gündeme getirelim.¹⁴²

---

138 A.g.e.

139 Fikret Bila, “Din devleti kurmaya kalkarlar”, *Milliyet*, 10 Aralık 1989 (eski Diyanet İşleri başkanlarından Lütü Doğan’ın beyanları).

140 K. Yenice, “Laiklik ve Cumhuriyet”, *Milliyet*, 21 Ocak 1990.

141 K. Boratav, “Diyanet İşleri Başkanı ile...”, *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1990, s. 2.

142 Diyanet’in lağvı tartışmaları ve cemaatlere bakış hakkında bkz. R. Çakır-I. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 37-38 ve 110-114.

Din, kamu hizmeti ve eşitlik ilkesi

Hukuk mevzuatında laik nitelemesi yer alan bir devlette, diyanet işlerinin ancak kolektif gereksinimleri karşılamaya yönelik teknik bir kamu hizmeti olarak kabul edilebilmesi halinde, bu hizmeti karşılamakla işlevlendirilmiş bir birim devlet içinde örgütlendirilebilir. Hangi usul ile ve hangi kurum tarafından yürütülürse yürütülsün, bütün kamu hizmetleri için geçerli olan ortak ilkelerin bu hususta da uygulanması gerektiği; diğer bir ifadeyle süreklilik ve uyarlanma ilkeleri yanı sıra, eşitliğe de uyulmasının zorunlu olduğu kuşkusuzdur. 18.10.1982 tarihinde kabul edilen 2709 sayılı Anayasa'nın "Kanun Önünde Eşitlik" başlıklı 10. maddesinin ilk fıkrasıyla, "Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir"; son fıkrasıyla da, "Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar" hükümleri getirilmiştir. Anayasal bu yükümlülüğe göre İdare, bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadır; dolayısıyla bir idari birim olarak Diyanet İşleri Başkanlığı da tüm yurttaşlara, ilgili kanununda belirlenmiş görevler çerçevesinde eşit hizmet sunmakla yükümlüdür.

Anayasa Mahkemesi tarafından "nimet ve külfetlerde eşitlik" olarak yorumlandığı ve uygulandığı anlaşılan eşitlik ilkesi öncelikle bir kamu hizmetinden yararlanmaya aday durumda olanların, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku Ana Bilim Dalı öğretim üyelerinden Aydın Gülan'ın ilgili bir çalışmasında¹⁴³ belirttiği üzere, bu hizmetten "serbestçe ve eşit olarak" faydalanabilmelerini gerektirir. Türkiye'de kamu hizmetinin konusu din olduğunda ortaya çıkan meselelerden ilki, ülkenin tüm nüfusunu kapsayacak bir hizmet içeriği yerine tek bir dine odaklanılmış olmasıdır; ancak bu meselenin hukuki meşruiyeti için konumuz bağlamında bir gerekçe gösterilmesi nispeten kolaydır, zira İslâm dini dışındaki inançlara

143 A. Gülan, *Kamu Hizmetleri ve Görüş Şekilleri*, s. 38.

mensup olanların alacakları hizmetler Lozan Barış Andlaşması hükümleri gereğince cemaatleri tarafından karşılanmaktadır.¹⁴⁴ Öte yandan İslâm dini içinde farklı pratiklere sahip gruplar söz konusu olduğunda ortaya çıkan bir diğer mesele hizmetle ilişkili sorunlardır ki, Diyanet İşleri kurumu, eşitlik bağlamında en sık ve yoğun eleştirilere bu yüzden uğramaktadır.¹⁴⁵ Oysa Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin "Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü" başlıklı 9. maddesinin ilk fıkrası, "Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din ve inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir"; "ayrımcılık yasağı" başlıklı 14. maddesi, "Bu sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal ve diğer kanaatler, ulusal ve sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensupluk, servet, doğum veya herhangi başka bir durum bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır" kurallarını getirmektedirler. Bu hükümler, Anayasa'nın 90. maddesi¹⁴⁶ dolayısıyla birer iç hukuk kuralı hükmünde olup, anayasaya aykırılığı ileri sürülemez.

Kendisini Alevi olarak tanımlayan grupların bir kısmı Alevili-

144 "Azınlıkların Korunması" başlıklı, 37-45 arası maddelerden özellikle 40. maddede bu hususu düzenlemektedir.

145 Nitekim gerek Avrupa Birliği 2004 yılı İlerleme Raporu'nda gerek ABD Dışişleri Bakanlığı 2005 Uluslararası Dinsel Özgürlükler Türkiye Raporu'nda vurgulanan hususlar, Alevilerle ilgilidir. AB Raporu'nda "sünni olmayan Müslüman azınlık" ifadesi kullanılmaktadır. ABD Dışişleri Bakanlığı 2008 Uluslararası Dinsel Özgürlükler Türkiye Raporu'nda da, "bazı dini grupların, özellikle de Alevilerin Diyanet'i eleştirdiği, "Diyanet Sünni İslâm inancına ağırlık vererek diğer dinleri dışarda bırakacak şekilde hareket ediyor" dendiği ifade edilmektedir. Bu konuda ayrıca bkz. R. Çakır-İ. Bozan, Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?, s. 114-117. Azınlık kavramının kullanımıyla ilgili eleştirel bir yaklaşım için bkz. T. Tarhanlı, "Sorun Lozan Değil".

146 Bkz. Türkiye tarafından da imza edilmiş olan 21 Kasım 1990 tarihli Paris Şartı (<http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhak/pdf01/445-458.pdf>) hükümlerini yorumlayan 1991 tarihli Moskova Belgesi ve Anayasa'nın 90. maddesine katılan ek cümle: "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır." Metin için bkz. *Resmî Gazete*, 7.5.2004-5170.

gi Müslümanlığın bir parçası olarak görürken,¹⁴⁷ bir kısmı Aleviliğin Müslümanlıktan farklı bir din olduğu görüşündedir.¹⁴⁸ Bir kısmı da Aleviliği “din dışında” ve “Anadolu halkına özgü bir felsefe ve yaşam biçimi”, kimi zaman da “demokratikleşme, çağdaşlaşma ve laikleşme mücadelesi” ve “toplumsal muhalefet ve direniş odağı” olarak tanımlamaktadır.¹⁴⁹ Dolayısıyla bu durum, kendisini Alevi olarak tanımlayan değişik grupların¹⁵⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilişkileri bakımından farklı tutumlara yol açmaktadır.¹⁵¹ Alevi çevrelerinde dile getirilen yorumlar-

147 Bunlardan Hacı Bektaş Veli Kültür ve Tanıtma Derneği (1992) başta olmak üzere birtakım Alevi dernek ve vakıfları Aleviliği daha geleneksel ve İslâm içi tanımlamakta; geleneksel Alevi kurum ve ritüellerine ağırlık vermektedirler. Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi (CEM) Vakfı (1995) ise, çeşitli yayın ve etkinliklerde “Alevi-İslâm inancı” ifadesini ısrarla vurgulamaktadır. Aleviliği İslâm'ın özü olarak tanımlamakta olan Ehl-i Beyt Vakfı (1994), diğer gruplara oranla İran Şiiliğine daha yakın durmaktadır.

148 Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı (1994) ve Alevi-Bektaşî Federasyonu (2003) tarafından son yıllarda Aleviliğin İslâmiyet'ten çok daha önce ortaya çıkmış, kendine özgü bir din olduğu savunulmaktadır. Bu gruplar Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu ve Avrupa Alevi Birlikleri Konfederasyonu ile eşgüdümlü çalışmalar yürütmektedir.

149 Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin (1989) başını çektiği görüş içinde olan dernek ve vakıflar. Bkz. Neşe Düzel, “Pazartesi Konuşmaları - Kâzım Genç: Biz müzede ‘hacı’ oluyoruz”, *Radikal*, 10 Ekim 2005, s. 6. Bu söyleşide Pir Sultan Abdal Kültür Dernekleri Başkanı, Alevi ve Bektaşî Federasyonu Yönetim Kurulu üyesi Kâzım Genç, özetle, Aleviliğin mezhep olmadığını; dini de aşan özelliği bulunduğunu; bir felsefe, yaşam biçimi olduğunu; İslâm'dan etkilense de pek çok konuda çok farklı ilkeleri içerdiğini ifade etmektedir.

150 Alevilerin farklı duruşları ve bu duruşlarını temsil eden organizasyonların analizinde, bu farklılaşmaları aydınatabilecek önemli bir boyut olarak, bu söylemlerin/grupların, çok belirgin görünmese de milliyetçi/etnik pozisyonlarının kavram ve kimliklerini ne kadar etkilemekte olduğu meselesine dikkatimi çeken meslekdaşım Markus Dressler'e teşekkür ederim. Türkiye'deki Cumhuriyet dönemi Alevi örgütlenmesi ile ilgili olarak bkz. M. Dressler, “Debating Secularism in Turkey: Public/Private Distinctions, the Alevi Question, and the Headscarf”; M. Dressler, “Making Religion Through Secularist Legal Discourse: The Case of the Turkish Alevi”; T. Erman ve E. Göker, “Alevi Politics in Contemporary Turkey”, s. 99-118; T. Erman-A. Erdemir, “Aleviler ve Topluma Eklemlenme Sorunsalı”, s. 127-144; B. Gümüş, “Alevi Hareketleri ve Değişen Alevilik Üzerine”, s. 507-529.

151 Bu konuda bkz. F. Bozkurt, “Aleviliğin Yeniden Yapılanma Sürecinde Toplum-Devlet İlişkisi”, s. 113-114; A. Gökalp, “Aleviler”, s. 125; S. Kutlu, “Alevilik-Bektaşîliğin Diyanette Temsili Problemi”, s. 21-40; S. Kutlu, “The Presidency of Religious Affairs' Relationship with Religious Groups (Sects/Sufi Or-

dan birine göre, Alevi nüfusa mutlaka bir din hizmeti götürülmeli ve Diyanet İşleri Başkanlığı yeni bir yapılanma içine girmelidir. Bu yapılanma ile de ilgili olarak farklı görüşler mevcuttur. Kimilerine göre Aleviler bu kurum içinde bir dede tarafından temsil edilmeli, illerde de, müftüler yanında Alevileri temsil eden bir yetkili bulunmalıdır. Ayrıca, Alevi inanç başkanlığı biçiminde bir yapılanmaya gidilmesi de önerilen görüşler arasında olmuş; Cem Vakfı tarafından 8-9 Kasım 2003 tarihinde İstanbul'da düzenlenen, "Üçüncü Anadolu İnanç Önderleri Toplantısı" sonrasında Vakıf Başkanı İzzettin Doğan tarafından, "Alevi İslâm Din Hizmetleri Teşkilatı" adlı bir kurum oluşturulmuş olduğu açıklanmıştır.¹⁵² Alevilerin Türkiye Cumhuriyeti içinde kamusal kurumsallaşmaya gitmesini savunanlara göre cem evlerine devlet tarafından maddi destek verilmeli, ancak cem evleri diğer konularda özerk bir yapıya kavuşturulmalıdır. Alevilerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nda temsil edilmesini isteyenler, kendini Müslüman olarak gören herkesin eşit imkânlardan yararlandırılması gerektiği görüşünü esas almak-

ders) in Turkey", s. 249-263; E. Özdalga, "The Alevis - a 'New' Religious Minority? Identity Politics in Turkey and Its Relation to the EU Integration Process", s. 190-194; B. Pehlivan, *Aleviler ve Diyanet*, passim.; D. Shankland, *Islam and Society in Turkey*, s. 133-134; U.U. Tol (ed.), *Alevi Olmak: Alevilerin Dilinden Ayrımcılık Hikayeleri*, s. 13-17; B. Toprak-İ. Bozan-T. Morgül-N. Şener, *Türkiye'de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakarlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, s. 52-76; C. Tuğal, "İslâmcılığın Dini Çoğulluk Alanındaki Krizi: Alevilik Açmazı Hakkında Bazı Açılımlar", s. 494-495; E.J. Zürcher - H. van der Linden, "Kırılma Hattını Ararken: 'Medeniyetler Çatışması' Kavramı Işığında Türk İslâmı'nın Türkiye'nin AB'ye Katılımındaki Rolü", s. 168 ve 204.

- 152 İlgili haberler için bkz. "Cem Vakfı öncülüğünde Alevi Din Hizmetleri Başkanlığı açıldı", *Zaman*, 28 Aralık 2003; "Aleviler hükümete seslendi: Bizi tanıyın", *Radikal*, 28 Aralık 2003. İlgili süreçte bu tür bir yapılanmaya, "Alevileri asimile etmek anlamına gelen bu tür oluşumlar laikliğe aykırıdır, çıkar amaçlıdır ve çok tehlikelidir" gerekçesiyle diğer Alevi örgütlerinin karşı çıkmasıyla ilgili bir haber için bkz. "Alevi Diyaneti'ne tepki", *Radikal*, 15 Kasım 2003. Ayrıca aynı kuruluşun daha önceki ilgili faaliyetleri/görüşleri için bkz. Cem Vakfı, *Anadolu İnanç Önderleri Birinci Toplantısı (16-19 Ekim 1998, İstanbul): Alevi İslâm İnançının Öncüleri Dedeler, Babalar, Ozanlar Ne Düşünüyor?*, Cem Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 187-206; Cem Vakfı, *Anadolu İnanç Önderleri İkinci Toplantısı (12-14 Mayıs 2000, İstanbul): Alevi İslâm İnançının Öncüleri Dedeler, Babalar, Ozanlar Ne Düşünüyor?*, Cem Vakfı Yayınları, İstanbul (tarih yok), s. 117-131; Ayhan Aydın, *Prof.Dr. İzzettin Doğan'ın Alevi İslâm İnanç, Kültürü ile ilgili Görüş ve Düşünceleri*, Cem Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 117-118.

tadır. Buna karşı olan görüş, laik Türkiye’de Diyanet kurumunun devlet yapısı içinde yer almasının laikliğin ihlali anlamına geldiğini; dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı’nın lağvedilmesi gerektiğini ileri sürmektedir; zira devlet ancak ve ancak hakem rolü oynamalıdır. Bu görüşleri savunanlar da, Aleviliğin Diyanet İşleri Başkanlığı içinde temsil edilmesinin, “Aleviliğin devletleştirilmesi” ve “Aleviliğin Sünnileştirilmesi” ile sonuçlanacağını ifade etmektedirler. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın mevcut yapısının aynen korunması yönünde görüşe sahip herhangi bir Alevi örgütüne rastlanmazken, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın sunduğu hizmetlerden (camilerde cuma namazı kılmaları; nikâh, cenaze, hatim, mevlit gibi dinsel merasimlerde Diyanet İşleri Başkanlığı görevlilerinden yararlanmaları gibi) yararlanan Alevilerin bulunduğu da ifade edilmektedir.¹⁵³

1997 yılında iki Alevi köyünde yapılan bir araştırmadan çıkan sonuçları değerlendiren Cengiz Yıldız, Diyanet kurumuna olan güvenin düşük olduğu kanısındadır.¹⁵⁴ Buna göre Alevi kesiminin, kendilerine hizmet vermeyen bir kuruma ilgisiz kaldıkları ve kurumu önemsemedikleri söylenebilir. Dinsel bilgilerin en çok nereden öğrenildiği sorusuna; aile büyükleri, yetişkinler, dede/baba ve kitaplar cevapları verilirken, Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı olarak vazife yapan din görevlilerinden öğrendiğini söyleyen sadece bir kişidir. Cem evlerinin, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından desteklenmesi görüşüne büyük bir kesim (yaklaşık % 72) katılmaktadır.¹⁵⁵ Devlete verilen vergilerin bir karşılığı olarak cem evlerine destek verilmesi gerektiği görüşü hâkimdir. Bu görüşe katılmayanlar ise, devletin müdahaleci olacağı ve sonuçta, yukarıda belirtildiği üzere Alevili-

153 Farklı görüşler hakkında bkz. İ. Üzümlü, *Günümüz Aleviliği*, s. 130-137. Ayrıca bkz. Neşe Düzel, “Pazartesi Konuşmaları - Doğan Bermek: Diyanet köktendincidir ve militandır”, *Radikal*, 17 Temmuz 2006, s. 6.

154 M. Cengiz Yıldız, “Resmî Dinsel Bürokrasinin Temsilcisi Olarak Diyanet ve Alevilik”.

155 Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak tarafından Kasım 2006’da yayınlanan araştırmada, “Devlet bütçesinden Alevi vatandaşların ihtiyaçlarına cevap vermek üzere Cem Evleri’ne destek verilmelidir” önermesine % 31,7 katılmamış; % 20,6 kararsız kalmış; % 43,5 katılmış; % 4,7 cevapsız bırakmıştır. Bkz. A. Çarkoğlu-B. Toprak, *Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, s. 80.

gi Sünnilileştireceği endişesini taşımaktadırlar. İhtiyaç duyulan yerlerin tümüne cem evi açılması görüşüne herkes katılmaktadır. Bu araştırmada, cem evlerinin devlet tarafından desteklenip desteklenmemesi ile ilgili görüşler de sorulmuş ve genel olarak Aleviler, devlet desteğinin olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu konuda, Alevi kadınların, erkeklere nispetle daha fazla istekli oldukları dikkat çekmektedir. Alevi-Bektaşî din adamlarının devlet memuru olmaları konusunda, kadınlar olumlu bir görüş bildirmişler; erkekler ise Alevi-Bektaşî din adamlarının devlet memuru olmasının devlet müdahalesini doğuracağını ifade ederek, bu görüşe biraz daha temkinli yaklaşmıştır.

Alevi ve Sünnilerin birlikte yaşadığı bir köyde yapılan araştırmada cami imamı olarak görev yapan kişi, Alevilerin birtakım dinsel törenlerinde onlarla birlikte olduklarını; cenaze, düğün, nikâh gibi merasimlerde dinsel hizmette bulunduklarını ifade etmekte; Cuma namazına Alevilerin çoğunluğunun, bayram namazına ise neredeyse tamamının geldiğini belirtmektedir.¹⁵⁶ Diğer bir din görevlisi ise, din adamı olarak, Alevilerin birtakım dinsel törenlerine iştirak ettiğini ifade etmiştir. Bu kişi de, Alevilerden bazılarının, özellikle Ramazan ayında, camiye geldiklerini, hatta köyde Hac'ca giden bir-iki kişi bile olduğunu ifade etmiştir. Köyde bulunan Alevi dedelerinden birisi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kalkmasından yana değildir. İstenen şey, Diyanet İşleri Başkanlığı içinde Alevi temsilci olmasıdır. Alevi dedesi, köyde Alevilerin nüfus olarak çok olmasından dolayı, cami görevlisinin, Ehl-i Beyt'ten daha çok bahsettiğini, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak vazife yapan din görev-

---

156 Bu konuda ayrıca bkz. Demet Bilge Ergün - İsmail Saymaz, "Alevisin Dediler ...: Günlük Yaşamda Aleviler", *Radikal*, 5 Şubat 2006, s. 4: "Çeşmeli Camisi, 12 Eylül darbesinden sonra 1983 yılında inşa edilmiş ve 1987 yılında açılmış. Muharrem Baba (Tezol), 'Nereye gitsek, köyümüzün adını anamazdık. Çeşmeli dediğimizde 'Şu camisiz köy mü?' derlerdi. Sonra Evren Paşa iktidara geldi, bize camiye mecbur etti. Kendi paramızla yaptırdık bunu' diyor. Tezol, cami yapılıncaya, imam atanana değin Cuma, bayram ve cenaze namazlarında da imamlık yapmış. Bu arada, köy imamının ikinci namazı çağrısına bir kişi uyuyor. Alevi köyüne inşa edilen caminin bayram ve cenaze namazları dışında cemaat yok. Bayram, 'Bazen cemaat olmuyor, imam da namazı evde kılıyor' diyor."

lileriyle bir araya geldiklerini ve konuştuklarını ifade etmiştir. Başka bir Alevi dedesi ise, şimdiki imamların bilgi düzeylerinin daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Eskiden, her iki kesimde de bağnazlığın olduğunu, günümüzde ise bunun çok azaldığını ve bundan dolayı da her iki kesimin bütünlük içinde yaşadıklarını vurgulamıştır. Diyanet'te, Alevi kesimin temsil edilmesinin uygun olabileceğini, ancak, bunun çok uzak bir ihtimal olduğunu vurgulamıştır. Cemaatlere bırakılmasının, birçok tartışmayı ve bölünmeyi birlikte getireceğini ifade etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gerekli olduğunu, ancak, farklı bir şekilde işlevini sürdürmesi gerektiğini beyan etmiştir. Cem evlerinin devlet tarafından yapılmasının doğru olmayacağını, kendilerinin yapmasının uygun olacağını, Alevi kesimin dinsel ihtiyacı için, devlet tarafından para verilmesinin çok uzak bir ihtimal olduğunu, ancak, laik devletin her iki kesime de eşit hizmetler sunmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır.¹⁵⁷

Idarenin farklı birimlerinde, son dönemde Alevilikle ilgili görüşlerin farklı biçimler alabildiği görülmektedir. Başbakanlık, bir dava sürecinde bu konudaki görüşünü şu biçimde ifade etmiştir: "Alevilik, İslâm'ın tasavvufi bir yorumu ve uygulamasıdır. Alevilik ve Bektaşilik temel karakteri itibariyle, yüzeysel anlamda on iki imam inancına ait motiflerle, Batını öğeler taşıyan bir yapıdır. Yani, Alevilik; Bektaşilik, Mevlevilik, Yesevîlik, Kadirîlik gibi itikadi yahut fıkhi nitelikli bir mezhep olmayıp, içinden geldiği tarihi sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir mistik yapı, bir tarikatır."¹⁵⁸ Buna karşılık yine bir dava sürecinde ilgili görüşlerini ifade etmiş olan Milli Eğitim Bakanlığı'na göre, Alevilik İslâm dininin bir alt kimliğidir.¹⁵⁹ Öte yandan, Diyanet İşleri Başkanlığı'na göre, Alevilerle Sünniler arasında fark gözetilmemektedir; zira bu iki grup arasında bazı yerel örf ve inanışlarla ayrıntıya ilişkin meseleler dışında te-

157 H. Bal, *Sosyolojik Açıdan Alevi-Sünni Farklılaşması ve Bütünleşmesi*, s. 249-276.

158 T.C. Başbakanlık Hukuk Müşavirliği B.02.0.HUK-641.02 S 2005-17427 f 06 sayılı yazısı.

159 İlgili bir haber için bkz. Hilal Köylü, "Alevileri Kızdıracak Görüş", *Radikal*, 7 Nisan 2005, s. 9.

mel dinî konularda herhangi bir farklılık söz konusu değildir.¹⁶⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın; mezhepler, tarikatlar, cemaatler üstü bir yapıda kurulmuş olması yanında, farklı dinsel anlayışlara mensup olanlara da hizmet götürmeyi amaçladığı yetkililerce sürekli dile getirilmektedir. Nitekim, son dönemlerde görülmüş olan çeşitli ilgili davalarda İdare ısrarla, yürütülen hizmetlerin "İslâm dinine mensup olan herkese yönelik olup, mezhepler üstü ve umumi" nitelikte olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶¹ Bu çizgi, Cumhuriyet Türkiye'si idaresinin tutarlılıkla sürdürdüğü görülen resmî ifadesidir. Diyanet kurumunun eski başkanlarından Said Yazıcıoğlu'na göre kurum, "Türkiye'de belirli bir mezhebe mensup yurttaşların dinî ihtiyaçlarını karşılamak maksadı ile değil, ister Sünni ister Alevi olsun, bütün Müslümanlara din hizmeti sunmak üzere kurulmuştur. İslâm dininin itikat, ibadet ve ahlâk ile ilgili temel esasları bellidir. Hangi mezhepten olursa olsun bütün Müslümanların son ilahi kitap olarak tanıdığı Kur'an-ı Kerim ortadadır. Kur'an'ın hükümleri doğrultusunda toplumu din konusunda aydınlatmak, böylelikle dinî ve milli birliğimizi sağlamak, kanunların Diyanet İşleri Başkanlığı'na verdiği görevdir."¹⁶² Eski Diyanet İşleri Başkanlarından Mehmet Nuri Yılmaz, görevdeyken, 24 Mart 1993 tarihli basın toplantısında, Başkanlığın, "ülkemiz Müslüman halkını bütünü ile kucaklayan Anayasal bir kuruluş" olduğunu ifade etmiş; "günümüz Türkiye'sinde Sünni-Alevi ayrımı diye ciddi bir problem yoktur" biçiminde açıklamalar yapmıştır.¹⁶³

---

160 1978 Aralık ayında yaşanan Kahramanmaraş olaylarının ardından, dönemin, Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan sorumlu Devlet Bakanı Dr. Lütfi Doğan, "Diyanet İşleri Başkanlığı son yıllarda kıskırtılan ve İslâmiyet'te hiç yeri olmayan mezhepçilik taassubunu büyük bir titizlikle etkisiz kılıcı çalışmalara başlayacak ve bu konudaki irşad (aydınlatma) programlarına ağırlık verecektir" sözleriyle "mezhepçilik" sorununa karşı Diyanet İşleri Kurumu'ndan yararlanılacağını vurgulamaktaydı. Bkz. L. Doğan, "Mezhep ve mezhepçilik", *Dünya*, 5 Ocak 1979, s. 2 (aktaran: S. Albayrak, *Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı*, s. 252).

161 Başbakanlık 19 Ağustos 2005 tarih ve B.02.0.BH1-622.01/16320 sayılı yazısı.

162 Said Yazıcıoğlu, "Alevilerle Sünniler arasında fark gözetmiyoruz" (dizi röportaj: G. Şaylan, Laiklik Nedir, Ne Değildir), *Cumhuriyet*, 10 Mart 1990, s. 6.

163 M.N. Yılmaz, "Sünnilik-Alevilik Tartışması". Ayrıca Mehmet Nuri Yılmaz'ın

Kimi zaman Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ya da onun emir ve nüfuzu altındaki din sözcülerinin, Alevilere ve Şiilere cephe alırcasına bir tutum içine girdikleri de görülmüştür. 29 Nisan 1947-9 Ocak 1951 tarihleri arasında Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış olan Ahmet Hamdi Akseki'nin Hatay'da çıkan bir kitaba, Şiiler ve Aleviler aleyhinde bir önsöz yazması üzerine tepkiler doğmuş ve dönemin hükümeti kitabın toplatılması yoluna gitmiştir.¹⁶⁴ Öte yandan, 1963'te Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş ve görevleri hakkında hazırlanan bir tasarıda "Mezhepler Müdürlüğü"nün ihdasının öngörülmüş olması, bu yolla "resmen tefrika yolları(nın) açılmış olabil(eceği)"¹⁶⁵ gerekçesiyle eleştirilmiş; kurumun tarihinde hiçbir zaman böyle bir düzenlemeye gidilmemiştir.

Bir diğer uyumsuzluk konusu da cem evlerinin hukuki statüsüyle alakalıdır. Cem evleri, "kültür evi";¹⁶⁶ "özgün, kültürel ve mistik kimliği ve misyonu bulunan ve korunması gereken bir zenginlik"¹⁶⁷ gibi tanımlara konu olmuş ve caminin alternatifi ya da muadili olup olmadığı hususunda tartışılmaya başlanmıştır.¹⁶⁸ Oysa bu meseleye ilişkin kararları ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile teminat altına alındığı şekliyle din özgürlüğü hakkının, devlete dinî inançların meşruluğu veya bu inançların ifade edilmesi yollarının meşruluğu hakkında bir takdir yetkisi içermediğini hükme bağlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, konuyla doğrudan ilgili üç karar, Manoussakis ve diğerleri – Yunanistan (26 Eylül 1996);¹⁶⁹ Ha-

---

"Alevi-Sünni ayrımı yok. Bunlar sonradan çarpıtılmış şeylerdir. Müslümanlık var" ifadesi için bkz. Ö. Uluçay, *Tartışmalı Kurum Diyanet*, s. 428.

164 Bkz. I. Ada, "Anayasa'da Laiklik", s. 96 dipnot 4.

165 V. Bilimer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mütalaa*, s. 5.

166 Bu ifadeyi Recep Tayip Erdoğan, Berlin'deki bir konuşmasında kullanmıştır. Bkz. *Akşam*, 3 Eylül 2003 <http://www.aksam.com.tr/arsiv/aksam/2003/09/03/politika/politiaprn4.html>

167 T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, 3 Şubat 2005 tarihli Basın Açıklaması.

168 Bkz. Ahmet Kerim Güntekin ve Yüksel Işık, "Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoglu ile Söyleşi", *Kırkbudak*, 3 (yaz 2005), s. 10-11.

169 No. 59/1995/565/651

san ve Chaush – Bulgaristan (26 Ekim 2000);¹⁷⁰ Bessarabia Metropolit Kilisesi ve diğerleri – Moldova (13 Aralık 2001)¹⁷¹ gereğince hiçbir devlet, ilgililerinin inanç tanımları karşısında tartışmaya muktedir değildir. Yüksel Işık'ın ifadesiyle, Diyanet İşleri Başkanlığı'na düşen görev, "Alevileri iç huzura kavuşturan dinsel ritüellerin başında cemin geldiğini ve bu ritüellerini de cem evinde yaparak huzura kavuştuklarını kabul etmek olacaktır. Çünkü Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dinlerin ve(ya) inançların ne olduğunu saptamak gibi bir misyonu yoktur."¹⁷²

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın işleyişi ve fonksiyonlarıyla ilgili olarak din görevlileri üzerine yapılan bir araştırmada, anket uygulanan ve enformel görüşme gerçekleştirilen bazı müftüler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, mezhep temelli birtakım uygulamaları bulunduğunu ve bu yönüyle de Türk insanının bir kısmına hitap etmekten uzak politikalar geliştirmiş olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁷³ Bu söyleşilerin bazılarında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, bazı "mezheplere" karşı "kayıtsız" kaldığı vurgulanmaktadır. Başkanlığın, amelde Hanefi ve itikatta Maturidi mezhebine mensup olanlara hitap ettiği, özellikle belirtilmiştir. Yine, Diyanet İşleri Başkanlığı, Alevilerle ilgili ciddi bir programının olmamasından dolayı eleştirilmiştir. Buna göre, uygulamada sadece bir mezhep kriter olarak alınmakta ve bunun dışında kalanlar ihmal edilmektedir. Sünni kesim içinde yer alan Şafii mezhebinin dikkate alınmadığı, gerek cami hizmeti ve gerekse diğer hizmetlerde, bir mezhebin (Hanefi) görüşlerine göre uygulama yapıldığı dile getirilmektedir. Genel olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, mezhepler üstü bir İslâm anlayışını temsil etmediği, çoğunlukta olan kesimin mezhebine ağırlık verdiği ve diğer mezhepleri gözardı ettiği biçiminde bir anlayışın yaygın olduğu dikkat çekmektedir. Bu ifadelelere rağmen Diyanet İşleri Başkanlığı, kurumun bir "temsil ku-

---

170 Başvuru no. 30985/96

171 Başvuru no. 45701/99

172 Yüksel Işık, "Diyanet ve Alevilik", *Radikal İki*, 25 Eylül 2005, s. 4.

173 M.C. Yıldız, *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, s. 317.

ruluşu” olmayıp, bir “hizmet kuruluşu” olduğunu çeşitli vesilelerle dile getirmektedir; dolayısıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı içinde diğer mezhep, meşrep, cemaat ve tarikatların temsil edilmemesi gibi, Aleviliğin temsilinin de söz konusu olmadığı ifade edilmiştir.¹⁷⁴

Diyanet İşleri kurumunun yalnız Sünnilerin gereksinimleriyle meşgul olduğu, Diyanet İşleri Başkanlığı'na sürekli yöneltilen bir eleştiridir.¹⁷⁵ Dinî hizmetlerin sunulmasındaki ve sunulan hizmetlerin niteliğindeki ayrımcılıklara ek olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Alevi barındırmayan personel politikaları da ayrımcılığın ayrı bir boyutu olarak Alevilerin gündeminde. Sünniliğin din ve mezhep bakımından çoğunluğu oluşturması devletin diğer mezheplerle ilgilenmemesi için yeter bir sebep değildir, zira “laik bir devlette din ve mezhep çoğunluğu veya azınlığı olamaz. Devlet'in bütün din ve mezheplere karşı tarafsız olması gerekir.”¹⁷⁶

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Alevi nüfusunun dinsel ve mezhepsel inancından habersiz görünerek Alevi köylerinde camiler yaptırtmasının, devletin bu halk üzerindeki bir tür baskısı olduğu kuşkusuzdur; amaç Sünni inancın benimsetilmesidir. Oysa inanç özgürlüğü, tüm bireylerin ibadette kendi âdetlerini uygulayabilmelerine olanak sağlar.¹⁷⁷ Görüldüğü gibi din hizmetle-

174 Bkz. *Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye'de Din Hizmetlerinin Yeniden Yapılanması Uluslararası Sempozyumu*, Cem Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, 36 (Mehmet Nuri Yılmaz) ve s. 181 (Fahri Demir). Bu konuda ayrıca bkz. R. Çakır-I. Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, s. 38.

175 Gündölmekte olan mezhep çoğulculuğu ve ayrımcılığı zihniyetinin bir örneği Ocak 1990'da Azerbaycan'da başgösteren olayları değerlendirirken Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın kullandığı “Onlar Şii biz Sünni. Onlar İran'a yakın” ifadesindedir. Özal'ın sarfetmiş olduğu “Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı var. Diyanet İşleri Başkanı hep Sünni olmuştur. Hiçbir zaman bir Alevi Diyanet İşleri Başkanlığı'na gelmemiştir. Madem Türkiye'de din işleri Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlıdır... Ben ona göre konuşuyorum...” ifadesi o güne kadar resmi olarak telaffuz edilmemiş bir gerçeği yansıtmaktadır (Bkz. Güneri Cıvaoglu, “Mezhep ve ötesi”, *Sabah*, 23 Ocak 1990, s. 15). Özal'ın bu sözleri kurum tarafından tepkiyle karşılanmıştır, bazı örnekler için bkz. Neziha Tavlaş, “Diyanet'ten Özal'a cevap”, *Sabah*, 25 Ocak 1990, s. 15 ve “Diyanet İşleri Başkanı Özal'ı doğrulamadı”, *Milliyet*, 27 Ocak 1990, s. 16.

176 S.S. Onar, *Idare Hukukunun Umumi Esasları*, II (3. baskı), s. 724.

177 Çalışmalarını Alevilik ve Aleviler üzerinde yoğunlaştırmış bir araştırma-

ri, kamu hizmetlerinin sunulmasında eşitliğin sağlanabilmesinin aritmetik bir çözüme bağlı olamayacağının tipik bir göstergesidir; ancak objektif koşullarda birleşen toplulukların gereksinimlerinin tatmin edilmesiyle bu kuralın özü yakalanabilir. Halbuki aslında, eşitlik ilkesi farklılıkları değil, imtiyazları önler; devletin asli işlevi de asıl bunu gerçekleştirebilmektir. Ancak bu noktada modern devlet organizmasının bir refleksi de devreye girmektedir: vatandaşlık siyasalarını farklılıklar yerine standartlaştırmalar üzerinden kuran ulus-devlet yapısı, Alevilerin inançsal ve kültürel praksisini yadsımakta ve yurttaş sosyokültürel kimliğinin öğelerine katmaktan kaçınmaktadır.¹⁷⁸ Oysa ulus-devletin çözülmekte olduğunun işaretlerinin arttığı bir geçiş döneminde, eski alışkanlıklarında direnmek yerine günün özelliklerini yakalayabilecek politikalar üretebilmek, mo-

---

cı olan Cemal Şener'e göre Alevilerin en önemli sorunlarından biri de cenaze namazı meselesidir: "Alevilerin büyük çoğunluğu bugün ülkemizde camilere gitmemektedir. Giden kısım Orta Anadolu'da küçük bir kesimdir. Böyle olunca, doğumundan öldüğü güne kadar camiye gitmeyen insanı biz ölünce cenaze namazı için camiye götürmekteyiz. Alevi kitle doğası gereği camide kılınan namazı bilmez. Bu olay ölenin akrabaları ve ölü çevresi için çok güç bir durum yaratmaktadır. Zaten çoğu yerde cami imamı, ölen Alevi ise, cenaze namazını kılmak istememekte, arkasından tartışmalar ve tatsızlıklar çıkmaktadır. Doğumundan ölümüne kadar Alevi mezhebinin inancına göre yaşamını sürdüren kişi, ölünce Sünni inancına göre cenaze namazı kılınmaktadır. Bu çok büyük bir çelişkidir." Bkz. C. Şener, *Alevilik Olayı Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi*, s. 174-175. Bu mesele artık büyük ölçüde aşılmış durumdadır; cem evlerinde cenaze törenleri de yapılmakta ve bu türlü hizmetler çok genişletilmiş bulunmaktadır. Bu arada, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinden İrfan Yücel, fıkıh kurallarına ilişkin bir yorumunda cemaatle kılınan namazların sahih ve caiz olması için, imam ile cemaatin aynı mezhepten olmaları gerekmediğini ileri sürmektedir. Bkz. İ. Yücel, "Mezhep Farkı Cemaati Terketmeyi ve Ayrı Cemaat Oluşturmayı Gerektirmez...", *Diyanet Gazetesi*, 278 (Nisan 1982) [aktaran: *İktibas*, 48 (15 Aralık 1982), s. 17-18]. Bu arada bir "Alevi dedesi", Aleviler olarak taleplerini, "Diyanet İşleri"ne gelince, orada da bizi savunacak bir müdürlük veya kürsü kurulsun. O kadar cami yaptırıyorlar, cem evleri de yaptırınsınlar. O kadar imam-hatip lisesi açıldı, bizim de kültürümüzü yayabileceğimiz, çocuklarımızı yetiştirebileceğimiz okullar kurulsun. Kendi dinî inançlarını bizim çocuklarımıza zorla öğretmeleri önlensin" şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Musa Ateş, "Allah Türkçe bilmiyor mu?" (röportaj: Erdal Kılıçoğlu), *Nokta*, VIII (20 Mayıs 1990) 20, s. 32.

178 Alevilerin yurttaş olarak Türkiye'deki durumu ile ilgili bir çalışma için bkz. G. Koçan - A. Öncü, "Citizen Alevi in Turkey: Beyond Confirmation and Denial", s. 464-489.

dern yapıların kendilerini gelen çağın koşullarına uydurabil-
meleri için aslında tek şansları gibi gözükmeştir; aksi halde
moderniteye dönüşümde kaybolup giden geleneksel yapıların
kaderinden kurtulmak pek kolay olmaz.

**Türkiye Cumhuriyeti'nde
Diyanet İşleri'nin Örgütlenmesi Bağlamında
Devlet-Din İlişkileri Üzerine
Bir Sentez Denemesi**

İslâm dininin, din ile devlet işlerini ayırmak şöyle dursun, bunlarda tam bir kaynaşma getirdiği; bu dinin, insanların iç dünyaları kadar devlet içindeki davranışlarını da ulvi kurallara bağlamak amacı güttüğü bir olgudur. Bu nedenle, Türkiye'de devlet eliyle laikleştirmeye doğru atılmış adımlar, İslâmi kültüre doğrudan saldırı olarak algılanmıştır. Atatürk dönemi reformlarının bir kısmı doğrudan dinle ilgili görünmemekle birlikte, Osmanlı modernleşmesinden farklı olarak salt üstyapı kurumlarını değil, Türkiye toplumunu bütünüyle dönüştürme projesine sahip olan Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının başta alfabe olmak üzere çeşitli kültürel kodları yeniden yapılandırma amacının hukuksal araçlarıydı. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran siyasi kadrolar, dini kişisel inanç alemine itmeye çalıştı; ancak, Türkiye'nin özellikle kırsal nüfusu hatta kentsel nüfusunun bir kısmı üzerinde bu siyasa pek geçerli olmadı. Bu iki grupta dinin sürekliliği, onlar için İslâm'ın sadece bir inanç değil, aynı zamanda çok boyutlu işlevleri olan bir dizi toplumsal pratik niteliği taşımasına bağlı olarak okunabilir. Tekkelerin kapatılmasına rağmen dinsel ağlar ve muhafazakâr kesimlerin yaşam tarzları görünürlükten uzak bir şekilde sürdürüldü. Bu arada Türkiye 1950'lerden itibaren nüfus artışının yılda % 2-3 olduğu dü-

zenli bir ekonomik gelişme yaşadı. Bu da şehirlerde iş edinme ortamı yarattı ve kırsal yerleşim bölgelerinden insanların büyük ilgisini çekerek kentlerdeki gecekondulaşma süreci başladı. Bu süreç içinde gerek Diyanet İşleri kurumu ya da imam-hatip liseleri gibi kanallarla devlet; gerek dernek, vakıf gibi özel hukuk örgütlenmelerine sahip çıkan sivil toplum içi bazı kesimler dinsel gereksinimleri yönlendirme çabalarını karşılıklı sürdürdü. 1980'lerde iktidarda olan siyasi partinin siyasaları yakından incelendiğinde, İslâmi yaşam tarzının parçası olduğu kabul edilen toplumsal pratiklerin yeniden kurgulanması ve inşa edilmesi, ekonomik genişleme ve teknolojinin oldukça iyi bir biçimde bütünleştirilmiş olduğu görülebilir. Öte yandan da aşağıda ele alınacak olan "kimlik" sorunları iyice belirginleşmiştir.

Böylelikle gerek yukarıda kısaca belirtilen iç dinamiklerle gerek dünyada süregelen yeniden yapılanmalarla¹ 1924'lerin koşullarından çok daha farklı bir ortamda bulunduğu kuşkusuz olan 2000'ler Türkiye'sinde dinin hukuksal düzeyde iki üst anayasal ilke çerçevesinde ele alınması gerektiği kanısındayım. Bu ilkelerden biri temel hak ve ödevler arasında yer alan vicdan ve din özgürlüğü, diğeri de Cumhuriyet'in niteliklerinden biri olan laikliktir; öyle ki, gerçek anlamda demokratik toplum yaşamı, bu iki ilkenin toplumsal yaşama tam anlamıyla geçirilebilmesiyle gerçekleşebilir.

Bir inancın o ülkede yaşayanların çoğunluğunca benimsenmiş olsun ya da olmasın, özgürlük konusu olacağı, 1961 Anayasası'nın 19. maddesinde olduğu gibi 1982 Anayasası'nın 24. maddesiyle de kabul edilmiştir. Türk Ceza Kanunu'nun "Din Hürriyeti Aleyhinde Cürümler" başlıklı 175-178. maddelerinde Anayasa Mahkemesi'nin de katkısıyla 1987'de gerçekleşen

---

1 "Ondokuzuncu yüzyılda yapılan ve akla dayandırılmış birçok kehanetin, kovalamaya çalıştıkları sözde kuruntulardan daha da yanlış olduklarının kavranışını yaşıyoruz. Laik liberaller ve sosyalistler dünyada daha güçlü bir iletişim ve evren hakkında daha güçlü bir bilimsel anlayışın egemen olacağına, ulusal ya da kabileci tutkuların ise giderek ortadan kalkacağına inanıyorlardı. Ama bu gerçekleşmedi. Bir 'kabile'ye sahip olma gereksinimi her zamandan daha güçlü. Ulusal çatışmalar ortadan kalkacağına benzemiyor. (...) Dahası, dinle ilgili rasyonalist kehanetlerin de yanlış olduğu anlaşıldı. Dinin ya da Tanrı'nın öleceğini sanmıyorum", L. Kolakowski, "İnsan Yalnız Aklıyla Yaşamaz", s. 20.

değişiklikle laik sistemin gerektirdiği dinsel inanç ve tapınma özgürlüğünün hiçbir din farkı yaratmaksızın devletçe korunması gerekliliği yerine getirilmiş olmaktadır. Öte yandan dinsel inanç özgürlüğü inanmamayı da içeren bir özgürlüktür. Toplumdaki çeşitli grupların barış içinde yan yana yaşayabilmesi için, herhangi bir inancın inananların inançlarının gereğini yerine getirebilme özgürlüğü olduğu kadar aynı inancı paylaşmayanların günlük yaşamlarını sürdürmek hakkı bulunduğunun kabul edilmesi şarttır. Şöyle ki, bunun tipik bir uygulaması İslâm inancının bir parçası olan Ramazan ayında oruç tutulması ritüelinde görülebilmelidir. Bu ay boyunca inananlar inançlarının gereğini yerine getirmek üzere oruç tutarken, bu inanca sahip olmayanlar ya da inancın ritüelini yerine getirmek arzusu taşımayanlar günlük yaşamlarını sürdürebilmek araçlarından mahrum bırakılmamalıdır. Oysa bu olması gerekenin aksine uygulamaların günlük yaşamda artarak yer aldığı, dahası devlet eliyle körüklendiği görülmektedir; 1987 yılı Ramazan ayına ilişkin bir incelemede sunulan veriler arasında, devlet bakanlıkları dışındaki on dört bakanlığın yedisinin yemekhanesinin anılan ay boyunca kapalı tutulmasının da yer alması,² devletin anayasal bir özgürlüğü tarafsızca korumaktan ne denli uzaklaştığının açık bir göstergesini oluşturmaktadır.

Öte yandan laiklik, Bülent Ecevit'in bir demecinde kullandığı nitelemeyle Türkiye Cumhuriyeti için söylencedeki "Aşıl'ın topuğu" kadar yaşamsal önem taşır.³ Ancak sekülerleşmenin de tıpkı demokratikleşme gibi hukuki düzenlemelerle gerçekleştirilmesi, uygulanabilir bir yöntem olmakla birlikte, tepkileşimler göz önüne alındığında, en azından çok meşakkatli olacağı gözlemlenebilmektedir. Bir yandan, bazı dirençlere karşın Türkiye'de bir asrı aşkın uygulamalarıyla laik yaşam biçimi-

---

2 Bkz. "Oruçsuzlara da Saygı", *YeniGündem*, IV (17-23 Mayıs 1987) 63, s. 10-14. 2008 sonunda yayınlanmış ilgili bir çalışma için de bkz. B. Toprak-I. Bozan-T. Morgül-N. Şener, *Türkiye'de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakarlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, s. 39-52.

3 İlgili niteleme dışında, içeriği bakımından katılmadığım bu demeç için bkz. Fikret Bila, "Din devleti kurmaya kalkarlar", *Milliyet*, 10 Aralık 1989.

ne alışıldığı sosyolojik bir olgu gibi görünmektedir.⁴ Öte yandan ilginç bir olgu, laikleşmenin paradoksal olarak dinsel canlanışın en azından üç anlamda önkoşulu olabilmesidir.⁵ Birincisi, herhangi bir dinsel topluluk laik bir ortamda üyelerinin ilgisini koruyabilmek için sürekli değişen şartlara kendini uyarlayabilmektedir. Öte yandan, dinsel yeniden canlanışlar genellikle bizzat laikleşmeye karşı bir tepki olarak doğar. Nihayet, laikliğin dinsel canlanma yaratmasının üçüncü bir dinamiği de dinsel hareketlerin laikleşmeyle ne denli bağlantılı olduğuna bağlıdır. Öyle ki çoğu zaman din, iktidar, etnik grup, sosyal sınıf, bölgesellik, ulusçuluk ve hatta Batı karşıtlığı gibi kavramların siyasal tercihlere olan etkileri birbirinden ayırt edilemez olabilir.

Türkiye'deki laikleştirme sürecinin bir sonucu, Müslümanlarda İslâmi kimliklerinden ve geleneklerinden koptukları duygusunu uyandırmış olmasıdır.⁶ Batı etkisine karşı tepki ve ulusal kaderi tayin etmenin bir anlamda İslâmi nitelikte olması gerektiği düşüncesiyle tarihi bir İslâmi kimlik arayışına girilmiş;⁷ Müslümanlar için İslâm, İran'ın da öncülüğünü yaptığı bir modelle, duygusal bir yaklaşımla yücelttikleri ve tüm sorunlarını mucizevi bir biçimde çözeceğine inandıkları bir ideal hali-

-
- 4 Bu benimsenmenin örneklenmesi için bkz. M. Kıray, "Toplum Yapısı ve Laiklik", ve Ş. Mardin, "2000'e Doğru Kültür ve Din" s. 11.
  - 5 Bu saptamaların esin kaynağı olan bir inceleme için bkz. N.J. Demerath, III, "Religious Capital and Capital Religions: Cross-Cultural and Non-Legal Factors in the Separation of Church and State", s. 32 vd.
  - 6 Kimlik sorunu hakkındaki çözümlemelerde, Sudan'daki Hartum Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyelerinden ve Cumhuriyetçi Kardeşler adlı İslâmcı reform grubunun önde gelenlerinden An-Naim'in, İslâmiyet'te insan haklarına ve sivil özgürlüklere uygun bir reform yapılabilmesi için gerekli koşullara ilişkin bir incelemesinden yararlanılmıştır. Bkz. A.A. An-Na'im, "İslâmiyet'te Reform" s. 56-60. Halen ABD'de Atlanta Emory Üniversitesi Hukuk Bölümü'nde öğretim üyesi olan yazar aynı çizgideki görüşlerini diğer çalışmalarında daha da geliştirmiştir. Bkz. A.A. An-Naim, *Toward an Islamic Reformation: Civil Liberties, Human Rights, and International Law*; A.A. An-Naim (ed.), *Human Rights in Cross Cultural Perspectives: A Quest for Consensus*; A.A. An-Naim, *Islam and the Secular State*.
  - 7 "Şeriatçı söylem, bir bilinçaltı milliyetçiliği... Benim kültürümde İslâm var derken gerçekte milliyetçilik yatıyor" (Prof. Dr. Nur Vergin). Bkz. Ş. Alpay, "2020 Yılında Türkiye" (dizi-röportaj), *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1991, s. 14.

ne gelmiştir. Çağın koşulları ıskalandığı takdirde, görünür bir “zafer” elde edilse bile, gerçek anlamda bir başarı sağlamayacağının görülebilmesiyle, insan haklarını ve uluslararası hukuku da gözeten yeni bir İslâmi kimliğin ortaya çıkması olasılığı vardır ve böyle bir İslâmi yönelim, devletle dinin işlevsel ayrılığını koruyan tarafsız bir devlette dahi varlığını sürdürebilir. Bu çerçevede bir yumuşak güç (*soft power*) olarak dinin uluslar ve medeniyetler arası ilişkilerde önemli rolü olacaktır.⁸

Türkiye Cumhuriyeti’nin modernleşme sürecinde laikliği ön planda tutarak demokrasiyi zedelemiş olduğu, geniş halk kitlelerinin baskı altında tutulmuş olduğu bir gerçektir. Ancak günümüzde bir tehlike de, yukarıda da örneklandığı üzere, bir dinî pratiğin ve onun ahlâk kurallarının, resmî kurallara, devletin kurallarına dönüştürülmesinde yatmaktadır. Oysa günümüzün demokratik siyasal toplumu içinde çeşitli toplulukların eridiği bir kazan (*melting pot*) olmak yerine farklı grupların yan yana yaşamasıyla oluşmuş bir mozaiktir.

Din kaynaklı özellikle de İslâmi siyasal akımların, ekonomik, toplumsal ve siyasal düşünceler içeren öbür siyasal akımlara göre çok önemli bir özelliği, aynı zamanda bir din ve ibadet sistemi oldukları için eleştirilemeyen, tartışılmayan, olduğu gibi kabul edilmesi gereken sistemler olduğu kanaatinin hâkim olmasıdır. Bu olgu yan yana yaşamayı güçleştiren faktörlerden biri olmasına karşın, Batı sisteminden alınabilecek en önemli kurum olan demokrasi yapısı içinde tüm toplulukların beraberce var oluşları sürdürülebilir.

Tüm bu veri ve olgular çerçevesinde değerlendirildiğinde Diyanet İşleri Başkanlığı, Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye devletinin ideolojik bir araç olarak benimsediği kurumlardan biri olarak temayüz etmektedir. Tüm yapılarda olduğu gibi Diyanet kurumu da, kendisini biçimlemeye çalışmış olan iktidarlara rağmen bir yandan kendi dinamiklerini üretmiş; öte yandan lagvedilerek dinî hayatın cemaatlere terk edilmesi önerisi-

8 Joseph S. Nye’in yumuşak güç (*soft power*) kavramının din bağlamında uluslararası ilişkilerde kullanımı için bkz. J. Haynes, *An Introduction to International Relations and Religion*.

nin toplumsal anlamda bir karşılığının olmayacağı kadar anlam ve önem kazanmıştır. Bununla birlikte kurumun statükosuna sıkıca bağlı kalmaması, ciddi bir yeniden yapılanmaya gidilmesi gerekmektedir; zira çağdaş demokratik devlette siyasi iktidarı kullanan ve kendilerini toplumun temsilcileri olarak sunanların, sosyal corpusun istemlerini gözardı edebilmesi mümkün değildir. Reel durumlarla birlikte, son tahlilde, demokratik bir toplum yaratabilmenin başta gelen önkoşullarından biri olan laikliği, süreç içinde tüm uzantılarıyla gerçek anlamıyla gerçekleştirebilmek yolunu seçmek hedefinden şaşmamak da muhayyel bir idealin olmazsa olmazlarındandır.

“... bir devletin yaşamı için zaruri ... iki şey: Silahlar ve din. Formül ... daha etkili başka şeyle de uyarlanabilir: Zor ve uzlaş, baskı ve ikna, devlet ve kilise, siyasal toplum ve sivil toplum, siyaset ve etik ..., hukuk ve özgürlük, düzen ve disiplin, ... şiddet ve yolsuzluk.”

Antonio Gramsci¹

2009 yılında, henüz Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı görevini yürütmekte iken, Prof. Mehmet Görmez kendisiyle yapılan bir söyleşide,

Diyanet İşleri Başkanlığı son yıllarda toplumsal değişimleri dikkate alarak görevlerini yeniden tanımlama yoluna girdi. Yasaların verdiği “toplumu din konusunda aydınlatma” görevinin sadece mevcut bilgi materyalleriyle, vaaz ve hutbe yoluyla gerçekleşemeyeceğini görerek, ciddi bir şekilde bilgi üretmeye ve söz konusu bilgiyi daha yaygın olarak toplumla paylaşmaya çalışıyor. Yaygın din eğitimi görevini daha bilimsel bir zemine oturtmaya çalışıyor. “Din Hizmeti” görevini de aynı şekilde yeniden tanımlayarak daha sosyal içerikli bir din hizmeti sunma

---

1 Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, 3. Cilt (çev. Barış Baysal), Kalkedon, İstanbul, 2012, s. 217.

gayreti içinde. Hizmet talep eden ülke sayısı hızla artıyor, yurtdışı hizmetleri iki katına çıkarıldı. Ancak toplumsal değişimler karşısındaki projelerde çeyrek asırlık bir gecikme yaşadığımızı itiraf etmek isterim.

ifadesini kullanmıştı.² Nitekim, 2009-2013 dönemi Diyanet İşleri Başkanlığı Stratejik Planı'nda kurumun amaçları,

- Nitelikli dinî bilgi (güncel ve bilimsel kriterlere uygun) üretmek;
- Nitelikli din görevlisi sayısını artırarak kaliteli din hizmeti sunmak;
- Din hizmetlerini toplumun tüm kesimlerine ulaştırmak;
- Yurtdışındaki vatandaşlarımıza kimliklerini koruyacak ve yaşadıkları toplumla bütünleşmelerine katkı sağlayacak nitelikte din hizmeti götürmek;
- Kurumu, özlük hakları bakımından cazip hale getirmek;
- Töre cinayeti, aile içi şiddet, madde bağımlılığı ve ayrımcılık gibi toplumsal sorunların çözümünde dinî açıdan etkin rol almak.

olarak belirlenmiştir.³ Bu stratejik plan, 10 Aralık 2003 tarih ve 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile 26 Mayıs 2006 tarihli ve 26179 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan Kamu İdarelerinde Stratejik Planlamaya İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik gereği hazırlanan ilk planlardan biridir. Ancak izleyen üç yıl içerisinde hukuki alt yapısı, görev ve sorumlulukları, hiyerarşik yapısı ve yönetim kadrosu bakımından Diyanet İşleri Başkanlığı oldukça büyük bir değişime sahne oldu. Bu nedenle kurumun stratejik planı 2012-2016 yıllarını kapsayacak şekilde yeniden hazırlandı.

Bu dönemler, 1990'ların sonlarından itibaren yapılmış bir

2 Prof. Dr. Mehmet Görmez, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi iken, 13 Ağustos 2003 tarihinden itibaren Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı görevine atanmıştı. Ali Aslan, "Söyleşiyorum: Mehmet Görmez", *Anlayış* (Kasım 2009) <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=78&makaleid=2213> (vurgu bana ait)

3 <http://www.sp.gov.tr/tr/stratejik-plan/s/260/Diyanet+Isleri+Baskanligi+2009-2013>

dizi anket ve araştırmalar neticesi 2009'da kaleme alınmış bir incelemede öngöröldüğü gibi, "... çekirdeğinde Sünni İslâm olan ve otoriterlik, dogmacılık ile toplumsal karmaşadan kaynaklanan bir bunalımla iltisaklı bir muhafazakârlığın yakın ve görölebilir gelecekte Türkiye toplumu ve siyasetinin parçası olacağı"⁴ zamanlardı; ileride irdeleneceğı üzere bunlar plan ve icraata da yansdı. Recep Tayyip Erdoğan'ın, özellikle 2012 ve sonrasında sık sık vurguladığı "dindar gençlik yetiştireceğiz"⁵ ifadesi, öngörölen toplumsal mühendislik niyetlerinin öncöl işaretlerindendi. 25 Mayıs 2012 tarihinde Birleşmiş Milletler Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı Eylem Programı'na ilişkin 2012 Uluslararası Parlamenterler Konferansı'nın kapanış oturumuna katılan dönemin Türkiye Cumhuriyeti başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, "Sezaryenle doğuma karşıyım, kürtajı cinayet olarak görüyorum. Ha anne karnında bir çocuğu öldürürsünüz ha doğduktan sonra. Hiçbir farkı yok" beyanı ile Türkiye'de konuyla ilgili yoğun bir tartışma başladı.⁶ Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kürtaj, suni döllenme, sezaryen, "her aileye en az üç çocuk" gibi, özellikle kadının bedenini ve onun üzerindeki tasarrufunu ilgilendiren hususlarda politikalar üretmeye girişmesi de kendi tasavvurundaki toplumu üretmek için giriştiğı toplumsal mühendislik çabalarının diğeri adımlarıydı.⁷

4 Ali Çarkoğlu ve Ersin Kalaycıoğlu, *The Rising Tide of Conservatism in Turkey*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, s. 149.

5 Bu haberlerden birkaçı için bkz. 2 Şubat 2012: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/dindar-genclik-yetistirecegiz-19825231>; 6 Şubat 2012: <http://www.radikal.com.tr/politika/erdogan-dindar-nesili-savundu-1077899/>; 6 Şubat 2012: https://www.youtube.com/watch?v=BKCpdU_71J0; 21 Eylül 2013: <http://haber.sol.org.tr/devlet-ve-siyaset/erdogandan-dindar-nesil-nakarati-inancli-bir-nesil-yetistirecegiz-tencere-tavaci-d>; 27 Şubat 2016: <http://www.diken.com.tr/erdogan-sozunden-vazgecmeyi-hedefimiz-dindar-nesil-yetistirmek/>; 28 Şubat 2016: <https://www.yenisafak.com/gundem/dindar-nesil-yetistirecegiz-2424175>; 31 Ağustos 2019: <http://bianet.org/bianet/siyaset/172526-erdogan-cerattepe-eylemcilerine-yavru-geziciler-dedi>

6 İştar Gözaydın, "Kürtaj ve Yaşam hakkı", *Doğuş Üniversitesi Hukuk Faköltesi İnsan Hakları Konferansları I-II: Türkiye'de İnsan Hakları - Yaşam Hakkı*, (ed. Zafer Üsköl - O. Serkan Gülfidan, Legal Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 146-151.

7 İştar Gözaydın, "Management of Religion in Turkey": *the Diyanet and Beyond*, Özgür Heval Çınar ve Mine Yıldırım (der.): *Freedom of Religion and Belief in Turkey*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, s. 2014,

Prof. Tayfun Atay'ın ifade ettiği gibi, "2011 seçimlerine giderken, 'Kimsenin ne yediğine, ne içtiğine, ne de giydiğine karıştık' diyen AKP lideri, şimdi son derece tehditkâr bir üslupla ekranda seyredilecek olandan sofrada yenilip içilecek olana ve en uçta kadınların hayatında ne olup bitmesi gerektiğine kadar her şeye karışan bir siyasi pratiğin icracısı olmuştu."⁸

İnanç özgürlüğü, ibadet hakkı, kamu hizmetinde eşitlik: Alevilik

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından 2 Şubat 2010 tarihinde açıklanan ve Türkiye'nin ilk kez Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 9. maddesinin ihlalinden mahkûm olmasıyla sonuçlanan dava (Sinan Işık, 21924/05, 02.02.2010), nüfus cüzdanındaki "din" hanesine İslâm yazdırmak istemeyen bir Alevi vatandaş tarafından açılmıştı. 2006 yılına kadar, nüfus cüzdanında sahibinin dininin gösterilmesi bir zorunluluktur; ancak 2006 yılından itibaren bu kısmın boş bırakılmasını talep etme hakkı tanınmıştır. İzmir Bölge İdare Mahkemesi, 7 Eylül 2004 tarihinde, başvuranın talebini, Diyanet İşleri Başkanlığı Hukuk Müşavirliği'nden aldığı görüşe dayanarak reddetmişti. Mahkeme, Aleviliğin İslâm'ın bir alt grubu olduğuna atıfta bulunan kurum görüşünü uygun bulmuş ve bundan dolayı nüfus cüzdanında İslâm ibaresinin yerinde olduğuna karar vermişti. Yargıtay'ın da, 21 Kasım 2004 tarihinde, başka herhangi bir gerekçe göstermeksizin hükmü onaması üzerine, dava Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne götürüldü. Türkiye tarafı, 2006 tarihli yasadan bu yana, tüm Türk vatandaşlarının nüfus cüzdanlarındaki dine dair bilgilerin değiştirilmesi veya bu hane nin boş bırakılmasını talep etme hakkına sahip olduklarından, başvurunun her halükârda 9. madde ihlalinin mağduru olduğu iddi-

---

s. 24. 2011 sonrası eğitim politikaları ile Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından kurgulanan ulus kimliği ilişkisine ilişkin bkz. Elif Gençkal Eroler, "Dindar Nesil Yetiştirmek": Türkiye'nin Eğitim Politikalarında Ulus ve Vatandaş İnşası (2002-2016), İletişim, İstanbul, 2019, özellikle s. 98 vd.

8 Tayfun Atay, *Parti, Cemaat, Tarikat: 2000'ler Türkiye'si'nin Dinbaz-Politik Seyir Defteri*, Can Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23.

asında bulunamayacağını da ileri sürmüştür. Bu bağlamda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, “nüfus kayıtları, nüfus cüzdanları vb. evraklardaki din ibaresinin silinmesi için resmî makamlara yazılı olarak başvurulmak zorunda kalınması gerçeği, din hanesi boş bırakılmış bir nüfus cüzdanı olgusu, bireyi rızası hıfına kişisel inançlarına ve dinî görüşlerine dair bilgi ifşa etmek zorunda bırakır. Şüphesiz ki bu durum, kişinin dinini ve inancını açıklamama hürriyetine aykırıdır” gerekçesiyle ve oy çokluğuyla Türkiye’nin 9. maddeyi ihlal ettiği sonucuna vardı. Mahkeme, ihlalin din hanesine hangi dinin yazıldığından değil, nüfus cüzdanlarında bir din hanesinin var olmasından kaynaklandığını vurgulamıştır.⁹ 2017 Ocak ayından itibaren yenilenen nüfus cüzdanlarında görünür bir din hanesi olmamasına karşın, çipli kimlik kartlarının yongasında gizlenen ve yalnızca görevliler tarafından görülebilen din hanesini haizdir.¹⁰ 24 Mart 2016 tarihli ve 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu’nun 6. maddesi gereği, “Kişilerin ırkı, etnik kökeni, siyasi düşüncesi, felsefi inancı, dini, mezhebi veya diğer inançları, kılık ve kıyafeti, dernek, vakıf ya da sendika üyeliği, sağlığı, cinsel hayatı, ceza mahkûmiyeti ve güvenlik tedbirleriyle ilgili verileri ile biyometrik ve genetik verileri özel nitelikli kişisel veridir. Özel nitelikli kişisel verilerin, ilgilinin açık rızası olmaksızın işlenmesi yasaktır” hükmüyle beraber, “Birinci fıkrada sayılan sağlık ve cinsel hayat dışındaki kişisel veriler, kanunlarda öngörülen hallerde ilgili kişinin açık rızası aranmak-

9 Bu karar ile ilgili bkz. Haldun Gülalp, “AIHM Kararları Işığında Türkiye ve Fransa’da Laiklik”, *Semih Vaner Anısına Avrupa Birliği Demokrasi ve Laiklik*, (haz. Cengiz Çağla ve Haldun Gülalp), Metis, İstanbul, 2010, s. 256-257; Erşan Şen: <https://www.hukukihaber.net/nufus-cuzdaninda-din-hanesinin-bulunma-zorunlulugu-makale,3554.html> Ayrıca, bu kararı benzer uluslararası mahkeme kararları ile karşılaştırarak, Türkiye uygulamasını derinlemesine değerlendiren bir çalışma için bkz. Berke Özenç, “İnancını Açıklamama Hakkı Açısından Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Kartlarındaki Din Hanesi”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 141 (2019) s. 9-42.

10 Bu husustaki bazı hukuki değerlendirme ve eleştiriler için bkz. Tolga Şirin: https://www.academia.edu/24358896/NÜFUS_CÜZDANINDAKİ_DİN_HANESİ_VE_ZORUNLU_DİN_DERSİ_AVRUPA_INSAN_HAKLARI_MAHKEMESİ_İÇTİHADİ_VE_GÜNCEL_GELİŞMELER; Ali Rıza Aydın, er.sol.org.tr/yazarlar/ali-riza-aydin/kimlikte-din-hanesi-olmaz-159297

sızın işlenebilir”¹¹ ifadesinin yer alması düzenlemeyi etkisiz hale getirmektedir. Bu tür uygulamalar, nüfus cüzdanlarındaki yongaların yetkili kurumlarca taranabilmesi olgusuyla birleştirilince Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Sinan Işık kararının Türkiye tarafından tam anlamıyla uygulandığı söylenemez.

Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidara geldiği 2002’den sonra görülen demokratikleşme çabalarının son adımları olarak değerlendirilebilecek; ancak ilgili camialarda çeşitli eleştirilere de hedef olan¹² “Alevi Çalıştayları” ya da kamuoyunda zikredilen adlandırmayla “Alevi Açılımı” nihai raporu 2010 tarihli-¹³ ancak dönemin ilgili Devlet Bakanı Faruk Çelik tarafından 31 Mart 2011’de Başbakanlık Dolmabahçe ofisinde düzenlenen bir basın toplantısıyla açıklandı. 2009’da başlatılan bu sürecin birer parçası olarak yedi çalıştay ve üç toplantı düzenlenmiş; sorunlar ve talepler müzakere edilmişti. Sürecin koordinatör ve moderatörlüğünü sürdüren Dr. Necdet Subaşı tarafından kaleme alınmış nihai raporda Diyanet İşleri Başkanlığı; din eğitimi ve öğretimi; cemevleri, inanç rehberleri ve yeniden yapılanma özel başlıklar altında değerlendirilmiş, öneriler sunulmuştur. Farklı Alevi çevrelerin temsilcileri ile bir araya getirilen çalıştaylardan çıkan sonuçları az sayıda olmakla birlikte, olumlu karşılayanlar bulunduğu gibi,¹⁴ eleştirenler de oldu.¹⁵

11 <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6698.pdf>

12 Çalıştaylar öncesi, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2007-2008 yıllarında tartışılan “Alevilik açılımı/paketi” hakkında kapsamlı bir eleştiri için bkz. Ayhan Yalçınkaya, “Alevilik Hendeğinde AKP’nin Devesi: ‘Alevi Açılımı’ Neyi ‘Açıyor’?”, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, (der. İlhan Uzel ve Bülent Duru), Phoenix, İstanbul, 2010 (2. baskı), s. 316-354. Birinci etap sonunda bir grup Alevi örgütü tarafından hazırlanmış, eleştiri ve önerileri içeren bir çalışma için bkz. Alevi Kültür Dernekleri Genel Merkezi ve Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı Genel Merkezi, *Alevi Çalıştayı Birinci Etap Alevi Örgütleri ve Temsilcileri Toplantısı Değerlendirme İstem ve Öneri Raporu*, Ankara, 2009.

13 *Alevi Çalıştayları Nihai Rapor*, Ankara, 2010.

14 Dünya Ehli Beyt Vakfı Genel Başkanı Feri Altun, <http://www.haber7.com/ic-politika/haber/728819-bakan-celike-alevi-calistayi-tesekkuru>

15 Pınar Ecevitoglu, “Aleviliği Tanımlamanın Dayanılmaz Siyasal Cazibesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 66, No. 3, 2011, s. 137-156 <https://dergipark.org.tr/download/article-file/35854>; <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/119923-alevi-calistayi-raporu-alevilerin-talep-rini-icermiyor>; <http://hacibektasvakfi.web.tr/uploads/publications/alevi->

Raporda, sonuç olarak aşağıda sıralanan 30 adet hususun Hükümet tarafından değerlendirmeye alınması önerilmiştir:

I. Aleviliğin çerçevelendirilmesi ve tanımlanması bütünüyle Alevilerin uhdesinde olmalıdır. Devletin kendinden beklenen sorumluluğu yerine getirebilmesi için, Alevilerin kendi aralarında en başta tanımlama ve çerçevelendirme olmak üzere inançlarına yönelik konulara açıklık kazandırmaları ve bunu kamuoyuyla paylaşmaları gerekir. Devlet herhangi bir inanç alanının içeriğine müdahale edemez ve onu düzenleyemez. Ancak bu alanın güvence altına alınabilmesi için gerekli adımların atılmasında koruyucu roller üstlenebilir. Bu bağlamda Alevilerin de kendi yükümlülüklerini yerine getirmeleri gerekir. Bu yükümlülükler hiçbir şekilde muğlaklığa izin vermeyen bir netlikle ve tam bir yetkinlik içinde inanç alanının açıklıkla ortaya konulmasını gerektirmektedir.

II. Aleviler devlet ve toplum nezdinde ayrımcılığa uğradıklarını ifade etmektedirler. Devletin, şeffaflık içinde bu algının ortadan kaldırılması için acilen rahatlatıcı adımlar atması gerekir. Sorunun karşılıklı hoşgörü, diyalog ve empati eksenli girişimlerle aşılması pekâlâ mümkündür. Ancak bütün bunlarla birlikte her şeyden önce ayrımcılığa yol açan uygulamalara son verilmesi ve özellikle de hukuki mevzuatın ayrımcılığı besleyen ve kurumsallaştıran öğelerden bir an önce arındırılması gerekmektedir.

III. Tarihsel gelenekteki yapılanmalardan bağımsız, toplumumuzun sosyo-politik gerçekliğine uymayan, ikili ilişkileri zorlayan ucube adımlar atmak yerine, toplumsal birlik, beraberlik ve kardeşliğin her şeyden önce tüm inanç gruplarının eşitlikçi bir şekilde yaşadığı ve kendine yer bulabildiği bir hukuk devletinde ancak sağlanabileceğinin bilinmesi gerekir.

IV. Alevi sorunu hukuk devleti normlarıyla hiçbir şekilde çelişmeyen bir laiklik anlayışı içinde ele alınmalı ve çözümlidir.

V. Aleviliğin bir kimlik farklılaşması içinde ortaya çıkmasının sakıncalarına dikkat etmek gerekir.

VI. Alevi sorunu İnkılâp Kanunları ve ulus-devlet yaklaşımının üzerine oturduğu siyasal ve kültürel zemin dikkate alınmadan çözümlenemez. Problemin giderilmesi için başta devletin homojenleştirici kimlik politikaları olmak üzere anayasal düzeyde teminat altına alınmış hususların gerçeklikle buluşturulması gerekir.

VII. Yasalarda gerçekleştirilecek düzenlemelerin devlet gerekliliklerine olduğu kadar toplumsal birlik ve beraberlik özlemine de destek sunması gerekir. Yeni ayrımcılık alanlarına yol açacak düzenlemeler toplumsal uyum ve birlik arayışlarını uzun vadede sekteye uğratacaktır.

VIII. Yasal düzenlemelerin Alevi sorunlarının aşılmasındaki rolü teyit edilmekle birlikte gündelik hayatta var olan ilişki bozukluklarını da ortadan kaldırmak gerekir. Bu nedenle Alevilik bağlamındaki tüm sorunların her şeyden önce “ taraflar ” ın birbirlerine karşı yakınlaşmasını ve empatiyi artırıcı süreçlere tabi olması gerekmektedir. Bunun için de Sünni ve Alevi vatandaşların birbirlerine karşı daha özenli davranmalarının önemi hiçbir şekilde göz ardı edilmemelidir.

IX. Konunun belli başlı boyutları anayasal düzeyde ele alınıp tartışılırken, “Din ve Vicdan Hürriyeti”nin garanti altına alındığı 24. maddenin de, “Tekke ve Zaviyeler Kanunu” ve “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” bağlamında değerlendirilmesi gerekir. Esasen sorunların kilitlendiği-kilitlenebileceği alan bu ilişkide açığa çıkmaktadır. Nihayet bu tartışmalar, Aleviliğin referans ve aidiyet sorunlarının giderilmesinde de oldukça etkili olacaktır.

X. Aleviler İslâm dairesi ve Müslümanlık ortak paydası içinde Diyanet’in sunduğu hizmetlerden yararlanma hakkına her Sünni vatandaş kadar sahip olmalıdır. Bu konuda bir kısıtlama olmamalıdır. Ne var ki konunun siyasallaşmış olması, soğukkanlı bir şekilde ele alınmasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı’nın da üst İslâm söylemi konusundaki bilinen hassasiyetlerinin takipçisi olmaktan yılmaması gerekir.

Bu duyarlılık ülke güvenliğinin de olmazsa olmaz şartları arasında yer almalıdır.

XI. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcut statüsüyle, Sünnilik dışındaki diğer İslâm temelli inanç gruplarına nasıl hizmet götüreceği, bu konuda ciddi çekinceleri olan gruplar karşısında devletin nasıl bir yapılanmaya gideceği konusunda hukuki çerçevede birtakım çalışmalar yapılması gerekir.

XII. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hizmetlerinden genel toplumun hoşnut olduğu, bu nedenle de ortaya konacak önerilerin vatandaşlar arasında herhangi bir ayrımcılığa fırsat vermeden anayasal çerçeve içinde gerçekleştirilmesi gerektiği unutulmamalıdır.

XIII. Sorunun Diyanet'ten çok devletin bir sorunu olduğu unutulmamalıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı ne Mevlevi ve Nakşibendîler gibi tarikatlar ne de Alevilik ve Nusayrilik gibi farklı inanç grupları için tasarlanmıştır. Bugün pek çoğu ilgili yasa ve mevzuatlar gereği yasal bir statüye sahip olmayan bu yapılanmaların önündeki engellerin anayasal sistemin gereklilikleri içinde kaldırılması toplumda bir rahatlama sağlayacaktır.

XIV. İnanç hizmetleri konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'yla hiçbir bağ kurmak istemeyen Alevilerin talepleri de göz ardı edilmemeli, durumlarına uygun bir yapılanmaya devlet ve toplum gereklilikleri içinde, laiklik ilkesini koruyarak, fırsat verilmelidir. Bu bağlamda laik devlet de kısıtlayıcı, engelleyici ve daraltıcı yorumları değil, genişletici, gerçekçi ve özgürlükçü yorumları temel almalıdır.

XV. Zorunlu din derslerinin uygulamada ortaya çıkan sorunlarının ortadan kaldırılması için Anayasa'da yeni bir düzenleme yapılması şarttır. Bu çerçevede söz konusu derslerin, diğer olağan derslerle aynı statüde tanımlanmasının yerinde olacağı düşünülmektedir.

XVI. Anayasa'nın 24. maddesinde yer alan ve tüm vatandaşların isteğe bağlı bir şekilde yararlanmalarına fırsat tanıyan eğitim ve öğretim programının işlerlik kazanması için, başta Aleviler olmak üzere tüm inanç gruplarının bu derslerden yararlanabilmeleri doğrultusunda gerekli düzenlenmeleri yap-

mak üzere Milli Eğitim Bakanlığı'nın ilgili birimlerince gerekli teknik çalışmalar başlatılmalıdır.

XVII. İsteğe bağlı dersler, vatandaşların kendi rıza ve isteklerine bağlı olarak verilmekle birlikte hiçbir şekilde kendi kimliklerini beyan etmek zorunda kalmayacakları bir şekilde tasarlanmalıdır.

XVIII. Mevcut haliyle din dersleri revize edilmeli, müfredat tüm inanç alanlarına aynı mesafe bilinciyle hazırlanmalıdır.

XIX. Hükümet, derslerde yaptığı düzenlemeler hakkında uluslararası sözleşme ve yükümlülöklere uygun hareket ettiğini ilgili taraflara izah etmelidir.

XX. Din eğitim ve öğretimi, devletin denetleme hakkına zarar vermemek kaydıyla inanç gruplarının temel ilkeleriyle ugunluk içinde verilmelidir. Bu bağlamda gerek zorunlu DKAB dersinde gerekse isteğe bağlı eğitim ve öğretim programlarında Aleviliğin gerçekte neleri kapsadığını, belli başlı inanç ve ritüellerinin neler olduğu vs. gibi konularda belirleyicilik hakkı toplulukta olmalıdır. Bununla birlikte Alevilerin de mevcut toplumsal düzen içinde kendi temsillerini nasıl sağlayacakları konusunda topluluk içi kanallar arasında gerekli uzlaşmayı sağlayarak belli bir söylemde uzlaşmaları gerekir.

XXI. İsteğe bağlı din derslerinin içeriğini ilgili grupların belirleme hakkına saygı gösterilmelidir. Ancak bu durum da Türkiye'nin farklı inanç gruplarının yapılanmasına başından beri izin vermeyen vatandaşlık düzenini dikkate almayı gerektirir.

XXII. Cemevlerine hukuki bir statü kazandırılmalı, bu çerçevede gerekli ihtiyaçlar eşitlik ilkesine uygun bir şekilde devletçe karşılanmalıdır.

XXIII. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hizmetlerini kendileri için yeterli görmeyen ya da bu hizmetlerden hiçbir şekilde yararlanamayan, yararlanmak istemeyen inanç gruplarının talep ve isteklerini incelemek, değerlendirmek ve Anayasa'ya uygun bir şekilde sonuçlandırmak üzere bir hukuk komisyonu kurulmalıdır. Bu kurum laik demokratik sosyal hukuk devletinin gereklilikleri içinde gerçekleştireceği çalışmalarıyla hükümetin bu alandaki adımlarına katkı sunacaktır.

XXIV. İnanç vergisi önerisi, toplumsal, dinsel ve kültürel maliyetleri bütün boyutlarıyla birlikte ele alınarak değerlendirilmelidir.

XXV. Tüm düzenlemelerde aslolan, toplumsal birlik ve kardeşlik düşüncesini pekiştirmek olmalı, ayrılığı ve karşıtlığı besleyici her adımdan özellikle imtina edilmelidir.

XXVI. 1993'de Sivas'ta gerçekleşen Madımak Olayı, bütün boyutlarıyla aydınlatılmalı, vatandaşlar arasında kin, nefret ve düşmanlığı körükleyen unsurlar tasfiye edilmelidir.

XXVII. Madımak Otel'i kamulaştırılmalı; bina, birlik ve beraberliğin nişanesi olarak Sivas halkının taleplerini de dikkate alacak bir şekilde yeniden değerlendirilmelidir.

XXVIII. Otelin bir bölümü Madımak olayında hayatını kaybedenlerin anısını hatırlatacak şekilde düzenlenmeli ve girişine bu olayı tel'in eden bir pano asılmalıdır.

XXIX. Düzenleme, her halükârda unutmaya yerine hatırlamayı, kargaşa ve kaosu değil barış ve huzuru, geçiştirmeyi değil yüzleşmeyi öncelermelidir.

XXX. Çözüm için atılan adımların toplumun ortak referanslarına, değer ve inançlarına uygun olmasına özen gösterilmelidir.

Bu hususlar içinde Diyanet İşleri Başkanlığı, cem evleri, Madımak Olayı¹⁶ ve Otel'i gibi uygulamaya yönelik hiçbir öneri ile ilgili hukuki ya da siyasi adım atılmamış olması, Alevi meselesini halletmeye duyulan isteksizliğin göstergesidir.¹⁷

16 13 Mart 2012'de Ankara 11. Ağır Ceza Mahkemesi, Sivas'ta 2 Temmuz 1993'te Madımak Otel'i'nin yakılması ve 37 kişinin ölümüne ilişkin ana davadan dosyaları ayrılan yedi sanık hakkındaki davanın, iki sanık yönünden ölmeleri, beş sanık yönünden ise zaman aşımı nedeniyle düşürülmesine karar verdi. Kararın ardından, adliye önünde çıkan olaylara polis biber gazı ve tazyikli su kullanılarak müdahale etti.

17 Alevi klasiklerinin basımı hakkında 2009 tarihli IV. Dini Yayınlar Kongresi'nin sonuç bildirgesindeki iki maddeyi "zikre değer" bulan İsmail Kara, "Doğru ve cesur bir değerlendirme olmakla beraber fiiliyata intikal etmeyen bir temenni" olarak değerlendirmektedir. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesle Olarak İslâm 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 482, dipnot 93. Ayrıca Kara'ya göre, "Başkanlık aslında cemaat ve tarikat yapılarının, dini grupların din anlayışlarından, İslâm tarih tecrübesine ve kültürüne, dünyaya ve Ankara'ya bakışlarından, ana kabullerinden memnun değildir ve onları dö-

26 Nisan 2016'da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Büyük Dairesi, İzzettin Doğan ve Diğerleri davası (başvuru no. 62649/10) sonucunda, Türkiye'nin din veya inanç özgürlüğü hakkını koruyan 9. madde ve 9. maddeyle bağlantılı olarak ayrımcılığı yasaklayan 14. maddeyi ihlal ettiğine karar verdi.¹⁸ Cem Vakfı 2005 yılında Başbakanlığa başvurup Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Alevi ve diğer inançları da kapsayacak şekilde kamu hizmeti vermemesinden şikâyetçi olmuştu. Vakfın talepleri arasında, Aleviliğe hukuksal statü tanınması, cem evlerinin ibadethane (mabet) olarak tanınması, cem evi inşasına imkân tanınması, cem evlerinin işleyişi için kamusal fon öngörülmesi ve Alevi dedelerine devlet memuru statüsü kazandırılması da vardı. Tüm bu talepler 19 Ağustos 2005 tarihinde Başbakanlık tarafından reddedildi. Başbakanlık, Diyanet İşleri'nin tüm dinlere "eşit" yaklaştığını, cem evlerine ibadethane statüsü verilemeyeceğini, Alevi dedelerinin devlet memuru olamayacağını, Alevilere özel kamu fonu aktarılamayacağını bildirdi. Başbakanlığın bu yanıtı üzerine Alevi inancına bağlı bin 919 vatandaş Başbakanlığı Türk mahkemelerine şikâyet etti, ancak mahkemeler Başbakanlığın ret yanıtının yürürlükteki yasalarla uyumlu olduğuna hükmetti. Bu karar 2 Şubat 2010 tarihinde Danıştay tarafından da onandı. Bunun üzerine Cem Vakfı Başkanı İzzettin Doğan, beraberinde 202 kişiyle birlikte konuyu 2010 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi gündemine taşıdı. Dava 2013 yılında görülmeye başlandı. Davanın kapsam ve önemini göz önünde bulunduran mahkeme, dosyayı yedi yargıçlı küçük bir daire yerine, kararları nihai olan 17 yargıçlı Büyük Daire'ye gönderdi. Yapılan yargılama sonucun-

---

nüştürmek ister, vazifelerinden biri budur" (a.g.e., s. 87); "Diyanet Vakfı'nın hiçbir kitaba göstermediği kadar büyük bir ihtimamla Alevi klasiklerini yayınlaması da böyledir" (a.g.e., s. 88, dipnot 100).

18 <http://www.inhak.adalet.gov.tr/ara/karar/izzettin%20Dogan%20BD%20Karar.pdf> Karar ile ilgili olarak bkz. *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Büyük Daire İzzettin Doğan ve Diğerleri Türkiye Davası*, Cem Vakfı, İstanbul, 2016; *AIHM Kararları: Türkiye'de İnanç Özgürlükleri* (yay. haz.: Doğan Bermek - Hüseyin Çakır), Alevi Düşünce Ocağı (ADO) Yayınları, İstanbul, 2016; <https://strasbour-gobservers.com/2016/07/18/grand-chamber-judgment-in-izzettin-dogan-and-others-v-turkey-more-than-a-typical-religious-discrimination-case/>

da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Alevilerin hiçbir kamusal hizmetten faydalanamamalarını “dini ayrımcılık” olarak tanımladı. AIHM; devletin Alevileri resmen tanımaması ve hukuksal statü sağlamamasıyla, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin din ve vicdan özgürlükleriyle ilgili 9. maddesinin ihlal edildiği sonucuna vardı. Alevi inancını inkârın “laik devleti koruma” teziyle gerekçelendirilmesini de reddeden Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Türkiye’de din ve inançlarla ilgili hukuksal yapının “nötr” kriterlere dayanmadığını ve bu durumun bazı inançların ayrımcılığa maruz kalmasına neden olduğunu not etti. Türkiye’de devletin din ve inançlara yaklaşımını “hedefle orantısız” olarak tanımlayan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Alevilere yönelik uygulamanın “akla uygun ve objektif temele dayanmadığına” ve bu nedenle Alevilere “dinsel ayrımcılık” yapıldığına hükmetti. Karar Büyük Daire tarafından alındığından temyiz olasılığı bulunmuyordu. Karar sadece Aleviler değil, devletten kamu hizmeti alamayan tüm inançlar için de örnek oluşturdu. Hukuksal açıdan bağlayıcı nitelikteki bu kararın Türkiye’de uygulanışıyla ilgili olarak da halen ciddi bir adım atılmamıştır.

Siyasi hesaplaşmalar

Din ve siyaset bağlamında bir incelemede, din kurumu üzerinde doğrudan etkili olmasa da, bazı siyasi gelişmeleri zikretmemek, büyük resmi kavrayabilmek yönünden eksikliğe neden olabilir. Bu bakımdan Türkiye 2007’den itibaren, siyaseten farklı ya da zaman içinde farklılaşan grupların, birtakım yürütme ve yargı süreçlerini işleterek hesaplaşmalarına sahne oldu. Kamuoyunda Ergenekon davası olarak adlandırılan, bu dizinin ilk halkasıydı. Ergenekon soruşturması, o dönem adı konmamış olsa da, 12 Temmuz 2007’de Ümraniye’de bir gecekondu da bulunduğu söylenen 27 el bombasıyla başladı. Davada ilk iddianame 14 Temmuz 2008’de, soruşturmanın başlamasından yaklaşık bir yıl sonra 13. Ağır Ceza Mahkemesi’ne sunuldu. 25 Temmuz 2008’de mahkeme tarafından kabul edildi. İlk duruş-

ma 20 Ekim 2008’de yapıldı. İlk iddianame yaklaşık 2.500 sayfaydı. İkinci iddianame 25 Mart 2009’da kabul edildi ve Ergenekon ana davasıyla birleştirildi. Ağustos ayında ise birleştirme talepli üçüncü iddianame ana davaya eklendi. İlk iddianamede Ergenekon, “terör örgütü” olarak tarif edildi ve üyeleri ve yöneticileri darbe teşebbüsüyle suçlandı. 12 senelik bir süreç neticesinde, en son 1 Temmuz 2019’da İstanbul 4. Ağır Ceza Mahkemesi’nde yeniden görülen Ergenekon davasında, onuncu duruşmanın ardından karar açıklandı ve daha önce verilen beraat, görevsizlik ve düşme kararları sonrasında 235 sanık yönünden devam eden “Ergenekon” davasında tüm sanıklar “silahlı örgüt kurmak, yönetmek, üyelik, yardım ve yataklık” suçlarından beraat etti.¹⁹

Fethullah Gülen cemaati ile Adalet ve Kalkınma Partisi Hükümeti arasındaki savaş 17 Aralık 2013’te yaşanan geniş çaplı rüşvet/yolsuzluk operasyonu ile alenileşti.²⁰ Erdoğan, başlatılan soruşturmayı, hükümeti ve ekonomiyi zor duruma düşürmek amacıyla yapılan bir operasyon olarak niteledi.²¹ 2014’ten itibaren taraflar arasında yükselen gerginlik,²² 15 Temmuz

19 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-48830230>;

20 Bu noktaya varılması ve 17 Aralık süreci ile ilgili olarak bkz. Ruşen Çakır - Semih Sakallı, *100 Soruda Erdoğan x Gülen Savaşı*, Metis, İstanbul, 2014. Adalet ve Kalkınma Partisi-cemaat çekişmesinin zemini olarak eğitim hakkında bkz. Elif Gençkal Eroler, “*Dindar Nesil Yetiştirmek*”: Türkiye’nin Eğitim Politikalarında Ulus ve Vatandaş İnşası (2002-2016), İletişim, İstanbul, 2019, s. 181-189.

21 “Erdoğan: İninize gireceğiz”, 21 Aralık 2013, <https://www.cnnturk.com/turkiye/erdogan-ininize-girecegiz-didik-didik-edecegiz>

22 Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Prof. Mehmet Görmez, 11 Temmuz 2014 tarihli bir beyanında, ad zikretmeden de olsa Gülen cemaati ile ilgili eleştirilerini şöyle dile getirmişti: “Tarihte, Diyanet sivil dinî yapıları hep koruyagelmıştır. Hem onların hata yapmalarını sağlamak için çaba içerisinde girmiştir. Hem de devletle onlar arasında köprü olarak devletin onları tamamen ezmesinin de önünde engel olmuştur. Bu son derece önemli. Ama bu yapı özelinde değil. Bütün dinî yapılar için. Şunu ifade etmek isterim, bu son konunun bir siyasi bir de hukuki boyutu var. O bizi ilgilendirmiyor. Hukuk, siyaset çerçevesinde o çözülecektir. Ama bu topraklarda bu tartışmanın bir de dinî ve ahlâki boyutu vardır. Biz daha çok bu dinî ve ahlâki boyutunun çok iyi konuşulması gerektiğini düşünüyoruz. Bir dinî yapı ortaya çıkarken daha çok halka dayanır. Halkın zekâtlarına, sadakalarına dayanır. Yardım, sadaka toplarken ne demişse sadece o çerçevede hizmetini yapacak. Kırk yıllık bir emekten sonra bütün bunları kuru bir güç tutkusu adına ve uluslararası siyasete müda-

2016'daki darbe girişiminin faturasının Hükümet tarafından "Fethullahçı Terör Örgütü" (FETÖ) olarak isimlendirilmeye başlanmış Gülen cemaatine çıkarılmasına vardı. "Darbe girişi aksamı yetkililer bunun 'ordu içindeki Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ)' veya 'Paralel Yapı' tarafından yapıldığını" açıkladı.²³ Bu tarihten itibaren, Gülen cemaati ile bağlantılı olduğu iddia edilen aralarında her seviyede eğitim ve öğretim kurumu, sağlık kurumları ve şirketlerin de bulunduğu çok sayıda kuruluş kanun hükmünde kararnamelerle el konuldu; malları Hazineye devredildi, yetkilileri ile diğer iltisaklı olduğu iddia olunan şahıslar hakkında güvenlik²⁴ ve yargı süreçlerine girildi.²⁵

Tarikat ve cemaat önderleri Diyanet İşleri Başkanlığı'na tarihinde ilk kez davet edilerek görüşmeler yapılmasına dair haberler basında 2016 yılının Eylül ayı sonlarında görülmeye başladı.²⁶ Ekim 2016 başlarında, ön görüşmelerin yapılmakta olduğu haber oldu.²⁷ Ocak 2017 başlarında, 30 kadar grup-

hale adına bütün bunları heba ettiği zaman, bütün o insanların hukukunu da çiğnemiş olur. Sadece söylediğiniz yapı özelinde bunu söylemiyorum. Bütün dinî yapılar için söylüyorum. Elbette hırsızlık kötü bir şeydir. Ancak milletin maneviyatını çalmak çok daha kötü bir şeydir" <http://www.haber7.com/guncel/haber/1200038-mehmet-gormez-paralel-yapi-maneviyati-caldi>

- 23 Bekir Berat Özipek ve Yasemin Abayhan, *15 Temmuz Darbe Girişimi: Uzun Gece'nin Kısa Tarihi*, Kadim Yayınları, Ankara, 2016, s. 21 vd.
- 24 Amnesty International raporuna göre ilk bir yıl içinde 50.000 üstünde kişi hakkında gözaltı işlemi yapılmıştır. *Amnesty International Report 2017/18-The state of the world's human rights*. 367 vd. <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL1067002018ENGLISH.PDF>
- 25 Gülen cemaati ile Adalet ve Kalkınma Partisi Hükümeti arasındaki çatışmalarla ilgili olarak bkz. Ahmet T. Kuru, "Islam And Democracy in Turkey: Analyzing The Failure", *The Montréal Review*, Aralık 2017, <http://www.themontrereview.com/2009/Islam-And-Democracy-In-Turkey.php>; M. Hakan Yavuz, "A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict between the AK Party and the Gülen Movement," *Politics, Religion & Ideology*, 19 (2018) 1; Simon P. Watmough - Ahmet Erdi Öztürk, "From 'Diaspora by Design' to Transnational Political Exile: The Gülen Movement in Transition", *Politics, Religion & Ideology*, 19 (2018) 1; Ceren Lord, *Religious Politics in Turkey: From the Birth of the Republic to the AKP*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 269-278.
- 26 <https://t24.com.tr/haber/diyanetin-zirvesine-hangi-cemaat-tarikat-ve-stklar-katilacak,361581>
- 27 <https://www.dinihaber.com/diyanet/diyanet-cemaat-zirvesi-on-gorusmeler-basladi-h99343.html>

la görüldüğü haberleri basına yansıdı.²⁸ 12 Ocak 2017 tarihli bir habere göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, Beşiktaş'taki Ertuğrul Tekke Camii'nde küçük gruplar halinde cemaat buluşmaları tertiplemişti; aynı haberde bu toplantılara İsmailağa Cemaati'nin iştirak etmediği ve fakat İsmailağa Camii İlim ve Hizmet Vakfı temsilcilerinin prensip gereği diğer dinî gruplarla birlikte değil, sadece kendilerinin bulunacağı bir ortamda görüş ve değerlendirmelerini Diyanet yetkilileriyle paylaşmak istedikleri yer almaktaydı. Habere göre, cemaat lideri Mahmud Ustaosmanoğlu'nun bu talebinden haberdar edilen Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Mehmet Görmez, bizzat kendisinin İsmailağa Cemaati temsilcileriyle görüşeceğini bildirmişti.²⁹ Bu görüşmelerin yeni rejime geçişte önemli olacağına dair analizlere karşı,³⁰ cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş süreci ve ortaya çıkan “çok daha güçlü merkezî otorite ve tek adam iktidarının”, Türkiye'deki dinî organizasyon üzerinde de etkili olacağı da söylendi.³¹ 2017 referandumu ve 2018 başkanlık seçimlerinde İsmailağa ve Menzil gibi cemaatler, kendi vakıfları, dernekleri ve medya kanalları vasıtasıyla Erdoğan'ı açıkça destekledi.³² Mart 2019 yerel seçimlerine birkaç hafta kala, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait olduğu öne sürülen “GİZLİ” ibareli bir raporun dolaşıma girdiği basında yer al-

28 <https://www.cnnturk.com/turkiye/diyanet-30-tarikatlarla-gorustu-cemaatler-ve-tarikatlar-bulusmasi-duzenleyecek>

29 <https://www.memurlar.net/haber/638856/diyanet-ten-ismailaga-cemaatine-ozel-gorusme.html>.

30 <https://www.birgun.net/haber/cemaatlerle-baskanlik-yoluna-136037>

31 Din ve siyaset alanında yaptığı çalışmalarla tanınan Prof. Dr. Tayfun Atay, 16 Temmuz 2018 tarihli bir röportajında, iktidardan farklı hareket edebilen dinî gruplar için “denizin bittiğine” dikkat çekmekte; artık dinî grup, tarikat ve cemaatlerin “mihrabı olarak bir cumhurbaşkanı olduğunu” belirterek, “Bunların hepsinin belki içerisinde toplanabileceği, içerisinde eriyebileceği dinî anlamda bir başka, tek bir cemaatten, bir Tayyip Erdoğan Cemaati'nden söz edebileceğimiz dönemin işaretlerini aldığımız düşünülebilir” yorumunu yapmıştı. <https://tr.euronews.com/2018/07/16/video-turkiyede-artik-tek-bir-cemaat-olacak-tayyip-erdogan-cemaati-prof-tayfun-atay>

32 Ahmet Erdi Öztürk, “An alternative reading of religion and authoritarianism: the new logic between religion and state in the AKP's New Turkey”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 2019, s. 15.

maya başladı.³³ Önce *Aydınlık* gazetesi tarafından dört bölümde açıklanan rapor, 2019 yazında da kitaplaştırılarak piyasaya sunuldu.³⁴ İstihbarat niteliği içeren bu raporda, Türkiye'nin bir dinî haritası çıkarıldıktan sonra, şahıslar ve dinî oluşumlar hakkında bilgiler ve değerlendirmeler sunulmaktadır. Bu gelişmeler, dinî kisveyle kamuoyunda öne çıkan Ahmet Mahmut Ünlü (Cübbeli Ahmet);³⁵ Adnan Oktar (Adnan Hoca);³⁶ Alparslan Kuytul³⁷ (Furkan Vakfı) gibi şahıslar aleyhine son senelerde sürdürülen güvenlik ve yargı süreçleriyle birlikte düşünüldüğünde, iktidarın tüm veçheleriyle Erdoğan şahsında tekelleşmesi olarak okunabilir. Prof. Tayfun Atay'ın, cumhurbaşkanlığı seçimleri kampanyası vesilesiyle Ağustos 2014'te

33 <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/05/31/dini-olusumlar-raporunu-diyanet-kime-yazdi/>

34 Oktay Yıldırım (yay. haz.), *Diyanet'in Tarikatlar Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2019. Bu rapor ile ilgili bkz. <http://www.medyafaresi.com/haber/diyanetin-cemaat-raporu-tarikatlari-rahatsiz-etti-tarikat-liberal-ittifaki/917608>; <https://t24.com.tr/yazarlar/tayfun-atay/bir-dini-ortodoksi-deklarasyonu-diyanet-raporu,22659>

35 Cübbeli Ahmet Hoca" olarak tanınan Ahmet Mahmut Ünlü, kamuoyunda "Karagümrük çetesi" olarak bilinen suç örgütüne yönelik yürütülen soruşturma kapsamında Aralık 2011'de tutuklandı. <http://www.gazetevatan.com/cubbeli-ahmet-hoca--fuhus-suclamasiyla-tutuklandi-416820-gundem/> Ünlü 2016'da bu tutuklamanın bir kumpas olduğu iddiasında bulundu. <http://feto-gercekleri.com/kumpaslar/cubbeli-ahmete-kumpas/>

36 "Adnan Oktar'a neden şimdi dokunuldu?", 12 Temmuz 2018, <https://tr.euronews.com/2018/07/12/video-tayfun-atay-adnan-hoca-nin-kullanim-suresi-dolmustur>; "Adnan Oktar kimdir: 40 yılda 'Adnan Hoca Grubu'ndan 'silahlı suç örgütü liderliği' suçlamasına," 12 Temmuz 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44778012>

37 Adana Cumhuriyet Başsavcılığınca, "Vakıf faaliyeti adı altında kuruluş amacı dışında anayasal düzene karşı fikir ve eylem birliği içerisinde hareket ederek kamu güvenliğine karşı faaliyet yürütme ve suç örgütü" iddiasıyla Furkan Eğitim ve Hizmet Vakfı'na yönelik 30 Ocak 2018'de düzenlenen operasyonda vakfın kurucu başkanı Alparslan Kuytul ile yönetici ve sorumluların aralarında bulunduğu 25 kişi gözaltına alınmıştı. Kuytul aleyhine "Cumhurbaşkanına hakaret" ve Fetullahçı Terör Örgütü/Paralel Devlet Yapılanması'nın (FETÖ/PDY) darbe girişimini destekleyen açıklamaları nedeniyle yedi yıla kadar hapis cezası istemiyle iki dava açıldı. Tutuklu yargılanan Kuytul, 24 Ocak 2019'da verilen tahliye kararının ardından kısa bir süre sonra yeniden tutuklandı. Bu hususta bkz. <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/02/04/semra-kuytul-islami-faaliyetleri-bitirme-isi-musliman-kimlikli-bir-hukumet-eliyle-yapiliyor/>

bir gazete köşe yazısında belirttiği üzere,³⁸ “Tek devlet, tek parti, tek medya, tek adam: Erdoğan...” siyasası, yansımalarını diğer Sünni gruplarla olan ilişkilerinde de gösterdi. Bu bağlamda, yine Prof. Tayfun Atay’ın bir diğer gazete köşe yazısında, “İslâmi camianın içinden, Erdoğan’ı da hayatının en erken dönemlerinden itibaren tanıyan bir bilgi ve tecrübe abidesinin sözleri” diye nitelendirerek atıf verdiği görüşler önemlidir: “Tayyip Bey, hiçbir tarikatı-cemaati takmaz. Hiçbirini kale almaz. Ama bunu karşı taraf bilmez. Çünkü o da dini onlar kadar bilir. Erbakan Hoca öyle değildi. Onun dinî bilgisi bu ölçüde yoktu. O, mühendisti. Tayyip Bey gibi İmam-Hatip okumadı. İstanbul Erkek Lisesi mezunu, İTÜ’de okumuş, Almanya’da doktora yapmış biri o. Dolayısıyla Tayyip Bey, esas itibarıyla tarikatları ciddiye almaz. İhtiyaçlarını karşılar, o kadar. Ondan öteye gitmez. Ha, eğer onlar bununla yetinmez, ona karşı daha da ileri giderlerse, onlara da ‘Paralelciler’ gibi tepki gösterir. ‘Yetmiyor mu verdiğimiz’ der.”³⁹ Yaşanan gelişmeler çerçevesinde Atay’ın bu yazıda vardığı, daha sonraki zamanlarda da çeşitli vesilelerle mütalaa ettiği sonuca katılmamak elde değildir: “Recep Tayyip Erdoğan, iki nokta üst üste: Hem tarikat, hem cemaat... Tek tarikat, tek cemaat.”⁴⁰

İnanç özgürlüğü ihlalleri

Amerika Birleşik Devletleri’nde 1998’de yürürlüğe girmiş olan Uluslararası Dinî Özgürlük Kanunu kapsamında, “Uluslararası Dinî Özgürlük ABD Komisyonu” (USCIRF/United States Commission on International Religious Freedom) adı altında bir yapı oluşturulmuştu.⁴¹ İzlenecek ilgili uluslararası politi-

38 <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/tayfun-atay/tek-devlet-tek-parti-tek-adam-erdogan-1205581/>

39 http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/287128/_Erdogan_tarikat_cemaat_takmaz_.html

40 Ayrıca bkz. <https://tr.euronews.com/2018/07/16/video-turkiyede-artik-tek-bir-cemaat-olacak-tayyip-erdogan-cemaati-prof-tayfun-atay>; <https://www.youtube.com/watch?v=wieRx9xYFNs>

41 <https://www.uscifr.gov/about-uscifr>

kalar konusunda ABD Devlet Başkanı'na, Dışişleri Bakanlığı'na ve Kongre'ye bağımsız önerilerde bulunmak üzere senelik raporlar hazırlayan ve gözlemlediği ülkelerdeki dinî özgürlük ihlalleri çerçevesinde üç kategori (1. kademe ülkeler: "özel kaygı uyandıran ülkeler (countries of particular concern)"; 2. kademe ülkeler; izlemedeki diğer ülkeler) bağlamında değerlendirmeler yapan bu Komisyon, 2009'da Türkiye'yi izleme listesine almaya karar verdi.⁴² 2010 ve 2011 yıllarında izleme listesinde kalan Türkiye'nin, Komisyon'un 2012 Raporu'nda "özel kaygı uyandıran ülkeler" kategorisinde, yani din özgürlüğü alanındaki ihlallerin en vahim seviyede bulunduğu ülkeler arasında mütalaa edilmesine, Dışişleri Bakanlığı'nın yanı sıra, Diyanet İşleri Başkanlığı da başkan düzeyinde yanıt verdi. Başkan Görmez'in yorumu, "nesnellikten ve tarafsızlıktan uzak niteliği dolayısıyla raporun kendisinin 'özellikle kaygı verici' olduğu" yolundaydı.⁴³ 2013'te izleme listesinde olan Türkiye, bundan sonraki yılların raporlarında ikinci kademede değerlendirildi.⁴⁴ Komisyon'un 2019 raporu, Gülen ve destekçileri ile ilgili değerlendirmeleri nedeniyle resmî tepkilere neden oldu.⁴⁵ Bu raporda sunulan "ABD Hükümeti'ne Öneriler" şunlardı:

- Türkiye Hükümeti'ni, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AIHM) din veya inanç özgürlüğü ile ilgili kararlarına –ulusal kimlik kartlarının mikroçiplerindeki din hanesinin kaldırılması ve Alevi cemevlerinin yasal ibadethane ve Alevi dedelerinin dinî liderler olarak tanınması da dahil– tamamen uymaya teşvik etmek;
- Türkiye Hükümeti'ne, Sünni Müslüman dışındaki inanç topluluklarının ibadethane inşaatı, bakımı ve onarımını

42 <https://www.uscirf.gov/sites/default/files/resources/AR2009/turkey%20in%20turkish.pdf>

43 Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Hasan S. Vural, *Türkiye'de Din Özgürlüğü'ne İlişkin Anayasal Güvence*, Seçkin, Ankara, 2013, özellikle dipnot 599.

44 http://www.mfa.gov.tr/sc_-44_-abd-dini-ozgurlukler-raporu-hk-sc.tr.mfa; <https://www.haberturk.com/ankara-haberleri/18347107-abd-uluslararasi-dini-ozgurlukler-komisyonu-2019-raporu>

45 https://www.uscirf.gov/sites/default/files/Turkey%202019_Turkish%20translation.pdf

desteklemeye yönelik hükümet fonlarına başvurularına imkân tanıyacak tedbirleri düzenlemesi için baskı yapmak;

- Türkiye Hükümeti'ne, eğitim müfredatının Türkiye'nin tüm dinî gruplarını kapsayacak şekilde olmasını sağlaması, ve öğrencilerin, AIHM'nin öngördüğü şekilde, dinî ve felsefi görüş veya inançlarını açığa vurmadan din derslerinden muaf tutulmasına izin vermesi konusunda baskı yapmak;
- Türkiye Hükümeti'ne, Heybeliada Ruhban Okulu'nun yeniden açılacağına dair verilmiş olan taahhütleri yerine getirmesi ve Ermeni Apostolik Kilisesi'nin patrik seçimlerini devlet müdahalesi olmadan yapmasına izin vermesi hususunda baskı yapmak; ve

Türkiye Hükümeti'ne, Türkiye'deki dinî gruplar hakkında antisemitik veya itibar kırıcı ifadeler kullanan kamu görevlilerinin açıkça kınanması yönünde baskı yapmak.⁴⁶

Bu taleplerin, yukarıda da kısmen açıklandığı gibi, bir hukuk devletinin gereklerinden olduğu aşîkârdır. Türkiye'de din veya vicdan özgürlüğü ile ilgili olarak dönemsel raporlamalar yapan Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi'nin, Temmuz 2014 - Haziran 2015 aralığını kapsayan izleme raporunda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AIHM) inanç özgürlüğü alanında verdiği kararların uygulanmadığına dikkat çekilen raporda, kimi uluslararası mahkemeler tarafından tespit edilen sorunların bazıları şöyle sıralanmıştı: Zorunlu din kültürü ahlâk bilgisi dersleri, vicdani ret hakkı, kimliklerde din hanesi, cemevlerinin ibadet yeri olarak tanınmaması bağlamında devletin inançlar karşısında tarafsızlığı. Türkiye'de ibadet yeri statüsünün tanınması gibi idari konularda farklı inanç ve mezhepleri dışlayan pratiklerin sürdüğüne dikkat çekilen raporda, "Cemevlerinin ibadet yeri statüsü tanınmadığı gibi, Protestan ve Yehova Şahidi gibi grupların ibadet yeri statüsü için yaptıkları başvurular da kabul edilmemektedir" ifadesi yer almaktaydı. Raporda eğitimde zorunlu din dersi kadar seçme-

---

46 https://www.uscifr.gov/sites/default/files/Turkey%202019_Turkish%20translation.pdf

li din derslerinin seçiminde ve uygulanmasında da inanç özgürlüğü ve devletin tarafsızlığının bir sorun olarak ortaya çıktığı, “Temel Öğretimden Ortaöğretime Geçiş (TEOG) sınavının DKAB derslerinden muaf olan öğrencilerin dezavantajlı duruma düşmesine sebep olabilmesi, öğrencilerin istemedikleri halde İmam-Hatip Liselerine yerleşmek durumunda kalabilmeleri ve okullarda din veya inanç temelinde çoğulculuğun güvence altına alınmasıyla ilgili eksiklikler eğitimde çocuğun, ebeveynlerin ve öğretmenlerin inanç özgürlüğü haklarının korunması konusunda kat edilecek çok yol olduğunu göstermektedir” yorumu ile vurgulanmaktaydı.⁴⁷ Aynı kuruluşun, Ocak 2016 - Mart 2019 aralığını kapsayan ve “Hak ve Eşitliğin Peşinde” başlığıyla yayınlanan izleme raporunda da, inanma, inanmama ve din veya inancını değiştirme konusunda yasal güvencelere karşı özellikle İslâm’dan farklı bir din, inanç veya dünya görüşüne sahip olan bireylerin aile, iş hayatı ve sosyal çevre bağlamında baskı ve ayrımcılığa maruz kaldığı veya bu riskle karşı karşıya olduğu belirtilmektedir. Vicdani ret hakkını açık bir şekilde koruyan sözleşmelere rağmen bu hakkın tanınmamaya devam edildiği vurgulanan raporda, vicdani retçilere yönelik cezaların para cezasına dönüştürülmesiyle niteliksel olarak hafiflediği fakat böylece cezaların yaygınlaştığı dile getirilmiştir.⁴⁸

47 <http://inancozgurlugugirisimi.org/wp-content/uploads/2015/10/Türkiyede-Inanç-Özgürlüğü-Hakkını-Izleme-Raporu-2015.pdf> “Bu sınavlarda, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersinden muaf öğrenciler açısından da bazı sorunlar gündeme gelmektedir. Örneğin İlköğretim düzeyinde girilen TEOG sınavlarında, dersden muaf olan öğrencilerin akıbeti belirsiz kalmaktadır. Örneğin 2015 yılında yapılan TEOG sınavında zorunlu din dersinden muaf olan öğrencilerin TEOG puanları, din dersine girip ve sıfır almış gibi hesaplanmıştır. Bu mesele 29.06.2015 tarihinde HDP İstanbul milletvekili Levent Tüzel tarafından soru önermesine konu edilmiştir. <http://www.2.tbmm.gov.tr/d25/7/7-0038s.pdf>. Basına yansıdığı kadarıyla “519 öğrencinin puanları sonradan güncellenmiştir.” Zorunlu din eğitimi ve neden olduğu hukuki sorunlar hakkında bkz. Tolga Şirin - Erkan Duymaz - Deniz Yıldız, *Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2016, s. 36-48; özellikle s. 45. Bu rapor, Türkiye’deki din ve vicdan özgürlüğü ihlallerinin uluslararası hukuk ilkeleri ve yargı kararları çerçevesinde kategorize edilmesi bakımından da önemlidir. <http://tbbyayinlari.barobirlik.org.tr/TBBBooks/546.pdf>

48 <http://www.sivilsayfalar.org/portfolio/inanc-ozgurlugu-girisimi-hak-ve-ozgurlugun-pesinde-turkiyede-inanc-ozgurlugu-hakkini-izleme-raporu/>

Siyasi gelişmeler

Bu arada, 2009 sonrası Türkiye siyasetindeki önemli olaylara bakılacak olursa, yalnızca inanç özgürlüğü bağlamında değil, tüm hak kategorilerinde adım adım bir sıkışma; genel olarak da rejimin otoriterleşmesi gözlemlenebilir. 12 Haziran 2011’de genel seçim için sandık başına gidildi. AK Parti % 49,95, CHP % 25,94, MHP % 12,98, bağımsızlar ise % 6,58 oy aldı.⁴⁹ TBMM’de AK Parti 326, CHP 135, MHP 53 ve BDP destekli bağımsızlar 36 sandalye kazandı. 19 Ocak 2012’de 6271 sayılı Cumhurbaşkanlığı Seçimi Kanunu, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde kabul edildi.⁵⁰

Türkiye için 2013 yılına damgasını vuran gelişme, Taksim Gezi Parkı olaylarıyla başlayan süreçti. Haziran ortasına kadar uzanan “Gezi olayları”, hukuki temeli haiz olmadan girişilen bir imar faaliyetinin, hükümet aleyhine bir protesto eylemine dönüşmesiydi. Parktaki ağaçların sökülmesini protesto amacıyla başlayan gösteriler yurt geneline yayıldı.⁵¹

Bu süreç Erdoğan ile Adalet ve Kalkınma Partisi açısından, rejimin otoriterleşmesinin bir dönüm noktası oldu.⁵² Nisan 2014’te Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, kamuoyunda yoğun tartışılan ve tepki çeken “Devlet İstihbarat Hizmetleri ve Milli İstihbarat Teşkilatı Kanunu’nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”u onayladı.⁵³ 10 Ağustos 2014’te yapılan cumhurbaş-

49 <https://secim.haberler.com/2011/>

50 <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6271.pdf>

51 Bu sürecin ve etkilerinin ayrıntılı değerlendirmelerinden oluşan bir derleme için bkz. Umut Özkırımlı (ed.), *The Making of a Protest Movement in Turkey*, palgrave macmillan, Londra, 2014; ayrıca Menderes Çınar, *Vesayetçi Demokrasiden “Milli” Demokrasiye*, Birikim Kitapları, İstanbul, 2015, s. 189-200. Olaylar sırasında, güvenlik kuvvetlerinin amacı aşan güç kullanımı hakkında bkz. Human Rights Watch, *Human Rights World Report 2014*, s. 502 vd. https://www.hrw.org/sites/default/files/wr2014_web_0.pdf

52 Bu sürecin bir değerlendirmesi için bkz. İstar Gözaydın, “epilogue: the desire is there”, *Authoritarian Politics in Turkey: Elections, Resistance and the AKP* (ed. Bahar Başer Ahmet Erdi Öztürk), I.B. Tauris, Londra-New York, 2016, s. 256-265. Bu derleme, Türkiye siyasetinin son dönemlerdeki otoriterleşmesi sürecini farklı alanlar üzerinden derinlikli olarak irdelemektedir.

53 <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/mit-kanunu-resmi-gazetede/164380> Buna

kanlığı seçimlerinde Başbakan Erdoğan ilk turda 12. Cumhurbaşkanı olarak seçildi. Üç adayın yarıştığı seçimlerde Erdoğan % 51,79; Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin desteklediği Ekmeleddin İhsanoğlu % 38,44, Halkların Demokratik Partisi (HDP) Eş Başkanı Selahattin Demirtaş ise % 9,76 oy aldı.⁵⁴

7 Haziran 2015 genel seçimlerinde,⁵⁵ Yüksek Seçim Kuru-

göre, MIT'in yeni görev ve yetkileri arasında "dış güvenlik, terörle mücadele ve milli güvenliğe ilişkin konularda Bakanlar Kurulu'na verilen görevleri yerine getirmek", "dış istihbarat, milli savunma, terörle mücadele ve uluslararası suçlar ile siber güvenlik konularında her türlü teknik istihbarat ve insan istihbaratı usul, araç ve sistemlerini kullanmak suretiyle bilgi, belge, haber ve veri toplamak, kaydetmek, analiz etmek ve üretilen istihbaratı gerekli kuruluşlara ulaştırmak" ve "istihbarat kapasitesini, niteliğini ve etkinliğini artırmak amacıyla çağdaş istihbarat teşkilat usul ve yöntemlerini araştırmak, teknolojik gelişmeleri takip etmek ve uygun görülenleri temin etmek" de yer aldı. Bu Kanun ile, MIT Müsteşarı hakkında soruşturmalarda, Askeri Mahkemeler Kurulu ve Yargılama Usulu Kanunu'nun "Yüce Divan'da yargılanacak asker kişilerle ilgili soruşturma usulü" maddesinin bazı hükümleri uygulanacağı hükme bağlandı. MIT yasasındaki bu düzenlemeler Birleşmiş Milletler düşünce ve ifade özgürlüğü özel raportörü Frank La Rue'nun tavsiyeleriyle çelişmekteydi. La Rue, BM İnsan Hakları Konseyi'ne sunduğu 2013 tarihli raporunda, "insan haklarının kullanılmasını engelleyen müdahaleleri haklı göstermek için, sınırları belli olmayan bir ulusal güvenlik kavramına başvurulması ciddi bir endişe kaynağıdır" ve "İletişimin gözlenmesi, izlenmesi ve dinlenmesi ancak çok istisnai koşullarda ve münhasıran bağımsız yargı denetimi altında vuku bulmalıdır" diyordu. "Yasal güvenceler izlemenin zorunlu ve orantılı olduğu teminat altına almalı," izleme faaliyetlerinin "esasını, kapsamını ve süresini" sınırlandırmalı ve özel yaşamın dokunulmazlığına yönelik haksız müdahaleler için uygun tazmin ve telafi yöntemleri belirlemelidir. Bu yasal düzenleme ile ilgili eleştiriler için bkz. "Türkiye'de Yeni İstihbarat Teşkilatı Kanunu Hak İhlallerine Kapı Açıyor", <https://www.hrw.org/tr/news/2014/04/29/253524>; Kocaeli Barosu basın bildirisi: <http://www.kocaeli-barosu.org.tr/Print.aspx?ID=23151&Tip=>

- 54 Bu seçimle ilgili olarak bkz. Ahmet Erdi Öztürk, "The Presidential Election in Turkey: History and Future Expectations", *Contemporary Southeastern Europe*, 1 (2014) 2, s. 110-118.
- 55 Seçim öncesi süreçlerde Diyanet İşleri Başkanlığı Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın gündemindeydi: "Şu ifadeye bakın ya... Diyanet İşleri Başkanlığı'nı hedef almış durumdalar. Ana muhalefet partisi seçim bildirgesine 'Diyanet İşleri Başkanlığı tüm inançlara eşit mesafede olacak' diye yazmış. Ya bu milletin inancı belli. Diğer inanç sahiplerinin kendi kurumları var, onlar da belli. Öyleyse niye lafı döndürüp döndürüp neden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kapısına bağlıyorsun? Zaten 'Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kapatacağız' diyen bu millettten nasıl ders alır belli." 25 Nisan 2015; 23. MÜSİAD Genel Kurulu Toplantısı.

lu'nun kesin sonuçlarına göre Adalet ve Kalkınma Partisi oyların % 40,9'unu alırken, başkanlık sistemine karşı çıkarak kampanya yürüten muhalefet partileri Cumhuriyet Halk Partisi % 25, Milliyetçi Hareket Partisi % 16,3, Halkın Demokrasi Partisi ise % 13,1 oy aldı.⁵⁶ Bu sonuç, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin tek başına iktidara gelmesi için yeterli değildi. 7 Haziran sonrasında 45 günlük süre zarfında koalisyon turlarından bir sonuç çıkmaması üzerine Cumhurbaşkanı Erdoğan, Anayasa'nın 104. ve 116. maddeleri uyarınca seçimlerin yenilenmesine karar verdi. 1 Kasım 2015 tarihli seçimde Adalet ve Kalkınma Partisi oyların % 49,5'unu alırken, Cumhuriyet Halk Partisi % 25,3, Milliyetçi Hareket Partisi % 11,9, Halkın Demokrasi Partisi ise % 10,8 oy aldı.⁵⁷

Türk Silahlı Kuvvetleri içinde bir grup asker, 15 Temmuz 2016 günü hükümeti devirmek amacıyla darbe girişiminde bulundu. İstanbul'da köprülerin kapatılması, Ankara'da da savaş uçaklarının alçak uçuşuyla ortaya çıkan darbe girişimi, 16 Temmuz gününün erken saatlerinde bastırıldı. Tatil için Marmaris'te bulunan Erdoğan, CNN Türk televizyonuna *Facetime* üzerinden bağlanarak, halka darbe girişimine karşı sokağa çıkma çağrısı yaptı.⁵⁸ Savaş uçaklarının TBMM'yi bombaladığı darbe girişimi sırasında 251 kişi yaşamını yitirdi ve 2.000'den fazla insan yaralandı..⁵⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın talimatlarıyla, gece yarısından itibaren camilerde sela ve ezan okunmaya başlandı.⁶⁰ Bu

56 <https://secim.haberler.com/7-haziran-2015-secimi/>

57 <https://secim.haberler.com/2015/>

58 "15 Temmuz Darbe Girişimi" hakkında bir söylem analizi için bkz. Hakkı Taş, "The 15 July Aborted Coup and Post-Truth Politics in Turkey", *Southeast European and Black Sea Studies*, 18 (2018) 1, s. 1-19, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14683857.2018.1452374>

59 16 Temmuz 2016 tarihli ilgili bir haber için bkz. <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/176798-15-temmuz-darbe-girisiminde-neler-oldu>

60 <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hasanozturk/15-temmuz-gecesi-sela-ve-ezan-fikri-kimindi-2034098> Bu faaliyete, girişimin yıldönümlerinde de devam edilmiştir: <http://www.bursadabugun.com/haber/15-temmuz-sehitleri-saat-00-13-te-selalarla-anilmaya-baslanacak-850874.html>; <https://www.aa.com.tr/tr/15-temmuz-darbe-girisimi/90-bin-camide-sela-verildi/1205182>; <https://www.sabah.com.tr/gundem/2019/07/15/90-bin-camide-sehitler-icin-sela-okunuyor>.

faaliyete ilişkin olarak *Yeni Şafak* gazetesi yazarı Hasan Öztürk, 13 Kasım 2016 tarihli yazısında, "... 'sela ve ezan fikri' Ülke TV Yönetim Kurulu Başkanı Mustafa Çelik'e aittir. (...) Bu arada biz-zat ben Diyanet İşleri Başkanımız Mehmet Görmez beyefendiye ulaştım. Kendisi yayınıma katıldı ve yine ekrandan Türkiye'deki bütün din görevlilerini 'sela ve ezan okumaya' davet etti. Bir şey daha söyledi o yayında: 'Zaten yayına bağlanmadan önce tüm din görevlilerine bir yazı ile sela ve ezan okunması talimatı verdik'..." açıklaması yapmıştır. Bu uygulama, başarısız darbe girişimi sürecindeki karşı koyuş eylemlerini destansı bir anlatıya dönüştürerek sivil bir kutsallık üreten AKP siyasetinin, kitleleri din üzerinden de konsolide etme çabası olarak okunabilir.

Darbe girişiminin ardından 20 Temmuz 2016 ve 2016/9064 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla ülke genelinde olağanüstü hal (OHAL) ilan edildi.⁶¹ Bu rejim altında çıkarılan 36 adet kanun hükmünde kararname ile aralarında 15 adet üniversitenin de bulunduğu çok sayıda kurum ve kuruluş kapatıldı;⁶² yüzbinlerce kişi hakkında meslekten ihraç edilme, burs kesilme, emeklilik hakları iptal edilme, rütbeleri alınma gibi idari işlemler yapıldı.⁶³ Binlerce kişi hakkında da adli ve yargısal süreçler sürdürüldü.⁶⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan görüşmeler neticesinde OHAL yedi kez uzatıldı. Anayasa'ya göre, OHAL için ilan edilen sürenin bitimine kadar, yeniden uzatılmasına

61 <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160723-8.htm>

62 Bu bağlamda çıkarılan ilk kararname olan 23 Temmuz 2016 tarih ve 667 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Alınan Tedbirlere İlişkin Kanun Hükmünde Kararname ile 35 sağlık kurumu, 934 her seviyede eğitim kurulu, 109 öğrenci yurdu, 104 vakıf, 1.125 dernek ve 19 sendika kapatıldı.

63 Ahmet T. Kuru, *Islam, Authoritarianism and Underdevelopment: A Global and Historical Comparison*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019, s. 42.

64 "21/7/2016 tarihli ve 1116 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisi Kararıyla onaylanan olağanüstü hal kapsamında, terör örgütlerine veya Milli Güvenlik Kurulunca Devletin milli güvenliğine karşı faaliyette bulunduğuna karar verilen yapı, oluşum veya gruplara üyeliği, mensubiyeti, aidiyeti, iltisakı veya bunlarla irtibatı olduğu gerekçesiyle başka bir idari işlem tesis edilmeksizin doğrudan kanun hükmünde kararname hükümleri ile tesis edilen işlemlere ilişkin başvuruları değerlendirmek ve karara bağlamak üzere" kurulan Olağanüstü Hal İşlemleri İnceleme Komisyonu'na yapılan başvurulara ilişkin bir haber için bkz. <https://www.ntv.com.tr/turkiye/ohal-komisyonu-basvurularin-ucteikisini-karara-bagladi,wBOn4WDkz02j9WbCo9I98A>

dair tezkerenin Meclis'e sunulmaması halinde OHAL kendiliğinden kalkmış sayıldığı hükmü gereğince, 18 Temmuz 2018 Perşembe saat 01.00 itibariyle sona erdi.

Parlamentar sistem, 16 Nisan 2017'de yapılan referandumla "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" olarak adlandırılan sistemle değiştirildi. Adalet ve Kalkınma Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi gündemine getirdiği yeni sistem, seçmenlerin % 51,41 oy oranıyla kabul edildi.⁶⁵ 20 Nisan 2018 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi, erken cumhurbaşkanı ve milletvekili genel seçimlerinin 24 Haziran 2018'de gerçekleştirileceğini duyurdu.⁶⁶ O sıralarda devam etmekte olan olağanüstü hal ortamında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini 26 milyon 330 bin 823 oy ile kazanan Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yemin etti. Erdoğan'ın yemininin ardından parlamenter sistem resmen sona erdi. Meclis'ten ayrılırken gazetecilerin sorularını yanıtlayan Erdoğan, "size cumhurbaşkanı mı başkan mı diyelim?" sorusuna "başkan diyebilirsiniz" diye yanıt verdi.⁶⁷

Diyanet kurumu ile ilgili gelişmeler

Tekrar Diyanet bağlamındaki gelişmelere dönecek olursak, kurumun kuruluşundan itibaren taşıdığı kisveden oldukça farklılaşan bir görüntü ile karşılaşırız. 633 sayılı ve 1965 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'da 1975 ve 1976 yıllarında yapılmış olan birtakım esasa ilişkin değişikliklerin, Anayasa Mahkemesi'nin 18 Aralık 1979 tarihli ve E. 1979/25, K. 1979/46 sayılı Kararı ile iptal edilmesi⁶⁸ ve bu kararın 11 Mayıs 1981'de yürürlüğe girmesinden 29 yıl sonra, 1 Temmuz 2010 tarih ve 6002 sayılı Kanun'la yeni düzenleme-

65 <https://secim.haberler.com/2017/referandum/>

66 <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/04/20180420M1-1.htm>

67 <https://t24.com.tr/haber/erdogan-baskan-diyebilirsiniz,669662>

68 Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı ile ilgili süreç ve sonuçlar için bkz. İkinci Bölüm, "Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü - ilgili sorunlar ve düşünceler" alt başlıkları.

ler getirildi. Aradan geçen 30 yıla yakın sürede Kurum ve faaliyetleri, birtakım kanun hükmünde kararnameler, Bakanlar Kurulu kararnameleri ve alt düzenleyici işlemlerle idare edildi. Bu durumun hukuk devleti anlayışı içinde yeri olamayacağı aşikârdır ve ne yazık ki bir yandan Türkiye siyasi ve bürokratik elitinin hukuk zihniyetindeki çarpıklığa işaret etmektedir. Öte yandan, bu süre zarfında süren “nasıl bir Diyanet kurumu” tartışma ve pazarlıklarının da göz ardı edilmemesi gerekir. Bu mücadeleleri anlayabilmek için, aynı paralelde bir başka sürece bakılabilir. 25 Aralık 2010 tarihli bir internet haberi şu şekildedir:

Diyanet'ten sorumlu Devlet Bakanı Çelik, TBMM'deki sohbette cumhuriyetin ilk yıllarında Diyanet'in protokolde 3. sırada olduğunu belirtti. Diyanet'in protokoldeki yeri konusunda Atatürk dönemine geri dönülmesi gerektiğini belirten Çelik, “Diyanet İşleri Başkanlığı protokolde ilk 10'a girmesi gerekir. Buna yönelik gerekli girişimleri ve görüşmeleri yaptım. Bazı temaslarım oldu. Diyanet çok önemli bir kurum. Sadece Türkiye için değil başta Ortadoğu ve Kafkasya olmak üzere bölgemiz için de önemli bir kurum. Bu kurumun 51. sırada yer alması kabul edilebilecek bir şey değil” dedi. Bunun için yeni bir yasa çıkarmaya gerek olmadığını belirten Çelik, Dışişleri Bakanlığı'nın yeni protokol listesini hazırlamasının ardından Cumhurbaşkanı'nın bunu onaylamasının yeterli olacağını söyledi.⁶⁹

Başlatılan girişimler neticesi Dışişleri Bakanlığı tarafından 2012 yılı içinde tamamlanan yeni bir protokol listesi hazırlandı. Bununla ilgili günün basınında çeşitli haberler ve yorumlar mevcuttur.⁷⁰ 14 Mayıs 2012 tarihli bir haberde şu ifadeler kullanılmaktaydı:⁷¹

69 <https://www.internethaber.com/diyanetin-protokol-sirasi-degisiyor-316882h.htm>

70 <http://www.radikal.com.tr/politika/yeni-protokolde-reisler-esasi-geliyor-1062231/>; <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/arinc-ataturk-donemindeki-gibi-yapacagiz-20952978>; <https://www.memurlar.net/haber/230469/ye-nilenen-devlet-protokolunde-zihniyet-ayni-video.html>; <http://bianet.org/bianet/siyaset/138404-akpnin-istedigi-kadar-sivillesme>

71 <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/05/14/devlet-protokolunde-sivillesme-donemi>

Devlet Protokolünde en göze çarpan değişiklik Diyanet İşleri Başkanı'nda yapıldı. Eski listede 51'inci sırada olan Diyanet İşleri Başkanı 10'uncu sıraya yerleştirildi. Böylece Diyanet İşleri Başkanı, kuvvet komutanları, Bakanlar Kurulu üyeleri ve orgenerallerle oramirallerin önüne geçmiş oldu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da TBMM Reisi, Hükümet Reisi, Ordu Reisi, Yargı Reisi ve Diyanet Reisi, Atatürk'ün hemen solunda yer alıyordu. Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan yeni listenin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından onaylanarak 19 Mayıs törenlerinde uygulanması bekleniyor.

Ancak, askerlerin itirazları nedeniyle 11. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Diyanet İşleri Başkanı'nı protokolde öne almayı öngören genelgeyi imzalamadı. Yeniden hazırlanan ve Gül'ün 2012'de imzaladığı ilgili genelgeyle, bakan yardımcılar başbakanlık müsteşarının hemen ardına yani 36., kamu baş denetçisi de protokolde 38. sıraya yerleştirilmişti. Bu düzenlemeyle de Diyanet İşleri Başkanı'nın protokolde 51 olan yeri 53'e düşmüştü. Bu konuyla ilgili 2 Haziran 2015 tarihli bir haber şöyledir:⁷²

Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan'ın 2012'de değiştirildiğini sandığı devlet protokolünün değişmediği ortaya çıktı. Askerlerin itirazları nedeniyle 11. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Diyanet İşleri Başkanı'nı protokolde öne almayı öngören genelgeyi imzalamadı. Ancak Erdoğan'ın bu değişikliğin yapılmadığından haberdar olmadığı da önceki gün katıldığı televizyon programında ortaya çıktı. Erdoğan, Diyanet İşleri Başkanı'nın protokoldeki sırasını 10 veya 12 zannederken, Mehmet Görmez'in sırası 53, plakası ise 45.

“Dinî Bülten” başlıklı bir internet sitesinde yer alan 26 Ocak 2017 tarihli bir bilgiye göre, yeni bir düzenleme yapılmış ve Diyanet İşleri Başkanı 10. sıraya yerleştirilmişse de⁷³ bunun doğruluğu şüphelidir; muhtemelen eski yanlış haber tekrarlan-

72 http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/289679/Diyanet_e_protokol_ayari.html

73 <http://www.dinibulten.com/dxiyanet/devlet-protokolunde-diyamet-ve-muftulukler-kacinci-sirada/3637> yayın

maktadır. Protokol listeleri, 16 Nisan 2017’de yapılan Anayasa değişikliği neticesi geçilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nde Cumhurbaşkanlığı tarafından yapılmaktadır.

Hukuki düzenlemeler

Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’a 1 Temmuz 2010 tarih ve 6002 sayılı Kanun’la getirilen yeni düzenlemeler, bir anlamda seneler içinde birtakım kanun hükmünde kararnameler, Bakanlar Kurulu kararnameleri ve diğer idari işlemlerle düzenlenmiş örgütlenmenin ve görevlere ilişkin hükümlerin kanunlaşmış hali oldu. Diğer bir ifadeyle, 2010’da, kâğıt üzerinde Başkanlığın yapısında dramatik bir değişiklik olmadı. Merkez teşkilatı, taşra teşkilatı ve yurtdışı teşkilatının Başkanlığın üç payandası olduğu 2. madde ile teyit edildi. 3. madde ile, “Başkanlığın en üst amiri olan Diyanet İşleri Başkanı, Başkanlığı temsil eder. Başkan din hizmetlerinin etkin ve verimli sunulması için gerekli tedbirleri alır. Bu amaçla; kaynakların etkin kullanımını sağlar; hizmetlerin düzenlenmesi, yürütülmesi, koordinasyonu ve denetlenmesi görevlerini yerine getirir; strateji, hedef ve performans kriterlerini belirleyip uygulanmasını temin eder; din hizmetleri ile ilgili ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapar. Başkan, Başkanlığın görev alanına giren konularda meydana gelen gelişmelere ve ihtiyaçlara göre birimlere görev verir” hükmü getirildi. Diyanet ile ilgili yeni yasal düzenlemedeki en önemli değişikliklerden biri, Başkan’ın görev süresi ile ilgiliydi: önceki düzenlemede bir süre tespit edilmemişken, yeni Kanun’da beş yılla sınırlanmış ve ancak iki kez atanabileceği hükmü getirilmiş; ancak bu düzenleme de 2 Temmuz 2018 tarihli ve 703 sayılı Kanun Hükmünde Kararname’nin 141. maddesi ile ilga edilmiştir. 2010 yılındaki düzenlemede “en fazla üç” olarak belirtilen başkan yardımcısı sayısı, 20 Kasım 2017 tarihli ve 696 sayılı Kanun Hükmünde Kararname’nin 14. maddesiyle beşe çıkarılmış, daha sonra bu hükmün 1/2/2018 tarihli ve 7079 sayılı Kanun’un 14. maddesiyle aynen kabul edilerek kanunlaşmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı merkez teşkilatı bünyesindeki sürekli ku-

rullar olarak Din İşleri Yüksek Kurulu ve Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu, bu Kanun'un 5. ve 6. maddeleriyle düzenlendi. Bu ve bu tarihten sonraki düzenlemelerin, Prof. Dr. Mehmet Görmez'in yukarıda anılan söyleşideki⁷⁴ başlıklara uygun bir siyasanın unsuru olduğu söylenebilir. Görmez'in, Diyanet'in görevlerinden bahsederken zikrettiği alanlar, "toplumu din konusunda aydınlatma", "eğitim", "sosyal içerikli bir din hizmeti" ve "uluslararası faaliyetler"dir. Nitekim, 2010 tarihli Kanun ve 2011 tarihli Kanun Hükmünde Kararname değişiklikleri⁷⁵ ile Başkanlığın hizmet birimleri, görevleri ve yetkileri şunlar olmuştur:

a) Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü

- 1) Cami ve mescitleri ibadete açmak, yönetmek, ibadet ve irşat hizmetlerini yürütmek.
- 2) Cami ve mescit dışındaki yerlerde panel, konferans, seminer, sempozyum ve benzeri dinî programlar ile ilmi toplantılar düzenlemek.
- 3) Ceza infaz kurumu ve tutukevleri, çocuk ıslahevi, huzurevi, sağlık kuruluşları ve benzeri yerlerde bulunan vatandaşlara irşat hizmetleri götürmek.
- 4) Radyo ve televizyon kurumları ile diğer yayın kuruluşları vasıtasıyla toplumu din konusunda aydınlatmak.
- 5) Dinî gün ve gecelerde programlar düzenlemek.
- 6) İlgili birim, kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak namaz vakitleri ile dinî gün ve geceleri tespit ve ilan etmek, bunun için gerekli çalışmaları yürütmek.
- 7) Aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dinî konularda aydınlatma ve rehberlik yapmak.
- 8) Kurban ibadetinin usulüne uygun şekilde yerine getirilmesi için gerekli çalışmaları yapmak.
- 9) İhtiyaç duyulan yerlere okuma salonları açmak ve bunlarla ilgili işleri yürütmek.

74 Ali Aslan, "Söyleşiyorum: Mehmet Görmez", *Anlayış* (Kasım 2009), <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=78&makaleid=2213>

75 Anılan hukuki düzenlemeyle ilgili olarak, "AKP İktidarında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yenilenen Kurumu" başlıklı ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Mehmet Talha Paşaoğlu, *Din, Devlet, Millet: Diyanet İşleri'nin 95 Yıllık Hikayesi*, Libra, İstanbul 2019, 204 vd.

10) İslâm dinine mensup farklı dinî yorum çevreleri, dinî-sosyal teşekküller ve geleneksel dinî-kültürel oluşumlarla ilgili çalışmalar yapmak.

b) Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü

1) Kur'an-ı Kerim okumak, anlamını öğrenmek, hafızlık yapmak, din eğitimi almak isteyenler için kurslar düzenlemek ve Kur'an kursları açmak.

2) (Değişik: 24/5/2013 - 6487/12 md.) Bu kurslarda okuyan öğrenciler için yurt ve pansiyonlar açmak ve yönetmek; Kur'an kursu, yurt ve pansiyonların iâşe ve ibadet ihtiyaçları ile diğer harcamalarına ilişkin bütçelerini, mali yıl itibarıyla düzenlemek; yurt ve pansiyonların her türlü alım-satım işlemlerini yürütmek.

3) Kur'an-ı Kerimin usulüne uygun olarak okunması konusunda çalışmalar yapmak.

4) İlgili birim, kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak eğitim programları geliştirmek, planlamak ve uygulamak, bu amaçla eğitim merkezleri açmak ve bu merkezlerle ilgili iş ve hizmetleri yürütmek.

5) En az lisans düzeyinde dinî yüksek öğrenim görmüş olan personelin, Başkanlığın görev alanı ile ilgili konularda hizmet içinde bilgisini artırması ve uzmanlaşması amacıyla dinî yüksek ihtisas merkezleri açmak ve bu merkezlerle ilgili iş ve işlemleri yürütmek.

c) Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü

1) Hac ve umre ibadetlerinin usulüne uygun, sağlık ve güvenlik içinde, hizmet talep edenlerin hakları korunacak şekilde yerine getirilmesi amacıyla yurt içinde ve yurt dışında gerekli tedbirleri almak, ilgili ülke, kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmak, bu konulardaki hizmet ve faaliyetleri düzenlemek, yürütmek ve denetlemek.

2) Hacda kurban ibadetinin usulüne uygun şekilde yerine getirilmesi için gerekli çalışmaları yapmak.

3) İlgili birim, kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak hac ve umreye gideceklerle görevlilerin eğitimini sağlamak.

4) Görev alanına giren konularda hizmet satın almak.

ç) Dinî Yayınlar Genel Müdürlüğü

1) Toplumun din konusunda aydınlatmak amacıyla gerçek ve elektronik ortamda basılı, sesli ve görüntülü eserler hazırlamak, hazırlatmak, bunları inceleyerek yayımlamak, süreli yayınlar yapmak ve gerektiğinde ücretsiz yayın dağıtmak, dinî bakımdan daha teferruatlı incelenmesi gereken eserleri Din İşleri Yüksek Kurulu'nun olumlu görüşünü aldıktan sonra yayımlamak, kütüphane açmak.

2) Başkanlığın görev alanı ile ilgili konularda radyo ve televizyon yayını yapmak, radyo ve televizyonlarda yayınlanmak üzere programlar hazırlamak ve hazırlatmak, bu konularda Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu ve diğer yayın kuruluşları ile işbirliği yapmak ve gerektiğinde bu amaçla hizmet satın almak.

3) Yurt dışında yaşayan vatandaş, soydaş ve İslâm dinine mensup topluluklara yönelik değişik dil ve lehçelerde yayınlar hazırlamak, hazırlatmak ve gerektiğinde bunları ücretsiz dağıtmak.

d) Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü

1) Uluslararası andlaşmalar ve ilişkiler çerçevesinde ilgili makamlarla işbirliği yaparak yurt dışındaki vatandaşlarımızın din hizmetleri ve din eğitimi ile ilgili işlerini yürütmek, soydaş ve akraba toplulukları ile İslâm dinine mensup diğer topluluklara bu konularda yardımcı olmak.

2) İlgili birim, kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak yurt dışında görevlendirilecek personelin eğitim ihtiyaçlarını belirlemek ve eğitim planlarını hazırlamak, personelin seçimi ve bu görevlere hazırlanmaları ile ilgili işleri yürütmek, yurt dışı teşkilatı bulunmayan yerlerde görevliler arasından birini koordine olarak görevlendirmek.

3) (Değişik: 23/8/2011-KHK-653/8 md.) Yurt içinde ve yurt dışında ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak yurt dışı hizmetlerinde görev alacak personelin yetiştirilmesi, uzmanlaşması ve dinî yüksek öğrenim görmüş personelin yabancı dil yeterliğinin geliştirilmesi ve bilgi ve görgülerinin artırılması

amacıyla yurt dışına gönderilmesi konularında çalışmalar yapmak, bu alanlarda Başkanlıkça hizmet satın alma suretiyle yapılacak işleri koordine etmek ve yürütmek.

4) Yurt dışında İslâm dini ve diğer dinlerle ilgili olarak yapılan çalışmaları takip etmek, incelemek ve değerlendirmek.

5) Diğer din mensupları, kurum, kuruluş ve topluluklarıyla ilişkiler konusunda gerekli çalışmaları yapmak.

6) Avrupa Birliği ile ilişkiler çerçevesinde Başkanlığın görev alanına giren konularda ilgili birim, kurum ve kuruluşlarla işbirliği içinde çalışmalar yapmak.

7) (Ek: 23/8/2011-KHK-653/8 md.) Uluslararası düzeyde yapılacak şûra toplantılarını organize etmek.

8) (Ek: 23/8/2011-KHK-653/8 md.) Hizmet verimliliğini arttırmak için yurt dışı din hizmetleri bölgelerini grup ve sınıf esasına göre düzenlemek ve bu bölgelerde görevlendirileceklerin niteliklerini belirlemeye yönelik çalışmalar yapmak.

9) (Ek: 23/8/2011-KHK-653/8 md.) Yurt dışı din hizmetlerinin etkin ve verimli bir şekilde yürütülmesine katkı sağlayacak altyapıya ve dinî tesislere ilişkin iş ve işlemleri yürütmek.

e) İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü

1) Başkanlığın insan gücü politikası ve planlaması konusunda çalışmalar yapmak, yaptırmak ve tekliflerde bulunmak.

2) Başkanlık personelinin atama ve özlük işlemlerini yürütmek.

3) İlgili birim, kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak Başkanlık personelinin adaylık, kurs ve stajları ile hizmet içi eğitim ihtiyaçlarını belirlemek, planlarını hazırlamak ve bu işleri yürütmek.

4) Başkanlık personelinin etkinliğini ve verimliliğini artırmak için çalışmalar yapmak ve bu çalışmaları yürütmek.

f) Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü

1) Başkanlığın merkez ve taşra teşkilatını ilgilendiren yapım, bakım, onarım, satın alma, kiralama, genel evrak, arşiv, sağlık, güvenlik, temizlik, aydınlatma, taşıma ve benzeri iş ve işlemleri yürütmek.

2) Kurum için gerekli her türlü teknik, donanım ve altyapı hizmetlerini planlamak, geliştirmek, kurmak, işletmek, yenilemek, bu altyapıların güvenliğini ve sürekliliğini sağlamak üzere gerekli önlemleri almak.

3) Başkanlık hizmetleri için arsa, bina ve tesisler ile ilgili ihtiyaçları tespit etmek ve programlamak.

4) Başkanlığın hizmetleri için ihtiyaç duyulan arsa ve binaların tahsis, kamulaştırma ve kiralama işlemlerini yürütmek.

5) Başkanlık hizmet binaları, eğitim merkezi, Kur'an kursu, sosyal tesis ve benzeri yatırım tekliflerini hazırlamak ve yatırım ödeneklerini planlamak.

6) Cami, Kur'an kursu, hizmet binası ve diğer dinî tesislerin estetik, fonksiyonel ve güvenli şekilde inşası için çalışmalar yaparak teknik yönden kontrolünü sağlamak, tip projeler hazırlamak, hazırlatmak ve kontrol etmek.

7) Mazbut ve mülhak vakıflarda bulunan cami ve mescitlerdeki teberrukat eşyasının tespiti, korunması, değerlendirilmesi, yerlerinin değiştirilmesi, satışı ve satıştan elde edilen paranın benzeri hizmetlere tahsisi, cetvellerin yapılması, muhasebesi, denetlenmesi ve sair hususları Vakıflar Genel Müdürlüğü, diğer cami ve mescitlerdeki teberrukat eşyasını ise ilgili birim, kurum ve kuruluşlarla işbirliği ile düzenlemek.

8) Başkanlığın sosyal ve kültürel faaliyetlerini yürütmek, dayanet evi ve benzeri sosyal tesislerin kurulması ve işletilmesini sağlamak.

9) Taşınmaz mal kayıtlarını tutmak.

10) Başkanlık bütçesinden kamu yararı gözetilerek dernek, vakıf, birlik, kurum, kuruluş, sandık ve benzeri teşekküllere yapılacak yardımlar ile ilgili işlemleri yürütmek.

11) Başkanlıkça düzenlenen yardım kampanyalarını organize etmek.

12) Ayni ve nakdi bağışların kabulünü ve bağışların özel bir hesapta toplanmasını sağlayarak münhasıran dinî hizmetler için sarf edilmesini temin etmek, Başkanlık onayı ile kabul edilecek şartlı bağışlarda şarta riayeti sağlamak.

13) Mülkiyeti Hazineye ait taşınmazlar üzerinde bulunan ve

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yönetilen cami, mescit ve Kur'an kurslarının müstemilatındaki yerlerin kiralanması, işletilmesi veya işlettirilmesi ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek.

14) Din görevlilerinin giyecekleri görev kıyafetlerinin tasarımını yapmak veya yaptırmak ve bu kıyafetlerin satın alma ve dağıtım işlemlerini yürütmek.

15) Başkanlığın sivil savunma ve seferberlik hizmetlerini planlamak ve yürütmek.

g) Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı

1) Müfettiş sıfat ve niteliklerini taşıyan bir başkanın yönetimi altında Başkanlığın bütün işlerini Başkan adına müfettiş ve müfettiş yardımcıları marifeti ile eğitici ve rehberlik edici bir anlayışla teftiş etmek, hizmeti ve personeli denetlemek, inceleme ve soruşturma yapmak.

2) Müfettişler tarafından düzenlenen raporları değerlendirmek, raporlar hakkında istatistiki bilgiler ile birlikte uygulamadaki sorunlara ve yapılması gereken hususlara ilişkin öneriler sunmak.

3) Denetim yöntem ve teknikleri geliştirmek, denetim standart ve ilkeleri oluşturmak, denetimin etkinliğini ve verimliliğini artırıcı tedbirleri almak, bu konuda görüş ve öneriler sunmak, gerektiğinde taşrada çalışma grupları oluşturmak ve denetim rehberleri hazırlamak.

ğ) Strateji Geliştirme Başkanlığı

1) 10/12/2003 tarihli ve 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 22/12/2005 tarihli ve 5436 sayılı Kanun'un 15 inci maddesi ve diğer mevzuatla strateji geliştirme ve mali hizmetler birimlerine verilen görevleri yapmak.

h) Hukuk Müşavirliği

1) Başkanlık merkez birimlerinden sorulan hukuki konular ile hukuki, mali ve cezai sonuçlar doğuracak işlemler hakkında görüş bildirmek.

2) Başkanlığın menfaatlerini koruyucu, anlaşmazlıkları önleyici hukuki tedbirlerin zamanında alınmasına rehberlik et-

mek, anlaşma ve sözleşmelerin bu esaslara uygun olarak yapılmasına yardımcı olmak.

3) 8/1/1943 tarihli ve 4353 sayılı Kanun hükümlerine göre adli ve idari davalarda gerekli bilgileri hazırlamak ve taraf olduğu, Hazineyi ilgilendirmeyen idari davalarda Başkanlığı temsil etmek.

4) Başkanlığın amaçlarını daha iyi gerçekleştirmesini; mevzuata, plan ve programa uygun olarak çalışmasını temin etmek amacıyla gerekli hukuki teklifleri hazırlamak ve Başkana sunmak.

5) Başbakanlık, bakanlıklar ve Başkanlık birimlerinden gönderilen mevzuat taslaklarını hukuki açıdan inceleyerek görüş bildirmek.

ı) Özel Kalem Müdürlüğü

1) Başkanın resmî ve özel yazışmalarını, her türlü protokol ve törenlerini düzenlemek ve yürütmek.

i) Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği

1) Başkanlıkla ilgili olarak iç ve dış basında yer alan haber, yorum ve yayınları takip etmek, ilgilileri zamanında haberdar etmek ve gerekli açıklamaların yapılması ile ilgili işleri yürütmek.

2) Başkanlığın kamuoyuna duyurulmasını uygun gördüğü haber, bildiri, demeç, mesaj, görüş ve kararları iç ve dış basına, haber ajanslarına, radyo ve televizyon kuruluşlarına süresi içinde ulaştırmak, Başkanlığın basın kuruluşları ile ilişkilerini ve basın toplantılarını düzenlemek.

3) Başkanlığın halkla ilişkilerle ilgili faaliyetlerini planlamak, yürütmek ve Başkanlığa gönderilen her türlü ihbar, şikâyet, öneri ve istekleri değerlendirerek gereği için ilgili birimlere göndermek.

4) 9/10/2003 tarihli ve 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'na göre yapılacak bilgi edinme başvurularını etkin, süratli ve doğru bir şekilde sonuçlandırmak üzere gerekli tedbirleri almak.

Yedi yıl Diyanet İşleri Başkanı olarak görev yapan ve görevinden kendi isteğiyle ayrılan Prof. Dr. Ali Bardakoğlu'nun yerine, 13 Ağustos 2003 tarihinden itibaren Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı görevini sürdürmüş olan Prof. Dr. Mehmet Görmez, 11 Kasım 2010 tarihinde atandı.⁷⁶ Prof. Görmez'in, Diyanet kurumu için, 2010'dan itibaren üretilen performans programları ve faaliyet raporlarında da yer alan "Türkiye ve dünyada İslâm Dini'ne ilişkin her hususta referans alınan, en etkin ve saygın kurum olmak" vizyonunu, emekli olduğu 1 Ağustos 2017 tarihine kadar üstlendiği söylenebilir.

Diyanet ve Türkiye dışı faaliyetler

Türkiye'nin Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde değişen dış siyaseti ve özellikle, 2009-2014 yılları arasında dışişleri bakanı, 2014-16 yıllarında başbakan sıfatıyla Türkiye dış politikasının belirleyici ve uygulayıcısı olan Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu'nun Türkiye'yi uluslararası arenadaki aktörlerden biri haline getirme iddiası taşıyan stratejisi⁷⁷ TİKA ve benzeri bazı kurumlar gibi Diyanet İşleri Başkanlığı'nı da farklı bir faaliyet alanına taşıdı.⁷⁸ Diyanet'in hizmetleri, kurulmuş olduğu 1923 yı-

76 <https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Person/PresidentDetail/24/prof-dr-mehmet-gormez>

77 Davutoğlu ile Adalet ve Kalkınma Partisi'nin dış politikalarının eleştirel üç değerlendirilmesi için bkz. İhtar Gözaydın, "Ahmet Davutoğlu: Role as an Islamic Scholar Shaping Turkey's Foreign Policy", Nassef Manabilang Adiong (ed.), *Islam and International Relations: Diverse Perspectives*, Cambridge Scholars Publishing, Ağustos 2013, s. 50-59; Birgül Demirtaş, "AKP'nin Dış Politikasını Anlamak: Emperyal Miras, Neoliberal Çıkarlar ve Pragmatizm", *İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar* (haz. Simten Coşar-Behlül Özkan "Abdülhamit'in ruhunu beklerken: Restorasyon, medeniyet ve Davutoğlu", *Birikim*, 309-310 (Ocak-Şubat 2015) <https://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/7094/abdulhamit-in-ruhunu-beklerken-restorasyon-medeniyet-ve-ve-Gamze-Yucesan-Ozdemir>), Metis, İstanbul, 2014, s. 185-213; davutoglu#.XWu0zi2Q2u4. Ayrıca bkz. Burçin Hafize Tarcan-Hilal Akgüller-Kübra Işık, "Ahmet Davutoğlu Dönemi Dış Politikası, *Econder Uluslararası Akademik Dergi*, 2 (2018) 2, s. 250-271.

78 Ahmet Erdi Öztürk - İhtar Gözaydın, "A Frame for Turkey's Foreign Policy via the Diyanet in the Balkans", *Journal of Muslims in Europe* 7 (2018), s. 331-350; Zana Çitak, "National Conceptions, Transnational Solidarities: Turkey, Islam and Europe", *Global Networks*, (2017), s. 12.

lından itibaren Türkiye ile sınırlıydı; 1980'ler sonrasında Avrupa'da yerleşik Türkiye kökenli vatandaşlara yönelik faaliyetlere de girişmişti.⁷⁹ Ancak Adalet ve Kalkınma Partisi ve Davutoğlu ile birlikte Diyanet'in uluslararası arenadaki faaliyetleri Türkiye kökenli şahısların yaşadığı coğrafyaları aşmaya başladı.⁸⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1 Aralık 2009 tarihinde Türkiye başınında yer alan İsviçre'deki minare referandumu ile ilgili "temel insan haklarının iptali veya ihlalinin referandum konusu yapılamayacağı gibi herhangi bir ulus, devlet yahut organ tarafından kısıtlanması veya bu anlama gelebilecek şekilde sınırlandırılmasının da kabul edilemeyeceği" şeklindeki yazılı açıklaması yeni anlayışın bir öncül ifadesi gibi okunabilir.⁸¹ Türki-

79 Hollanda'da 1979 ve 1982 yıllarında iki Diyanet bağlantılı yapı yasal olarak kuruldu ve kısa sürede bu ülkedeki 140 caminin kontrolünü kazandı. Diyanet ve Hollanda'daki faaliyetlerinin bir değerlendirmesi için bkz. Thijs Sunier-Nico Landman-Heleen van der Linden-Nazlı Bilgili-Alper Bilgili, *Diyanet (The Turkish Directorate for Religious Affairs) in a changing environment*, VU University Amsterdam Utrecht University, Ocak 2011, <https://pdfs.semanticscholar.org/ae90/33c7130bad834e6b2968f18b2f9c3ed96195.pdf>. Ayrıca diğer bazı ülke pratikleri için bkz. Zana Çitak, "Religion, Ethnicity and Transnationalism: Turkish Islam in Belgium", *Journal of Church and State*, 53 (2011), s. 222-242; Zana Çitak, *The Institutionalization of Islam in Europe and the Diyanet: The Case of Austria*. "Ortadoğu Etütleri/Middle Eastern Studies", 5, (2013), s. 167-182. Türkiye bağlantılı İslami örgütlenmeler için ayrıca bkz. Thijs Sunier ve Nico Landman, *Transnational Turkish Islam: Shifting Geographies of Religious Activism and Community Building in Turkey and Europe*, Palgrave Macmillan, Londra, 2015, s. 29-45.

80 Somali ilgili faaliyetler için bkz. Bülke Koyuncu, "Benim Milletim...": *Ak Parti İktidarı, Din ve Ulusal Kimlik*, İletişim, İstanbul, 2014, s. 245-247.

81 https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/12/01/sinirlandirilmasi_kabul_edilemez Benzer bir hassasiyetin, 5 Temmuz 2012 tarihinde, Görmez'in cumhuriyet tarihinde ilk kez gerçekleştirdiği kurumsal bir ziyaret esnasında, Heybeliada'daki ruhban okulu konusunda da göstermiş olması sevindiricidir: "Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez, Fener Rum Patriği Bartholomeos'u, Balat'taki Fener Rum Patrikhane'sinde ziyaret etti. Görmez ile Fener Rum Patriği Bartholomeos, yaptıkları açıklamaların ardından patrikhane bahçesindeki Aya Yorgi Kilisesi'ni gezdi. Görmez, 'Bu ülkede herhangi bir dinî topluluğun kendi din adamlarını yetiştirmek için başka ülkelere muhtaç olması, bu ülkenin büyüklüğüne yakışmıyor. Elbette tarihte, tarih boyunca var olduğu gibi aynı şekilde yine kanun ve mevzuat çerçevesinde varlığını idame ettirmesinin, bu ülkenin büyüklüğüne yakıştığını ifade etmek istiyorum' dedi". Bu açıklama ile ilgili farklı yaklaşımlı iki haber için bkz. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/354944/Diyanet_ten_Patrikhane_ye_ziyaret.html; <https://www.milligazete.com.tr/haber/1088363/garip-bir-ziyaret-oldu> Ancak Görmez, 11 Temmuz

ye Diyanet Vakfı internet sitesindeki “Suriye, Irak, Afganistan, Arakan, Filistin, Yemen, Somali gibi ülkeler başta olmak üzere dünyanın neresinde olursa olsun mazlum ve mağdurların yardımına koşuyor, gerçekleştirdiğimiz insani yardım çalışmalarıyla acılarını dindirmeye çalışıyoruz” ifadesi bu anlayışın bir neticesidir.⁸² 6 Nisan 2010 tarihinde Türkiye dışında ikamet eden vatandaşlar ve “kardeş topluluklar” olarak adlandırılan gruplarla ilgili olarak Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) adıyla bir idari yapı kuruldu. Bu İdare, Türkiye’de öğrenim gören uluslararası burslu öğrencilere yönelik çalışmalarını koordine etme, bu alanlarda verilen hizmetleri ve yapılan faaliyetleri geliştirme görevini üstlendi. Diyanet, bu çerçevede her yıl 1.000 kadar burs vermektedir.⁸³ Diyanet’in özellikle Balkanlar’daki faaliyetleri,⁸⁴ bu coğrafyalardaki kimi muhatapları açısından eleştirel bir yaklaşıma neden olmaktaysa da, buradaki dinî temsilcilerin Türkiye ile işbirliğini tercih ettikleri gözlemlenmektedir.⁸⁵

2014 tarihli bir diğer beyanatında, hukuki haklar rejimi yerine siyasi karşılıklık esasına işaret eden bir ifade de kullanmıştır: “Ruhban Okulu’nu açmak Türkiye için bizim herhangi bir ilçede Kur’an kursunu açmaktan çok daha basit bir hadisedir. Bu ülkede yaşayan bir Ortodoks cemaatinin kendi din adamını yetiştirmek için Selanik’e, Yunanistan’a muhtaç olması yahut Ermeni cemaatinin kendi din adamını yetiştirmek için Ermenistan’a göndermesi doğru değildir. Tabii ki siyasetin kendi kuralları vardır. Bunu düşüncektir. Hâlâ Yunanistan’da bir tek Bayram namazını kılmak için oradaki bütün Müslümanların gidip bir kapalı spor salonu kiralaması son derece üzücüdür” <http://www.haber7.com/guncel/haber/1200038-mehmet-gormez-parallel-yapi-maneviyati-caldi>

82 <https://tdv.org/tr-TR/faaliyetlerimiz/>

83 Balkanlar’da 2009’da verilen burslar için bkz. Kerem Öktem, “Global Diyanet and Multible Networks: Turkey’s New Presence in the Balkans”, *Journal of Muslims in Europe* (2012), s. 44.

84 Balkanlar’da Müslümanların yoğun olduğu coğrafyalarda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın faaliyetleri için bkz. Kerem Öktem, *New Islamic actors after the Wahhabi Intermezzo: Turkey’s return to the Muslim Balkans*, Europeans Studies Centre: University of Oxford 2010. https://www.academia.edu/1220435/New_Islamic_actors_after_the_wahhabi_intermezzo_Turkeys_return_to_the_Muslim_Balkans

85 Diyanet İşleri Başkanlığı’nın ve Türkiye’nin son dönemlerde dinî bir yumuşak güç olarak kullanması ile ilgili uluslararası iddiasının bir değerlendirilmesi için bkz. Graham E. Fuller, *Turkey and the Arab Spring: Leadership in the Middle East*, Bozorg Press, 2014, s. 112-125.

Bu kapsamda kurumun yeni stratejik amaçları ve hedefleri olarak şunlar belirlenmiştir:

Amaç 1. Din hizmetlerini toplumun tüm kesimlerine ulaştırmak ve etkinliğini artırmak.

Hedef 1.1. Yurt içinde hizmet ulaştırdığımız vatandaşlarımızın sayısını artırmak ve onlara daha nitelikli din hizmeti götürmek.

Hedef 1.2. Yurt dışında hizmet ulaştırdığımız vatandaşlarımızın sayısını artırmak ve onlara daha nitelikli din hizmeti götürmek.

Hedef 1.3. Hizmet çeşidini ve veriliş şeklini toplumun farklı kesimlerine hitap edecek şekilde artırmak.

Amaç 2. Dinî bilgi üretimini, İslâm'ın bilimsel metodolojisi temelinde sistematik hâle getirmek ve kurumsallaştırmak.

Hedef 2.1. İslâm'ın bilimsel metodolojisine uygun dinî bilgi üretmek, bunu içselleştirmek ve yaymak.

Hedef 2.2. Dinî bilgi bankası oluşturmak.

Amaç 3. Toplumun birlik ve beraberliğine katkı sağlayacak faaliyetlerde bulunmak.

Hedef 3.1. Toplumsal problemlerin çözümünde etkin rol almak.

Hedef 3.2. Ahlâki yozlaşmayı önleyici çalışmaları artırmak.

Amaç 4. Başkanlığımızın kurumsal kapasitesini geliştirmek.

Hedef 4.1. Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin verimliliğini artırmak.

Hedef 4.2. Başkanlığımızda hizmet verimliliği ve kalitesini artıracak yeni yönetim sistemi uygulamalarını kurmak ve geliştirmek.

Amaç 5. Dünyada objektif İslâm algısı oluşturmak ve bu anlayışı yaymak.

Hedef 5.1. İslâm ülkeleri ve Müslüman topluluklarla ilişkileri geliştirerek ortak çalışma alanlarının artırılmasına katkı sağlamak.

Hedef 5.2. İslâm ülkeleri ile birlikte dünyada objektif İslâm algısını oluşturmak.

Hedef 5.3. İslâm'ın bilimsel temellerine dayalı bir İslâm anlayışı sunmak ve yaygınlaşmasına öncülük etmek.

2017'den itibaren Erdoğan ve AKP'nin Avrupa'daki Türkiye kökenli nüfusun oylarını alabilmek için giriştiği faaliyetler tepkilere neden oldu. Öte yandan Diyanet'e bağlı çeşitli kuruluşların bu ülkelerdeki Türkiye kökenli nüfus hakkında, başta Gülen cemaatine yönelik olmak üzere, çeşitli istihbarat çalışmalarında bulundukları haberleri yayılmaya başladı. Eylül 2018'de, Almanya İçişleri Bakanlığı'nın, "bazı cami cemaatlerinin anayasaya düşman faaliyetler geliştirdiği" görüşü çerçevesinde, Alman istihbaratının ülkedeki Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı birimlerini resmen izlemeye başlamayı gündemine aldığı bildirildi.⁸⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı, Avrupa'da birçok ülkeye sınavla din görevlisi göndermekte ve bu kişilerin maaşları Maliye Bakanlığı tarafından ödenmekte iken, bu uygulama da itirazlara neden olmaya başladı. Eylül 2019'da Avusturya Ulusal Meclisi'nde Avusturya Türk İslâm Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Birliği (ATİB) ve Milli Görüş oluşumuna dair derneklerin denetlenerek, yasalara aykırı bir durumun saptanması halinde kapatılmasını öngören önerge, merkez sağ Avusturya Halk Partisi (ÖVP) ve aşırı sağcı Avusturya Özgürlük Partisi'nin (FPÖ) oyları ile kabul edildi. Avusturya Sosyal Demokrat Parti'nin onay vermediği önergenin kabul edilmesinde, bu derneklerin AKP'nin uzantısı ve merkezleri olarak kullanılması gerekçe gösterildi. Avusturya hukukuna göre, bir sivil toplum kuruluşu olarak ülkede faaliyet gösteren ATİB'in başkanlığını Viyana Büyükelçiliği Din İşleri Müşaviri'nin yürütüyor olması, Avusturya kamuoyunda Türkiye'nin Avusturya'ya müdahalesi olarak yorumlanıyor ve eleştiriliyordu.⁸⁷

86 <http://www.diken.com.tr/alman-istihbarati-diyaneti-izlemeye-alabilir-bazi-cami-cemaatleri-anayasaya-dusman/>

87 <https://www.avrupa-postasi.com/gundem/avusturya-da-diyanet-ve-milli-gorus-camileri-kapatiliyor-h105729.html>

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yalnız dış politikada değil, iç siyasalarda da araçsallaştırılması 2010 sonrası artmıştır. Devletin, din alanı üzerinden iktidar mücadelesi yürütmesine Kürt halkının bir tepkisi olarak okunabilecek “sivil Cuma’lar” 2011’de, halkın Diyarbakır Konukevi önündeki eylem alanında, melelerin arkasında saf tutarak namaz kılması ve Kürtçe hutbe dinletisi ile başladı.⁸⁸ Bunu takiben, Erdoğan tarafından 2012’de Diyarbakır’da “onbin kişilik cami yapılacağı” açıklanmış, Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerine bine yakın “İmam ve Kur’an öğreticisi” olarak görev yapacak mele ataması yapılmıştır.⁸⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı halihazır başkanı Prof Ali Erbaş’ın Mart 2019’da yaptığı bir konuşmadaki beyanları, kurumun ne şekilde hükümet politikalarının destekleyici ve uygulayıcısı olarak kabul gördüğünün açık ifadesidir: “Başkanlık olarak yurt içinde göçmenlerin yoğun olarak yaşadıkları 10 ilden başlamak üzere tüm illerimizde, geçici barınma merkezlerinde ve askerimizin başarılı operasyonlarıyla terörden arındırılan Fırat

88 Mele Kürtçede imam, molla anlamına gelmektedir. Cumhuriyet tecrübesinin Kürt meleler arasında yarattığı etki ve sivil Cuma’lar hakkında bkz. Mehmet Kurt, “Ulus-Devlet Ümmetçiliğine Dindar Muhalefet: Kürt Muhafazakarlıkları”, *Öteki Muhafazakarlık* (ed. A. Çağlar Deniz), Phoenix, Ankara, 2016, s. 364 vd. Diyanet İşleri Başkanlığı’nda müftü olarak çalışan ve aynı zamanda Hizbullah’a yakın *Doğru Haber Gazetesi* yayın yönetmeni olan Türk kökenli Mehmet Göktaş’ın beyanları ve Kurt’un benim de katıldığım değerlendirmeleri için bkz. a.g.e., 377-378. Ayrıca, bkz. Bülke Koyuncu, “Benim Milletim...”: *AK Parti İktidarı, Din ve Ulusal Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 221 vd., özellikle s. 227-228.

89 *Evrensel* gazetesi, 15 Aralık 2011, <https://www.evrensel.net/haber/19406/mele-projesi-kurtleri-kontrol-altina-alma-planidir>; *Evrensel* gazetesi, 21 Haziran 2012, <https://www.evrensel.net/haber/31331/hukumetin-mele-ordusu-bolge-de>. Bu habere göre, “Hükümetin özellikle Bölge’de ‘Sivil Cuma’ eylemlerinin başlamasının ardından gündeme aldığı ‘mele açılımı’ Şubat 2011’deki MGK’da ele alınmış ve toplantı kararlarının yer aldığı ‘Terörle Mücadele Strateji Belgesi’ basına yansımıştı. ... MGK’da kabul edilmesinden sonra sınırlı sayıda kuruma gönderilen belgede, ‘Camilerin ve din adamlarının terörle mücadelede bilinçlendirme çalışmalarına etkin katılımının sağlanması’ kararına yer verilmişti. ‘Belgede şu ifadelere yer verilmişti: ‘Bölge illerinde din motifinin etkin olduğu gerçeğinden yola çıkılarak Diyanet İşleri Başkanlığı’yla ortak çalışma yapılacak. Din adamları bilinçlendirmede daha aktif görev yapacak.”

Kalkanı ve Zeytin Dalı operasyonları bölgelerinde din hizmetleri, din eğitimi, dinî yayın ve insani yardım faaliyetleri yürütüyoruz. Örnek olarak zikretmek gerekirse söz konusu iki bölgede seçimi ve eğitimi tamamlanan bin 850 mahalli din görevlisi Başkanlığımız koordinesinde sahih dinî bilgi ile din hizmetini bölgeye ulaştırmakta, yıllarca ezan sesine hasret kalan bölgelerde tekrar Allahuekber nidaları yankılanmaktadır. İl ve ilçelerde Aile ve Dinî Rehberlik Büroları ve bu alanda istihdam edilen vaizlerimizle ailenin sağlıklı şekilde kurulmasına ve yürütülmesine yönelik dinî rehberlik faaliyetlerimiz artarak devam edecektir. ... Doğru dinî bilgi ile milletimizi donatmazsak, o boşluğu nasıl din istismarcılarının aldığı ve giderek bir terör örgütüne dönüştüğünü, giderek bir FETÖ'ye, DEAŞ'a dönüştüğünü, bunu yaşayarak gördüğümüzü yeniden sizlere hatırlatmak ve bunun tedbirlerini sürekli uyanık olarak almak zorunda olduğumuzu ifade etmek istiyorum.”⁹⁰

Diyanet ve kadınlar

Bu dönem, kadınlara götürülen hizmetlerin de arttırılmaya çalışıldığı ve özellikle bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı'nda kadın istihdamının arttırıldığı bir dönem olmuştur:⁹¹ “Nüfusunun yarısından fazlasını bayanların oluşturduğu gerçeğin-

90 <https://www.yeniakit.com.tr/haber/ali-erbas-diyamet-her-turli-siyasi-ve-ideolojinin-uzerindedir-ayrictirma-ve-fitneye-alet-edilemez-639243.html>

91 Diyanet kurumuna bağlı vaizeler konusunda, Torino Üniversitesi bünyesinde bir doktora çalışması tamamlamış olan Chiara Maritato'nun yayınladığı çeşitli makalelere bakılabilir. İngilizce olarak kitaplaşmakta olan doktora tezi dışında bkz. Chiara Maritato, “Performing *Irşad*: Female Preachers’ (Vaizeler’s) Religious Assistance within the Framework of the Turkish State”, *Turkish Studies*, 16 (2015) 3, s. 433-447; Chiara Maritato, “Reassessing women, religion and the Turkish secular state in the light of the professionalisation of female preachers (vaizeler) in Istanbul”, *Religion, State & Society*, 44 (2016) 3, s. 258-275; Chiara Maritato, “Compliance or negotiation? Diyanet’s female preachers and the diffusion of a ‘true’ religion in Turkey”, *Social Compass*, 64 (2017) 4, s. 530-545; Chiara Maritato, “Expanding Religion and the Islamic Morality in Turkey: The Role of the Women Preachers”, *Anthropology of the Middle East*, 13 (2018) 2, s. 43-60. 1990’dan itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı’nda vaize olarak çalışan Fatma Bayram’ın tecrübelerini naklettiği bir anlatı olarak bkz. Fatma Bayram, *Bir Vaizenin Günlüğü*, Kaknüs, İstanbul, 2010.

den hareketle, Başkanlığımız; bayanların dinî konulardaki soru ve sorunlarını daha rahat ortamlarda aktarabilmelerini sağlayabilmeleri için, bayan din görevlileri ve müftülüklerimizdeki aile irşat ve rehberlik bürolarının nicelik ve nitelik bakımından artırılmasına özel önem vermektedir ve vermeye devam edecektir. (...) Nüfusumuzun yarısından fazlasını oluşturan bayanların dinî konulardaki soru ve sorunlarını daha rahat ortamlarda aktarabilmelerini sağlayabilmek için, bayan din görevlisi ve müftülüklerimizdeki aile irşat bürolarının sayısı artırılmalı ve buralarda daha nitelikli ve donanımlı personel görevlendirilmelidir.”⁹² Bu tespitler doğrultusunda, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülen din hizmetleri yalnız Türkiye’de değil, Türkiye kökenlilerin yaşadığı coğrafyalarda da⁹³ ağırlıklı olarak kadınlar tarafından ve kadınlar için yürütülen bir kamu hizmetine dönüşmüştür. Bunun önemli iki istisnası vardır. Birincisi din hizmetlerinin yönetimi büyük oranda sadece erkekler tarafından yapılmaktadır; Diyanet İşleri Başkanlığı’na ilk defa ancak 2018 yılında bir kadın başkan yardımcısı atanmıştır. İkincisi ise cami hizmetlerinden erkeklerin yararlanma oranının daha yüksek olmasıdır.⁹⁴

Prof. Görmez’in, bir söyleşide⁹⁵ kurum için, “Din Hizmeti” görevini de aynı şekilde yeniden tanımlayarak” daha sosyal içerikli bir din hizmeti sunma gayreti içinde” ifadesi, ceza infaz

---

92 2011 Faaliyet Raporu, s. 53.

93 Chiara Maritato, “Adressing the Blurred Edges of Turkey’s Diaspora and Religious Policy: Diyanet Women Preachers sent to Europe”, *European Journal of Turkish Studies*, 27 (2018), <https://journals.openedition.org/ejts/6020>

94 Türkiye’de personel ve diğer giderleri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ödenen yaklaşık 90.000 caminin kadınlar için namaz kılma yeri olan sayısı 2018 itibarıyla 60.456 idi. Camide kadınların abdest alabileceği yerin bulunduğu cami sayısı 25.470’dir. Bkz. Serpil Sancar (ed.), Mine Yıldırım, Özgür H. Çınar, Zehra Yılmaz, Hilal Arslan, *Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Haritalama ve İzleme Çalışması*, Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği (CEİD) Yayınları, Ankara, 2018, s. 24-26. Ayrıca bkz. Chiara Maritato, “To make mosques a place for women”, *Contemporary Turkey at a Glance II*, Turkey Transformed? Power, History, Culture (der. Meltem Özsoy - Esra Özyürek) Springer, 2017, s. 39-52.

95 Ali Aslan, “Söyleşiyorum: Mehmet Görmez”, *Anlayış* (Kasım 2009) <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=78&makaleid=2213>

kurumu ve tutukevleri, çocuk ıslahevi, huzurevi, sağlık kuruluşları ve benzeri yerlerde bulunan vatandaşlara irşat hizmetleri götürmek; aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dinî konularda aydınlatma ve rehberlik yapmak gibi faaliyetlerle pratiğe döndürüldü. 6002 sayılı ve 1 Temmuz 2010 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'la 633 sayılı Kanun'un yeniden düzenlenmiş; 7. maddesinin 7 nolu hükmü ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri arasına, "Aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dinî konularda aydınlatma ve rehberlik yapmak" katılmıştır.⁹⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı bu görevi yerine getirmek amacıyla 81 il ve bağlı ilçelerdeki m ft l klerde "aile ve dinî rehberlik" büroları kurdu. Ayrıca, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yan kuruluşu olan Türkiye Diyanet Vakfı'nın çatısı altında, özel olarak kadın ve aile konularıyla ilgilenmek üzere 1996'da oluşturulmuş olan Kadın Aile ve Gençlik Merkezi (KADEM), 2011 yılında yeniden yapılandırılarak ilgi ve sorumluluk alanları genişletildi. 26 Kasım 2011 tarihinde, aile yapısının ve değerlerinin korunması, gelecek nesillere sağlıklı biçimde aktarılmasını sağlamak üzere ailenin güçlendirilmesi, aileyi ve aile içinde bireyi tehdit eden problemler hakkında toplumun duyarlı kılınması, koruyucu önleyici sosyal hizmetlerin etkinliğinin arttırılması ve kadın,  ocuk, genç, yaşlı ve  z rl  bireylerin bilinçlendirilmesi ile sosyal destek sistemlerinin güçlendirilmesi amacıyla Başkanlık ve Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı arasında bir işbirliği protokolü imzalanmıştır. Bu tarihten itibaren Diyanet'e, ulusal eylem planlarında yer alan kadın ve aileye yönelik faaliyetlerde birtakım görev ve sorumluluklar verildiği; Başkanlığın çeşitli bakanlıklarla bu hususlarda pek çok protokol imzaladığı gözlemlenmektedir.⁹⁷

Toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirmek için Aile,  alış-

96 <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100713-2.htm>

97 Bkz. Nil Mutluer, "Yapısal, Sosyal ve Ekonomi Politik Yönleriyle Diyanet İşleri Başkanlığı", Helsinki Yurttaşlar Derneği, *Sosyo,-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı: Kamuoyunun Diyanet'e Bakışı, Tartışmalar ve  neriler*, İstanbul, 2014, s. 12-13.

ma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (AÇSHB) ve Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM) tarafından hazırlanan Ulusal Eylem Planlarında Diyanet İşleri Başkanlığı toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi ile ilgili politikaların partneri olarak dâhil edilmektedir. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013;⁹⁸ Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı (2016-2020);⁹⁹ Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023¹⁰⁰ belgelerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilen görevlerin önceliklileri şunlardır: kız çocukları ve kadınların eğitim düzeylerinin yükseltilmesi; kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi; erken yaşta ve zorla evlendirilmenin önüne geçilmesi; kadın sağlığı konusunda farkındalık yaratma; kadın hakları ve ailenin korunması alanlarında dinî rehberlik. Bütün bu faaliyetlerin, kadını bağımsız bir birey yerine yalnızca aile kurumu içinde görmeyi yeğleyen zihniyetin ürünü olduğu aşikârdır. Bunun bir göstergesi 2008'de yaşandı. Diyanet İşleri Başkanlığı, 8 Mart 2008 Dünya Kadınlar Günü'nde resmî web sitesine Türkiye Diyanet Vakfı'nın iki cilt halinde yayınladığı *İlmihal 1-2* adlı eserin "Kadın Hakları" başlıklı 14 sayfalık bölümünü koydu. Yazıda feminizmle ilgili bölüm "Feminizm ahlâksızlıktır" başlığıyla yer buldu ve şu ifadeleri içeriyordu: "Feminizm, ahlâki ve sosyal bakımdan çok olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Bir kere, feminizm hareketine 'kapılan' kadın, genel olarak kayıtsız şartsız özgürlük düşüncesiyle aile için vazgeçilmez olan birçok kural ve değerleri hiçe saymaktadır."¹⁰¹ Kamuoyundan alınan tepkiler üzerine¹⁰² yazı değiştirildi ve kadın örgütlerine gönderilmek üzere bir ya-

98 <http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/TCEUlusaleylemp-lani.pdf>

99 <https://ailevecalisma.gov.tr/ksgm/ulusal-eylem-planlari/kadina-yonelik-siddetle-mucadele-ulusal-eylem-planlari/>

100 http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/RySPo+KADININ_GUCLENMESI_STRATEJI_BELGESI_VE_EYLEM_PLANI_2018-2023_.pdf

101 Bununla ilgili bir değerlendirme için bkz. Selin Sözlü Gürsözlü, "Feminizm Ahlak Dersinden Kaldı!", *Bianet*, 13 Mart 2008, <https://bianet.org/bianet/toplumsal-cinsiyet/105540-feminizm-ahlak-dersinden-kaldi>

102 <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/diyanet-feministleri-kizdirdi-8434696>

zılı açıklama yapıldı: “Başkanlık olarak kadın haklarını ve toplumda bu konuda bilinç ve duyarlılık oluşmasını çok önemseydiğimizi, bunun için de kadın haklarını güçlendirmeye yönelik etkinlikleri her geçen gün artırdığımızı bütün kamuoyu bilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı olarak kadın hakları, cinsiyet ayrımcılığı, kadınlara yönelik şiddet, kadınların eğitimi ve benzeri konularda yanlış anlaşılmaya meydan verecek her türlü söz ve tavırdan kaçınmakta duyarlı olacağımızı da bilmenizi isteriz.”¹⁰³ Bu arada, kadına yönelik şiddet ve cinsiyet ayrımcılığı konusunda çalışmalar başlatan Diyanet İşleri Başkanlığı, çalışmalarını rapor halinde Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü’ne sundu. Raporda kadın sorunlarıyla ilgili çalışan din görevlilerine Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü yayını *Aile İçi Şiddetle Mücadele El Kitabı* ile Diyanet İşleri Başkanlığı yayını *Sorunlarımız Sorumluluklarımız* adlı kitapların yanı sıra, Uçan Süpürge’nin *Kadınlar ve Kadın Kuruluşları İçin Başvuru Kitabı* adlı kitabının da dağıtıldığını açıkladı.¹⁰⁴

Hadis derlemesi

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bu dönemdeki faaliyetleri arasında en fazla tartışmalı olanlardan biri hadislerle ilgili bir çalışma nedeniyle oldu. Diyanet İşleri Başkanlığı’nca 2006’da “Konulu Hadis Projesi” başlıklı, 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Yavuz Ünal’ın koordinatörlüğünde hadislerin gruplandırılmasını öngören bir çalışma başlatıldı ve kimi olumsuz tepkilere neden oldu.¹⁰⁵ 2008 yılında,

103 <http://www.milliyet.com.tr/gundem/diyanet-in-aciklamasi-ofkeyi-yatistiramadi-505197>

104 <https://t24.com.tr/haber/diyanetten-imamlara-feminizm-dersi,55497>

105 *Milli Gazete* yazarı Mehmet Şevki Eygi bu hususta en eleştirel şahıslardan: “Diğer bir ayıklama işi de Diyanet İşleri Başkanlığı’nın üzerine tahmil edilmiştir (yüklenmiştir). Kadınlarla ilgili olup da feminizme, muasır (çağdaş) kadın anlayışına uymayan bazı hadisler ayıklanacakmış. İnsan inanmak istemiyor, biz Müslümanlar dinimizi “onların” anlayışına uydurmak zorunda mıyız? Alın secde görmemiş, bazıları Beyaz Türk yani iki dinli, iki kimlikli, bazıları ateist olan kişiler ve kurumlar birtakım hadisleri istemiyorlarmış ve bu yüzden “ayıklama” yapılacaktı. Onlar namazı da istemiyorlar, orucu ve hacı da istemi-

bu çalışmaların Batı basınında “İslâm’da devrim” ve “reform” yorumlarıyla yer alması¹⁰⁶ tepkileri arttırdı;¹⁰⁷ bunun üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı, “Konulu Hadis Projesi” ile ilgili çalışmanın, “reform”, “revizyon” veya “devrim” gibi nitelendirmelerle tanımlanmasının yanlış olduğunu ve konunun işlenişinde, “hadislerin ayet ve hadis bütünlüğü içerisinde izahı yoluna gidildiğini” belirten bir açıklama yaptı.¹⁰⁸ Ancak, özellikle

---

yorlar. Onlar ahkâm-ı Kur’aniyeyi (Kur’ân hükümlerini) istemiyorlar, İslâm’ın dünya nizamını istemiyorlar, tek kelimeyle İslâm’ı istemiyorlar. Yarın, bu ayıklama işi nerelere kadar dayanacaktır (19 Temmuz 2006), <https://www.milligazete.com.tr/makale/876094/mehmed-sevket-eygi/hadisler-ayiklanacakmis>

106 “Turkey in radical revision of Islamic texts”, *BBC News*, 26 Şubat 2008, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7264903.stm>; “Turkey in radical revision of Islamist texts” *the Telegraph*, 26 Şubat 2008, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1579949/Turkey-in-radical-revision-of-Islamist-texts.html>; “Turkey strives for 21st century form of Islam”, *the Guardian*, 27 Şubat 2008, <https://www.theguardian.com/world/2008/feb/27/turkey.islam>; “Rethinking the Message of Islam”, *Financial Times*, 27 Şubat 2008, <https://www.ft.com/content/5b77cb06-e56a-11dc-9334-0000779fd2ac>; “Turkish scholars aim to modernize Islam’s Hadith”, 11 Mart 2018, <https://www.csmonitor.com/World/Europe/2008/0311/p01s03-woeu.html>; “Islam: Turkish Theologians Revise Hadith, To Mixed Reactions,” 18 Mart 2018, <https://www.rferl.org/a/1079657.html>.

107 <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/islamda-reform-kimin-stratejisi-diyanet-isleri-2783yy.htm>

108 “Diyanet: “Konulu Hadis Projesi Çalışmamız, Reform, Revizyon veya Devrim Değil”, <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/11418/basin-aciklamasi>. Batı basınında çıkan bu haberler üzerine. Prof. Dr. Mehmet Görmez, şu açıklamayı yapmıştı: “Çalışmamız üç ana eksenle odaklanıyor. Birincisi tarih içerisinde Peygamberimiz’e atfedilen, ancak doğruluğu olmayan hadislerin ayıklanması. İkincisi yanlış olarak yorumlanan sözlerin doğru yorumlanması. Üçüncüsü ise doğru yorumlandığı halde günümüz şartlarında daha iyi anlaşılması için çaba sarf edilmesi. Hadislerin 21. yüzyıla uyumlu hale getirilmesi, İslâm’ın teolojik temelinde değişikliğe gidilmesi gibi asılsız ve mesnetsiz iddiaların öne çıkarılması teessürle karşılanmıştır.” <http://www.gazetevatan.com/ahirrette-gorusuruz-238747-gundem/> Bu bağlamda görülen en büyük hassasiyet “reform” hususundadır. Tabu niteliğindeki bu tutum yalnız projeye muhalefet edenlerde değil, Diyanet kurumunun o dönemki başkanında bile görülmektedir: “Dinde reform olmaz, ama bizim din anlayışımızı, dinî bilgilerimizi sürekli taze tutmamız gerekir.” Ali Bardakoglu, 21. Yüzyıl Türkiye’sinde Din ve Diyanet, cilt II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, s. 249. İsmail Kara’ya göre, “Diyanet İşleri Başkanlığı her zaman dinde reform tartışmalarının bir tarafında yer alır. Kendine yönelik tenkitleri ise, ‘biz reform değil ıslah yapıyoruz’ söylemi üzerinden savuşturmaya çalışır.” İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Meslekle Olarak İslâm 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 155.

Eygi'nin tepkileri durmadı.¹⁰⁹ Çalışma bütün tepkilere rağmen yürütüldü ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 12.07.2011/49 sayılı kararıyla yedi ciltlik bir yayına dönüştü.

Alo Fetva

Diyanet İşleri Başkanlığı 2012 yılında, Alo Fetva¹¹⁰ olarak bilinen dinî danışma hattı hizmetini başlattı. Yurtiçinden ve cep telefonlarından ücretsiz olarak ulaşılabilme kolaylığı da getirilen bu hizmette kadınlar, kadın operatöre; erkekler erkek operatöre soru yöneltmekte ve soru sormak isteyenleri bulundukları şehrin müftülüğüne de yönlendirmekteydi.¹¹¹ Sorulara verilen yanıtlar tepki çekmeye başlayınca, bu hizmet önce askıya alındı, ardından dönemin Başbakan Yardımcısı Bekir Bozdağ tarafından, "Artık telefonla arayanlara telefonda fetva verilmesi dönemi kapanıyor. Diyanet, Alo-Fetva hattını arayanların sorularını alacak, bu sorulara cevaplar yazılı olarak verilecek. Yazılı cevaplarda da ilçenin müftüsünün ilçedeyse, ildeyse il müftüsünün, Diyanet'te ise Din İşleri Yüksek Kurulu'nun onayı olacaktır" açıklaması yapıldı. Tepki uyandıran yanıtlar arasında,

109 "Fransızların Eminence Grise diye bir tabirleri vardır. Şahsı ön plana çıkmayan ismi fazla bilinmeyen lakin işleri perde arkasından yürüten çekip çeviren başkanışmanlık yapan etkili isim manasındadır. Bizim Diyanet İşleri Başkanlığı'nda böyle bir zât vardır. Bazı özelliklerini sayayım. Çok güçlü bir devlet adamı tarafından oraya yerleştirilmiştir. Ankara ekolüne mensup olduğu söyleniyor, yani Fazlurrahmanlı. Takiyye yapıyor yani inanç ve meşrebini gizliyor." (6 Mart 2009); "Diyanet 80 uzman ile Hadisleri ayıklıyormuş, Diyanet bir devrim yapıyormuş. Müslümanlar! Siz kaçınıcı uykudasınız. Maşallah siz yatakta uyuyorsunuz, ayakta uyuyorsunuz, yürürken, konuşurken hep uyuyorsunuz, lakin onlar uyumuyor, gece gündüz çalışarak hadisleri ayıklıyor." (23 Mart 2009)

110 "Fetva" teriminin yaygın ve kamusal olarak kullanılması (örneğin, <https://fetva.diyanet.gov.tr/AloFetva190>) da bu tarihlere denk düşer. İslâm hukuku ile ilgili bir sorunun, dînt hukuk kurallarına göre dînt otorite tarafından çözümünün açıklanması anlamına gelen fetva sözcüğünün 2000'ler öncesi Cumhuriyet seçkinlerince kullanımına pek rastlanmaz.

111 "... modern hayatın getirdiği kimi pratik sorunlar karşısında müftülüklerden görüş istenmekte", Bahattin Akşit - Recep Şentürk-Önder Küçükural-Kurtuluş Cengiz, *Türkiye'de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, İletişim, İstanbul, 2012, s. 83.

“öz kızını öperken şehvet duymanın nikâha etkisi olur mu” sorusuna verilen, “babanın şehvetle kızını öpmesi ya da şehvetle ona sarılmasının nikâha bir etkisi yoktur” ve “babanın kızını kalın elbiselerden tutarak ya da vücuduna bakıp düşünerek, şehvet duyması, bu tür bir haramlık oluşturmaz. Ayrıca kızın, 9 yaşından büyük olması gerekir” ifadeleri özellikle tepki çekmişti. Basında çıkan haberlere göre, hattın kapanmasına yol açan cevaplardan bazıları da şöyle idi: “Bir kimse yüzüne karşı, ‘Seni boşadım, benden boş ol’ gibi boşamayı ifade eden sözleri şifahî olarak söylemek suretiyle, eşini boşayabileceği gibi, bu sözleri telefon, mektup, mesaj, internet ve faks yoluyla bildirerek de boşayabilir”; “şans faktörüne dayalı olan piyango, toto, loto, iddia, müşterek bahis, ganyan gibi tertip ve oyunlar da kumardır ve haramdır”; “nişanlılık döneminde gençler baş başa kalmassın, el ele tutuşmassın”; “Müslüman olanla evlenilir, Müslüman olmayanla evlenilmez” (Alevilerle evlilik sorusuna verilen yanıt).¹¹² Yeniden yürürlüğe konulmuş olan ve yoğun talep gören Dinî Danışma uzantısı olarak, hacı adaylarını bilgilendirmek için Türkiye’nin yanı sıra Mekke ve Medine’de de iki ayrı hat ile 24 saat hizmet sunulmaya başladı.¹¹³

Helal sertifikası

Müslümanların yaşamakta oldukları bütün coğrafyalarda dinî hassasiyetler bakımından özellikle gıda ve kozmetik pazarlarında önemli bir mesele haline gelen helal sertifikası¹¹⁴ hususunda 2012 yılında Diyanet faaliyete geçti. Türk Standartları Enstitüsü (TSE) ile bir protokol imzalayarak helal gıda sertifikası verilmeye başladı. Bu protokol gereğince Diyanet İşleri Başkanlığı ürünün helal olup olmadığına karar verirken, TSE

112 <https://www.yurtgazetesi.com.tr/gundem/alo-fetvayi-bu-fetvalar-kapatti-h82043.html>

113 <https://www.sonhaberler.com/hayat/diyanet-fetva-hatti-numarasi-degisti-iste-yeni-numara-alo-fetva-kac-h418132.html>

114 Nurcan Atalan-Helicke, “The Helal Paradox: Negotiating Identity, Religious Values and Genetically - Engineered Food in Turkey”, *Agriculture and Human Values*, 32 (2015) 4, s. 663-674, <https://philpapers.org/rec/ATATHP>

gıda güvenliği aşamasında devreye girmektedir.¹¹⁵ 2019 yılında yüksek lisans eğitimi için yurtdışına devlet bursuyla gidecek öğrencilerin belirlendiği YLYS programı kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı'na 49 kontenjan verilmiş; Diyanet İşleri Başkanlığı adına yurtdışına eğitim için gönderilenlerin çalışacağı araştırma konuları arasında helal gıda da belirtilmiştir. Bu hususta 29 Ağustos 2019 tarihli basında çıkan bir habere göre, "Kamuoyunda, 'MEB bursu' olarak bilinen programa katılan ilahiyat mezunlarının, program sonunda doğrudan Din İşleri Yüksek Kurulu'na atanacağı" belirtilmiştir.¹¹⁶

Diyanet ve yayın dünyası

TRT ve Diyanet İşleri Başkanlığı işbirliği ile 2012 yılının ramazan ayında televizyon test yayınına başlandı. 4 Nisan 2018 tarihinde televizyon HD yayına geçti. Kanalın 7 Ağustos 2018'de TRT ile ortaklığı sona erdirildi; Diyanet TV¹¹⁷ adıyla logosu değiştirildi ve 24 saat kesintisiz yayına geçildi.¹¹⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayın faaliyeti hakkında verilen bilgi şu şekildedir: "... çağımızda din hizmeti sunmanın bir gereği olarak cami dışı din hizmetlerinin önü açılmış, Başkanlık personelinin hizmet içi eğitimleri için gerekli alt yapı hazırlanmış, Başkanlığa radyo ve televizyon kurma görevi verilmiştir. Bu doğrultuda Diyanet Televizyonu, 08.05.2012 tarihinde

115 1 Mart 2012 tarihli basında çıkan bir haberde TSE Başkanı Hulusi Şentürk belgenin verilişini, "Diyanet İşleri Başkanlığı ile imzaladığımız protokol gereği ürünün İslâm fıkına göre helal olup olmadığına onlar bakıyor. TSE ise gıda güvenliği noktasında devreye giriyor. Ürünün gıda güvenliğinde ve helal olup olmadığına bir problem yoksa helal belgesi düzenleniyor" şeklinde açıklamıştır. <https://www.dunyabulteni.net/genel/diyanet-ve-tsenin-helal-anlayisi-farkli-h199819.html>

116 <https://www.birgun.net/haber/diyanet-devlet-bursundan-da-buyuk-pay-aldi-namaz-vakitleri-icin-atmosfer-fizigi-bursu-266653>

117 <https://www.diyaret.tv>

118 <https://www.haberturk.com/trt-diyanet-diyanet-tv-olarak-yayin-yapacak-2092357> Bu yayınların niteliği hakkında bkz. Ahmet Erdi Öztürk (2016), "Turkey's Diyanet under AKP rule: from protector to imposer of state ideology?", *Southeast European and Black Sea Studies*, <https://doi.org/10.1080/14683857.2016.1233663>

Diyanet İşleri Başkanlığı ile TRT arasında imzalanan bir protokolle TRT Anadolu üzerinden test yayınına başlamış, 2013 yılı itibariyle test yayını sonlandırılarak yeni bir logo ve kurumsal kimlikle normal yayın dönemine geçmiştir. Ayrıca, Diyanet Radyo 09.07.2013, Diyanet Kur'an Radyo ise 18.06.2015 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Böylelikle Başkanlık, toplumu din konusunda aydınlatma noktasında her türlü imkândan yararlanmaya memur edilmiştir.”¹¹⁹

5 Ekim 2019'da Diyanet İşleri Başkanlığı Yayın Yönetmeliği yayınlandı.¹²⁰ Yönetmeliğin amacı, 1. maddede, “toplumu din konusunda aydınlatmak üzere Başkanlıkça yapılacak Türkçe, yabancı dil ve lehçelerde basılı, süreli, sesli, görüntülü ve dijital yayınların hazırlanması, incelenmesi, işlenmesi ve basılması ile ilgili usul ve esasları belirlemek” olarak tanımlanmıştır. Yönetmeliğin 13. maddesi ile “Radyo ve Televizyon Yayınları İnceleme Komisyonu” oluşturulmakta ve 14. maddesinde bu komisyonun görevleri belirlenmektedir. Bu madde gereğince, Radyo ve Televizyon Yayınları İnceleme Komisyonu'nun görevleri şunlardır:

(1) Radyo ve televizyon yayınları inceleme komisyonu, Başkanlıkça veya kamu kurum ve kuruluşları ile prodüksiyon firmalarınca hazırlanan/hazırlattırılan yayın, proje ve eserlerin incelemesini yapar.

(2) İhtiyaç halinde görüşlerinden yararlanılmak üzere uzman kişi ve kuruluş temsilcisini komisyona davet eder.

(3) Komisyon, inceleme sonucuna göre radyo ve televizyon yayın kuruluna gönderilmesi gereken eserleri belirler. Uygun görülmeyen proje ve eserleri sahibine iade edilmek üzere ilgili daire başkanlığına gönderir.

Radyo ve Televizyon Yayınları İnceleme Komisyonu'nun inceleme esasları da 15. maddede şu şekilde düzenlenmiştir:

¹¹⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Stratejik Plan 2017-2021*, s. 15. http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/wHF4q+diyanet_stratejik-plan-2017-2021.pdf

¹²⁰ *Resmî Gazete*, 05.10.2019, no. 30909.

Radyo ve televizyon yayınları inceleme komisyonu proje, program, sinopsis veya senaryoları;

a) Toplumun din konusunda aydınlatmaya yönelik olup olmadığını,

b) Dinî ve millî kültürümüzü geliştirici ve koruyucu mahiyette olup olmadığını,

c) Başkanlığın hizmet ve yayın politikasına uygun olup olmadığını,

ç) Başkanlık personeli için yardımcı ve yol gösterici olup olmadığını,

d) Yayın tekniğine uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığını,

e) Sanat değeri taşıyıp taşımadığını, dikkate alarak değerlendirir.

Yönetmeliğin amacının tanımlandığı 1. maddede yer alan “Başkanlıkça yapılacak” ve “toplumu din konusunda aydınlatmak üzere” ifadeleri bu düzenleyici işlemin salt Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülen dinî bilgilendirme faaliyetleriyle sınırlı olduğu izlenimini uyandırmakta ise de, “Radyo ve televizyon yayınları inceleme komisyonu, Başkanlıkça veya kamu kurum ve kuruluşları ile prodüksiyon firmalarınca hazırlanan/hazırlattırılan yayın, proje ve eserlerin incelemesini yapar” hükmünü getiren 14. madde, Diyanet kurumuna tanınan yetkinin çok daha geniş kapsamlı olduğuna işaret etmektedir. Yönetmeliğin lafzı gereği, “kamu kurum ve kuruluşları ile prodüksiyon firmaları tarafından hazırlanan/hazırlattırılan yayın, proje ve eserler”, 1. maddede belirtilmiş olan “toplumu din konusunda aydınlatmak” amaçlı çalışmalarla sınırlı olmalıdır. Diğer bir ifadeyle, “toplumu din konusunda aydınlatmak” amacı taşımayan hiçbir yayın, proje ya da eser bu kapsamda değerlendirilemez.

Yönetmeliğin 14. maddesinin üçüncü bendi, “Komisyon, inceleme sonucuna göre radyo ve televizyon yayın kuruluna gönderilmesi gereken eserleri belirler. Uygun görülmeyen proje ve eserleri sahibine iade edilmek üzere ilgili daire başkanlı-

ğına gönderir” hükümlerini içermektedir. Gerek yaptırımların bu madde ile sınırlı olması gerek irdelenmekte olan Yönetmelik ile getirilen diğer düzenlemeler, kastedilen radyo ve televizyon kanallarının Diyanet İşleri Başkanlığı ile doğrudan ilintili olanlarla sınırlı olması gerektiğine işaret etmekteyse de, tanımların yer aldığı 3. maddede sarıh bir atıf bulunmaması nedeniyle bir muğlaklık olduğu söylenebilir.¹²¹

“Türkiye’de Dini Hayat Araştırması”

2014 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye İstatistik Kurumu ile “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması” konulu bir ortak çalışma yürüttü.¹²² Araştırmada yer alan açıklamalara bakıldığında ilk göze çarpan nokta, Tablo 1’deki Türkiye nüfusunun % 99,2 oranda İslâm dinine mensup olduğu verisidir. Bu husustaki istatistiki bilgiler, gerek örnekleme gerek sonuca varma yönünden sorunludur; zira cumhuriyet tarihi boyunca devlet, Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Kartı Projesi kapsamında çipli kimlik kartlarını almak için pilot uygulamanın başladığı 14 Mart 2016’ya kadar, doğumda verilen kimlik belgelerinde mevcut olan din hanesine otomatik olarak çocuğun ebeveyninin varsayılan dinini kaydetmiştir. Oysa dinî mensubiyet, kişinin özgür iradesiyle tercih etmesi gereken bir durumdur. Hakeza

121 Bu Yönetmelik ile ilgili endişeleri ifade eden bir köşe yazısı için bkz. Eser Karakaş, “Çok vahim bir gelişme: Diyanet’in 5 Ekim genelgesi”, 8 Ekim 2019; <http://duzceyerelhaber.com/eser-karakas/59022-cok-vahim-bir-gelisme-diyanetin-5-ekim-genelgesi>. Bu düzenleyici işlemin *Resmî Gazete*’de “Cumhurbaşkanlığı” üst başlığı ile yayınlanması, ileride açıklanacağı üzere, 24 Haziran 2018’de “cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi” olarak adlandırılan rejime geçilmesiyle getirilen yeni yapılandırmada Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Cumhurbaşkanlığına bağlanan kurumlar arasında yer alması nedeniyledir. Anılan Yönetmelik uygulamasının, yukarıda belirttiğim “toplumu din konusunda aydınlatmak” amacı ötesinde uygulama alanı bulması gibi hukuka aykırı bir durumunda başvurulacak yargı mercii Danıştay olmalıdır; zira idarî bir işlem olan yönetmeliklerin denetimi idarî yargıda yapılır. Bakanlıkların yönetmelikleri ile kamu kuruluşlarının ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının ülke çapında uygulanacak yönetmeliklerinin yargısal denetimi, ilk derece mahkemesi olarak Danıştay’da yapılır (Danıştay Kanunu, m. 24/1-c: değişik: 2/7/2012-6352/45 md.).

122 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, Ankara, 2014.

mezhep de dinî hassasiyeti haiz bir tercih olmalıdır; oysa Tablo 3'te mezhep mensubiyetleri veri olarak sunulmaktadır. Bunlardan öte, veri derleme çalışması görüşmelerinin “yüz yüze tablet bilgisayarlarla” yapıldığı göz önüne alınacak olursa, kamusal kurum temsilcisi aracılığıyla inanç gibi mahrem bir alanda alınan yanıtların samimiyeti müphemdir.

“Kutlu Doğum”

17 Eylül 2017 tarihinde Diyanet İşleri Başkanı olarak atanan Prof. Dr. Ali Erbaş'ın¹²³ ilk faaliyetlerinden biri, o tarihe kadar “Kutlu Doğum” olarak adlandırılan anma faaliyetleri ile ilgili yeni düzenlemeler oldu. 29 Kasım 2017 tarihinde, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından “Kutlu Doğum Haftası ile Camiler ve Din Görevlileri Haftasını Kutlama Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik” *Resmî Gazete*'de yayımlandı.¹²⁴ Bu düzenleme ile, 13 Şubat 2010 tarihli ve 27492 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanmış olan “Kutlu Doğum Haftası ile Camiler ve Din Görevlileri Haftasını Kutlama Yönetmeliği”nin¹²⁵ adı “Mevlid-i Nebi Haftası ile Camiler ve Din Görevlileri Haftası Kutlama Yönetmeliği”¹²⁶ şeklinde değiştirildi. Yönetmelikte yer alan tüm “Kutlu Doğum” ibareleri “Mevlid-i Nebi” şeklinde değiştirildi. Yönetmeliğin 5. maddesinin birinci fıkrasında yer alan “14-20 Nisan tarihleri Kutlu Doğum Haftası, 01-07 Ekim tarihleri Camiler ve Din Görevlileri Haftası olarak kutlanır” ibaresi “Rebiu'l-Evvel ayının on ikinci günü başlangıç kabul edilerek Mevlid-i Nebi Haftası; 01-07 Ekim tarihleri ise Camiler ve Din Görevlileri Haftası olarak kutlanır” şeklinde değiştirildi. Yönetmelikte Mevlid-i Nebi Haftası kapsamında gerçekleştirilecek faaliyetler şöyle sıralandı: “İslâm Dininin itikat, ibadet ve ahlâk konularında toplumun tüm kesimlerini aydın-

123 <https://tdv.org/tr-TR/kurumsal/prof-dr-ali-erbas/>

124 <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/11/20171129-6.htm>

125 <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/02/20100213-7.htm>

126 <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.13792&Mevzuatli ski=0&sourceXmlSearch=kutlu%20dogum>

latıcı faaliyetler gerçekleştirmek, haftalara ilişkin sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunmak, sempozyum, konferans panel ve buna benzer etkinlikler düzenlemek, Kur'an kursları öğrencileri ve din görevlileri arasında mesleki ve kültürel alanda düzenlenecek yarışmalarla ilgili usul ve esasları belirlemek." Bu değişikliklerin gerisinde yatan, "Kutlu Doğum" kutlamalarının, Gülen cemaatinin etkisiyle başlatıldığı ve/veya sürdürüldüğü kaygısı idi.¹²⁷

Tarihi çok da eskiye dayanmayan bu kutlamalar, Peygamber (Hz.) Muhammed'in doğumunun farklı etkinliklerle anılmasıdır. "Aslında Peygamber (Hz.) Muhammed'in doğumu (Mevlid) çok uzun yıllardan beri Müslümanlar tarafından Hicri takvime göre Rebiülevvel ayının 12. gününde kutlanmaktadır. Bu gelenek Osmanlı Devleti'nce de yüzyıllar boyunca sürdürülmüş, hatta 1910'dan 1923'e kadar Mevlid resmî bir bayram olarak kutlanmıştır. Fakat Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mevlid halk tarafından kutlanmaya devam etse de, resmî bir bayram olarak kabul edilmemiştir. 1989'dan sonra Özal'ın başbakanlığı sırasında, Peygamber (Hz.) Muhammed'in doğumu Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türk Diyanet Vakfı'nca "Kutlu doğum haftası" olarak kutlanmaya başlanmıştır. Haftanın amacı "dinî tefekkürün cami dışına da taşmasını sağlamak" ve "peygamber sevgisini yaygınlaştırmak" olarak tanımlanmıştır. 1994'e kadar bu hafta daha önce olduğu

127 Salih Tuna, "Hey Gidi Mubarekler", *Yeni Şafak*, 20 Nisan 2015, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/salihtuna/hey-gidi-mubarekler-2010256>; Soner Yalçın, "Kutlu Doğum Haftasının Altında Ne Var", 19 Nisan 2016, <https://odatv.com/hz.-muhammed-hangi-gun-dogdu-biliyor-musunuz-1904161200.html>; Abdülhakim Arvas, "Kutlu Doğum FETÖ Projesi", *Türkiye gazetesi*, 21 Nisan 2017, <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/466561.aspx>; Meltem Özgenç, "Kutlu Doğum'un İsmi Değişiyor... Artık Siret Haftası Olarak Kutlanacak", *Hürriyet*, 18 Mayıs 2017, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-kutlu-dogumun-ismi-degisiyor-artik-siret-haftasi-olarak-kutlanacak-40462173>. Bu habere göre, Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Mehmet Görmez, Kutlu Doğum Haftası etkinliklerinin Fetullahçı Terör Örgütü ile (FETÖ) irtibatlandırılmasının diyanet ve ilahiyat camiası ile milleti derinden yaraladığını belirterek, "Kutlu Doğum Haftası, O'nun (Hz. Muhammed) sünneti, sireti, yüksek ahlaki ve evrensel mesajının ilmi etkinliklerle anlatıldığı bir *Siret Haftası*'na dönüştürülerek, şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da 14-20 Nisan tarihleri arasında icrasına devam edilmelidir" demiştir.

gibi Rebiülevvel ayının 12. günü civarında kutlanmış, 1994'e gelindiğinde ise Kutlu Doğum Haftası'nın Miladi takvime göre Peygamber (Hz.) Muhammed'in doğum günü olan 20 Nisan civarında kutlanmasına" ve düzenlemelerin resmî olarak Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından düzenlenip denetlenmesine karar verilmiştir. Diyanet kurumuna bu kutlamalar nedeniyle yapılan çeşitli eleştiriler neticesi, 2008'de kutlama tarihi 14-20 Nisan olarak sabitlenmiş; böylece Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı ile çakışmaması öngörülmüştür.¹²⁸

Nikâh kıyma yetkisi

Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı il ve ilçe müftülükleri, 19 Ekim 2017 tarihli ve 7039 sayılı Kanun'un 6. maddesiyle Nüfus Hizmetleri Kanunu'nun 22. maddesinde yapılan değişiklik neticesi evlendirme memuru olarak resmî nikâh kıyma yetkisini haiz oldular.¹²⁹

"Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" ve Diyanet kurumu üzerinde etkileri

24 Haziran 2018'de, yeni Anayasa'daki ifadesiyle, "birlikte yapılan" erken cumhurbaşkanı ve milletvekili genel seçimleri neticesi "cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi" olarak adlandırılan rejime geçildiğinden ötürü, 2 Temmuz 2018'de, 703 sayılı "Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" çıkarıldı.¹³⁰ Bu Kanun Hükmünde Kararname'nin 141. maddesi gere-

128 Kutlu Doğum Haftası hakkında bilgi ve 1994 sonrası gelişmeler hakkında bkz. Buke Koyuncu, "Benim Milletim...": AK Parti İktidarı, Din ve Ulusal Kimlik, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, 181-205; Mehmet Kurt, Din, Şiddet ve Aidiyet: Türkiye'de Hizbullah, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015/2018 (2. baskı), s. 226 vd., özellikle Hizbullah bağlantılı olduğu iddia edilen Peygamber Sevdalıları Platformu faaliyetleri hakkında s. 229 vd.

129 <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5490.pdf>

130 <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/4.5.703.pdf>

ğince, öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 1. maddesinin ilk fıkrasında yer alan "Başbakanlık" ibaresi "Cumhurbaşkanlığı" şeklinde değiştirildi; diğer bir ifadeyle kurum Cumhurbaşkanlığına bağlı kılındı. Dolayısıyla, başbakanın Başkanlığın yönetimi ile ilgilerini bir devlet bakanı vasıtasıyla kullanabileceğine dair 2. maddenin son fıkrası mülga oldu. Cumhurbaşkanlığına bağlı kılınmayla, Diyanet İşleri Başkanı'nın atanmasına dair usulde de tümüyle değişiklik olup, Anayasa'da yapılan 16 Nisan 2017 tarihli ve 6771 sayılı Kanun'un 8. maddesi gereğince 104. maddede cumhurbaşkanının görevleri arasında yer alan "... üst kademe kamu yöneticilerini atar, görevlerine son verir ve bunların atanmalarına ilişkin usul ve esasları Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenler" hükmü gereği Diyanet İşleri Başkanı, cumhurbaşkanı tarafından atanan ve görevine son verilen kamu yöneticilerinden biri haline geldi. Böylelikle de, Başkanın görev süresinin beş yıl olup, bir kişinin en fazla iki kez başkan olarak atanabileceğine dair 3. maddenin son fıkrası ilga edildi. Bir kişinin en fazla iki kez Din İşleri Yüksek Kurulu üyesi olarak atanabileceğine ilişkin 5. madde ilgili hükmü kaldırıldı. Din İşleri Yüksek Kurulu'nun görevlerine, şunlar ilave edildi:

- Resmî kurumlarca incelenmesi talep edilen dîni yayınları bila bedel; özel kişi veya kuruluşlarca incelenmesi talep edilen dîni yayınları bedeli karşılığında incelemek ve mütalaa vermek.
- İlgili birim, kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak namaz vakitleri ile dîni gün ve geceleri tespit ve ilan etmek, bunun için gerekli çalışmaları yürütmek.
- Kur'an-ı Kerim meallerini Başkanlık ile diğer kamu kurumları, özel kişi ve kuruluşların talebi üzerine veya re'sen incelemek ya da incelettirmek.
- ... yapılacak inceleme sonunda İslâm Dininin temel nitelikleri açısından sakıncalı olduğu Kurul tarafından tespit edilen meallerin, Başkanlığın yetkili ve görevli mercie müracaatı üzerine basım ve yayımının durdurulmasına, dağıtılmış

olanların toplatılmasına ve imha edilmesine karar verilir. Yayının internet ortamında yapılması halinde, Başkanlığın müracaatı üzerine, yetkili ve görevli merci bu yayınlı ilgili olarak erişimin engellenmesine karar verir. Bu kararın bir örneği gereği yapılmak üzere Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu Başkanlığına gönderilir. Bu kararlara ve Başkanlığın talebinin reddine dair kararlara karşı tefhim veya tebliğinden itibaren iki hafta içinde yetkili ve görevli mercie itiraz yoluna gidilebilir. İtiraz üzerine verilen karar kesindir. Toplatma ve imha kararına veya erişimin engellenmesi kararına itiraz edilmiş olması, karara konu yayınların toplatılmasını ve bu yayınlara erişimin engellenmesini durdurmaz. Toplatma ve imha kararına konu yayınlar, bu karara süresi içinde itiraz edilmediği veya yapılan itiraz reddedildiği takdirde imha edilir.

Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu'nun onay ve mührü bulunmayan Mushaflar ile ilgili düzenlemeler getirildi. Başkanlığın hizmet birimleri, görevleri ve yetkileri,

- Öğrenci yurtları, eğitim kurumları, gençlik merkezleri ve kampları, ceza infaz kurumları, sağlık kuruluşları, sosyal hizmet kurumları ve benzeri yerlerde işbirliği esasına göre manevi danışmanlık ve din hizmeti sunmak.
- Yazılı, görsel, işitsel ve dijital medya vasıtasıyla toplumu din konusunda aydınlatmak.
- Göçmen, engelli, bağımlı gibi desteğe muhtaç kesimlere yönelik manevi danışmanlık hizmetleri yürütmek.
- Kurban ibadetinin usulüne uygun şekilde yerine getirilmesi amacıyla gerekli tedbirleri almak, vekâletle kurban organizasyonu gerçekleştiren kurum ve kuruluşların bu kapsamdaki hizmet ve faaliyetlerini denetlemek.
- İhtiyaç duyulan yerlerde okuma salonu, aile ve dinî rehberlik merkezi, gençlik çalışmaları merkezi ve benzeri yerler açmak ve bunlarla ilgili işleri yürütmek.

şeklinde genişletildi.

Taşınmazlarla ilgili kimi değişikliklere gidildi: madde 7/f (9) ve (13). Atama ve sözleşmeli personel istihdamı ile ilgili 10. maddede değişiklikler yapıldı. Personel alımıyla ilgili 30 yaş sınırları, 35'e yükseltildi. Yurtdışı personeli atamalarıyla ilgili pek çok değişiklik getirildi.

Bütçe meselesi

Diyanet İşleri Başkanlığı'na bütçeden ayrılan pay, her dönemde büyük eleştirilere neden olmuştur. Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu ile Kurum'a tahsis edilen ödenğin aslında her yıl % 80'e yakını, gittikçe artan sayılarda istihdam nedeniyle yine pek çok eleştiriye hedef olan personel giderlerine ayrılmaktadır. Ancak, bütçe dışı gelirler göz önüne alındığında, gerçekten Diyanet kurumunun çok geniş imkânları haiz olduğu aşîkârdır.¹³¹ İlgili Sayıştay denetim raporu, Diyanet İşleri Başkanlığı Döner Sermaye İşletmesi'nin 2018 yılında 30 milyonluk satışla bir yıl içinde 2 milyon 109 bin lira faiz geliri elde ettiğini ortaya koymaktadır.¹³²

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 2018 yılında yaptığı tahsisler ile Diyanet'in toplam taşınmaz sayısı 2 bin 17'ye yükseldi.¹³³ Hac ve umre organizasyonlarından; yurt içi ve yurtdışındaki kurban kesimlerinden ve sahip olduğu vakıflar üzerinden yaptığı yatırımlardan elde ettiği gelirler de hesaba katıldığında, Diyanet'in ekonomik gücü daha açıkça görülebilir. Ayrıca, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki en büyük yapılardan biri, Türkiye Diyanet Vakfı'dır. Diyanet İşleri Başkanı tarafından yönetilen Vakıf, dünyanın 145 ülkesinde de eğitim, kültür ve

---

131 Bu konuda bir haber için bkz. Aram Ekin Duran, "‘Diyanet Holding’ çığ gibi büyüyor", *DW Gündem/Türkiye*, 13 Eylül 2019, <https://www.dw.com/tr/diyanet-holding-çığ-gibi-büyüyor/a-50375414>

132 <https://www.birgun.net/haber/diyanet-hutbelerinde-faiz-haram-diyor-ama-faiz-geliri-2-milyon-tl-269998>; <https://t24.com.tr/yazarlar/tayfun-atay/kazanc-kar-faiz-diyanet-a-s,23912>

133 https://www.istanbulgercegi.com/vakif-mallari-da-diyanete-bir-yilda-bin-281-tasinmaz-tahsis-edildi_193098.html; <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/vakiflardan-diyanete-mesruta-tahsisi-/908870>

yardım faaliyetleri yürütmektedir.¹³⁴ 1977’de Bakanlar Kurulu tarafından alınan bir kararla Vakfa “vergi muafiyeti” getirilirken,¹³⁵ 2005 yılında yapılan bir düzenleme ile de Vakıf “izin almadan yardım toplayan kuruluşlar” arasına alındı.¹³⁶ Ülke genelinde Türkiye Diyanet Vakfı’na bağlı 35 kız ve erkek öğrenci yurdu bulunmaktadır.¹³⁷ Vakıf tarafından işletilen ülke genelinde 13 adet sosyal tesis bulunurken, özellikle vakıf bünyesindeki KOMAŞ A.Ş.’nin faaliyetleri dikkat çekicidir.¹³⁸ 1983 yılında Ankara Kocatepe Camii inşaatı ile inşaat sektörüne giriş yapan KOMAŞ A.Ş. bugün itibarıyla hem yurt içinde hem de yurtdışında yüzlerce anahtar teslim cami, müftülük hizmet binası, Kur’an kursu, öğrenci yurdunun yanı sıra okul, iş merkezi, misafirhane, hastane ve otel inşaatları yapmakta. Şirket, yıllar içinde inşaat dışında ticaret ve eğitim alanlarında da faaliyet göstermeye başladı. KOMAŞ A.Ş. bünyesinde turizm ve seyahat acenteleri ile İzmir’de Bornova Koleji ve Bayraklı Anaokulu gibi eğitim kurumları bulunuyor. RTÜK’ten yayın lisansı almış “Diyanet TV” kanalı ve matbaa da Vakfın iştirakleri arasındadır.

Sonuç olarak

Antonio Gramsci’nin *Hapishane Defterleri*’nde zikrettiği gibi, bir devletin yaşamı için zaruri iki şeyden biri din. Gramsci daha 20. yüzyıl başlarında ortaya attığı fikirlerinde insanların neden hegemonyaya boyun eğdiklerini “rıza” kavramı ile açıklamaya çalışıyordu. Gramsci’ye göre hegemonya; eğitim, kilise, politik partiler, sendikalar, vb. gibi rızanın kaynağını oluşturan özel kurumlara özerklik alanı tanıyan, dayanıklı ve bağımsız sivil topluma dayanmaktadır. Bu yüzden de modern koşullarda kazanmak isteyen sınıf, öncelikle entelektüel ve ahlâki

134 <https://tdv.org/tr-TR/kurumsal/>

135 13 Ocak 1978 tarih ve 16168 sayılı *Resmî Gazete*’de yayımlanan 20 Aralık 1977 tarih ve 7/14433 sayılı Bakanlar Kurulu kararı.

136 05.08.2005 tarih ve 25897 sayılı *Resmî Gazete*’de yayımlanan 12 Temmuz 2005 tarih ve 2005/9171 sayılı Bakanlar Kurulu kararı.

137 <https://tdv.org/tr-TR/faaliyetlerimiz/>

138 <https://www.komas-as.com.tr>

önderliği ele almalıydı.¹³⁹ Cumhuriyetin kurucu kadroları “entelektüel ve ahlâki önderlik” yaklaşımını fena halde çarpıtarak benimsedi. Çağına uygun olarak modern bir ulus-devlet projesi olarak zuhur eden 1920’lerin Türkiye Cumhuriyeti’nde din, bir yandan dünyevi iktidar tarafından, biçimlendirmek istediği toplumsal yapı sebebiyle bir rakip gibi görünmüş; bir yandan da Cumhuriyet’in kurucu kadroları dinî unsurları tümüyle yok etme çabasına girişmeyecek ferasete sahip oldukları için, terim yerindeyse bir taşla iki kuş vurma yoluna gitmişlerdir. 1924’te yapılandırılan Diyanet İşleri Başkanlığı, Cumhuriyet’in resmî din bilgisini üretmek üzere kuruldu: buradaki anlayış, daha sonradan da yetkililerinin ağzıyla her fırsatta ifade edileceği gibi “doğru din” ya da “sağlıklı din anlayışı” doğrultusunda; “dini, sahil bilgi ışığında doğru bilgiyle donanarak yerine getirmek” amacını sağlamaya yönelikti. Referans olarak da, Osmanlı’dan beri resmî din anlayışı olarak kabul gören Sünni İslâmî yorum benimsendi. Bu yapılandırmada tabii ki diyanet ile ilgili her şeyi ve herkesi kontrol altında bulundurma gayesi de mevcuttu. Gramsci’nin sivil toplumunun yerine devletin talip olmasıyla rıza ögesi epeyce zedelendi. Osmanlı’da da zayıf olan ve olsa olsa Şerif Mardin’in tespitiyle tarikatlarca teşkil edilen sivil toplum 1925’te tekke ve zaviyelerin ilgasıyla yok olmadıysa da, darbe alarak yeraltına itildi. Yeni Cumhuriyet’in din hususundaki yaklaşımına, en hafif ifadeyle tereddütle bakan müteedeyyin nüfusun 2000’lere kadar Diyanet İşleri Başkanlığı’nı ne kadar kabul ettiğı şüphe götürür. Ancak bu kurumun devlet nezdinde Althusserci bir anlayışla “ideolojik aygıtlar”ından telakki edildiğı aşikârdır; hatta bence Diyanet kurumu ordu ile birlikte Cumhuriyet’in payandalarından biri idi. Bu anlayış içindeki Cumhuriyet kadroları, özellikle 1930 ve 40’ların faşizan ikliminde bir taraftan da devleti kutsayarak bir sivil din üretmeye çalıştı. Bu çizginin 1980’lerde, kimlik siyasetinin yükselmeye başlaması ve etnik sürtüşmelerin yıkıcı boyutlara

139 Ebru Demir, “Foucault’da İktidarı Yeniden Düşünmek”, *Birikim*, 6 Şubat 2014. <https://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/541/foucault-da-iktida-ri-yeniden-dusunmek#.XaBiqS2Q23U>

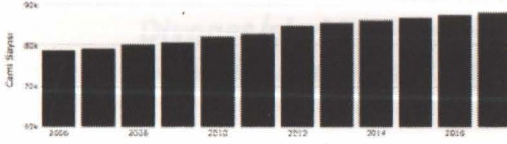
ulaşmasına karşı, bir anayasal düzenlemeyle din ve milliyetçiliği bulamaç haline getirme misyonunu Diyanet kurumuna yüklemesi şaşırtıcı değildir; ihtiyaç duyulduğu farz edilen tutkal Diyanet kurumunca üretmesi beklenen macundu.

2002 sonrasının, yani AKP'nin teslim aldığı Diyanet'in durumuna baktığımızda epey farklı bir resimle karşılaşırız. İki dönem arasındaki süreklilik, AKP'nin de gerek iç gerek dış siyasette Diyanet İşleri Başkanlığı'nı devletin ideolojik aygıtı olarak kullanmasıdır; ancak bu kez AKP tabanının bu siyasalara meşruiyet tanımasıyla Gramsci'ci "rıza" gösterilmiştir. Özellikle, Ağustos 2003 tarihinden itibaren Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı görevini sürdürmüş olan Prof. Dr. Mehmet Görmez'in Kasım 2010 tarihinde kuruma başkan olarak atanmasıyla adım adım faaliyet alanı genişleyen Diyanet'in iktidarı Foucaultcu anlamda daha da güçlendi. Ancak bu esnada Erdoğan'ın, kendine özgü bir başkanlık sistemine ilerleyen siyasi hamleleri içinde Diyanet gibi bir kurumun başında kamuoyunda görünürlüğü yüksek bir şahsın bulunmasına imkân kalmadı. Halihazır durumda Diyanet İşleri Başkanlığı, bizzat Cumhurbaşkanına bağlı, toplumsal yapılarda etkisi yüksek yetkilerle donanmış önemli bir devlet aygıtıdır. Kurum, gayet açıkça Sünni İslâmcı bir anlayışta konumlanmış; devletin yansızlığı yani tüm nüfusuna eşit mesafede olma ilkesine tümüyle aykırı bir siyasa benimsenmiştir. Bu konumlama, halihazır Türkiye Devleti bakımından, kendi aldığı taraf dışında hiçbir anlayışa yer tanımak istemediği şeklinde okunabilir; ne Alevilik gibi farklı bir yorumun inanç bazında resmen kabulüne, ne de anayasal düzenlemelerle tanınmış ihtida gibi uygulamalara burada yer vardır. Bu tutumun gerek uluslararası gerek ulusal hukuk nezdinde aykırılığı aşîkârdır. Oysa Müslümanlık yerine başka dinlerin tercihini misyonerlik çalışmaları kabul ederek mücadele açan anlayışa karşı, Diyanet TV'deki "İhtida Öyküleri"¹⁴⁰ gibi Müslümanlığı seçenler hakkında övücü yayınlar yapılması bu taraflılığın örneklerinden sadece biridir. Diyanet kurumunun bu haliyle değil sekülerlik anlayışı içinde, laik yaklaşım-

140 <https://www.diyamet.tv/ihida-oykuleri>

la dahi bağdaştırılması zordur. Ancak, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye’de din ile siyaset hakkında 30 küsur yıllık çalışmalarım sonucu vardığım kanıyı bir kez daha yinelemek isterim: Türkiye siyasetinde Diyanet kurumunun varlığı reel siyasetin bir parçası; ama tekel olarak var edilmesinde ısrar olmalı. Gerçi yukarıda belirtmeye çalıştığım gibi siyasetin tek kişiye indirgendliğini izlemekte olduğumuz halihazır süreçte boş bir temenni sanırım...

YILLARA GÖRE CAMİ SAYISI

88B

Türkiye genelinde 2012 yılı itibarıyla toplam cami sayısı 88 bine ulaşmıştır.

44B

2017 yılında 44bin kadın, 41bin erkek hacca gitmiştir.

244B

2017 yılında 244bin kadın, 177bin erkek umreye gitmiştir.

* Baş: B Milyon M Nüye: Mr Milyon Tr

KAYNAKLAR

T.C. Cumhurbaşkanlığı - Diyanet İşleri Başkanlığı - İstatistikler

Kur'an Kursu Sayısı

2016'da 3bin olan kurs sayısı, 2017'de 16bine ulaşmıştır.

16B

Hisse Kurban Sayısı (1993-2018)

2018 yılında 143 B'de 43B fa-ah- b-ö-ge-de topla- 43B DÖB Hisse kurban- kesim-ler- de-ği-ri-mi-ş-tir.

430B

Yıllara Göre Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi

İçerik: Yönetim Bütçesinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi 2018 yılında 7,8 milyar TL'ye ulaşmıştır.

7,8Mr TL

Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Sayısı

2017 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı personeli sayısı 109 bine ulaşmıştır.

109B

İlere Göre Kur'an Kursu Sayısı (İl: 20 il)

2017 yılında ilere göre Kur'an kursu sıralamasında İstanbul 12000 tanesi ile ilk sırada yer almaktadır.

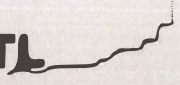
1.252

Yıllara Göre Ortalama Hacca Gidis Ücreti (2009-2019)

2016 yılında ortalama hacca gidis ücreti 24.798 TL'dir.

24.798TL

İlere Göre Cami Sayısı

2018 yılı itibarıyla, sıralamada 3.446 cami sayısı ile İstanbul birinci sırada yer alırken, 94 cami ile Tunceli son sırada yer almaktadır.

3.446

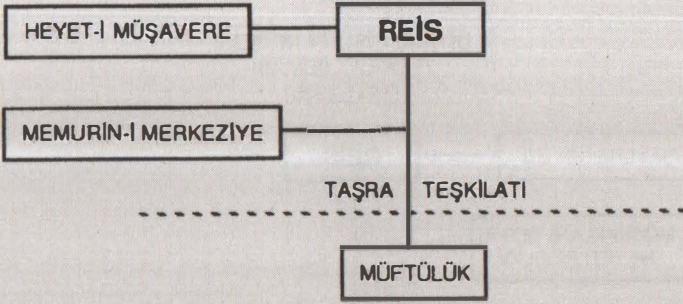

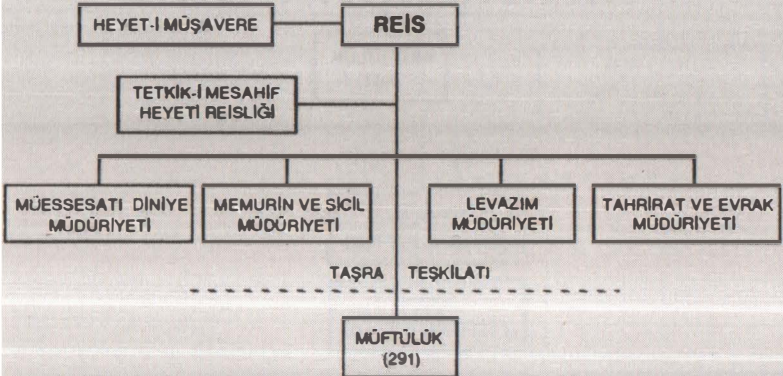
E K L E R

Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütünün Geçirdiği Aşamalara İlişkin Şemalar

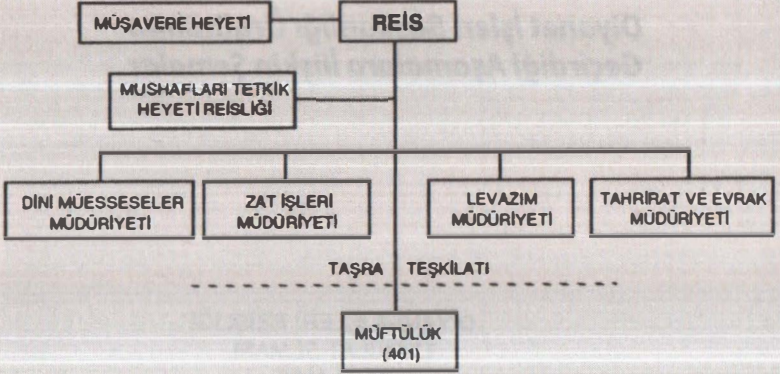
DIYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1924-1926)

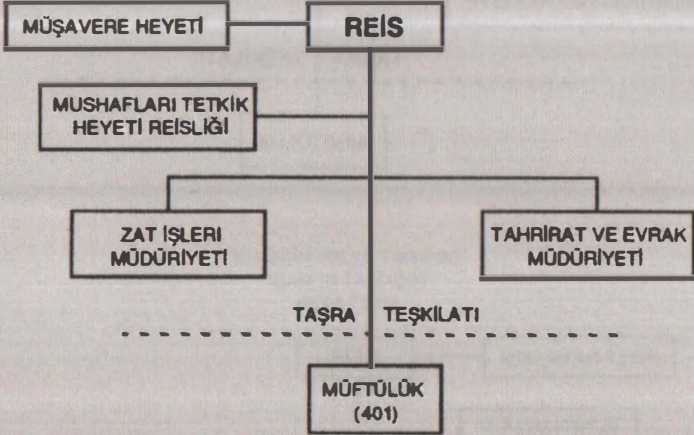
DIYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1927-1928)

DIYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1929-1931)

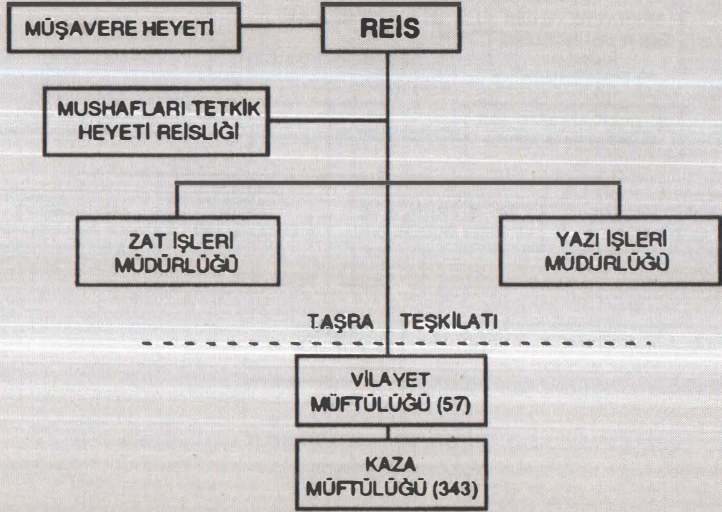

DIYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1931-1935)

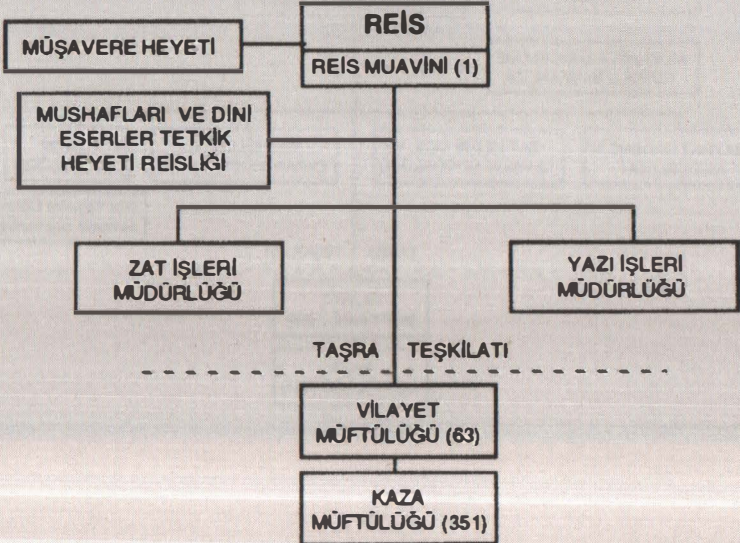

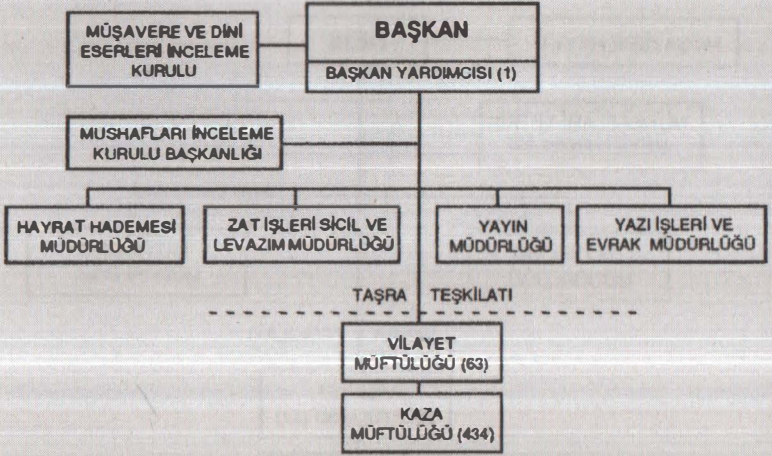
DIYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1935-1939)

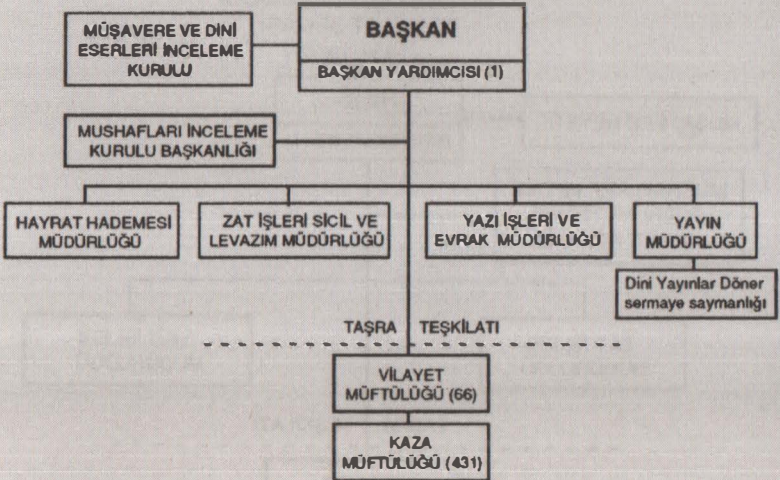
DIYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1939-1950)

DIYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1950-1951)

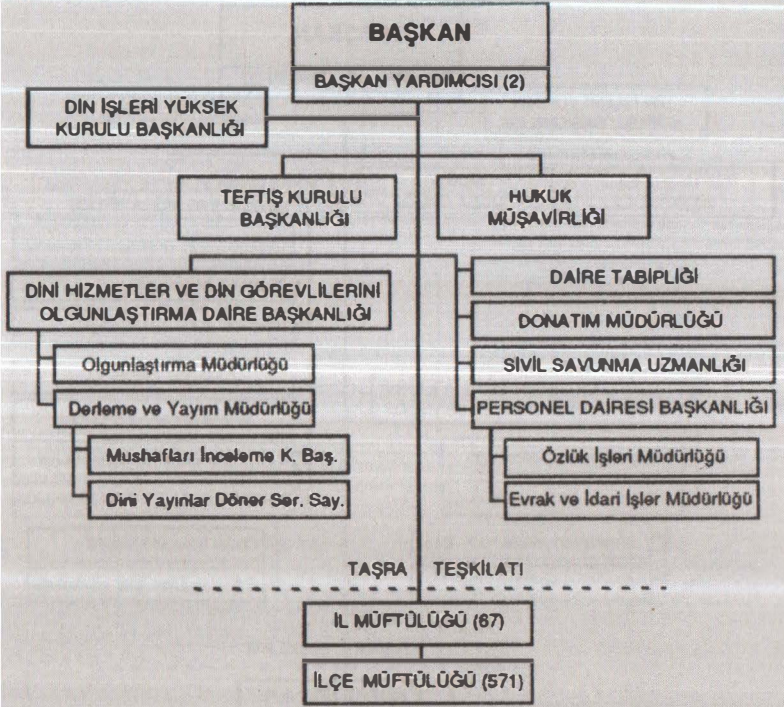

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1951-1965)

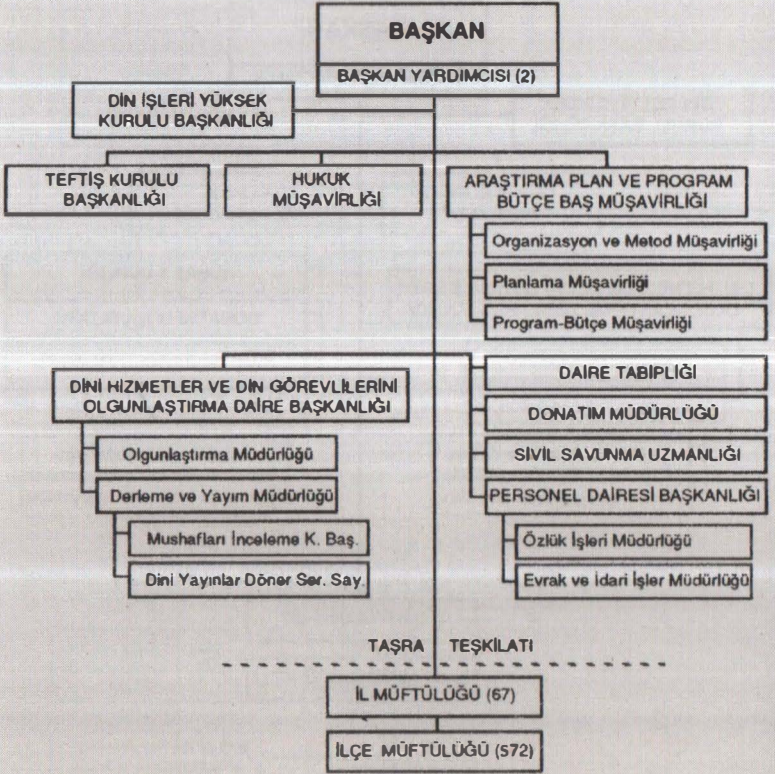

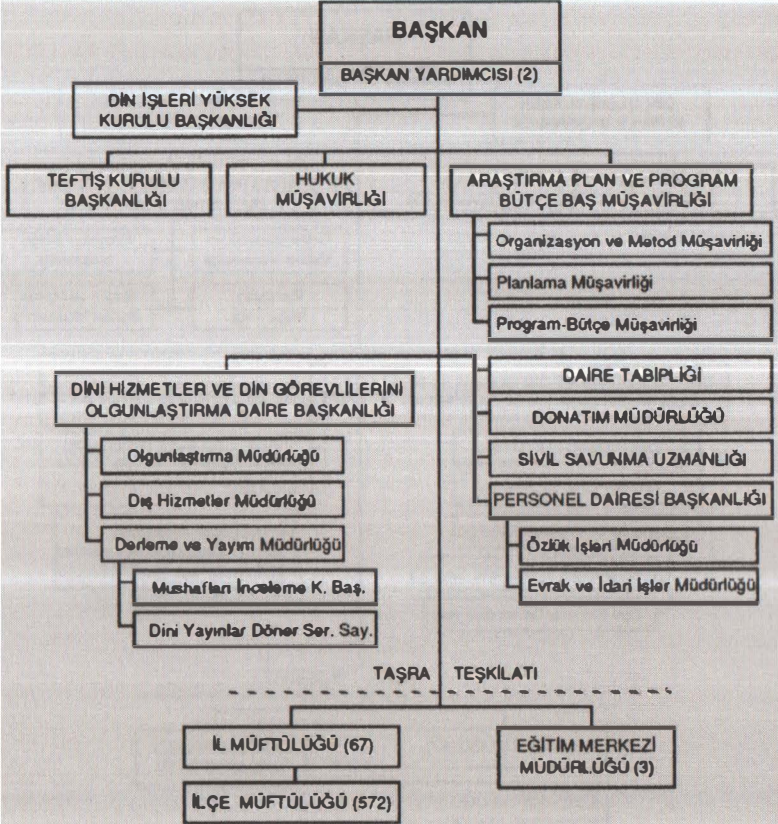
DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1965-1971)

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1971-1973)

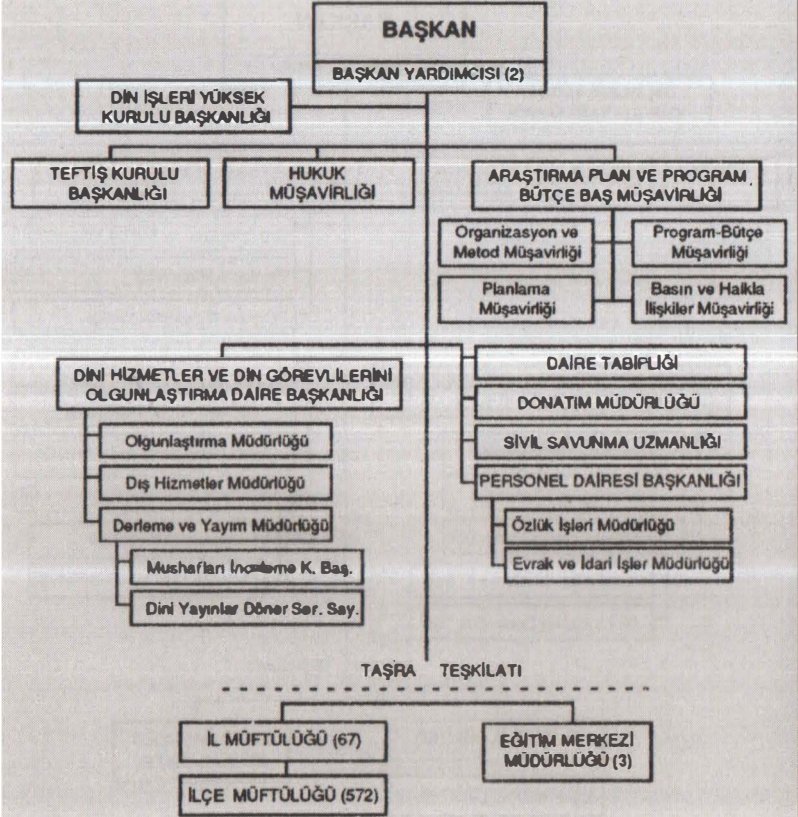

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1973-1976)

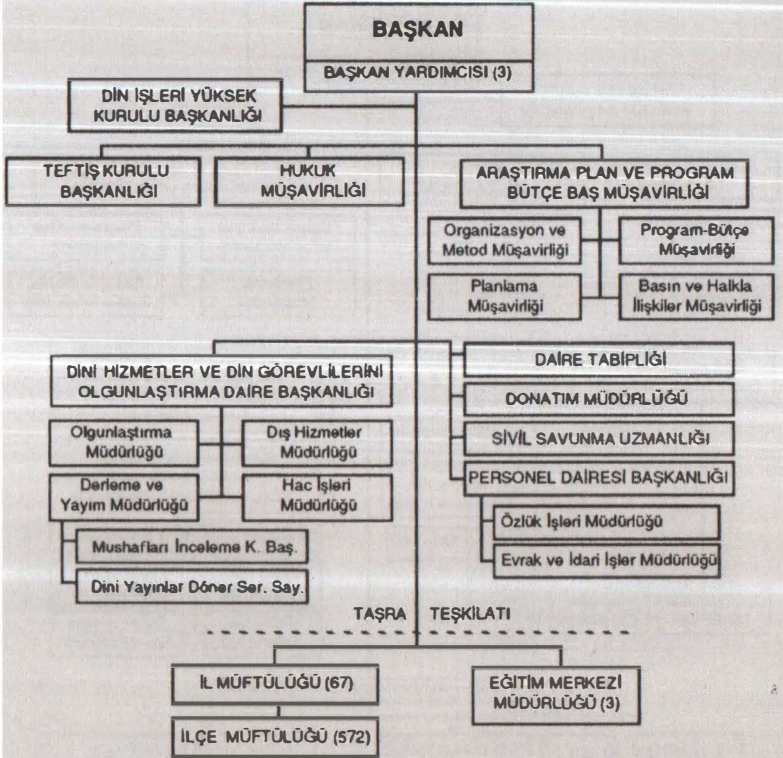

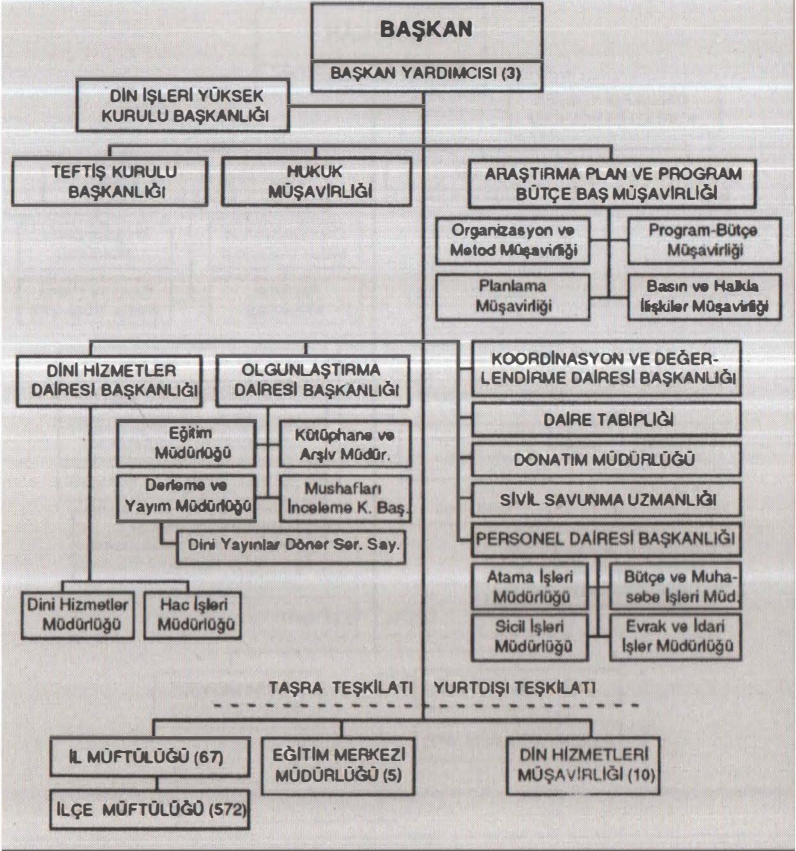
DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1976)

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1976-1977)

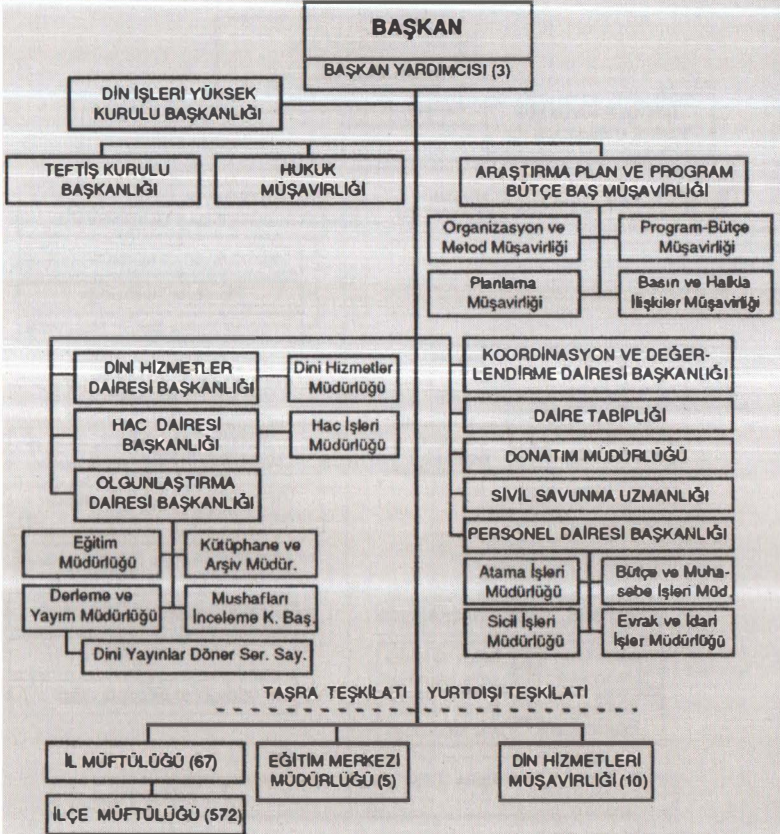

**DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1978)**

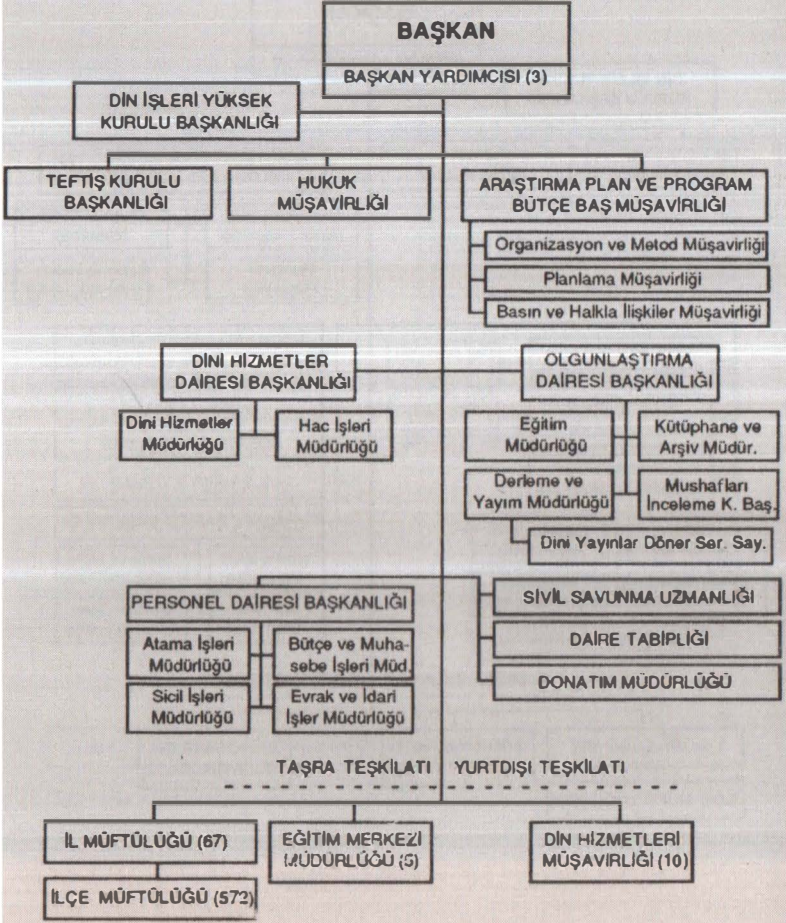

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1979)

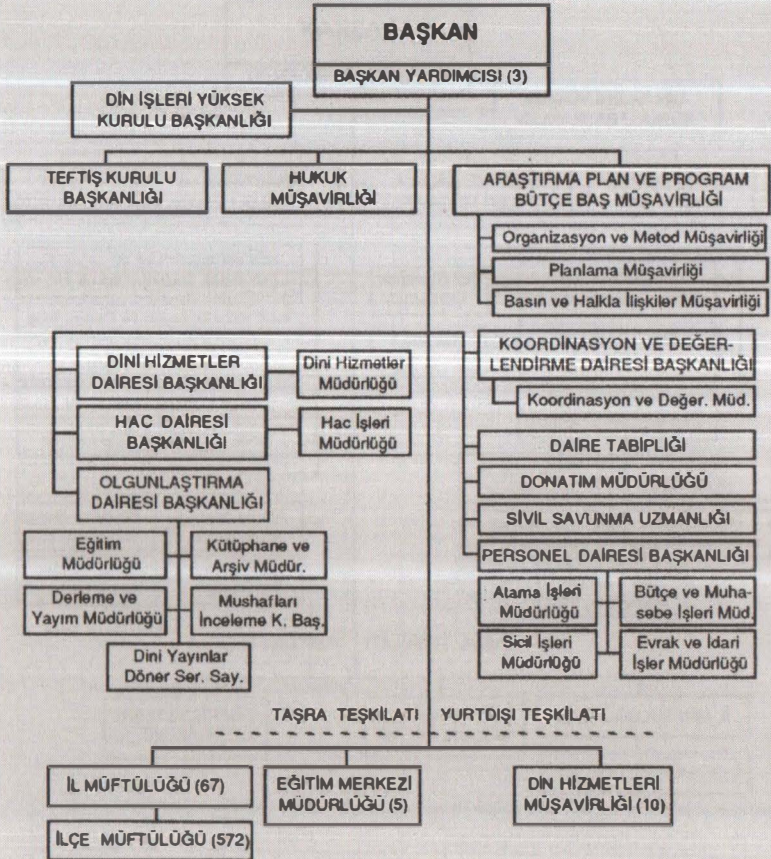

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1979)

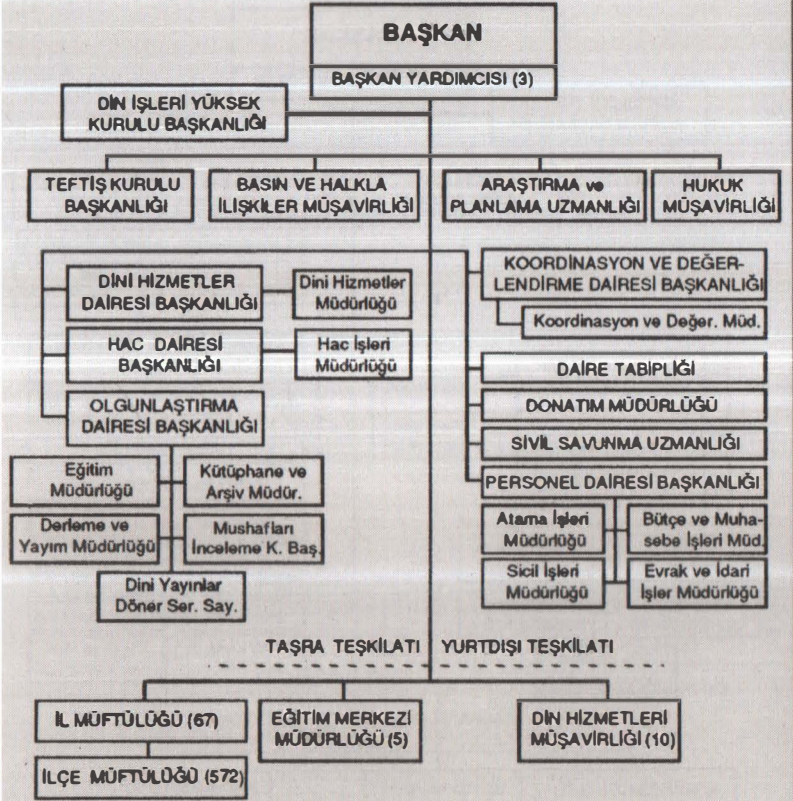

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1979-1983)

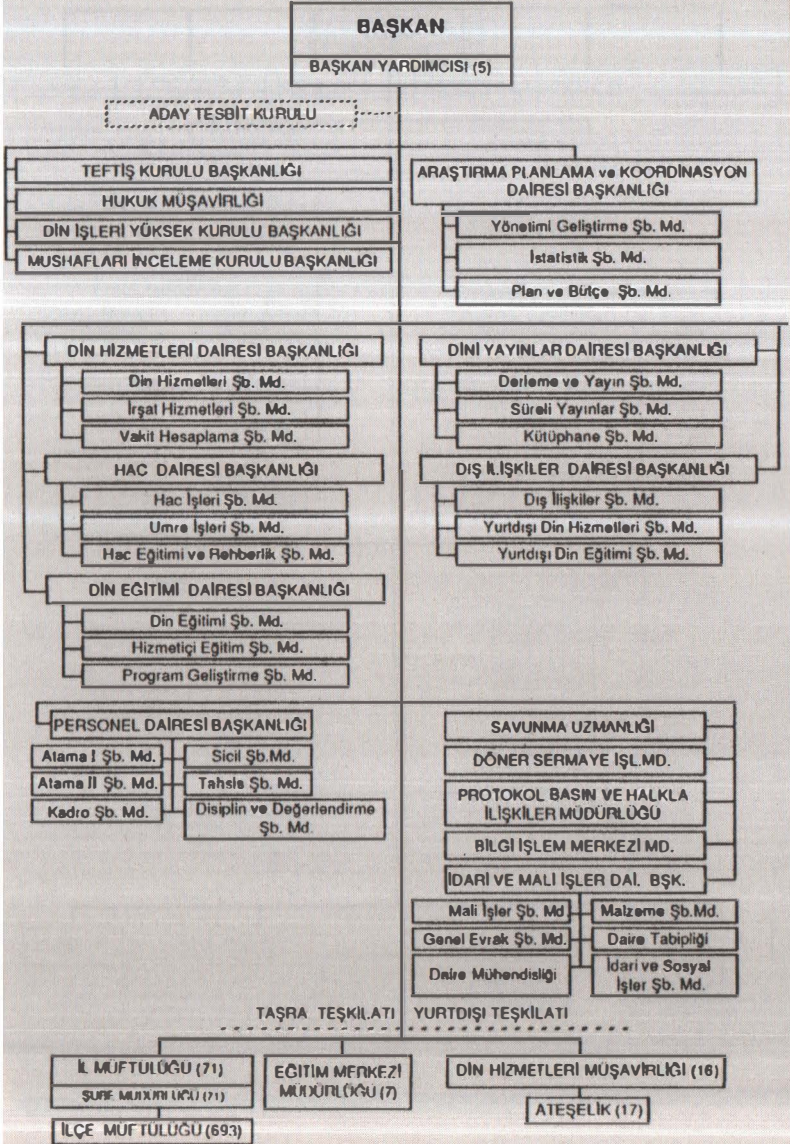

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1983)

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1989-1993)

T.C.
BAŞBAKANLIK
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

BAŞKAN

**BAŞKAN
YARDIMCISI (5)**

DİN İŞLERİ YÜKSEK
KURULU BAŞKANLIĞI

TEFTİŞ KURULU
BAŞKANLIĞI

İÇ DENETİM BİRİMİ
BAŞKANLIĞI

PROTOKOL ŞUBESİ
MÜDÜRLÜĞÜ

BASIN VE HALKLA
İŞLERİLER
ŞUBESİ MÜDÜRLÜĞÜ

HUKUK
MÜŞAVİRLİĞİ

MÜŞAFLARI
İNCELEME
KURULU BAŞKANLIĞI

STRATEJİ GELİŞTİRME
DAİRE BAŞKANLIĞI

Strateji Analiz ve
Planlama Şb. Müdürlüğü

Bütçe ve Performans
Şubesi Müdürlüğü

Yatırım Geliştirme
Şubesi Müdürlüğü

İç Mali Kontrol
Şubesi Müdürlüğü

Bilgi İşlem
Şubesi Müdürlüğü

DİN HİZMETLERİ
DAİRESİ BAŞKANLIĞI

DİN EĞİTİMİ DAİRESİ
BAŞKANLIĞI

HAC DAİRESİ
BAŞKANLIĞI

DİNİ YAYINLARI
DAİRESİ BAŞKANLIĞI

DIŞ İLİŞKİLER DAİRESİ
BAŞKANLIĞI

İslam Hizmetleri
Şubesi Müdürlüğü

Din Eğitimi
Şubesi Müdürlüğü

Hac İşleri
Şubesi Müdürlüğü

Genel ve Yayın
Şubesi Müdürlüğü

Eniş İlişkiler I
Şubesi Müdürlüğü

Din Hizmetleri
Şubesi Müdürlüğü

Harici İşler
Şubesi Müdürlüğü

Uzman İşleri
Şubesi Müdürlüğü

Sözlü Yayınlar
Şubesi Müdürlüğü

Eniş İlişkiler II
Şubesi Müdürlüğü

Yeni Hedefler
Şubesi Müdürlüğü

Program Geliştirme
Şubesi Müdürlüğü

Hac ve Umme Planlama
Şubesi Müdürlüğü

Kültür ve
Şubesi Müdürlüğü

Eniş İlişkiler III
Şubesi Müdürlüğü

Hac ve Umme Kurulları
Şubesi Müdürlüğü

Serisi ve Geliştirme
Şubesi Müdürlüğü

Eniş Alan Değerlendirme
Şubesi Müdürlüğü

PERSONEL DAİRESİ
BAŞKANLIĞI

İDARI VE MALİ İŞLER
DAİRESİ BAŞKANLIĞI

Atama I Şubesi
Müdürlüğü

Ölçüm ve Değerlendirme
Şubesi Müdürlüğü

Atama II Şubesi
Müdürlüğü

Personel Erişim ve Taktik
Şubesi Müdürlüğü

Kadro
Şubesi Müdürlüğü

Tecrübe ve İhtisat
Şubesi Müdürlüğü

Satış Şubesi
Müdürlüğü

Personel İstatistikleri
Geliştirme Şb. Müdürlüğü

İdari ve Mali İşler
Şubesi Müdürlüğü

Genel Erişim ve Anlaşım
Şubesi Müdürlüğü

Mali İşler
Şubesi Müdürlüğü

Reklam
Şubesi Müdürlüğü

Maliye
Şubesi Müdürlüğü

Ticari İstatistikler
Şubesi Müdürlüğü

DÖNER SERMAYE
İŞLETME
MÜDÜRLÜĞÜ

SİVİL SAVUNMA
UZMANLIĞI

TAŞRA TEŞKİLATI

YURTDIŞI TEŞKİLATI

İL MÜFTÜLÜĞÜ

EĞİTİM MERKEZİ
MÜDÜRLÜĞÜ

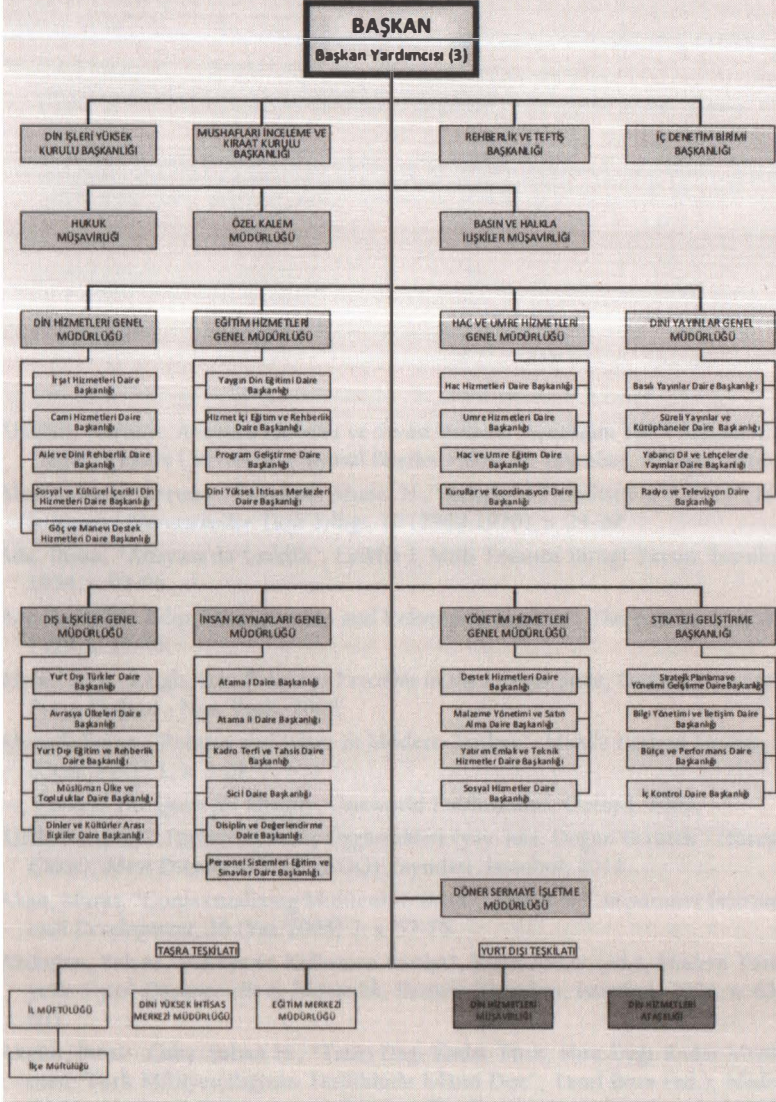
DİN HİZMETLERİ
MÜŞAVİRLİĞİ

DİN HİZMETLERİ
ATASELİĞİ

İlçe Müftülüğü

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(2018)

- Abadan, Nermin, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1966.
- Abadan-Unat, Nermin - Yücekök, Ahmet N., "Religious Pluralism in Turkey", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, 10 (1969-1970), s. 24-29.
- Ada, İhsan, "Anayasa'da Laiklik", *Laiklik I*, Milli Tesevüt Birliği Yayını, İstanbul, 1954, s. 93-96.
- Adivar, Halide Edip, "Dictatorship and Reforms in Turkey", *The Yale Review*, Güz 1929, s. 27-45.
- Ahdar, Rex - Leigh, Ian, *Religious Freedom in the Liberal State*, Oxford University Press, Oxford - New York, 2005.
- Ahmad, Feroz, "Politics and Islam in Modern Turkey", *Middle Eastern Studies*, 27 (Ocak 1991) 1, s. 3-21.
- , *Turkey: The Quest for Identity*, Oneworld Publications, Oxford, 2003.
- AIHM Kararları: Türkiye'de İnanç Özgürlükleri (yay. haz. Doğan Bermek - Hüseyin Çakır), Alevi Düşünce Ocağı (ADO) Yayınları, İstanbul, 2016.
- Akan, Murat, "Contextualizing Multiculturalism", *Studies in Comparative International Development*, 38 (Yaz 2003) 2, s. 57-75.
- Akdoğan, Yalçın, "Adalet ve Kalkınma Partisi", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* cilt 6: İslamcılık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 620-631.
- Akgün, Birol - Çalış, Şaban H., "Tanrı Dağı Kadar Türk, Hıra Dağı Kadar Müslüman: Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslâmi Doz", Tanıl Bora (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* cilt 4: Milliyetçilik, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 584-600.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri I. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yay., İstanbul, 1990.

- , “Osmanlı Hukukunda Şer’i Hukuk-Örfi Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri”, *İslâmi Araştırmalar*, 12 (1999) 2, s. 117-122.
- Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık*, Beyan, İstanbul, 2002.
- Aksay, Hasan, *Egemen İlkın Siyasetnamesi* (4 cilt), Etkin Kitaplar, İstanbul, 2005.
- Akşit, Bahattin – Şentürk, Recep – Küçükural, Önder – Cengiz, Kurtuluş, *Türkiye’de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 83.
- Aktay, Yasin, *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- , “Sunuş” Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce* cilt 6: *İslâmcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 13-25.
- Akural, Sabri M., “Kemalist Views on Social Change”, J.M. Landau (ed.), *Atatürk and the Modernization of Turkey*, Westview Press, Boulder 1984, 125-152.
- Albayrak, Sadık, *Türkiye’de Din Kavgası*, Sebil Matbaacılık ve Ticaret, İstanbul, 1975 (2. baskı).
- , *Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı*, Araştırma Yayınları, İstanbul, 1989.
- , *Türkiye’de İslâmcılık-Batıcılık Mücadelesi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990.
- Alevi Çalıştayları Nihai Rapor, Ankara, 2010.
- Alevi Kültür Dernekleri Genel Merkezi ve Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı Genel Merkezi, *Alevi Çalıştayı Birinci Etap Alevi Örgütleri ve Temsilcileri Toplantısı Değerlendirme İstem ve Öneri Raporu*, Ankara, 2009.
- Algar, Hamid. *Nakşibendilik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2007.
- Alpay, Şahin, “2020 Yılında Türkiye” (dizi-röportaj), *Cumhuriyet*, 26 Mart-13 Nisan 1991, s. 14.
- Alperen, Abdullah. *Türkiye’de İslâm ve Modernleşme*, Karahan Kitabevi, Adana, 2003.
- Altun, Fahrettin, “M. Şemseddin Günaltay”, Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce* cilt 6: *İslâmcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 160-173.
- Anderson, Perry, “Kemalism”, *London Review of Books*, 30 (11 Eylül 2008) 17, s. 3-12.
- An-na’im, Abdullahi Ahmed, *Toward an Islamic Reformation: Civil Liberties, Human Rights, and International Law*, Syracuse University Press, Syracuse, New York, 1990.
- , “İslâmiyet’te Reform” (çev. Tahir Balkan), *NPQ Türkiye*, I (Yaz 1991) 1, s. 56-60.
- , *Human Rights in Cross Cultural Perspectives: A Quest for Consensus*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1992.
- , *Islam and the Secular State*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts-Londra, 2008.
- Arlı, Alim, *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, Küre Yayınları, İstanbul, 2004.
- Arslan, Zühtü, “Başörtüsü, AK Parti ve Laiklik”, *SETA Analiz*, 2 (Ocak 2009), s. 1-26.
- Arslanpay, Nail, (1924-1973) *Diyanet İşleri Başkanlığı (Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973.
- Asad, Talal, *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, Stanford University Press, Stanford, California, 2003. (Asad, Talal, *Sekülerliğin Biçimleri: Hı-*

- ristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik çev. Ferit Burak Aydar, Metis Yayınları, İstanbul, 2007.)
- , “Responses”, David Scott - Charles Hirschkind (ed.), *Powers of the Secular Modern: Talal Asad and his Interlocutors*, Stanford University Press, Stanford, California 2006, s. 206-241.
- Aslan, Ali, “Söyleşiyorum: Mehmet Görmez”, *Anlayış* (Kasım 2009).
- Atacan, Fulya, *Sosyal Değişme ve Tarikat: Cerrahiler*, Hil Yayın, İstanbul, 1990.
- , “A Portrait of a Naqshbandi Sheikh in Modern Turkey”, Elizabeth Özdalga (ed.), *Naqshbandis in Western and Central Asia: Change and Continuity*, Swedish Research Institute in Istanbul Transactions, İstanbul, 1999, s. 147-157
- , “Explaining Religious Politics at the Crossroad: AKP-SP”, Ali Çarkoğlu ve Barry Rubin (ed.) *Religion and Politics in Turkey*, Routledge, Londra ve New York, 2006, s. 45-57.
- Atalan-Helicke, Nurcan, “The Helal Paradox: Negotiating Identity, Religious Values and Genetically - Engineered Food in Turkey”, *Agriculture and Human Values*, 32 (2015) 4, s. 663-674.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.
- , *Söylev ve Demeçler (TBMM ve CHP Kurultayı'nda): 1919-1938*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, c. I, İstanbul, 1945.
- Atay, Tayfun, *Parti, Cemaat, Tarikat: 2000'ler Türkiye'si'nin Dinbaz-Politik Seyir Defteri*, Can Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23.
- Atchley, J. Heath, *Encountering the Secular: Philosophical Endeavors in Religion and Culture*, University of Virginia Press, Charlottesville ve Londra, 2009.
- Ateşoğlu, Mehmet, *Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalı Olayı Dolayısıyla AP Kayseri Milletvekili Ateşoğlu'nun Devlet Bakanlığına Verdiği Muhtıra*, Aksiseda Matbaası, İstanbul (tarihsiz).
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Büyük Daire, *İzzettin Doğan ve Diğerleri Türkiye Davası*, Cem Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.
- Ayata, Sencer, “Patronage, party, and state: The politization of Islam in Turkey”, *Middle East Journal*, 50 (Kış 1996) 1, s. 40-56.
- Aydın, Erdoğan, *İslamcılık ve Din Politikaları*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2006.
- Aydın, Mustafa, “Süleymanlık”, Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* cilt 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 308-322.
- Aytürk, Nihat - Çelik, Yaşar - Şahinarslan, Enver, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı Yayını, Ankara, 1987.
- Azrak, Ülkü, “Anayasa Mahkemesi İptal Kararlarının Geriye Yürümezliği”, *Anayasa Yargısı* (Anayasa Mahkemesi'nin 22. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiri ve Yorumlar), Ankara, 1984, s. 149-168.
- Azrak, Ali Ülkü, “Dünden Bugüne Yönetim”, *Fransız Devrimi ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması* (çoğaltılmış konuşma), İstanbul Mülkiyeliler Birliği, 22 Nisan 1989.
- Bal, Hüseyin, *Sosyolojik Açıdan Alevi-Sünni Farklılaşması ve Bütünleşmesi*, Ant Yayınları, İstanbul, 1997.
- Bal, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Yaygın Din Eğitimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na Bağlı Kur'an Kursları* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1985.

- Balcı, Bayram, *Orta Asya'da İslâm Mısyonerleri: Fettullah Gülen Okulları*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Baloğlu, Zekai, *Türkiye'de Eğitim Sorunları ve Değiştirme Yapısal Uyum Önerileri*, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği Yayını, İstanbul, 1990.
- Balta, Tahsin Bekir, *İdare Hukuku I Genel Konular*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970/72.
- Bardakoglu, Ali, "Moderate Perception of Islam' and the Turkish Model of the Diyanet: The President's Statement", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24 (Ekim 2004) 2, s. 367-374.
- , *Religion and Society: New Perspectives from Turkey*, Publications of Presidency of Religious Affairs, Ankara, 2006.
- , 21. Yüzyıl Türkiye'sinde Din ve Diyanet, cilt II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, s. 249.
- Barkan, Ömer Lütfü, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XI (1945) 3-4, s. 203-224.
- Başer, Said, *Yahya Kemal'de Türk Müslümanlığı: Yahya Kemal'e göre Türk Kimliği ve görüşlerinin kamuoyundaki yansımaları*, Seyran, İstanbul, 1998.
- Başgil, Ali Fuat, *Esas Teşkilât Hukuku I. cilt: Türkiye'nin Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri*, İstanbul, 1960.
- , *İlmin Işığında Günün Meseleleri* (der. Ali Hatiboglu-İsmail Dayı), Yağmur Yayınları, İstanbul, 1960.
- , *Din ve Laiklik*, Kubbealtı, İstanbul, 1942/2007 (9. baskı).
- Baubérot, Jean (ed.), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2003.
- Bayram, Fatma, *Bir Vaizenin Günlüğü*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.
- Bayramoğlu, Ali, "Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz": *Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2006.
- , 28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Benli Altunışık, Meliha - Tür, Özlem, *Turkey: Challenges of Continuity and Change*, RoutledgeCurzon, Londra-New York, 2005.
- Berger, Peter L., *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, Doubleday, Garden City, New York, 1967 .
- , "The Desecularization of the World: A Global Overview", Peter L. Berger (ed.), *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Ethics and Public Policy Center, Washington, D.C. 1999, s. 1-18.
- Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984.
- Berktaş, Halil, "1978-2008 Üzerine Notlar: Cumhuriyetin Demokrasi, Türkiye'nin Avrupalılık Mücadelesi", *Taraf* (yazı dizisi), 30 Eylül - 7 Ekim 2008.
- Bilimer, Vehbi, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mütalâa*, Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık A.Ş. Matbaası, İstanbul, 1963.
- Bilir, Ünal, "Turkey-Islam': Recipe for Success or Hindrance to the Integration of the Turkish Diaspora Community in Germany?", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24 (Ekim 2004) 2, s. 259-283.

- Boratav, Korkut, "Diyanet İşleri Başkanı ile...", *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1990, s. 2.
- Bottoni, Rossella, "The Origins of Secularism (Laiklik) in Turkey", *The Ecclesiastical Law Journal*, 9 (2007), s. 175-186.
- Bowen, John R., *Why the French Don't Like Headdress?: Islam, the State, and Public Space*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2007.
- Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İnkılap Enstitüsü, İstanbul, 1940.
- Bozkurt, Fuat, "Aleviliğin Yeniden Yapılanma Sürecinde Toplum-Devlet İlişkisi", T. Olsson-E. Özdalga-C. Raudvere (ed.), *Alevi Kimliği*, çev. Bilge Kurt Torun-Hayati Torun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999/2003 (2. baskı), s. 104-114.
- Bradney, Anthony, *Law and Faith in a Sceptical Age*, Routledge-Cavendish, Oxon ve New York, 2009.
- Bruce, Steve, "Secularisation and politics", Jeffrey Haynes (ed.), *Routledge Handbook of Religion and Politics*, Routledge, Londra ve New York, 2009, s. 145-158.
- Bulaç, Ali, *İslâm Dünyasında Düşünce Sorunları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985 (2. baskı).
- , *Gündemdeki Konular*, Akabe Yayınları, İstanbul, 1998.
- , "İslâm'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmcıların Üç Nesli", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslâmcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 48-67.
- Bulut, Mehmet, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayın Faaliyetleri", *İslâmiyat*, IV (2001) 1, s. 61-72.
- Casanova, José, *Public Religions in the Modern World*, The University of Chicago Press, Chicago-Londra, 1994.
- , "Catholic and Muslim Politics in Comparative Perspective", *Taiwan Journal of Democracy*, 1 (2005) 2, s. 89-108.
- , "Secularization Revisited: A Reply to Talal Asad", David Scott - Charles Hirschkind (ed.), *Powers of the Secular Modern: Talal Asad and his Interlocutors*, Stanford University Press, Stanford, California 2006, s. 12-30.
- Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, 1996 Ankara.
- Ceylan, Hasan Hüseyin, *Cumhuriyet Döneminde Din-Devlet İlişkileri: I*, Risale Yayınları, İstanbul, 1989/1989 (2. baskı).
- Chambers, Richard L., "The Civil Bureaucracy", Robert E. Ward ve Dankwart, A. Rustow (ed.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1964.
- Cizre Sakallıoğlu, Ümit, "Parameters and Strategies of Islam-State Interactions in Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 28 (1996) s. 231-251 (Bu makalenin Türkçe çevirisi İletişim Yayınları tarafından 1999'da yayınlanan *Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ-Ordu-İslâmcılık* başlıklı kitapta yer almaktadır.)
- Cizre, Ümit, *Secular and Islamic politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party*, Routledge, Londra ve New York, 2008.
- Cohen, Sam, "Turkey's new compulsory religious education provokes heated debate", *Christian Science Monitor*, 22 Eylül 1981, s. 14.

- Cowell, Alan, "A Scandal Rubs Nation's Raw Nerves", *The New York Times*, 28 Mart 1987, 4L.
- Cumhuriyet Halk Partisi, *Yedinci Kurultay Tutanacı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.
- Çağlar, Bakır, "1982 Anayasa Sistemini Bir Devlet Krizinin Cevabıdır", *Teklif*, II (16 Kasım-15 Aralık 1989) 19, 24-27.
- , "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokrasi", *Anayasa Yargısı* (Anayasa Mahkemesi'nin 28. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Anayasa Yargısı Konulu Sempozyuma Sunulan Bildiriler) 7, Ankara, 1990, s. 51-127.
- Çağrı, Mustafa, "Kur'an Kursları", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 26, Ankara, 2002.
- Çakır, Ruşen, "Devlet İslâm'ı istiyor", *Birikim*, 55 (Kasım 1993), s. 31-38.
- , *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*, Metis Yayınları, İstanbul, 1994.
- Çakır, Ruşen - Çalmuk, Fehmi, *Recep Tayip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü*, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.
- Çakır, Ruşen - Bozan, İrfan, Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?, TESEV Yayınları, İstanbul, 2005.
- Çakır, Ruşen - Sakallı, Semih, *100 Soruda Erdoğan x Gülen Savaşı*, Metis Yayınları, İstanbul, 2014.
- Çarkoğlu, Ali - Toprak, Binnaz, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2006.
- Çarkoğlu, Ali ve Kalaycıoğlu, Ersin, *The Rising Tide of Conservatism in Turkey*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, s. 149.
- Çelebi, İlyas (ed.), *Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Çetinsaya, Gökhan, "Türkiye'de laikleşme süreci: 'Zarf'a ya da 'mazruf'a bakmak", *Birikim*, 105-106 (Ocak-Şubat 1998), s. 107-111.
- Çınar, Alev, *Modernity, Islam, and Secularism in Turkey*, University of Minnesota Press, Minneapolis, Londra, 2005.
- Çınar, Menderes, *Vesayetçi Demokrasiden "Millî" Demokrasiye*, Birikim Kitapları, İstanbul, 2015, s. 189-200.
- Çiğdem, Ahmet, *Taşra Epiği: "Türk" İdeolojileri ve İslâmcılık*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Çitak, Zana, "Religion, Ethnicity and Transnationalism: Turkish Islam in Belgium", *Journal of Church and State*, 53 (2011), s. 222-242
- , "National Conceptions, Transnational Solidarities: Turkey, Islam and Europe", *Global Networks*, (2017), s. 12.
- , The Institutionalization of Islam in Europe and the Diyanet: The Case of Austria. *Ortadoğu Etütleri/Middle Eastern Studies*, 5, (2013), s. 167-182.
- Dağı, İhsan, *Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayırımında Refah Partisi Geleneği*, İmge Kitapevi, Ankara, 1998.
- Daver, Bülent, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Layiklik*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955.
- , "Laiklik, 1973", *Tahsin Bekir Balta'ya Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi - Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1974, s. 41-47.

- Davidson, Andrew, "Turkey, a 'Secular' State? The Challenge of Description", Si-
bel Irzık-Güven Güzeldere (ed.), *Relocating the Fault Lines: Turkey beyond the
East-West Divide* (The South Atlantic Quarterly 102: 2/3 Bahar/Yaz 2003), s.
333-350.
- , *Secularism Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration*, Yale University
Press, New Haven-Londra, 1998. *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*, çev. Tun-
cay Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002/2006 (2. baskı).
- Davidson, Roderic H. "Environmental and Foreign Contributions", *Political Mo-
dernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, Princeton-New Jer-
sey 1964.
- Davutoğlu, Ahmet, "Philosophical and Institutional Dimensions of Secularisation",
John. L. Esposito-Azzam Tamimi (ed.), *Islam and Secularism in the Middle East*,
New York University Press, New York, 2000, s. 170-208.
- Debray, Régis, "Cumhuriyetçi misiniz, demokrat mı?" (çev. Cüneyt Akalın), *Cum-
huriyet*, 11 Aralık 1989, s. 6.
- Demerath III, N.J., "Religious Capital and Capital Religions: Cross-Cultural and
Non-Legal Factors in the Separation of Church and State", *Daedalus*, Yaz 1991,
s. 21-40.
- Demir, Ahmet İshak (ed.), *Dini Otorite*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Demir, Ebru, "Foucault'da İktidarı Yeniden Düşünmek", *Birikim*, 6 Şubat 2014.
- Demir, Ömer, "'Anadolu Sermayesi' ya da 'İslamcı Sermaye'", Yasin Aktay (ed.),
Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık, İletişim Yayınları, İstanbul,
2004, s. 870-886.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstan-
bul, 1994.
- Demirel, Yücel - Konur, Osman Zeki, *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-
1924)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Demirtaş, Birgül, "AKP'nin Dış Politikasını Anlamak: Emperyal Miras, Neoliberal
Çıkarlar ve Pragmatizm", *İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı
Politikalar içinde* (haz. Simten Çoşar - Gamze Yücesan Özdemir), Metis Yayın-
ları, İstanbul, 2014, s. 185-213
- Derbil, Süheyy, *İdare Hukuku (cilt: II İdari Faaliyet)*, Ankara Üniversitesi Hukuk
Fakültesi Yayını, Ankara, 1949.
- Deringil, Selim, *Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the
Ottoman Empire, 1876-1909*, I.B. Tauris, Londra, 1998.
- Dilipak, Abdurrahman, *Menderes Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1990.
- , *Bu Din Benim Dinim Değil ("Resmî Din" Öğretisine Eleştirel Bir Yaklaşım)*, İşaret-
Fersat Ortak Yayınları, İstanbul, 1990.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hutbeler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara,
1973.
- , *Dini Bilgiler Ders Kitabı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- , *Hizmet ve Faaliyetler 2008*, (yayınevi, basım yeri ve yılı belirtilmemiş).
- , *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, Ankara, 2014.
- , *Stratejik Plan 2017-2021*, s. 15

- Dressler, Markus, "Debating Secularism in Turkey: Public/Private Distinctions, the Alevi Question, and the Headscarf", Elizabeth Shakman Hurd - Linell Cady (ed.), *Varieties of Secularism: Religion, Politics, and Pluralism in a Global Age*, 2009.
- , "Making Religion Through Secularist Legal Discourse: The Case of the Turkish Alevi", Markus Dressler - Arvind P. Mandair (der), *The Politics of Religion-Making*, 2009.
- Duman, Doğan - Yorgancılar, Serkan, *Türkçülükten İslamcılığa Milli Türk Talebe Birliği*, Vadi Yayınları, Ankara, 2008.
- Dumont, Paul, "Türkiye'de İslâm Yenilik Ögesi mi?" (çev. Ayşen Gür), *Türkiye Sorunları*, Eylül 1986, s. 163-176.
- Duran, Lütfi, *İdare Hukuku Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1964 (2. baskı).
- , "Bizde Laiklik", *Cumhuriyet*, 8 Mart 1965.
- , "İdare Alanının Düzenlenmesinde Teşrii ve Tanzimi Tasarrufların Sınırları", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXX (1965) 3-4, ayrı baskı.
- , *İdare Hukuku Ders Notları*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1982.
- , "Düzenleme Yetkisi Özerk Sayılabilir mi?", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, IV (1983) 1-3, 33-42.
- , "Kamusal Malların Ölçütü", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, yıl 5 (Aralık 1984), sayı 1-3, s. 35-48.
- , *Türkiye Yönetiminde Kargaşa*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1988.
- Dursun, Davut, *Din Bürokrasisi: Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İşaret, İstanbul, 1992.
- Ecevitoglu, Pınar, "Aleviliği Tanımlamanın Dayanılmaz Siyasal Cazibesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 66, No. 3, 2011, s. 137-156.
- Eisenstadt, S.N. "The Kemalist Regime and Modernization: Some Comparative and Analytical Remarks", Jacob M. Landau (ed.), *Atatürk and the Modernization of Turkey* (ed.), Westview Press, Boulder-Colorado, 1984, s. 3-16.
- Emrence, Cem, *90 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Erbakan, Necmettin, *Üç Konferans*, Fetih Yayınevi, İstanbul, 1974.
- Erdil, Kemalettin, *İmam-Hatip Okulları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İstihdam-İhtiyaç Sorunu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974.
- Erdilek, Neşe, "Hükümetler ve Programları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi IV*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 967-1046.
- Erkut, Celal, *İptal Davasının Konusunu Oluşturma Bakımından İdari İşlemin Kimliği*, Danıştay Yayınları, Ankara, 1990.
- Erman, Tahire - Göker, Emrah, "Alevi Politics in Contemporary Turkey", *Middle Eastern Studies*, 36 (2000) 4, s. 99-118.
- Erman, Tahire - Erdemir, Aykan, "Aleviler ve Topluma Eklemlenme Sorunsalı", Ayhan Kaya - Turgut Tarhanlı (ed.), *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, Tesev Yayınları, İstanbul, 2005, s. 127-144.
- Eroler, Elif Gençkal, "Dindar Nesil Yetiştirmek": *Türkiye'nin Eğitim Politikalarında Ulus ve Vatandaş İnşası (2002-2016)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, özellikle s. 98 vd.

- Evren, Kenan, *Kenan Evren'in Anıları I*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1990.
- (Fergan), Eşref Edip, "Allah'ın İnayetiyle Sebilürreşada Başlıyoruz", *Sebilürreşad*, 1 (Mayıs 1948) 1, s. 2-6.
- , "Demokrat Parti'nin Din Siyaseti Henüz Tamamiyle Aydınlanmış Degildir", *Sebilürreşad*, II (Ocak 1949) 27, s. 27-28.
- , "Günaltay'ın Başkanlığı ve Akisleri Programın Laiklik Kısmı Hakkında Mütalea", *Sebilürreşad*, II (Ocak 1949) 29, s. 57-62.
- , "Laik Devletin Laik Meclisinde Din Meseleleri Konuşulamaz", *Sebilürreşad*, II (Mart 1949) 33, s. 114-118.
- Feyzioglu, Turhan, "Secularism: Cornerstone of the Turkish Revolution", Turhan Feyzioglu (ed.), *Atatürk's Way, A Cultural Publication of Otomarsan on the Occasion of the Centennial of Kemal Atatürk*, İstanbul, 1982, s. 183-252.
- Frey, Frederick W., "Education", *Political Modernization in Japan and Turkey*, R.E. Ward ve D.A. Rustow, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1964.
- Fuller, Graham E., *Turkey and the Arab Spring: Leadership in the Middle East*, Bözörg Press, 2014, s. 112-125.
- Gazier, F. - Gentot, M. - Genevois, M., "1789 İlke ve Düşüncelerinin Anayasa Konseyi ve Conseil D'Etat Kararlarına Etkisi" (çev. Celal Erkut), *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi (IHID)*, X (1989) s. 1-4.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası*, Ankara, 1980.
- Georges-Gaulis, Berthe, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*, çev. Cenap Yazansoy, Rado Yayınları, İstanbul, 1981.
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri - Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.
- Gerber, Haim, *State, Society and Law in Islam*, State University of New York Press, Albany, 1994.
- Geyikdağı, Mehmet Yaşar, *Political Parties In Turkey The Role of Islam*, Praeger, New York, 1984.
- Gökacı, Mehmet Ali, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Gökalt, Altan, "Aleviler", Stéphane Yerasimos (ed.), *Türkler: Doğu ve Batı, İslam ve Laiklik*, çev. Temel Keşoğlu, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 113-126.
- Göle, Nilüfer, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, Metis Yayınları, İstanbul, 1991/1992 (2. baskı).
- , *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, Metis Yayınları, İstanbul, 2000/2002 (2. baskı).
- , *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.
- Görmez, Mehmet, "Türk Hukuk Mevzuatında Din Kurumlarının Yeri ve Uygulama", İlyas Çelebi (ed.), *Avrupa Birliği Sürecinde Din Kurumları ve Din Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 487-495.
- Gözaydın, İstar, "Interactions Between Transnational Religious Alliances and Globalization: The Case Of Gülen Movement", Ninth Mediterranean Research Meeting, Mediterranean Programme of the Robert Schuman Centre for Advance Studies at the European University Institute, Florence and Montecatini Terme, 12-15 Mart 2008.

- , “Diyanet and Politics”, *The Muslim World*, “Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı” özel sayı, 98, (Nisan/Temmuz 2008) 2-3, s. 216-227.
- , “Religion, Politics, and the Politics of Religion in Turkey”, Dietrich Jung - Catharina Raudvere (ed.) *Religion, Politics, and Turkey’s EU Accession*, Palgrave Macmillan, New York, 2008, s. 159-176.
- , “Türkiye’de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarına İnsan Hakları Merceğiyle Bir Bakış”, Gürel Tüzün (ed.), *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II: Tarama Sonuçları*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.
- , “Kürtaj ve Yaşam hakkı”, *Doğuş Üniversitesi Hukuk Fakültesi İnsan Hakları Konferansları I-II: Türkiye’de İnsan Hakları - Yaşam Hakkı*, ed. Zafer Üskül - O. Serkan Gülfidan, Legal Yayınevi, İstanbul, 2013.
- , “Ahmet Davutoğlu: Role as an Islamic Scholar Shaping Turkey’s Foreign Policy”, Nassef Manabilang Adiong (ed.), *Islam and International Relations: Diverse Perspectives*, Cambridge Scholars Publishing, Ağustos 2013, s. 50-59.
- , “Management of Religion in Turkey”: the Diyanet and Beyond”, Özgür Heval Çınar ve Mine Yıldırım (der.): *Freedom of Religion and Belief in Turkey*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, s. 2014, s. 24.
- , “epilogue: the desire is there”, *Authoritarian Politics in Turkey: Elections, Resistance and the AKP* (ed. Bahar Başer - Ahmet Erdi Öztürk), I.B. Tauris, Londra-New York, 2016, s. 256-265.
- Gramsci, Antonio, *Hapishane Defterleri*, 3. Cilt (çev. Barış Baysal), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2012, s. 217.
- Gunn, T. Jeremy, “Religious Freedom and *Laïcité*: A Comparison of the United States and France”, *Brigham Young University Law Review*, 2004 (Yaz) 2, 419-506.
- Gülalp, Haldun, *Kimlikler Siyaseti: Türkiye’de Siyasal İslam’ın Temelleri*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.
- , “Sekülerleşme Kuramının Avrupa-Merkezciliği ve Demokrasi Sorunu”, *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/Near East University Journal of Social Sciences*, (1 Nisan 2008) 1, s. 115-136.
- , “AIHM Kararları Işığında Türkiye ve Fransa’da Laiklik”, *Semih Vaner Anısına Avrupa Birliği Demokrasi ve Laiklik*, (haz. Cengiz Çağla ve Haldun Gülalp), Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s. 256-257.
- Gülan, Aydın, *Kamu Hizmeti ve Görüş Usulleri* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987.
- Gümüş, Burak, “Alevi Hareketleri ve Değişen Alevilik Üzerine”, İsmail Engin - Havva Engin (ed.), *Alevilik*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 507-529.
- Günay, Ünver, “Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Tarikatlar”, *İslamiyat: Türk(iye) Dindarlığı*, 5 (Ekim-Aralık 2002) 4, s. 141-162.
- Günay, Ünver - Ecer, A. Vehbi, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1999.
- Güneri, Hasan, *Türk Medeni Kanunu Açısından Vakıfta Amaç Kavramı ve Amacına Göre Vakıf Türleri*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.
- Güneş, Turan, *Türk Pozitif Hukukunda Yürütme Organının Düzenleyici İşlemleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965.
- Güran, Sait, *İfade Hürriyeti Üzerinde İdare’nin Yetkileri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1969.

- , “Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nin Özerkliği Sorunu”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXXVI (1971) 1-4, ayrı baskı.
- , “Yeni Bir Buluş: ‘Askıdaki Memur’”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 1 (1980), s. 69-78.
- , “Memurların Sosyal Güvenliği”, *İ.Ü. Hukuk Fakültesi İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Araştırma ve Uygulama Merkezi 1982 Konferansları*, İstanbul, 1982, s. 115-118.
- , “Anayasa’nın 128 ve 129. Maddeleri Yönünden Kamu Görevlileri ile Bakanların Durumu”, *Amme İdaresi Dergisi*, XVII (Eylül 1984) 3, s. 28-35.
- Hassan, Ümit, *Osmanlı: Örgüt-Inanç-Davranıştan Hukuk-Ideoloji’ye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001/2005 (5. baskı).
- Hatemi, Hüseyin, “Önceki Hukukumuzda ve Türk Medeni Hukukunda Vakıf Kurumu’na İlişkin Bazı Sorunlar ve Düşünceler”, *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 14 (1978), s. 69-91.
- , *Batılılaşma*, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987.
- , “Gerçek Din Anlayışı ve Karşılaşığı Hücumlar”, *İktisat Dergisi*, 310 (Aralık 1990), s. 9-11.
- Haynes, Jeffrey, *An Introduction to International Relations and Religion*, Pearson Education Limited, Harlow, 2007.
- Hendrick, Joshua D., “Transnational Religious Nationalism: Globalization, Muslim Networks, & The Turkish Movement of M. Fethullah Gülen”, yayınlanmamış bildiri: A Different Approach to Debates on Political Islam - Micro-Level Studies International Conference, Ben Gurion University of the Negev, Israel, 2-4 Haziran 2008.
- Heper, Metin, “Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective”, *The Middle East Journal*, 35 (Yaz 1981), s. 345-363.
- , *Türkiye Sözlüğü: Siyaset, Toplum ve Kültür*, Doğu Batı Yayınları, (basım yeri belli değil), 2006.
- Heper, Metin - Toktaş, Şule, “Islam, Modernity, and Democracy in Contemporary Turkey: The Case of Recep Tayyip Erdoğan”, *The Muslim World*, 93 (Nisan 2003) 2, s. 157-185.
- Heyd, Uriel, “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (1983), s. 633-685.
- Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid), *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslâm* (çev. Türkevi Research Center), Yayın Grubu, İstanbul, 2007.
- Human Rights Watch, *Human Rights World Report 2014*, s. 502 vd.
- Hurd, Elizabeth Shakman, *The Politics of Secularism in International Relations*, Princeton University Press, Princeton - Oxford, 2008.
- Huseyn, İmran, “Hilafet Sonrası İslâm’ın Tarihsel Bir İncelemesi ve Yeni Bir İslami Düzen Arayışı: 1924-1969 Dönemi” (Crescent International: 16-30 Haziran 1988’den çev. M. Kürşad Atalar), *İktibas* (Haziran 1990), s. 32-34.
- Işık, İhsan, “*Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk*”, Ünlem Yayınları, İstanbul, 1990.
- İba, Şeref, “Cumhurbaşkanınca Yayımlanması Kısımın veya Tamamen Uygun Bulunmayan Kanunların Meclise Geri Gönderilmesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52 (2003) 3, s. 299-316.

- İslâm Araştırmaları Merkezi (ISAM), *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi: Hukuki Yapı, Din Eğitimi, Din Hizmetleri/State and Religion in Europe: Legal System, Religious Education, Religious Affairs*, İstanbul, 2006
- İlal, Ersan, *Radıyo Hürriyeti, Özerklik ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1972.
- İmber, Colin, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1997.
- İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin İmber, Weidenfeld and Nicholson, Londra, 1973.
- , *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet, Eren*, İstanbul, 2000/2005 (2. baskı).
- İnsel, Ahmet, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1990.
- , "Kemalist 'laiklik' mi, çoğul toplum laikliği mi?", *Birikim*, 20 (Aralık 1990), s. 18-25.
- , "Altın nesil, yeni muhafazakârlık ve Fethullah Gülen", *Birikim*, 99 (Temmuz 1997), 67-76.
- , "The AKP and Normalizing Democracy in Turkey", Sibel Irzık-Güven Güzel-dere (ed.), *Relocating the Fault Lines: Turkey beyond the East-West Divide* (The South Atlantic Quarterly 102: 2/3, özel sayı Bahar/Yaz 2003), s. 293-308.
- İstanbul Vaizleri, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1963.
- İz, Mahir, *Yılların İzi*, Kitabevi, İstanbul, 2003 (3. baskı).
- Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972.
- Jenkins, Gareth, *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East?*, Palgrave Macmillan, New York ve Hampshire, 2008.
- Jung, Dietrich, "'Secularism': A Key to Turkish Politics?", Dietrich Jung - Catharina Raudvere (ed.), *Religion, Politics, and Turkey's EU Accession*, Palgrave Macmillan, New York, 2008, s. 117-137.
- Jung, Dietrich-Raudvere, Catharina, "Turkey: European Dimensions and the Status of Islam", Dietrich Jung-Catharina Raudvere (ed.), *Religion, Politics, and Turkey's EU Accession*, Palgrave Macmillan, New York, 2008, s. 3-16.
- Kadıoğlu, Ayşe, *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, Metis Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kahraman, Fatma Zeliha, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yurt Dışı Din Hizmetleri: Danimarka Örneği* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2007.
- Kahraman, Hasan Bülent, *Türk Sağı ve AKP, agorakitaplığı*, İstanbul, 2007.
- Kandiyoti, Deniz ve Saktanber, Ayşe, *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey*, I.B. Tauris, Londra-New York, 2002.
- Kaplan, Sam, "Din-u Devlet All Over Again? The Politics of Military Secularism and Religious Militarism in Turkey Following the 1980 Coup", *International Journal of Middle East Studies*, 34 (2002), s. 113-127.
- Kara, İsmail, *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998.

- , “Türkiye’de Din ve Modernleşme”, Sabri Orman (ed.), *Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 183-205.
- , “Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003, s. 358-384.
- , *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, Dergâh Yayınları, İstanbul Haziran 2008/Eylül 2008 (2. baskı).
- , *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Meslele Olarak İslâm 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 482.
- Kara, Mustafa, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1977/1999 (4. baskı).
- , *Diyanet İşleri Başkanlığı Hizmet İçi Eğitim İhtisas Kurslarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi, Bursa 2006.
- Karaman, Hayrettin, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak 1*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005 (6. baskı).
- , *İslâm Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007 (5. baskı).
- Karib, Zafer, *1975 Türkiye’sinde Niçin MSP?*, İhya Yayınları, İstanbul, 1975.
- Karpat, Kemal, *Turkey’s Politics: The Transition to a Multi-Party System* Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1959.
- Karpat, Kemal H., *The Transition of Turkey’s Political Regime To a Multi-Party System*, University Microfilms Inc., Ann Arbor-Michigan, 1974.
- , *The Politization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, New York, 2001.
- Kaya, Kamil, *Soyolojik Açısından Türkiye’de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, (yayınevi yok/Birleşik Dağıtım), Isparta - İstanbul, 1998.
- Keyman, E. Fuat, “Modernity, Secularism and Islam: The Case of Turkey”, *Theory, Culture & Society*, 24 (2007) 2, s. 215-234.
- Kılıç, Ahmet Faruk, *Türkiye’de Din-Devlet İlişkilerinde Yönetici Seçkinlerin Rolü*, dem (Değerler Eğitim Merkezi), İstanbul, 2005.
- Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- Kıratlı, Metin, “1924 ve 1961 Anayasalarında İdarenin Kuruluşu (Bir Karşılaştırma)”, *Türk İdare Dergisi*, 341 (1973), s. 10.
- Kıray, Mübeccel, “Toplum Yapısı ve Laiklik”, *Ord. Prof. Reşat Kaynar’a Armağan*, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, İstanbul, 1981, s. 107-128.
- , “Toplumsal Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve”, *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 11-19.
- Kırboga, Ali Rıza, *İmam Hatip Okulları Davası*, Milli Gazete Yayınları, İstanbul, 1975.
- Kırca, Coşkun, “Türkiye Laik Değilmiş!”, *Milliyet*, 10 Aralık 1989, s. 11.
- Koçak, Cemil, “Türk Milliyetçiliğinin İslamla Buluşması: Büyük Doğu”, Tanıl Bora (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 601-613.

- Koçan, Gürçan - Öncü, Ahmet, "Citizen Alevi in Turkey: Beyond Confirmation and Denial", *Journal of Historical Sociology*, 17 (2004) 4, s. 464-489.
- Kolakowski, Leszek, "İnsan Yalnız Akılla Yaşamaz" (çeviren: Şahin Alpay), *NPQ Türkiye*, 1 (Yaz 1991) 1, s. 20-27.
- Koyuncu, Bûke, "Benim Milletim...": *AK Parti İktidarı, Din ve Ulusal Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 221 vd., özellikle s. 227-228.
- Koyuncu Lorasdağı, Berrin, "Globalization, Modernization, and Democratization in Turkey: The Fethullah Gülen Movement", E. Fuat Keyman (ed.), *Remaking Turkey: Globalization, Alternative Modernities, and Democracy*, Lexington Books, Lanham - Boulder - New York - Toronto - Plymouth, U.K. 2007, s. 153-177.
- Kömeçoğlu, Uğur, "Kutsal ile Kamusal: Fethullah Gülen Cemaat Hareketi", Nilüfer Göle (ed.), *İslâm'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, s. 148-194.
- Kramer, Heinz, *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States*, Brookings Institution Press, Washington, D.C., 2000.
- Kubalı, Hüseyin Nail, *Türk Devrim Tarih Dersleri 1. Kitap: Temel Bilgiler*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul, 1973.
- Kurt, Mehmet, "Ulus-Devlet Ümmetçiliğine Dindar Muhalefet: Kürt Muhafazakârlıkları", *Öteki Muhafazakarlık* (ed. A. Çağlar Deniz), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2016, s. 364.
- , *Din, Şiddet ve Aidiyet: Türkiye'de Hizbullah*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015/2018 (2. baskı), s. 226 vd.
- Kuru, Ahmet T., "Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, Ideological Struggles, and State policies toward Religion", *World Politics*, 59 (Haziran 2007) 4, s. 568-594.
- , "Secularism, State Policies, and Muslims in Europe: Analyzing French Exceptionalism", *Comparative Politics*, 41 (Kasım 2008) 1, s. 1-19.
- , "Islam And Democracy in Turkey: Analyzing The Failure", *The Montréal Review*, Aralık 2017.
- , *Islam, Authoritarianism and Underdevelopment: A Global and Historical Comparison*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019, s. 42.
- Kutlu, Sönmez, "Alevilik-Bektaşiliğin Diyanet'te Temsili Problemi", *İslâmiyat*, IV (2001) 1, s. 21-40.
- , "The Presidency of Religious Affairs' Relationship with Religious Groups (Sects/Sufi Orders) in Turkey", *The Muslim World "Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı"* özel sayı, 98, (Nisan/Temmuz 2008) 2-3, s. 249-263.
- Kuzu, Burhan, *Türk Anayasa Hakkında Kanun Hükmünde Kararnameler*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985.
- Küçük, Hülya, *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Landman, Nico, "Sustaining Turkish-Islamic Loyalties: The Diyanet in Western Europe", Hugh Poulton - Suha Taji-Farouki, *Muslim Identity and the Balkan State*, Hurst & Company, Londra, 1997, s. 214-231.
- Lewis, Bernard, "Islamic Revival in Turkey", *International Affairs*, Ocak 1952, s. 38-48.
- , *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York, 1979.

- Little, David-Kelsay, John-Sachedina-Abdulaziz. A., *Human Rights and the Conflict of Cultures: Western and Islamic Perspectives on Religious Liberty*, South Carolina University Press, Columbia-South Carolina, 1988.
- Lord, Ceren, *Religious Politics in Turkey: From the Birth of the Republic to the AKP*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 269-278.
- Luckmann, Thomas, *The Invisible Religion*, Macmillan, New York, 1967.
- Madan, T.N., "Secularism in Its Place", *The Journal of Asian Studies*, XLVI (Kısım 1987) 4, s. 747-759.
- Mango, Andrew, "The Multiple Crisis in Turkey", *Asian Affairs*, c. X, II (Haziran 1979), s. 125-131.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.
- , "Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics?", Engin D. Akarlı-Gabriel Ben-Dor (ed.), *Political Participation in Turkey*, Bogaziçi University Publications, İstanbul, 1975, s. 7-32 .
- , "İslâmcılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. VII, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1936-1940.
- , "2000'e Doğru Kültür ve Din" (çev. Gülşat Aygen Tosun), *Türkiye Günlüğü*, 13 (Kış 1990), s. 4-12.
- , "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı", Richard Tapper (ed.), *Çağdaş Türkiye'de İslâm: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet*, çev. Özden Arkan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 71-98.
- , "Some Notes on Normative Conflicts in Turkey", Peter L. Berger (ed.), *The Limits of Social Cohesion: Conflict & Mediation in Pluralist Societies*, Westview Press, Boulder-Colorado ve Oxford, 1998.
- , "Turkish Islamic Exceptionalism Yesterday and Today: Continuity, Rupture and Reconstruction in Operational Codes", Ali Çarkoğlu ve Barry Rubin (ed.), *Religion and Politics in Turkey*, Routledge, Londra ve New York, 2006, s. 3-23.
- Maritato, Chiara, "Performing Irşad: Female Preachers' (Vaizeler's) Religious Assistance within the Framework of the Turkish State", *Turkish Studies*, 16 (2015) 3, s. 433-447.
- , "Reassessing women, religion and the Turkish secular state in the light of the professionalisation of female preachers (vaizeler) in İstanbul", *Religion, State & Society*, 44 (2016) 3, s. 258-275.
- , "Compliance or negotiation? Diyanet's female preachers and the diffusion of a 'true' religion in Turkey", *Social Compass*, 64 (2017) 4, s. 530-545.
- , "To make mosques a place for women", *Contemporary Turkey at a Glance II*, Turkey Transformed? Power, History, Culture (der. Meltem Özsoy - Esra Özyürek) Springer, 2017, s. 39-52.
- , "Expanding Religion and the Islamic Morality in Turkey: The Role of the Women Preachers", *Anthropology of the Middle East*, 13 (2018) 2, s. 43-60.
- , "Addressing the Blurred Edges of Turkey's Diaspora and Religious Policy: Diyanet Women Preachers sent to Europe", *European Journal of Turkish Studies*, 27 (2018).
- Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP), Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara, 1963.

- Mert, Hamdi, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkiye'nin Manevi Hayatındaki Yeri Resmî Statü ve Fonksiyonu* (çoğaltılmış tebliğ), Ankara, 8-10 Nisan 1988.
- Mert, Nuray, *Hep Muhallif Olmak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- , “Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu”, Ahmet Insel (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* cilt 2: *Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 197-209.
- , “Muhafazakarlık ve Laiklik”, Ahmet Çiğdem (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* cilt 5: *Muhafazakarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 314-345.
- Mumcu, Uğur, *Rabıta*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1987 (2. baskı).
- Mutluer, Nil, “Yapısal, Sosyal ve Ekonomi Politik Yönleriyle Diyanet İşleri Başkanlığı”, Helsinki Yurttaşlar Derneği, *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı: Kamuoyunun Diyanet'e Bakışı, Tartışmalar ve Öneriler*, İstanbul, 2014, s. 12-13.
- Navaro-Yashin, Yael, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2002.
- Nomer, Kemaleddin, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun Tasarısına Dair Düşünceler*, Çeltüt Matbaacılık Koll. Şti, İstanbul, (tarih yok).
- Norris, Pippa-Inglehart, Ronald, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Türk Müslümanlığı: Çözüm Bekleyen Tarihsel ve Aktüel bir Kimlik Problemi”, *Türkiye Günlüğü*, 33 (Mart-Nisan 1995), s. 34-40.
- , *Türkler, Türkiye ve İslâm: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999/2000 (3. baskı).
- Okumuş, Ejder, “Modernleşme, Sekülerleşme ve Din”, *Kamu Hukuku Arşivi*, Mart 2007. <http://www.akader.info/KHUKA/index.htm>
- , “Turkey-Religiosity and the PRA”, *The Muslim World* “Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı”, özel sayı, 98, (Temmuz/Nisan 2008) 2-3, s. 345-362.
- Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul Tercüme ve Neşriyat Bürosu, İstanbul, 1952.
- , *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966 (3. baskı).
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil yayın, İstanbul, 1983/1995 (3. baskı).
- , “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sanbay (ed.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, AlfaAktüel, İstanbul - Bursa 2007, s. 157-170.
- Oytan, Muammer, “1982 Anayasası'nda Yasama ve Yargı Erkleri Karşısında Güçlendirilmiş Yürütme Organı ve Güçlendirilme Nedenleri”, *Türk İdare Dergisi*, Eylül (1984), s. 1-34.
- Ozankaya, Özer, *Türkiye'de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990 (4. baskı).
- Öcal, Mustafa, *İmam Hatip Liseleri ve İlk Öğretim Okulları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2003 (2. baskı).
- Öke, Mim Kemal, *Hilafet Hareketleri*, İrfan Yayımcılık, İstanbul, 1995/2005 (3. baskı).

- Öktem, Kerem, *New Islamic actors after the Wahhabi Intermezzo: Turkey's return to the Muslim Balkans*, Europeans Studies Centre: University of Oxford 2010.
- , "Global Diyanet and Multible Networks: Turkey's New Presence in the Balkans", *Journal of Muslims in Europe* (2012), s. 44.
- Öniş, Ziya, "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective", *Third World Quarterly*, 18 (1997) 4, s. 743-766.
- Öz, Baki, *Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler*, Can Yayınları, İstanbul, 1989.
- Özay, İl Han, "Cumhuriyet'in Dini", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 11 (1981) 3, s. 79-83.
- , *Devlet, İdari Rejim ve Yargısal Korunma*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1986.
- Özbilgen, Erol, *Osmanlı Hukuku'nun Yapısı*, (yayınevi belli değil), İstanbul, 1985.
- Özbudun, Ergun, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II: Atatürkçülük (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri)*, Yükseköğretim Kurulu Yayınları, Ankara, 1987.
- Özbudun, Ergun - Keyman, E. Fuat, "Cultural Globalisation in Turkey", Peter L. Berger-Samuel P. Huntington (ed.), *Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World*, Oxford University Press, New York, 2002, s. 296-319.
- Özcan, Yusuf Ziya, "Ülkemizde Cami Sayıları Üzerine Sayısal Bir İnceleme", *Journal of Islamic Research*, IV (Ocak 1990) 1, s. 5-20.
- Özdalga, Elizabeth, "The Alevis - a 'New' Religious Minority? Identity Politics in Turkey and Its Relation to the EU Integration Process", Dietrich Jung - Catharina Raudvere (ed.), *Religion, Politics, and Turkey's EU Accession*, Palgrave Macmillan, New York, 2008, s. 190-194.
- Özdemir, Adil - Frank, Kenneth, *Visible Islam in Modern Turkey*, Macmillan Press Ltd - St. Martin's Press, Londra-New York-İstanbul, 2000.
- Özdemir, Şennur, "MÜSLAD ve Hak-İş'i Birlikte Anlamak: Sınıflı bir 'İslâmi Ekonomi' mi?", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslâmcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 837-869.
- Özdenören, Rasim, *Kafa Karıştıran Kelimeler*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006 (7. baskı).
- Özek, Çetin, *Türkiye'de Laiklik (Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri)*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1962.
- , *Devlet ve Din*, Ada Yayınları, İstanbul, (tarihsiz).
- Özenç, Berke, "İnancını Açıklamama Hakkı Açısından Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Kartlarındaki Din Hanesi", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 141 (2019) s. 9-42.
- Özipek, Bekir Berat, "28 Şubat ve İslâmcılar", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslâmcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 640-651.
- Özipek, Bekir Berat ve Abayhan, Yasemin, *15 Temmuz Darbe Girişimi: Uzun Gece'nin Kısa Tarihi*, Kadim Yayınları, Ankara, 2016, s. 21 vd.
- Özkan, Behlül, "Abdülhamit'in ruhunu beklerken: Restorasyon, medeniyet ve Davutoğlu", *Birikim*, 309-310 (Ocak-Şubat 2015).
- Özkırımlı, Umut (ed.), *The Making of a Protest Movement in Turkey*, palgrave macmillan, Londra, 2014.
- Öztürk, Ahmet Erdi, "The Presidential Election in Turkey: History and Future Expectations", *Contemporary Southeastern Europe*, 1 (2014) 2, s. 110-118.

- , (2016), "Turkey's Diyanet under AKP rule: from protector to imposer of state ideology?", *Southeast European and Black Sea Studies*.
- Öztürk, Ahmet Erdi - Gözaydın, Iştar, "A Frame for Turkey's Foreign Policy via the Diyanet in the Balkans", *Journal of Muslims in Europe* 7 (2018), s. 331-350
- , "An alternative reading of religion and authoritarianism: the new logic between religion and state in the AKP's New Turkey", *Southeast European and Black Sea Studies*, 2019, s. 15.
- Öztürk, Şükrü, "Din Eğitiminde Diyanet İşleri Başkanlığının Görevleri ve Sorunları", Suat Cebeci (ed.), *Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yayınları, İstanbul-Adapazarı, 2002, s. 28-44.
- Özyürek, Esra G., "Feeling tells beter than language: Emotional expression and gender hierarchy in the sermons of Fethullah Gülen Hocaefendi", *New Perspectives on Turkey*, 16 (Bahar, 1997), s. 41-51.
- Özyürek, Esra, "Convert Alert: German Muslims and Turkish Christians as Threats to Security in the New Europe", *Comparative Studies in Society and History*, 51 (2009) 1, s. 91-116.
- Pak, Soon-Yong, "Cultural politics and vocational religious education: the case of Turkey", *Comparative Education*, 40 (2004) 3, s. 321-341.
- Parla, Taha, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları: Atatürk'ün Nutku*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Parmaksızoglu, İsmet, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966.
- Parsons, Talcott - Kroeber, A.L., "The Concepts of Culture and of Social System", *American Sociological Review*, 23 (Ekim 1958) 5, s. 582-590.
- Pehlivan, Battal, *Aleviler ve Diyanet*, Pencere Yayınları, İstanbul, 1993.
- Peker, Recep, *İnkılap Dersleri*, Ulus Matbaası, Ankara, 1935; 3. baskı: *Toplum ve Bilim Dergisi (Recep Peker/İnkılap Dersleri Özel Sayısı)*, s. 18-22 (Yaz 1983); 4. baskı: *İnkılap Dersleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984.
- Perinçek, Doğu, *Anayasa ve Partiler Rejimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985 (3. baskı).
- Poulton, Hugh. *Top Hat, Gray Wolf, and Crescent*, Hurst & Company, Londra, 1997.
- Rawls, John, "The Idea of an Overlapping Consensus", *Oxford Journal of Legal Studies*, 7 (Bahar 1987) 1, s. 1-25.
- , "The Domain of the Political and Overlapping Consensus" *New York University Law Review*, 64 (Mayıs 1989) 2, s. 233-255.
- , *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1993/2005 (2. baskı).
- Rey, Terry, *Bourdieu on Religion: Imposing Faith and Legitimacy*, Equinox, Londra-Oakville, 2007.
- Rustow, Dankwart A., "Politics and Islam in Turkey", Richard N. Frye (ed.), *Islam and the West*, Mouton & Co., The Hague 1956, s. 69-107.
- , *Turkey America's Forgotten Ally*, Council on Foreign Relations Inc., New York, 1987.
- Sachedina, Abdulaziz A., "Freedom of Conscience and Religion in the Qur'an", *Human Rights and the Conflict of Cultures: Western and Islamic Perspectives on Religious Liberty*, Columbia-South Carolina, 1988, s. 53-90.

- Salvatore, Armando, "Power and Authority within European Secularity: From the Enlightenment Critique of Religion to the Contemporary Presence of Islam", *The Muslim World*, 96 (Ekim 2006) 4, s. 543-561.
- , "Authority in Question: Secularity, Republicanism and 'Communitarianism' in the Emerging Euro-Islamic Public Sphere", *Theory, Culture & Society*, 24 (2007) 2, s. 135-160.
- Sancar, Serpil(ed.), Mine Yıldırım - Özgür H. Çınar - Zehra Yılmaz - Hilal Arslan, *Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Haritalama ve İzleme Çalışması*, Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği (CEİD) Yayınları, Ankara, 2018, s. 24-26.
- Sanbay, Ali Yaşar, "Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslâm", *Toplum ve Bilim*, 29-30 (Bahar-Yaz 1985), s. 45-64.
- , "Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı", Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985.
- , "Demokrasi ve İslâm ilişkisinde Türkiye Tecrübesi: Çok Partili Hayata Geçiş", *İslâm ve Demokrasi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000.
- , *Postmodernite Sivil Toplum ve İslâm*, Alfa, İstanbul-Bursa 2001 (3. baskı).
- , *Global Toplumda Din ve Türkiye*, Everest, İstanbul, 2004.
- , "Milli Nizam Partisinin Kuruluşu ve Programının İçeriği, Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslâmcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 576-590.
- Satan, Ali, *Halifelğin Kaldırılması*, Gökkuşbuğu, İstanbul, 2008.
- Savcı, Bahri, "Laiklik Prensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, II (1947) 3-4, s. 277-294.
- , "Diyanet İşleri Teşkilâtı'nın Gelişmeleri", *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXII (Eylül 1967) 3, s. 85-102.
- Sayarı, Binnaz, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXIII (1978) 1-2, s. 173-185.
- Sayyid, S., "Bir Model Olarak Kemalizm ve İslâm'ın Siyasallaşması", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslâmcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 948-961.
- Serin, Rahmi, *Türkiye'de Din Adamlarının Dünü ve Bugünü*, Otağ Matbaası (yer belirtilmemiş), 1974.
- Sezal, İhsan - Dağı, İhsan, *Kim bu Özal: Siyaset, İktisat Zihniyet*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2001/2003 (2. baskı).
- Sezer, Baykan, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981.
- Shankland, David, *Islam and Society in Turkey*, The Eothen Press, Cambridge, England, 1999.
- , *Structure and Function in Turkish Society: Essays on Religion, Politics and Social Change*, The ISIS Press, İstanbul, 2006.
- Shiner, Larry, "The concept of secularization in empirical research", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6 (Ekim 1967) 2, s. 207-220.
- Sommerville, C. John, "Secular Society/Religious Population: Our Tacit Rules for Using the Term 'Secularization'", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37 (Haziran 1998) 2, s. 249-253.

- Soysal, Mümtaz, *Anayasa'nın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1990 (8. baskı).
- Steinhaus, Kurt, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi* (çev. M. Akkaş), Sander Yayınları, İstanbul, 1973.
- Subaşı, Necdet, "Türk(ıye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler", *İslâmiyat*, 5 (Ekim-Aralık 2002) 4, s. 17-40.
- Sunier, Thijl - Landman, Nico, *Transnational Turkish Islam: Shifting Geographies of Religious Activism and Community Building in Turkey and Europe*, Palgrave Macmillan, Londra, 2015, s. 29-45.
- Sunier, Thijl - Landman, Nico - van der Linden, Heleen - Bilgili, Nazlı - Bilgili, Alper, *Diyanet (The Turkish Directorate for Religious Affairs) in a changing environment*, VU University Amsterdam Utrecht University, Ocak 2011.
- Şaylan, Gencay, *İslâmiyet ve Siyaset: Türkiye Örneği*, V Yayınları, Ankara, 1987.
- , "Laiklik Nedir, Ne Degildir?" (dizi-röportaj), *Cumhuriyet*, 4-10 Mart 1990, s. 6.
- Şeker, Fatih M., *Cumhuriyet İdeolojisinin Nakşibendilik Tasavvuru: Şerif Mardin Örneği*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007.
- Şener, Cemal, *Alevilik Olayı Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi*, Ant Yayınları, İstanbul, 1990 (8. baskı).
- Şimşek, Sait, "İslâmcılık ve Kuran", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslâmcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 698-714.
- Şirin, Tolga - Duymaz, Erkan - Yıldız, Deniz, *Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2016.
- T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırma Planlama Koordinasyon Dairesi Başkanlığı (ed.), *Diyanet İşleri Başkanlığı Genelgeleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1986.
- , *Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1989.
- T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı, *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü 1924-1989*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1989.
- T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1980.
- Takış, Taşkın, *Şerif Mardin Okumaları*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008.
- Tan, Turgut, "1982 Anayasası Yönünden Yürütme Görevi ve Yetkisinin Niteliği (Güçlü Devlet ya da Güçlü Yürütme)", *Anayasa Yargısı* (Anayasa Mahkemesi'nin 22. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiri ve Yorumlar), Ankara, 1984, s. 29-47.
- Tanfer, Vehbi, "İrtica Olayları Karşısında Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI (Mart 1990) 17, s. 307-319.
- Tanör, Bülent, "Türkiye'de Laikliğin Yükselişi", *Saçak*, 18 (Temmuz 1985), s. 28-34.
- , "İslâm ve Demokrasi Üzerine", *11. Tez*, 6 (Haziran 1987), s. 169-191.
- Tanyu, Hikmet, *Yehova Şahitleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984 (3. baskı).
- , *İslâm Dininin Düşmanları ve Allah'a İnananlar*, Burak Yayınevi, İstanbul, 1989.

- Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1975 (2. baskı).
- Tapper, Richard-Tapper, Nancy, "Religion, Education and Continuity in a Provincial Town", Richard Tapper (ed.), *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State*, I.B. Tauris, Londra-New York, 1991/1994, s. 56-83.
- Tarcan, Burçin Hafize - Akgüller, Hilal - Işık, Kübra, "Ahmet Davutoğlu Dönemi Dış Politikası, *Econder Uluslararası Akademik Dergi*, 2 (2018) 2, s. 250-271.
- Tarhanlı, İhtar B., "ABD Yüksek Mahkemesi'nin Kararları Işığında Din Özgürlüğünün Düzenlenmesi Sorunu", *İdare Hukuku ve İlimler Dergisi (IHID)*, IX (1988) 1-4, s. 289-311.
- , *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet*, Afa Yayınları, İstanbul, 1993.
- Tarhanlı, Turgut, "Sorun Lozan Değil", *Radikal*, 29 Kasım 2005.
- Taş, Kemaleddin, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- , "The Social Statüs of the PRA in Turkey and its Overall Assessment: Common Public Opinion", *The Muslim World*, "Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı", sayı, 98, (Nisan/Temmuz 2008) 2-3, s. 363-369.
- Tekeli İlhan - İlkin, Selim, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Tekin, Mustafa, "Ticanilik", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 260-263.
- Teziç, Erdoğan, "Egemenliğin Kullanılmasında Yetkili Organlar", *Milliyet*, 14 Ağustos 1982, s. 2.
- Tol, Uğraş Ulaş (ed.), *Alevi Olmak: Alevilerin Dilinden Ayrımcılık Hikayeleri*, Pir Sultan Abdal Kültür Derneği Gelin Canlar Bir Olalım Projesi, Ankara, 2005.
- Toprak, Binnaz, *Islam and Political Development in Turkey*, E.J. Brill, Leiden, 1981.
- , "Dinci Sag" (çev. N. Satlıgan), *Geçiş Sürecinde Türkiye* (ed. Irwin Cemil Schick-Ertuğrul Ahmet Tonak), İstanbul, 1990, s. 237-254.
- , "Islam and Democracy in Turkey", Ali Çarkoğlu & Barry Rubin (ed.) *Religion and Politics in Turkey*, Routledge, Londra ve New York, 2006, s. 25-44.
- Toprak, Binnaz - Bozan, İrfan - Morgül, Tan - Şener, Nedim, *Türkiye'de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakarlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tosun, Tanju, *Siyasette Yeniden Mevzilenmeler: Liberal Sosyal Sente, Muhafazakar Demokrat Sentez Ekseninde 3 Kasım 2002 Seçimleri*, Buke Kitapları, İstanbul, 2003.
- Tuğal, Cihan, "İslamcılığın Dinî Çoğulluk Alanındaki Krizi: Alevilik Açmazı Hakkında Bazı Açılımlar", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 493-502.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı: Meşrutiyet'in Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, Siyaset İlmi Serisi: 3, Baha Matbaası, İstanbul, 1962.
- , *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Turhan Kitabevi, İstanbul, 1981 (2. baskı).
- Tunç, Cihat, "Nasslar Işığında Dinî Otorite", Yavuz, Yusuf Şevki. "Kur'an-ı Kerim'de Dinî Otorite", Ahmet İshak Demir (ed.), *Dinî Otorite*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 133-141.

- Tunçay, Mete - Özen, Haldun, "1933 Darülfünun Tasfiyesi", *Yeni Gündem*, 11 (1-15 Ekim 1984), 16-19.
- , "1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun", *Yapıt*, 7 (Ekim-Kasım 1984), 5-28.
- Turam, Berna, "The politics of engagement between Islam and the secular state: ambivalences of 'civil society'", *The British Journal of Sociology*, 55 (Haziran 2004) 2, s. 259-281.
- , *Between Islam and the State: The Politics of Engagement*, Stanford University Press, Stanford, California, 2007.
- Turan, Namık Sinan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Turan, Ömer, "The Turkish Diyanet Foundation", *The Muslim World* "Türkiye'de Diyanet İşleri Bakanlığı", özel sayı, 98, (Nisan/Temmuz 2008) 2-3, s. 370-384.
- Türküne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Tütüncü, Fatma, "The Politics of Preaching at the Intersection of Gender and Ethnicity: Assessing the Role of Official Women Preachers in Turkey", yayınlanmamış bildiri: The 37th AMSS Annual Conference, Crossing Boundaries, Mobilizing Faith, Diversity and Dialogue, Harvard University Divinity School, 24-25 Ekim 2008, Cambridge, MA, USA.
- Uğur, Etga, "Intellectual Roots of 'Turkish Islam' and Approaches to the 'Turkish Model'", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24 (Ekim 2004) 2, s. 327-345.
- Uluçay, Ömer, *Tartışmalı Kurum Diyanet*, Gözde Yayınevi, Adana, 1998.
- Üçok, Bahriye, "İslâm ve Din Adamı", *Atatürk'ün İzinde Bir Arpa Boyu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 22-24.
- Ünaltay, Altan, "Türkiye'de Din Devlet İlişkinin Tarihsel Boyutu", *Kitap Dergisi*, 33 (Kasım 1989), s. 12-22.
- Üzüm, İlyas, *Günümüz Aleviliği*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (ISAM) Yayınları, Ankara, 1997.
- Van Bruinessen, Martin, *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, çev. Hakan Yurdakul, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000/2002 (4. baskı).
- Vergin, Nur, "Toplumsal Değişme ve Dinsellikteki Artış", *Toplum ve Bilim*, 29/30 (Bahar-Yaz 1985), s. 9-26.
- Vural, Hasan S., *Türkiye'de Din Özgürlüğü'ne İlişkin Anayasal Güvence*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013.
- Watmough, Simon P. - Öztürk, Ahmet, "From 'Diaspora by Design' to Transnational Political Exile: The Gülen Movement in Transition", *Politics, Religion & Ideology*, 19 (2018) 1.
- Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- White, Jenny B., *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics*, University of Washington Press, Seattle-Londra, 2002.
- Widmann, Horst, *Atatürk Üniversite Reformu*, çev. Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılı Kutlama Yayınları, İstanbul, 1981.

- Wilson, Brian R., "Secularization", Phillip E. Hammond (ed.), *The Sacred in a Secular Age: Toward Revision in the Scientific Study of Religion*, University of California Press, Berkeley, 1985, s. 1-20.
- Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Yalçinkaya, Ayhan, "Alevilik Hendeğinde AKP'nin Devesi: 'Alevi Açılımı' Neyi 'Açıyor'?", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, (der. İlhan Uzel ve Bülent Duru), Phoenix Yayınevi, İstanbul, 2010 (2. baskı), s. 316-354.
- Yar, Erkan, "Dinin Siyasallaşması ve Dinsel Bürokrasi", *İslâmiyat*, 4 (2001) 1, s. 41-49.
- Yaşar, M. Emin, "Dergâh'tan Parti'ye, Vakıftan Şirket'e Bir Kimliğin Oluşumu ve Dönüşümümü: Iskenderpaşa Cemaati", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 323-340.
- Yaşar, Nuri, *Türkiye'de Devlet Başkanının Kanunları Geri Gönderme Yetkisi* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990.
- Yaşatan, Şemsettin, *Kemalizm Işığında Din ve Eğitim*, Serdar Matbaası, İzmir, 1982.
- Yavuz, Hilmi, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslâm*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998/1999 (2. baskı).
- Yavuz, M. Hakan, "The Matrix of Modern Turkish Islamic Movements: The Naqshbandi Sufi Order", Elizabeth Özdalga (ed.), *Naqshbandis in Western and Central Asia: Change and Continuity*, Swedish Research Institute in Istanbul Transactions, İstanbul, 1999, s. 129-146.
- , *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford University Press, Oxford - New York, 1993.
- , "Neo-Nurcular: Gülen Hareketi", Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 295-307.
- , "Is there a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24 (Ekim 2004) 2, s. 213-232.
- , *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Party*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2006.
- , "A Framework for Understanding the Intra-Islamist Conflict between the AK Party and the Gülen Movement," *Politics, Religion & Ideology*, 19 (2018) 1.
- Yavuz, M. Hakan ve Esposito, John L., *Turkish Islam and the Secular State: The Gülen Movement*, Syracuse University Press, New York, 2003.
- Yavuz, M. Hakan - Özcan, Nihat Ali, "Crisis In Turkey: The Conflict Of Political Languages", *Middle East Policy*, XIV (Güz 2007) 3, s. 118-135.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "'Kur'an-ı Kerim'de Dini Otorite", Ahmet İshak Demir (ed.), *Dini Otorite*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 25-34.
- Yayla, Yıldızhan, *İdare Hukuku I*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1990 (gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. baskı).
- Yel, Ali Murat, "Türk İslâmı", *İslâmiyat*, 5 (Ekim-Aralık 2002) 4, s. 163-170.
- Yesevîzade, *Laisizm (İlme Göre Din-Dünya Münasebeti)*, Hakikatı Arayış Neşriyatı, İstanbul, 1986.
- Yıldırım, Oktay (yay. haz.), *Diyanet'in Tarikatlar Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2019.

- Yıldırım, Ramazan, 20. Yüzyıl İslâm Dünyasında Hilafet Tartışmaları, Anka Yayınları, İstanbul, 2004.
- Yıldız, M. Cengiz, *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması* (yayınlanmamış doktora tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Elazığ, 1999.
- , “Resmî Dinsel Bürokrasinin Temsilcisi Olarak Diyanet ve Alevilik”, *e-sosder* (elektronik sosyal bilimler dergisi), 1 (2002) (<http://www.e-sosder.com/dergi-detay.php?id=78>)
- Yılmaz, Fatma, *Din Eğitimi Işığında Kadınlar Arasında Yaşayan Hurafeler*, Cihan Yayınları, İstanbul, 2008.
- Yılmaz, Hakan, “Islam, Sovereignty, and Democracy: A Turkish View”, *Middle East Journal*, 61 (Yaz 2007) 3, s. 477-493.
- Yılmaz, Mehmet, “Laiklik, Din-Devlet İlişkileri ve Ötesi”, *Teklif*, II (16 Mart-15 Nisan 1990) 23, s. 24-26.
- Yılmaz, Mehmet Nuri, “Sünnilik-Alevilik Tartışması”, *Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz’ın Konuşmaları Makaleleri (1992-1994) I*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- Yılmaz, Nuh, “İslamcılık, AKP, Siyaset”, Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 604-619.
- Yücekök, Ahmet N., *Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.
- Yücekök, Ahmet, *Sosyo-Ekonomik Düzene Tepki Olarak Din: Gölçük Örneği*, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1989.
- Yücesan - Özdemir, Gamze, *İktidarın Şiddeti*, Metis Yayınları, İstanbul, 2014, s. 185-213.
- Yüksel, Ahmet - Claasz - Coockson, Ipek, “‘Diyanet’ Üzerine Hollandaca bir Kitap”, *Tarih ve Toplum*, 113 (Mayıs 1993), s. 63-64.
- Yüksel, Ali Sait, “Demokrasilerin Temel Taşlarından Biri: Merkez Bankası Özerkliği”, *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1991, s. 2.
- Zubaida, Sami, “Trajectories of Political Islam: Egypt, Iran and Turkey”, David Marquand-Ronald L. Netler (ed.), *Religion and Democracy*, The Political Quarterly/Blackwell Publishers, Oxford ve Madlen - Massachusetts 2000, s. 60-78.
- , *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoglu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987/1995 (2. baskı).
- Zürcher, Erik Jan - van der Linden, Heleen, “Kırlma Hattını Ararken: ‘Medeniyetler Çatışması’ Kavramı Işığında Türk İslamı’nın Türkiye’nin AB’ye Katılımındaki Rolü”, Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu, (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid), *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslâm* (çev. Türkeri Research Center), Yayın Grubu, İstanbul, 2007, s. 111-225.

İnternet Siteleri

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7264903.stm>

<http://bianet.org/bianet/siyaset/138404-akpnin-istedigi-kadar-sivillesme>

<http://bianet.org/bianet/siyaset/172526-erdogan-cerattepe-eylemcilerine-yavru-geziciler-dedi>

<http://duzceyerelhaber.com/eser-karakas/59022-cok-vahim-bir-gelisme-diyanetin-5-ekim-genelgesi>

<http://fetogercekleri.com/kumpaslar/cubbeli-ahmete-kumpas/>

<http://haber.sol.org.tr/devlet-ve-siyaset/erdogandan-dindar-nesil-nakarati-inancli-bir-nesil-yetistirecegiz-tencere-tavaci-d>

<http://hacibektasvakfi.web.tr/uploads/publications/alevi-er-artik-burada-oturmuyor.pdf>; <http://www.babamansur.org.tr/yazarlar.asp?id=20&rid2=42&kat=12#yazi>;

<http://inancozgurlugugirisimi.org/wp-content/uploads/2015/10/Turkiyede-Inanç-Özgürlüğü-Hakkını-Izleme-Raporu-2015.pdf>

<http://tbbyayinlari.barobirlik.org.tr/TBBBooks/546.pdf>

<http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=78&makaleid=2213>

<http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=78&makaleid=2213>

<http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=78&makaleid=2213>

<http://www.bursadabugun.com/haber/15-temmuz-sehitleri-saat-00-13-te-selalar-la-anilmaya-baslanacak-850874.html>

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/354944/Diyanet_ten_Patrikhane_ye_ziyaret.html

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/289679/Diyanet_e_protokol_ayari.html

http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/287128/_Erdogan_tarikat_cemaat_takmaz_.html

<http://www.diken.com.tr/alman-istihbarati-diyaneti-izlemeye-alabilir-bazi-cami-cemaatleri-anayasaya-dusman/>

<http://www.diken.com.tr/erdogan-sozunden-vazgecmeyi-hedefimiz-dindar-nesil-yetistirmek/>

http://www.dinibulten.com/dxiyanet/devlet-protokolunde-diyanet-ve-muftulukler-kacinci-sirada/3637_yayin

<http://www.gazetevatan.com/ahirette-gorusuruz-238747-gundem/>

<http://www.gazetevatan.com/cubbeli-ahmet-hoca-fuhus-suclamasiyla-tutuklandi-416820-gundem/>

<http://www.haber7.com/guncel/haber/1200038-mehmet-gormez-paralel-yapi-maneviyati-caldi>

<http://www.haber7.com/guncel/haber/1200038-mehmet-gormez-paralel-yapi-maneviyati-caldi>

<http://www.haber7.com/ic-politika/haber/728819-bakan-celike-alevi-calistayi-tesekkuru>

<http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/TCEUlusaleyemplanı.pdf>

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/dindar-genclik-yetistirecegiz-19825231>
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/arinc-ataturk-donemindeki-gibi-yapacagiz-20952978>
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/diyanet-feministleri-kizdirdi-8434696>
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-kutlu-dogumun-ismi-degisiyor-artik-siret-haftasi-olarak-kutlanacak-40462173>
<http://www.kocaelibaros.org.tr/Print.aspx?ID=23151&Tip=>
<http://www.medyafaresi.com/haber/diyanetin-cemaat-raporu-tarikatlari-rahatsiz-etti-tarikat-liberal-ittifaki/917608>
<http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspix?MevzuatKod=7.5.13792&MevzuatIlski=0&sourceXmlSearch=kutlu%20dogum>
<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5490.pdf>
<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6271.pdf>
<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/4.5.703.pdf>
http://www.mfa.gov.tr/sc_-44_-abd-dini-ozgurlukler-raporu-hk-sc.tr.mfa
<http://www.milliyet.com.tr/gundem/diyanet-in-aciklamasi-ofkeyi-yatistirama-di-505197>
<http://www.radikal.com.tr/politika/erdogan-dindar-nesili-savundu-1077899/>
<http://www.radikal.com.tr/politika/yeni-protokolde-reisler-esasi-geliyor-1062231/>
<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/tayfun-atay/tek-devlet-tek-parti-tekadam-erdogan-1205581/>
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/02/20100213-7.htm>
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100713-2.htm>
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160723-8.htm>
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/11/20171129-6.htm>
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/04/20180420M1-1.htm>
<http://www.sivilsayfalar.org/portfolio/inanc-ozgurlugu-girisimi-hak-ve-ozgurlugun-pesinde-turkiyede-inanc-ozgurlugu-hakini-izleme-raporu/>
<http://www.sp.gov.tr/tr/stratejik-plan/s/260/Diyanet+Islari+Baskanligi+2009-2013>
http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/wHF4q+diyanet_stratejik-plan-2017-2021.pdf
http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/RySPo+KADININ_GUCLENMESI_STRATEJI_BELGESI_VE_EYLEM_PLANI_2018-2023_.pdf
<http://www.themontrealreview.com/2009/Islam-And-Democracy-In-Turkey.php>
<http://www.themontrealreview.com/2009/Islam-And-Democracy-In-Turkey.php>
<http://www2.tbmm.gov.tr/d25/7/7-0038s.pdf>
<https://www.theguardian.com/world/2008/feb/27/turkey.islam>
<https://tr.euronews.com/2018/07/12/video-tayfun-atay-adnan-hoca-nin-kullanim-suresi-dolmustur>
<https://ailevecalisma.gov.tr/ksgm/ulusal-eylem-planlari/kadina-yonelik-siddetle-mucadele-ulusal-eylem-planlari/>
<https://bianet.org/bianet/toplumsal-cinsiyet/105540-feminizm-ahlak-dersinden-kaldi>

<https://dergipark.org.tr/download/article-file/35854>
<https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Person/PresidentDetail/24/prof-dr-mehmet-gormez>
<https://doi.org/10.1080/14683857.2016.1233663>
<https://fetva.diyanet.gov.tr/AloFetva190>
<https://haber.sol.org.tr/yazarlar/ali-riza-aydin/kimlikte-din-hanesi-olmaz-159297>
<https://journals.openedition.org/ejts/6020>
<https://m.bianet.org/bianet/siyaset/119923-alevi-calistayi-raporu-alevilerin-talep-lerini-icermiyor>
<https://m.bianet.org/bianet/siyaset/176798-15-temmuz-darbe-girisiminde-neler-oldu>
<https://odatv.com/hz.-muhammed-hangi-gun-dogdu-biliyor-musunuz-1904161200.html>
<https://pdfs.semanticscholar.org/ae90/33c7130bad834e6b2968f18b2f9c3ed96195.pdf>
<https://philpapers.org/rec/ATATHP>
<https://secim.haberler.com/2011/>
<https://secim.haberler.com/2015/>
<https://secim.haberler.com/2017/referandum/>
<https://secim.haberler.com/7-haziran-2015-secimi/>
<https://strasbourgobservers.com/2016/07/18/grand-chamber-judgment-in-izzettin-dogan-and-others-v-turkey-more-than-a-typical-religious-discrimination-case/>
<https://t24.com.tr/haber/diyanetin-zirvesine-hangi-cemaat-tarikat-ve-stklarkatilacak,361581>
<https://t24.com.tr/haber/diyanetten-imamlara-feminizm-dersi,55497>
<https://t24.com.tr/haber/erdogan-baskan-diyebilirsiniz,669662>
<https://t24.com.tr/yazarlar/tayfun-atay/bir-dini-ortodoksi-deklarasyonu-diyanet-raporu,22659>
<https://t24.com.tr/yazarlar/tayfun-atay/kazanckar-faiz-diyanet-a-s,23912>
<https://tdv.org/tr-TR/faaliyetlerimiz/>
<https://tdv.org/tr-TR/faaliyetlerimiz/>
<https://tdv.org/tr-TR/kurumsal/>
<https://tdv.org/tr-TR/kurumsal/prof-dr-ali-erbas/>
<https://tr.euronews.com/2018/07/16/video-turkiyede-artik-tek-bir-cemaatolacaktayyip-erdogan-cemaati-prof-tayfun-atay>
<https://tr.euronews.com/2018/07/16/video-turkiyede-artik-tekbir-cemaat-olacaktayyip-erdogan-cemaati-prof-tayfun-atay>
<https://www.aa.com.tr/tr/15-temmuz-darbe-girisimi/90-bin-camide-sela-verildi/1205182>
<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/mit-kanunu-resmi-gazetede/164380>
<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/vakiflardan-diyanete-mesruta-tahsisi-/908870>
https://www.academia.edu/1220435/New_Islamic_actors_after_the_wahhabi_intermezzo_Turkeys_return_to_the_Muslim_Balkans

https://www.academia.edu/24358896_NÜFUS_CÜZDANINDAKI_DİN_HANESİ_VE_ZORUNLU_DİN_DERSİ_AVRUPA_INSAN_HAKLARI_MAHKEMESİ_İÇ-TİHADİ_VE_GÜNCEL_GELİŞMELER

<https://www.amnesty.org/download/Documents/POL1067002018ENGLISH.PDF>

<https://www.avrupa-postasi.com/gundem/avusturya-da-diyamet-ve-milli-gorus-camileri-kapatiliyor-h105729.html>

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44778012>

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-48830230>

<https://www.birgun.net/haber/cemaatlerle-baskanlik-yoluna-136037>

<https://www.birgun.net/haber/diyamet-devlet-bursundan-da-buyuk-pay-aldinamaz-vakitleri-icin-atmosfer-fizigi-bursu-266653>

<https://www.birgun.net/haber/diyamet-hutbelerinde-faiz-haram-diyor-ama-faiz-geliri-2-milyon-tl-269998>

<https://www.birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-309-310-ocak-subat-2015/2478/abdulhamit-in-ruhunu-beklerken-restorasyon-medeniyet-ve-davutoglu/7094>

<https://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/541/foucault-da-iktidari-yeniden-dusunmek#.XaBiqS2Q23U>

<https://www.cnnurk.com/turkiye/diyamet-30-tarikatlarla-gorustu-cemaatlerve-tarikatlarbulusmasi-duzenleyecek>

<https://www.cnnurk.com/turkiye/erdogan-ininize-girecegiz-didik-didik-edecegiz>

<https://www.csmonitor.com/World/Europe/2008/0311/p01s03-woeu.html>

<https://www.dinihaber.com/diyamet/diyamet-cemaat-zirvesi-on-gorushmelerbasladi-h99343.html>

<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/11418/basin-aciklamasi>

<https://www.diyamet.tv>

<https://www.diyamet.tv/ihida-oykuleri>

<https://www.dunyabulteni.net/genel/diyamet-ve-tsenin-helal-anlayisifarkli-h199819.html>

<https://www.dw.com/tr/diyamet-holding-cig-gibi-buyuyor/a-50375414>

<https://www.evrensel.net/haber/19406/mele-projesi-kurtleri-kontrol-altina-alma-planidir>

<https://www.evrensel.net/haber/31331/hukümetin-mele-ordusu-bolgede>

<https://www.ft.com/content/5b77cb06-e56a-11dc-9334-0000779fd2ac>

<https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/02/04/semra-kuytul-islami-faaliyetleri-bitirme-isi-musulman-kimlikli-bir-hukümetiyle-yapiliyor/>

<https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/05/31/dini-olusumlar-raporunu-diyamet-kime-yazdi/>

<https://www.haberturk.com/ankara-haberleri/18347107-abd-uluslararası-dini-ozgurlukler-komisyonu-2019-raporu>

<https://www.haberturk.com/trt-diyamet-diyamet-tv-olarak-yayin-yapacak-2092357>

https://www.hrw.org/sites/default/files/wr2014_web_0.pdf

<https://www.hrw.org/tr/news/2014/04/29/253524>

<https://www.hukukihaber.net/nufus-cuzdaninda-din-hanesinin-bulunma-zorunlulugu-makale,3554.html>

<https://www.internethaber.com/diyanetin-protokol-sirasi-degisiyor-316882h.htm>

https://www.istanbulgercegi.com/vakif-mallari-da-diyanete-bir-yilda-bin-281-tasinmaz-tahsis-edildi_193098.html

<https://www.komas-as.com.tr>

<https://www.memurlar.net/haber/230469/yenilenen-devlet-protokolunde-zihniyet-ayni-video.html>

<https://www.memurlar.net/haber/638856/diyanet-ten-ismailaga-cemaatineozel-gorusme.html>

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6698.pdf>

<https://www.milligazete.com.tr/haber/1088363/garip-bir-ziyaret-oldu>

<https://www.milligazete.com.tr/makale/876094/mehmed-sevket-eygi/hadisler-ayiklanacakmis>

<https://www.ntv.com.tr/turkiye/ohal-komisyonu-basvurularin-ucteikisini-karara-bagladi,wBOn4WDkz02j9WbCo9I98A>

<https://www.rferl.org/a/1079657.html>

https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/12/01/sinirlendirilmesi_kabul_edilemez

<https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/05/14/devlet-protokolunde-sivillesmedonemi>

<https://www.sabah.com.tr/gundem/2019/07/15/90-bin-camide-sehitler-icin-sela-okunuyor>

<https://www.sonhaberler.com/hayat/diyanet-fetva-hatti-numarasi-degisti-isteyeni-numara-alo-fetva-kac-h418132.html>

<https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1579949/Turkey-in-radical-revision-of-Islamist-texts.html>

<https://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/466561.aspx>

<https://www.uscinfo.gov/about-usinfo>

<https://www.uscinfo.gov/sites/default/files/resources/AR2009/turkey%20in%20turkish.pdf>

https://www.uscinfo.gov/sites/default/files/Turkey%202019_Turkish%20translation.pdf

https://www.uscinfo.gov/sites/default/files/Turkey%202019_Turkish%20translation.pdf

<https://www.verikaynagi.com/konu-basligi/diyanet-isleri-baskanligi-istatistikleri/>

<https://www.yeniakit.com.tr/haber/ali-erbas-diyanet-her-turli-siyasi-ve-ideolojinin-uzerindedir-ayrirtirma-ve-fitneye-alet-edilemez-639243.html>

<https://www.yenicaggazetesi.com.tr/islamda-reform-kimin-stratejisi-diyanetisleri-2783yy.htm>

<https://www.yenisafak.com/gundem/dindarnesil-yetistirecegiz-2424175>

<https://www.yenisafak.com/yazarlar/hasanozturk/15-temmuz-gecesi-sela-veezan-fikri-kimindi-2034098>

<https://www.yenisafak.com/yazarlar/salihtuna/hey-gidi-mubarekler-2010256>

https://www.youtube.com/watch?v=BKCpdU_71J0

<https://www.youtube.com/watch?v=wieRx9xYFNs>

<https://www.yurtgazetesi.com.tr/gundem/alo-fetvayi-bu-fetvalar-kapattih82043.html>

- Abdullah Azmi Efendi 26, 64
Adalet Partisi (AP) 44, 47, 48, 136, 168, 212, 228
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 57-62, 269, 313, 314, 316, 324, 325, 332, 334-336, 347, 348, 351, 373
Agaoglu, Ahmet 275
Agaoglu, Fahri 40
ahlak 40, 50, 51, 64, 77, 114-116, 123, 168, 169, 214, 239, 256, 275, 284, 299, 309, 330, 350, 356, 365, 366, 222
Akar, Ahmet 182
Akarsu, Muhlis 55
Aksay, Hasan 84, 115, 168, 210
Akseki, Ahmet Hamdi 66, 300
Aksoy, Muammer 43
Aldıkaçtı, Orhan 51
aleniyet ilkesi 100
Alevi 49, 55, 247, 293-303, 314, 316-323, 329, 360, 373
Alevi-Bektaşî Federasyonu 294
Almanya 62, 112, 150, 158, 161, 286, 328, 351
Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu 294
Alpaslan, Fehmi 43
Altıkulaç, Tayyar 52, 66, 119, 220, 285
Altınsoy, Mehmet 42, 74, 116, 135, 136
Altıok, Metin 55
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 109, 150, 151, 176, 248, 249, 252, 254, 272, 273, 276, 284, 287, 293, 308, 328, 329
Anavatan Partisi (ANAP) 52, 53, 228
Anayasa Mahkemesi 34, 46, 47, 57, 61, 62, 84, 86, 94, 95, 97, 101-105, 116, 119, 120, 128-130, 137, 140, 141, 182, 184, 187, 188, 198, 206, 233, 257-259, 261-263, 266, 267, 269, 271, 292, 306, 336
Ardıçoğlu, Nurettin 43
Arıncı, Bülent 290
Arslan, Alparslan 60
Asad, Talal 15, 271, 274, 275
Ateşoğlu, Mehmet 212, 213
Avrasya İslâm Şûrası 147, 151
Avrupa Alevi Birlikleri Konfederasyonu 294
Avrupa Birliği (AB) 59, 109, 146, 150, 276, 293, 343
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AIHM) 57, 59, 62, 266, 269, 270, 300, 3124-316, 322, 323, 329, 330

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 57,
293, 300, 314, 323
Aydın, Cevdet 42, 43
Aytemiz, Abdullah 255
Ataöv, İhsan 80
Atatürk, Mustafa Kemal 21-25, 29, 31,
32, 39, 40, 83, 87, 114, 176, 182,
240, 251-253, 260, 267, 275, 277,
280, 291, 305, 337, 338
Atatürkçülük 49, 176, 255, 278, 291
Ateş, Süleyman 66, 156, 205, 285, 286
Ayasofya 48, 212

Babacan, Hatice 44
Babilik 173
Bahailik 173
Banguoğlu, Tahsin 134
Bardakoğlu, Ali 19, 65, 65, 109, 110,
116, 126, 155, 157, 167, 176, 214,
247, 300, 347, 358
Baykal, Deniz 59
Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair
Kanun (no.2596) 28, 263
Bezirci, Asım 55
Biberi Tarikatı 45
Bilgiç, Sait 39
Bilgin, Ahmet 42, 43, 211
Bilmen, Ömer Nuhu 65, 283
Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu 167
Birlik Partisi 108, 182, 258
Bozcalı, Ömer Lütfi 76
Brahmanizm 212
Budizm 260
Bush, George W. 109
Büyük Britanya 276

Caferilik 247
cami 28, 30, 48, 51, 58, 69, 73, 75, 79,
92, 112, 113, 123-127, 138, 147,
149, 155, 156, 166, 168, 190, 193,
207, 208, 213, 215, 218, 220, 229-
234, 242, 290, 296, 2957, 300-303,
326, 334, 340, 344, 345, 348, 351,
352, 354, 361, 365, 366, 371
Cami ve Mescit Hademelerine
Parasız Elbiselik Kumaş Verilmesi
Hakkında Kanun (no. 4484) 202

Canterbury Başpiskoposu 252
Casanova, José 272-274
Cerrahilik 244
Ceyhun, Ekrem 166
CHP VII. Kurultayı 33, 72
cihad 157
Comte, Auguste 272
Conseil d'Etat 249
Coşan, Emin 52
Coşar, Ömer Sami 43
Coşkunoglu, Kamil 202
Cumhuriyet Halk Fırkası 23
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 23,
32, 33, 36, 44, 46, 47, 59, 62, 63,
72, 77, 78, 81, 83, 111, 134-136,
192, 208-210, 212, 216, 227, 243,
253, 254, 287, 332-334
Cumhuriyet'in 50. Yılı Nedeniyle Bazı
Suç ve Cezaların Affı Hakkında
Kanun (no. 1803) 47
Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür
Merkezi (CEM) Vakfı 294
Cumhuriyetçi Güven Partisi 47
Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
(CKMP) 136, 211
Çavuşoğlu, Mehmet 271
Çınarlı, Mehmet 262
Çimen, Nesimi 54
Danıştay 37, 38, 58, 60, 84, 96, 103,
126, 40, 143, 180, 185, 186, 189,
196-198, 200, 205, 207, 263, 322,
354
Danimarka 150, 2760
Darülfünun 29, 133, 216
Davutoğlu, Ahmet 276, 347, 348
Değerli, Feyzullah 84
Deleuze, Gilles 276
Demirel, Süleyman 44, 47, 53, 166
Demokrat Parti (DP) 20, 23, 35, 36,
39, 74, 254, 255
Demokratik Sol Parti (DSP) 53, 62
Deniz Feneri Derneği 62
dersiam 70, 71, 188-192, 1946
Devlet Güvenlik Mahkemesi (DGM)
58, 271

Devlet Memurları Kanunu (no. 657)
83, 181, 184, 193, 197, 204-2046
Devlet Memurları Maaşının Tevhit
ve Teadülüne Dair Kanun (no.
1452) 68, 70, 190
Diler, Nihat 210
DİB Türk Tasavvuf Musikisi Korosu
168
din
bireyselleştirilmiş 29
devlet kontrolü 176, 277
eğitimi 24, 28, 33, 37, 51, 117, 133-
135, 139, 142, 170, 181, 210,
216, 219, 281, 311, 316, 331,
340, 342, 353
hizmetleri ataşeliği 90
hizmetleri müşavirliği 81, 90, 94
İşleri Yüksek Kurulu 78, 79, 83-85,
89-91, 103, 111, 118, 119, 122,
145, 153, 159-163, 165, 167,
170, 196-198, 202, 303, 340,
342, 360, 361, 368
Yayınlar Döner Sermayesi
Hakkında Kanun (no. 5806)
74, 118
Şurası 79, 91, 120-122, 284
ve vicdan özgürlüğü 29, 262, 264,
265, 269, 270, 331
-i otorite 19, 106, 107, 275, 359
-lerarası diyalog 146, 148
Dinçer, Güven 263
Diyanet Aylık Dergi 167
Diyanet Gazetesi 159, 303
Diyanet İşleri Başkanlığı Görev Ve
Çalışma Yönergesi (yürürlük tarihi:
01 Ocak 2003) 90, 92, 95, 97, 117,
119, 121, 123, 126, 127, 139, 146,
148, 149
Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş
ve Görevleri Hakkında Kanun
(no.633) 77, 80-82, 85, 86, 90,
93-95, 102-104, 108, 115, 116,
118-120, 124, 125, 127-130, 135-
137, 140, 144, 152, 154, 168,
170, 177, 180, 183-185, 193, 195-
198, 202, 205, 206, 215, 231-233,
256, 355

Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat
ve Vazifeleri Hakkındaki 2800
Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler
Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı
Kanun'a Ek Kanun (no. 5634) 72-
74, 93, 113, 117, 124, 192, 193,
195, 196, 209
Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve
Vazifeleri Hakkında Kanun
(no.2800) 70-72, 93, 113, 117,
151, 190, 192, 195, 196, 209
Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve
Vazifeleri Hakkında Kanunda Bazı
Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun
(no. 3665) 71, 72, 93, 113, 191,
192, 195, 196, 201, 202, 209
Diyanet Takvimi 157
Doğan, İzzettin 295, 322
Doğru Yol Partisi (DYP) 53
Dr. Lütfi Doğan 66, 166, 200, 205,
278, 299
Durkheim, Emile 272
Dursunoğlu, Cevat 136
Ecevit, Bülent 47, 48, 53, 213, 307
Ehl-i Beyt Vakfı 294
Elgün, Fethi 42
Elmalılı, İbrahim 212
Emerson, Ralph Waldo 276
Erbakan, Necmettin 47, 53, 57, 328
Erdem, Hasan Hüsnü 66
Erdem, Necati 35
Erdoğan, Recep Tayyip 57-59, 61,
300, 313, 324, 326-328, 332-334,
336, 338, 351, 352
Erim, Nihat 134, 279, 288
Erkânıharbiye-i Umumiye Vekâleti 24,
109, 112, 177, 195, 232
Evkaf Umum Müdürlüğü 68-70, 73,
112, 189, 190
Evren, Kenan 50, 52, 261
ezan 28, 37, 243, 334, 335, 353
Fazilet Partisi (FP) 54, 57
Fergan, Eşref Edip 34, 39
Feyzi Bey 64
Fevzioglu, Feyzi 87

Fransa 24, 143, 150, 151, 249, 272,
286, 315

Freud, Sigmund 272

Gayrimenkul Kiraları Hakkında
Kanun (No. 6570) 230

Geçicioğlu, Mehmet 136

Gerçekler, Mehmet Tevfik 66

Gelir Vergisi Kanunu (no. 193) 203

Giritlioğlu, Fahir 136

Givda, Avni 182, 183

Gökay, Fahrettin Kerim 136

Gökçen, Rauf 42

Görmez, Mehmet 15, 108, 157, 311,
312, 324, 326, 335, 340, 347, 348,
354, 358

Gözübüyük, A. Şeref 45

Gözübüyük, Ahmet Hıfzı 45

Gül, Abdullah 59, 61, 332, 338

Gül, Ahmet 174

Gülen, Fethullah 55, 56, 245, 324

Gültekin, Hasret 55

Günaltay, Şemseddin 34, 72, 209

Günay, Abdülkadir 254

Gürün, Muhittin 182, 184

Güvel, Hulusi 111

Hac 33, 80, 82, 89, 94, 124, 130-
133, 149, 207, 297, 341, 357,
360, 370

Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı
294

Hacı Bektaş Veli Kültür ve Tanıtma
Derneği 294

hademe-i hayrat 69, 189, 190

hadis 156, 157, 357-359

Hafız Yaşar (Okur) 28

Hak-İş İşçi Sendikaları
Konfederasyonu 54

Hakses, Ali Rıza 66

Halil Hulki Efendi 63

Hanefi 156, 176, 246, 247, 301

Hasan Fehmi Bey (Ustaoglu) 69, 208

hatip 71, 124, 185, 186, 189, 193, 196,
208, 209, 213, 215, 233, 280

Hıyanet-i Vataniye Kanunu 31

hilafet 21, 22, 24, 27, 158, 257

Hilafetin İlğasına ve Hanedanı

Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti

Memaliki Haricine Çıkarılmasına

Dair Kanun (no. 431) 23

Hizbullah 173, 352, 367

Hizbuttahrir 173

hizmet içi eğitim 79, 152, 154, 343,
361

hurafe 77, 166, 167

hutbe 60, 122, 142, 165-167, 170,
311, 352

Huzur Partisi 259, 261

Irmak, Sadi 47

ihtida 127, 373

İlahiyat Fakültesi 26, 28, 33, 44, 106-
108, 111, 123, 133, 172, 216-218,
240, 245, 312, 357

İleri, Tevfik 255

İlköğretim ve Eğitim Kanunu,
MillîEğitim Temel Kanunu,
Çıraklık ve Meslek Eğitimi
Kanunu, Millî Eğitim Bakanlığının
Teşkilat ve Görevleri Hakkında
Kanun (no. 4306) 58, 217

imam 45, 71, 73, 106, 124, 163, 166,
168, 185, 189, 193, 194, 196, 203,
208, 209, 213-215, 217, 218, 220,
231, 280, 290, 297, 298, 303, 352

imam-hatip kursları 33, 216

İnan, Şefik 116, 135

İntihabı Mebusan Kanunu'nun Bazı
Maddelerinin Değiştirilmesine ve
Kanun'a Bir Madde İlavesine Dair
Kanun (no.2598) 28

İnönü, Erdal 48, 166

İnönü, İsmet 26, 44, 253

internet 66, 100, 139, 151, 337, 338,
349, 360, 369

İran 151, 246, 273, 294, 302, 308

irşat 92, 119, 126, 147, 148, 221, 340,
354, 355

İskender Paşa Dergâhı 46

İskilip Olayı 30

İslâm Ansiklopedisi 237

İslâm Araştırmaları Enstitüsü 133

İslâm Araştırmaları Merkezi (ISAM)
237, 276

İslâm Tetkikleri Enstitüsü 29

İslâmcı Kurtuluş Partisi (Hizb-ül
Tahrir) 44

İstiklal Mahkemeleri 27

İsveç 150, 252

Japonya 223, 287

Kabadayı, İhsan 76, 212

Kaçar, Kemal 220

Kadastro Kanunu (no. 3402) 231

kadın hakları 157, 158, 356, 357

kadın personel 111, 112

Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü
167, 356, 357

Kadirilik 298

Kaflı, Kadircan 42, 43, 211

kamet 28

kamu görevlisi 140, 184, 200, 224,
256, 290

kamu tüzel kişiliği 98, 177, 180, 235,
236, 285-287

Kanada 151, 287

Karal, Enver Ziya 43

Karpuzoglu, Emin 254

Kasapoglu, Ahmet Hamdi 198

kayyım 73, 92, 181, 189, 192, 193,
207

Kâzım Vehbi Bey 288

Kılıczade Hakkı Bey (Hakkı Kılıçoğlu)
23

Kısakürek, Necip Fazıl 39

Kitabı Mukaddes Şirketi 265

Kocagüney, Vehbi 72

Korutürk, Fahri 101

Kotku, Mehmed Zahid 46, 52

Köni, Osman Nuri 35

Köy Kanunu (No. 442) 189, 230

Kur'an 28, 50, 106, 107, 114, 136,
138, 146, 149, 156, 165, 172, 174,
192, 193, 210, 214, 240, 242, 252,
299, 341, 352, 368

Kur'an kursları 28, 51, 78, 79, 111,
112, 133, 135-140, 142, 147, 181,
185, 194, 212, 217, 219, 220, 231,

242, 243, 291, 341, 344, 345, 349,
366, 371

kurban hizmetleri 127

Kümbetlioglu, Hikmet 43

laik 13, 14, 17-21, 25-27, 29-31, 37,
42, 57, 61, 65, 75, 76, 114-116,
135, 158, 160, 166, 168, 169, 172,
174, 175, 182, 215, 222-225, 241,
243, 247-251, 253-258, 262, 264,
265, 267, 269, 270, 277-281, 284,
288-290, 292, 296, 298, 302, 306-
308, 319, 320, 323, 373

laiklik 14, 25, 26, 29-36, 39, 42-44,
48, 49, 51, 53, 60-62, 65, 76, 77,
87, 88, 113, 115, 134, 135, 162,
167, 169, 174, 175, 182, 224, 240-
242, 244, 248, 250-255, 257-265,
267-272, 275-277, 279-285, 287-
291, 295, 296, 306-310, 317, 319

Lemon-Kurtzman kararı 26

Luther 252

Mardin, Şerif 15, 21, 32, 36, 41, 52,
54, 167, 239, 242, 278, 308, 372

Marx, Karl 272

mazbut vakıflar 125, 232, 233, 344

Mazhar Müfit Bey 67

Mehakimi Şer'iyyenin İlgasına ve
Mehakim Teşkilatına Ait Ahkâmı
Muaddil Kanun (no. 469) 24

Mehmet Rıfat Efendi (Börekçi) 28, 29,
66, 124, 133

Memurin Muhakematı Hakkında
Kanunu Muvakkat (no. 1751) 185,
186, 205

Menderes, Adnan 37, 39, 40, 255

Menemen Olayı 30

Menteşe, Nahit 81

Mert, Hamdi 138

mescit 69, 77, 92, 112, 123-127, 190,
202, 229-231, 233, 340, 344, 345

Mezarcı, Hasan 166

mezhep 75, 79, 106, 146, 157, 175,
176, 248, 261, 274, 281, 291, 292,
294, 298, 299, 301-303, 365

Mısır 21, 252, 255

- Millet Partisi 36, 40, 211
 Milli Eğitim Bakanlığı 32, 33, 133-135, 137, 138, 216, 217, 255, 282, 320
 Milli Eğitim Temel Kanunu (no. 1739) 138, 216
 Milli Güvenlik Konseyi 50, 88, 131
 Milli İstihbarat Teşkilatı 56, 178, 332
 Milli Kalkınma Partisi 35
 Milli Nizam Partisi (MNP) 45, 46, 168, 257
 Milli Selamet Partisi (MSP) 46-49, 53, 54, 81, 84, 168, 243, 244
 Milliyetçi Cephe hükümetleri 47, 48
 Milliyetçi Çalışma Partisi 53
 Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 47, 48, 53, 332-334
 Milliyetçiler Derneği 39
 misyonerlik 60, 79, 150, 173, 174, 373
 Musa Kâzım Efendi 64
 mushaf 68, 71, 73, 89, 92, 197, 123, 124, 128, 129, 340, 369
 Mustafa Abdülhalik Bey 67
 Mustafa Fevzi Bey 64
 müezzin 73, 168, 181, 192-194, 207, 209, 233
 Müfit Efendi 21
 Müftülük 68, 71, 79, 90, 92, 110, 118, 119, 125, 133, 137, 196, 197, 206, 215, 233, 354, 355, 359, 367, 371
 mülhak vakıflar 125, 232, 233, 344
 Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSIAD) 54, 55, 333
 Nakşibendilik 52
 namaz vakitleri 123, 127, 129, 368
 namazgah 231
 Nayman, Şükrü 254
 Nesin, Aziz 55
 Nurculuk 45, 240, 265
 Nutuk 21, 23, 24
 Nüfus Planlaması Hakkında Kanun (no.2827) 52
 Oğuz, Ahmet 42
 Oksay, Kâzım 169
 Omay, İbrahim Saffet 78, 83
 Onar, Orhan 262
 oruç vakitleri 127
 Osmanlı 17-19, 21, 22, 30, 45, 52, 68, 107, 188, 241, 251, 275, 366, 372
 Öktem, İmran 45
 örfi hukuk 17
 Özal, Turgut 52, 53, 302
 Özbilgin, Mustafa Yüce 60
 Özek, Ali 285
 özerklik 286, 287, 371
 Özgüneş, Mehmet 81
 Özkul, Mehmet Hulusi 84
 Özogul, Nazmi 136
 Öztürk, Seyfi 42, 43
 Pamak, Mehmet 87
 Papa XVI. Benedictus 109
 Pars, Muhittin Baha 32
 Pehlivanoglu, Şadi 75
 Peker, Recep 31, 33
 Pilavoğlu, Kemal 40
 Pir Sultan Abdal Kültür Derneği 294
 Prens Sabahattin 275
 Raif Efendi 67
 Ramazan 147, 148, 297, 307, 361
 Rasih Efendi 22
 Rawls, John 274
 Recep Bey 64
 Refah Partisi (RP) 53, 54, 56-58, 166, 270
 Resmi Gazete'de Yayımlanacak Olan Yönetmelikler Hakkında Kanun (no.3011) 99, 100
 Rıza Nur 22
 Saadet Partisi 57
 Said-i Nursi 39
 Samih Rifat Bey 64
 Santoro, Andrea 60, 173
 Saraçoğlu, Şükrü 208
 satanizm 173
 Savaş, Vural 56
 Savcı, Bahri 43, 75, 114

Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı
Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki
Kanun'un Bazı Maddelerinin
Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 4
Geçici Madde Eklenmesine Dair
Kanun (no. 1982) 80, 81, 85-87,
93, 95, 101, 103, 116, 119, 120,
125, 128-130, 137, 153, 154, 185,
196, 198, 206, 232, 233
Sayıştay 203, 370
seçim 20, 23, 27, 36, 44, 46, 48, 50,
52, 53, 58, 59, 61, 71, 75, 78, 83-
85, 91, 110, 145-149, 168, 196,
198, 199, 209, 212, 213, 227, 230,
279, 326, 314, 327, 330-334, 336,
342, 353, 367, 395, 412
seküler 65, 239, 272-275, 307, 373
Semavi dinler 260
sendika 54, 315, 335, 371
Serbest Cumhuriyet Fırkası 35
Sezer, Ahmet Necdet 59, 61, 109, 263
Sezgin, Refet 212
Silahlı Kuvvetler 41, 49, 334
Siret-ün Nebi Konferansı 48
Siyasi Partiler Kanunu (no. 2820) 51,
290
Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) 48,
53, 172
Spencer, Herbert 272
Süleymanlık 45
Süleymaniye Medresesi 133
Sünni 49, 51, 76, 107, 176, 241,
246, 247, 252, 282, 293, 296-
303, 313, 318, 319, 328, 329,
372, 373
Şafiilik 247, 301
Şahin, Ali 172
Şahin, Leyla 59, 60, 266
Şapka İktisası Hakkında Kanun
(no.671) 27
Şeref Bey 27
şer'i hukuk 17
Şer'iye ve Evkaf Vekâleti 19
Şer'iye ve Evkaf ve Erkamharbiye
Umumiye Vekâletlerinin İlmasına
Dair Kanun (no. 429) 63

şeriat 19, 22, 23, 25, 33, 49, 65, 240,
247, 251
Şeyh Halid Olayı 30
Şeyh Said İsyanı 30
Şeyhulislam 18, 19
Şii 76, 107, 151, 294, 300, 302
Takrir-i Sükûn Kanunu 30
Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili
Hakkında Kanun (no.698) 27
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 32, 254
Tanzimat 18
Taoizm 260
Taylor, Charles 274
Teftiş Kurulu 75, 78, 81, 89, 91, 152,
154
Tekelioğlu, Sinan 35, 72, 209, 288
Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin
Seddine ve Türbedarlıklar ile
Birtakım Unvanların Men ve
İlmasına Dair Kanun (no.677) 27,
34
Telli, Tahsin 76
Terakkiperver Fırka 35
Terörle Mücadele Kanunu (no. 3713)
35
Teşkilâtı Esasiye Kanunu
(no.491/1924 Anayasası) 24, 25,
177
Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Bazı
Maddelerini Muaddil Kanun (no.
1222) 25
Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Bazı
Maddelerinin Değiştirilmesine Dair
Kanun (no. 3115) 26
Tevhid-i Tedrisat Kanunu (no. 430)
24, 28, 133-136, 188, 216, 318
Ticanilik 40
Tokbey, Sadettin 42
Tola, Tahsin 39
Toplu, Abdülhadi 42
Tosyalı, Hasan 81
Tunalı Hilmi Bey 64
Tünay, Bekir 87
türban 37, 59, 60, 266, 267
türbe 27, 34, 158, 166
Türk Ceza Kanunu (no. 765) 27

Türk Ceza Kanunu'nun Bazı
Maddelerini Değiştiren Kanun
(no.4055) 27

Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki
Hakkında Kanun (no. 1353) 27

Türk-İslâm sentezi 45, 168, 245, 251

Türk Kanunu Medenisi (no. 743) 27

Türk Kültür Varlığını Koruma Projesi
143, 147

Türk Ticaret Kanunu (no. 865) 27

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)
22, 25, 37, 53, 58, 59, 64, 65, 70,
82, 85, 96, 101, 103, 104, 111, 112,
169, 172, 185, 217, 251, 277, 290,
332, 334-338

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası
(no.334/1961 Anayasası) 175

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası
(no.2709/1982 Anayasası) 88, 169,
177, 260

Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının
Bazı Maddelerinde Değişiklik
Yapılmasına Dair Kanun (no. 5735)
266

Türkiye Diyanet Vakfı 127, 157, 204,
224, 234, 235, 237, 349, 355, 356,
366, 370, 371

Türkiye Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı
55

Türkiye Müslümanlığı 246

Türkmen, Hilmi 81

tüzel kişilik 109, 231, 235, 236, 242

Tüzün, Selçuk 263

ulema 18, 19

Ulucami Olayı 30

Ulusal Bayram ve Genel Tatiller
Hakkında Kanun (no.2739) 28

Uluslararası Af Örgütü 166

Ulusoy, Yusuf 136

Ulusü, Bülend 49

umre 124, 130, 132, 133, 207, 341,
370

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu 161

Umuru Şer'îye Vekâleti 26, 27

usulde paralellik ilkesi 199

Uzuner, Ali Rıza 77

Üçok, Bahriye 48, 214

Ülker, Reşit 83

Ürgüplü, Münib Hayri 40, 227, 261

vaaz 55, 122, 125, 142, 166, 167, 171,
186, 311

Vakıflar Genel Müdürlüğü 124, 125,
192, 232, 233, 370

Vakıflar Kanunu (no. 2762) 232

Vehbi Bey 288

Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin
Korunması Hakkında Kanun (no.
6187) 34, 40

volk İslâm 32, 166

Weber, Max 32, 107, 272, 273

Yalçınkaya, Abdurrahman 61

Yalman, Ahmet Emin 39

Yaltkaya, Şerafettin 66

Yargı, Salah 70

Yargıtay 45, 56, 58, 61, 97, 184-186,
188, 230, 231, 264, 265

Yazıcıoğlu, Mustafa Said 66, 111, 117,
119, 155, 170, 172, 285, 290, 291,
299

Yehova Şahitliği 171, 265, 330

Yeni Türkiye Partisi (YTP) 136, 210,
211

Yıldız, Ahmet 76

Yılmaz, Mehmet Nuri 166, 172, 299

Yılmaz, Mesut 53

Yücel, İrfan 161, 303

Yüksek İslâm Enstitüsü 38

Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) 110,
172, 218

Yükseköğretim Kanunu (no. 2547)
110, 261, 262

Zararsız, Ömer Lutfi 81

Zeki Bey (Kadirbeyoğlu) 27

Zirve Yayıncılık 60, 173

Türkiye’de din-devlet ilişkileri ve laiklik tartışmaları, Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren iç içe olmuştur. Devletin dine, dinin toplumsal rolüne ve örgütlenmesine müdahale etme isteği, bu isteğin somutlaşmış hali olan bir kamu kurumuyla perçinlenmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı, hem devletin beklentilerine hem de toplumsal ihtiyaçlara cevap vermek ve bu cevapların laiklikle ilgili tartışmalarda dengeyi bozmasına engel olmak üzere faaliyet gösterir. Yalnızca ibadet, dinseliliğin gündelik hayat içerisindeki düzeni değil, ilahiyat da Diyanet’in görev alanında sayılır. İhtar Gözaydın bu analitik ve kapsamlı çalışmasında, tarihi, bu tarihin kısıtlarına hapsedilmiş hukuki düzeni, kurum olarak örgütlenmesi, bütçesi, kadrosu, organizasyon şemalarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı’nı ayrıntılı bir incelemeyle ele alıyor. Gözaydın, sadece bir kurumu değil, din-devlet ilişkisi ve toplumsal tartışmalardaki siyasal mülahazaların da muhatabı olan bir organizasyonu, Türkiye tarihindeki laiklik tartışmalarıyla da örtüşen bir perspektiften tartışıyor.

Kitabın ilk baskısından bu yana, yani 2009-2019 arasında Diyanet İşleri Başkanlığı’nda yaşanan dönüşüm, kurumdaki değişimler ve bu dönemdeki siyasal iktidarla kurum arasındaki ilişkilerin de kapsamlı bir şekilde ele alınmasıyla genişletilmiş bu yeni basım, Türkiye’de dinin tanzimi konusundaki ısrar ve müdahaleleri de en güncel haliyle gözler önüne seriyor. ■

52 00İ

